

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XI

1957

GENT 1957

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XI

1957

GENT 1957

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 88, St.-Amandsberg.

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, Gent.

Secretaris-penningmeester :

Dr. R. VAN CAENEGHEM, Nelemeersstraat 32, St.-Martens-Latem.

Secretaris voor de publicaties :

Professor Dr. J. DHONDT, Universiteitsstraat 16, Gent.

Lidmaatschap :

Bijdrage : 100 F jaarlijks.

Prijs van deze aflevering voor niet-leden : 150 F.

Briefwisseling :

Gelieve alle briefwisseling in verband met de *Handelingen* te sturen tot een van beide secretarissen.

Alle betalingen dienen gedaan via P.C.R. van de Maatschappij, nr 3706.80 (Abrahamstraat 13, Gent).

INHOUD

	blz.
J. DHONDT : <i>De vroege Topografie van Brugge</i>	3
A. VERHULST : <i>De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel en het ontstaan van de stad Ieper</i>	31
J. NOTERDAEME : <i>De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in het westen van Brugge</i>	49
A. DE VOS : <i>De strijd tegen de vrijbuiters binnen de kasselrij van de Oudburg (1584-1609)</i>	131
P. DEPREZ : <i>Het Gentse bevolkingscijfer in de tweede helft van de achttiende eeuw</i>	177
J. KRUIHOF : <i>De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-47</i>	197
G. VAN ACKER : <i>Mededeling uit het handschriftenkabinet van de Rijksuniversiteit te Gent</i>	237

DE VROEGE TOPOGRAFIE VAN BRUGGE

DOOR

Prof. Dr. J. DHONDT

Er werd reeds vrij veel geschreven nopens de vroege topografie van Brugge¹ en juist dat bewijst dat de zaak niet zo duidelijk is. Zoals het meer gebeurt, ligt dit minder aan het ontbreken van bronnen dan aan hun relatieve (zeer relatieve!) overvloed. Die betrekkelijke rijkdom houdt verband met het bestaan van het verhaal van Galbert², dat een aantal bijzonderheden verstrekt waarvan de interpretatie nochtans niet gemakkelijk is. Het is dan ook in verband met deze interpretatie dat een aantal geleerden onderling van mening verschillen en het is tenslotte ook door de lectuur van dit verhaal dat we zelve genoopt werden het probleem nog eens te onderzoeken.

Het vroege Brugge omvat vanzelfsprekend twee gebieden, de « burcht » en de stedelijke agglomeratie. We zullen het opvolgendelijk over beide hebben.

DE BURCHT

Wat er tenminste heel duidelijk is, is hoe het « castrum » er van binnen uitzag. Op alle oude brugse plannen³ nog komt hetzelfde beeld duidelijk tot uiting: de burcht omvatte twee delen, duidelijk van mekaar gescheiden: het clericale deel, het grafelijk deel. Aan de ene kant, naar het Zuid-Oosten toe, lagen de gebouwen voor wereldlijk gebruik: steen, love, schepenhuis. De andere helft van het castrum was bezet met de kapittelgebouwen: St Donatianskerke zelve, proostdij, verblijf van de domheren⁴. De gebouwen die voor graaf en bestuur bestemd waren vulden

(1) Laat ik hier alleen maar de twee recentste en belangrijkste studien vermelden die met dat onderzoek verband houden, en die beide uitgaan van twee brugse geleerden: F. L. GANSHOF, *Iets over Brugge gedurende de preconstitutieperiode van haar geschiedenis* (Nederlandsche Historiebladen I, 1938, pp. 281-303) en E. I. STRUBBE, *De parochies te Brugge voor de 12e eeuw* (Album English, 1952, pp. 355-380). Ook de diverse studiën betreffende het waterwegennet van Brugge van de hand van Dr. J. DE SMET zijn van groot belang tot de verduidelijking van het vroege stadsbeeld. Een bijzonder nuttig werkinstrument wordt geboden door zijn *De Brugse straatnamen in 1399* (Feestbundel H.J. van de Wijer, I, 1944, pp. 331-363). De bijdragen van Prof. De Poerck komen later ter sprake.

(2) Hieronder altjd geciteerd naar de uitgave van H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon* (Parijs 1891).

(3) We hebben steeds naast mekaar de plannen van Marcus Geeraerts, van J. van D. venter en van Guicciardini geraadpleegd.

(4) Dit beeld komt volledig overeen met wat de lectuur van Galbert leert. Zie vooral c. 37, dat vermeld « *templum.. domus comitis, claustrum, curtis comitis* (blijkbaar het open plein waarop de « grafelijke gebouwen » uitgaven), *domus prepositi, refectorium et claustrum fratrum, dormitorium fratrum...*

niet geheel de « grafelijke helft ». Het overige was een plein, « *curtis comitis* ».

Een ander punt dient nog onderstreept: doorheen het burchtgebied, van Oost naar West, liep een baan. Het is die baan die het « clericale deel » van de burcht scheidt van het « grafelijk deel ». Tussen het grafelijk verblijf en de St Donatianskerk liep een stenen galerij, die dus boven de zo-even vermelde baan ging.

Het is van belang hier te onderstrepen dat deze baan zeer oud was, ouder dan de burcht in elk geval. Juist het feit, dat ze de burcht in twee helften snijdt, die elk hun eigenaardigheid hebben (helft voor geestelijk, helft voor wereldlijk gebruik) bewijst dit reeds. Maar er zijn nog andere argumenten: de naam van die baan eerst⁵: ze heet, van Oost naar West, Langestraat, Hoogstraat en Steenstraat. Langestraat moge dan niet veel zeggen, Hoogstraat is al duidelijker en Steenstraat heel duidelijk. Hoogstraat is de naam die ze draagt waar ze aan en in de burcht loopt. De naam bewijst dat die straat hoger dan de omgevende vlakke was, ze ontstond dus in een tijd, dat het nodig was de straat op een hoogte aan te leggen om ze tegen overstroming te beveiligen. Daar dit gebeurd moet zijn voordat de burcht bestond (er was geen reden om de straat aan te leggen, binnen de burcht voor het gebruik van de burchtbewoners) staan we hier blijkbaar voor een segment van een heel oude baan. De naam Steenstraat bevestigt dit: de *steenstraat*, dat is de *enige* geplaveide baan, dus hier een baan die naar alle waarschijnlijkheid een Romeinse oorsprong heeft. De burcht immers is ontstaan in de 10e of in de 9e eeuw⁶, indien de baan ouder is, kan men moeilijk aanvaarden dat ze, als *geplaveide* baan, in de Merovingische tijd kan aangelegd zijn geweest.

Er is nog meer: men kan zich de vraag stellen, of beter, men moet zich de vraag stellen, waarom de burcht van Brugge juist op *die* plek werd gevestigd. Het antwoord ligt voor de hand: de burcht werd gevestigd op het punt waar een bevaarbare waterweg (de Reie) een

(5) Alles wat straatnamen betreft is ontleend aan de hoger vermelde studie van Dr. DE SMET.

(6) Er bestaat geen enkel rechtstreeks, maar twee onafhankelijke onrechtstreekse bewijzen voor het bestaan van een burcht te Brugge voor de grote Noormannenval van 879: de ene betreft het in veiligheid brengen naar Brugge van kostbare relikwieën (Cf. J. DHONDT, *Het Ontstaan van het Vorstendom Vlaanderen* R.B.P.H. XXI-1942-p. 78 n.), het tweede het bestaan van een muntatelier te Brugge ten tijde van Karel de Kale, dus uiterlijk in 877 (De munten van Karel de Kale die de vermelding van Brugge dragen worden gewoonlijk toegeschreven aan Karel de Eenvoudige; dit gaat echter niet meer aangezien men een dergelijke munt heeft teruggevonden in een muntvondst van omtrent 880 (P. NASTER, *Trouvaille de monnaies carolingiennes à Zelzate*, Revue belge de numismatique, t. 96, 1950, p. 223). Uit die twee feiten mogen we eerst besluiten dat er in die tijd « iets » bestond te Brugge, en dat « iets » vrijwel zeker een burcht was. Muntateliers in die tijd zijn immers meestal in een burcht ondergebracht, en het spreekt vanzelf dat het bergen van kostbaarheden in de Noormannentijd niet goed anders dan door een burcht te verklaren valt.

Voor de volgende tijd is het bestaan van een burcht vrijwel zeker, vermits Brugge een grafelijke residentie werd vanaf Boudewijn II ten laatste (*Annales Vedastini*, uitgave de Simson, anno 892, p. 72).

belangrijke landweg kruiste, om met één slag twee verbindingswegen te controleren.

Dit laatste is een heel frekvent verschijnsel en begrijpelijk ook. Ik wil er hier op wijzen dat letterlijk dezelfde toestand wordt aangetroffen te Gent. Daar immers is de burcht gebouwd juist aan het punt waar een aloude steenweg⁷ over de Leie gaat. Het parallelisme gaat zelf zover, dat die baan ook steenstraat genoemd wordt en dat, in de onmiddellijke nabijheid, de *hoogpoort* wordt aangetroffen.

Zo zijn we dan reeds tamelijk ver doorgedrongen tot de kern van de zaak, tot de reden tot localisatie van de burcht en zelfs, onrechtstreeks, tot de verklaring van de ligging van de oudste stedelijke kern. Maar over dit laatste verder. Keren we thans terug naar de burcht, die ons heel wat moeilijkheden gaat bezorgen.

Deze moeilijkheden hebben zich uitgedrukt in het « probleem van de bruggen ». Het zit zo: Galbert van Brugge vermeldt in zijn verhaal drie of vier bruggen, die hij noemt « de brug van de burcht », de brug van de proostdij, de brug van St Pieters, en de oostelijke brug⁸.

Pirenne, die bij zijn uitgave van Galbert van Brugge een plan van de burcht heeft gevoegd, heeft vier bruggen aangebracht, ruw uitgedrukt, een in 't Noorden, een in 't Zuiden, een in 't Oosten en een in 't Westen. Hoe komt hij hiertoe? Doodgewoon door een logische redenering toegepast op een a priori opvatting. De a priori opvatting is, dat de burcht door een gracht omgeven was. Dit gesteld, moest hij vier bruggen aanvaarden, nml. een voor de ingang van de « Straat », een voor de uitgang van de « straat », en daar deze noch de St Pietersbrug kan zijn (wegens de ligging van de St Pieterskerk) noch de Oostelijke brug (omdat deze, blijkens Galbert selve, uitgaaf op het Zuid-Oosten) moest dan wel een vierde brug worden gepostuleerd voor de oostelijke ingang van de « straat » in de burcht.

Dit alles is perfect logisch, *indien* er een gracht liep om de burcht. Hier staan we, a priori, voor een groot vraagteken. Lag er een gracht? De Poerck, die zich met het « probleem van de bruggen » onledig heeft gehouden⁹, zegt dat er *geen* grachten waren. Maar dit is tenslotte pre-

(7) Ik bedoel de baan samengesteld uit de Veldstraat-Nederkouter-Kortrijkse straat-Kortrijkse steenweg. Dat dit baanvak prestedelijk is blijkt uit de rechtlijnigheid en aan de volledige aanpassing van het stadsplan aan dit baanvak en niet omgekeerd. Het loopt verder, op de andere oever van de Leie, in de Geldmunt-Steenstraat-Grauwpoort-Sleepstraat.

(8) Laat ik hier liever eens voor altijd de teksten geven. Het betreft in hoofdzaak twee hoofdstukken van Galbert, en wel c. 28 en c. 45.

c. 28, p. 49: — « (de burgers)...*fugabant illos traditores fugientes in castrum...; (cives) irruerunt per pontem castris super illos qui in parte sceleratorum e castris ad pugnam resistebant. In alio quodam ponte, qui versus domum prepositi dirigebatur, magnus conflictus pugnae fuit... In tertio vero ponte, qui in orientali parte jacebat a castris et usque ad portas castris se extendebat, congressus fiebat, adeo ut... illi qui intro stabant frangerent pontem, et portas super se clauderent.* »

c. 45 p. 73: — « *Cumque cives per pontem Sancti Petri et per pontem castris transirent.* »

(9) « *Trois points litigieux dans la topographie de Bruges* » (Oudheid- en Geschiedkundig Verbond van België, XXVIIIe Zitting, Antwerpen, 1930, Afle-

cies even arbitrair als, zoals Pirene, te zeggen dat er *wel* een gracht was. In werkelijkheid leren de bronnen ons hieromtrent niets, noch in positieve, noch in negatieve zin. Waar De Poerck zegt dat uit Galbert blijkt dat er maar drie en geen vier bruggen waren, is dit weer te absoluut: Galbert spreekt van vier bruggen¹⁰, maar behandelt nergens ex professo de vraag hoeveel bruggen er waren. Hij vermeldt die bruggen die in zijn verhaal te pas komen.

In werkelijkheid hangt het antwoord dat men geneigd zal zijn te geven een beetje af van een ander a priorisme: zijn de burchten van die tijd al dan niet met een gracht omringd? Men is instinctmatig geneigd ja te antwoorden, maar formele bewijzen hieromtrent heeft men eigenlijk niet, ook reeds, en dat zal voor Brugge bijzonder blijken, omdat het onderscheid tussen natuurlijk en kunstmatige oude waterlopen moeilijk te maken is.

Laten we hier nochtans, om ons althans van enkele moeilijkheden te ontdoen, bepalen waar de bruggen liggen welke Galbert wel vermeldt. Dit lijkt niet zo heel moeilijk wanneer we vertrekken van de oudste stadsplannen¹¹. Deze plannen immers laten duidelijk zien waar bruggen nog bestaan of blijkbaar vroeger nog bestaan hebben, en deze bruggen komen volmaakt overeen met wat Galbert er over zegt.

Er is eerst het *pons castri*, de brug van de burcht en dus, gezien de naam wellicht de belangrijkste brug. Er bestond daar, juist op deze plaats (in de latere Breidelstraat) inderdaad een « hofbrugge »¹². Het is de brug langs waar de « straat » de burcht naar het Westen toe verliet.

Er kan evenmin twijfel bestaan nopens de ligging van de « Oostborchbrugge »: ook zij is duidelijk op de oude stadsplannen terug te vinden¹³. Maar de grote moeilijkheid wordt geboden door de 3e (en vierde?)

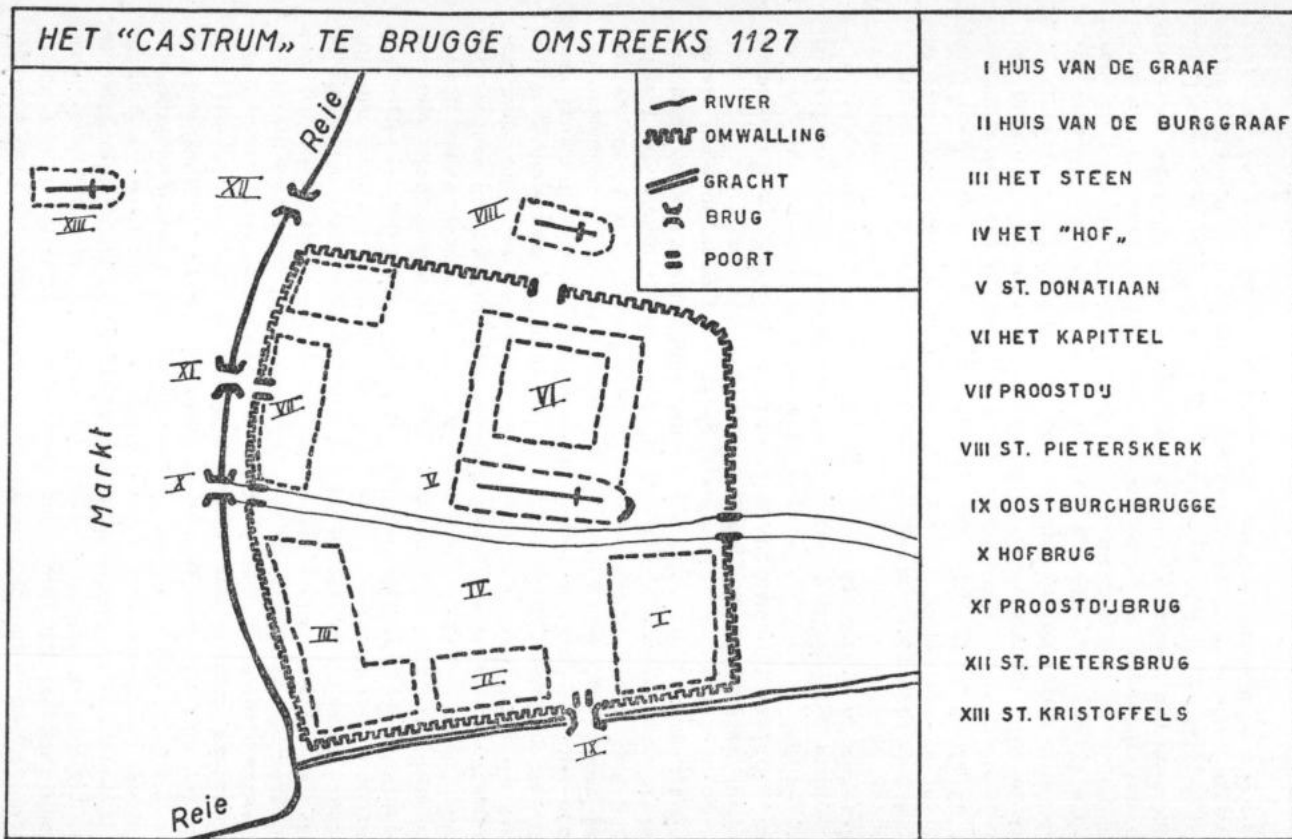
vering I, pp. 73-75); *Enceintes castrales et urbaines à Bruges* (Ier Congrès international de Géographie Historique, t. II, Mémoires, (1931) pp. 79-88); *Notes sur les Accès au castrum de Bruges* (Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge, 1931, pp. 158-159). Zoals men straks zal zien, delen we de zienswijze van onze collega en vriend de Poerck niet op alle punten, wat niet wegneemt dat hij op een aantal gebieden zeer juist heeft gezien en dat de verdienste hem toekomt om het probleem van de brugse topografie op een nieuwe basis te hebben gesteld.

(10) De « brug van de burcht », de « brug die naar het huis van de proost leidt », de « St Pietersbrug », de « oostelijke brug ». A priori is het mogelijk, enerzijds dat onder deze vier verschillende namen soms tweemaal dezelfde brug wordt bedoeld, en omgekeerd, dat er nog vele andere bruggen waren waarover Galbert niet spreekt omdat ze geen rol spelen in het verhaal dat hij geeft. We kunnen door vergelijking en redenering tot het ene of het andere besluit komen; maar heel letterlijk vermeldt Galbert vier bruggen.

(11) En ook van het nauwkeurige grondplan van de burcht dat kanunnik de Molo omtrent 1615 getekend heeft (afgedrukt in DUCLOS, *Bruges, Histoire et souvenir*, Brugge, 1910, na blz. 438).

(12) Zie J. DE SMET, *Straatnamen* nr 54. Ik denk niet dat « hofbrugge » door hoofdbrug moet worden weergegeven, wel door « hofbrug » hof (*curtis*) zijnde de naam van het plein waaraan de « grafelijke » gebouwen gelegen waren. (c. 37 p. 61 « *curtem domini* », duidelijk voor het open plein).

(13) De Poerck in zijn artikel in de Handelingen van het Congres te Antwerpen p. 74, vermeldt de « oostburch Brugge » die ongeveer daar zou staan waar de Blinde Ezelsbrug thans staat.

brug. Galbert spreekt in een hoofdstuk van drie bruggen, die de Hofbrug, de oostborchbrug en de « brug die naar het huis van de proost loopt » zijn. Hij spreekt op een andere plaats van twee bruggen, zijnde het « *pons castri* » en het « *pons sancti Petri* ». Pirenne, en, bij implicatie, de Poerck, schijnen te aanvaarden dat de « brug van de proostdij » en de « St Pietersbrug » dezelfde zouden zijn. Dit is a priori onwaarschijnlijk: de proostdij lag aan de westkant van de burcht, St Pieters aan de Noordkant. Daarenboven kunnen we op het plan dat kannunik de Molo ons gelaten heeft van de burcht duidelijk zien welke de « uitgang » van de burcht naar het noorden was: deze uitgang, die natuurlijk beantwoordt aan de plaats van een poort, en van een brug indien er langs die kant een bestaan heeft, ligt op een geheel andere plaats dan het huis van de proost. De « brug van de proostdij » en de « St Pietersbrug » kunnen dus niet worden geïdentificeerd, het zijn twee verschillende bruggen. Waar lagen ze dan beide? Wat de proostdijbrug betreft, laten de plannen ons in de steek, omdat dat deel van de burcht gewijzigd werd door het bouwen van de Waterhalle boven de Reie. Doch de zaak is nogal duidelijk: vermits die brug naar de proostdij loopt, ligt ze aan de westzijde van de burcht, waar de proostdij staat. Vermits er reeds langs die kant een brug loopt (de Hofbrug) zal de proostdijbrug nogal ver van de eerste brug zijn gelegen, dus alles te zamen naar de noord-westelijke hoek van de burcht, echter niet helemaal in de hoek omdat daar blijkens het plan van de Molo de dekenij lag.

Die proostdijbrug is zeer waarschijnlijk een secundaire brug, ze beantwoordt immers waarschijnlijk aan de « posterne » of secundaire poort, die aan die kant toegang gaf tot de proostdij¹⁴.

Maar de St Pietersbrug dan, waar lag die? We beschikken hiertoe slechts over twee gegevens: de naam zelve, die natuurlijk meebrengt dat die brug leidt naar de St Pieterskerk *extra muros* (van de burcht), en ten tweede de enige passage van Galbert waar over die brug gesproken wordt. Deze passage bewijst ontegensprekelijk dat deze brug leidt naar de « markt ».

En hier lijkt de toestand onoplosbaar: hoe kan men zich voorstellen dat een brug, die van de burcht loopt naar St Pieterskerk, en in dat geval noodzakelijk langs de plaats waar het plan van de burcht in de noordzijde een opening aanwijst, (dus, in een woord, in de noord-oostelijke hoek van de burcht ligt) tegelijkertijd zou uitkomen op de markt?

Pirenne en De Poerck hebben de zaak opgelost door zich eenvoudig weg niets aan te trekken van de naam « St Pieters » en wat dit impliceert, en alleen te steunen op het feit, dat die brug op het marktplein uitgeeft. Het was dus voor hen een brug aan de Westzijde van de burcht en werd dan door hen geïdentificeerd met de brug van de proostdij. De hofbrug kon het niet zijn omdat deze tegelijk genoemd wordt.

Het antwoord is nochtans zeer eenvoudig: de St Pietersbrug is *geen brug van de burcht*, het is de brug over de Reie tussen de « St Pieter-

(14) « *Posticum, quod juxta domum prepositi stabat* » (c. 32 p. 54). Uit de context blijkt wel dat dit een buitendeur van het castrum is.

wijk » en de Markt, dus aan het punt waar thans Philipstockstraat en markt bijeen komen. Dat er een brug de twee vroegere zwaartepunten van de brugse bevolking (St Kristoffelwijk en St Pieterswijk, zie hierover verder) moest verbinden, dat de inwoners van de St Pieterswijk toegang moesten hebben tot de markt die aan de overzijde van de Reie lag, zonder telkens de omweg door het castrum te moeten doen, spreekt vanzelf. In de kontekst van Galbert's verhaal past deze interpretatie volkomen, en ze is de enige die klopt met de twee gekende gegevens.

Zo gezien bezat de burcht drie bruggen: de hofbrug en de proostdijbrug over de Reie, dus naar het westen toe, en de oostborchbrugge over de waterloop, welke bezuiden de burcht liep. Wat deze betreft, moge het volstaan met de belangrijke suggestie van de Poerck in dezen te vermelden: men weet, dat de Reie langs de westzijde van de burcht vloeit. Men weet ook, dat ver naar het Oosten toe, een van de Reie onafhankelijke rivier stroomde, te Brugge het Vuldersreitje genaamd¹⁵. Volgens de Poerck zou de waterloop, die de burcht aan de Zuid-Oostzijde bespoelde, een kunstmatige verbinding zijn geweest tussen Reie en Vuldersreitje. Dat een dergelijke waterloop in 1127, ten tijde van Galberts verhaal, bestond, kan men inderdaad uit Galbert aflezen¹⁶. Dat een hiermee parallele vaart, meer noordelijk, zou gegraven zijn geweest ook tussen Reie en Vuldersreitje, aan de huidige Spiegelrei, is daarentegen allesbehalve bewezen¹⁷. Ik wil niet zeggen dat het niet waar is, ik wil alleen onderstrepen dat er geen enkel rechtstreeks argument bestaat om de Spiegelrei reeds te laten bestaan ten tijde van Galbert.

Ik heb de indruk, dat de Poerck hier een beetje gevangen is geraakt in zijn eigen a priorismen: dat de burcht helemaal *niet* door water werd omgeven schijnt ook hij, evenmin als Pirenne, te hebben aanvaard. Waar Pirenne echter dacht aan grachten onmiddellijk rond de burcht, ziet de Poerck de waterversterking breder: Reie in het Westen, Vuldersreitje in het Oosten, vaart die beide rivieren verbindt onmiddellijk bezuiden de burcht (Steenhouwersdijk), en 4e vaart die dezelfde rivieren verbindt meer in het Noorden (Spiegelrei). Met andere woorden, voor de Poerck was de burcht geen eiland, maar lag het in een groter eiland.

Ik ben wel geneigd De Poerck's opvatting te delen, maar met reserves en om andere reden. Ik zou mijn mening als volgt kunnen samenvatten: oorspronkelijk lag de burcht *wel* tussen grachten. In de tijd van Galbert zijn die grachten in onbruik geraakt (en niet sedert lang!) en bestaat het « grote eiland » van de Poerck waarschijnlijk reeds.

Dit alles is niet eenvoudig. Waarom ik denk dat de burcht oorspronkelijk binnen grachten lag? Terwille van een argument dat tot mijn verbazing onopgemerkt bleef. In een eerder duistere zinsnede spreekt

(15) Over de waterlopen binnen Brugge, zie J. DE SMET, *De oude hydrographie van de Stad Brugge* (Handelingen. Société d'Emulation te Brugge, LXXXVI, 1949).

(16) c. 118 p. 169: — « aqua, quae a plagam meridiei munierat castrum et suburbium Brudgense. »

(17) DE POERCK (*Enceintes castrales* p. 82) veronderstelt dat die verbinding tussen Reie en Vuldersreitje (Spinolarei en Spiegelrei) reeds ten tijde van Galbert zou bestaan. Meer dan een hypothese is het echter bij hem niet.

Galbert¹⁸ inderdaad van « *pontes... qui ad castrum directi olim fuerant...* » Wat komt die « olim » hier doen? Ik zie niet, hoe men dit anders kan verklaren dan door aan te nemen dat er sprake is van bruggen, die in onbruik zijn gekomen. En die bruggen brengen ons tot wat eigenlijk het moeilijkste probleem van allen is.

Ik ken geen middeleeuws schrijver, die zo concreet en precies is als Galbert. Alle gebeurtenissen vertelt hij in bijzonderheden, totdat ze geheel logisch en natuurlijk worden. Welnu, als men daaraan denkt, en zijn verhaal van het beleg aandachtig leest, staat men verbaasd voor één feit: *de belegeraars schijnen nooit hinder te hebben de loop van de Reie te moeten overschrijden!*

En dit is des te meer verbazend, daar Galbert zorgvuldig vermeldt, in de zojuist aangehaalde passage — en dit lag trouwens voor de hand — dat de belegerden, zowel als de belegeraars, de bruggen die naar het castrum lopen, vernietigen.

Wat de zaak nog gecompliceerder maakt, is dat de Bruggelingen wel degelijk over de brug (Hofbrug) stromen¹⁹.

Voor dit laatste zal men misschien antwoorden, dat het geschiedt in de tijd dat de moordenaars van de graaf in de St Donatiaanskerk teruggedrongen zijn, wat zou insluiten dat de Bruggelingen mogelijks de brug reeds hebben heropgebouwd. Zeer waarschijnlijk is dit m.i. niet. Galbert die alles vermeldt zou ook dit wel hebben gezegd, maar de tegenwerping is voldoende sterk opdat dit argument niet zou kunnen door mij aangehaald worden. Desniettemin blijft het, dat, indien we de hoger aangehaalde passage opvatten als « de belegerden vernietigen de bruggen » (dus o.m. Hofbrug en proostdijbrug) men niet meer begrijpt hoe de belegeraars zo gemakkelijk, zonder dat Galbert er ook maar een woord van zegt, aan de voet van de omheining blijken te geraken²⁰.

Laat ik maar dadelijk kleur bekennen, ik zie maar één uitweg, en wel de volgende: het *castrum* reikte niet tot aan de Reie. Het was een zelfstandige versterking, omringd door een muur en door een eigen gracht, waarover natuurlijk bruggen lagen (dit zijn dan de « *pontes... qui ad castrum olim directi fuerant* »). Er lag een strook grond tussen deze grachten en de Reie, strook grond die door de Hofbrug en proostdijbrug met de stad (grote markt) verbonden was.

(18) c. 36 p. 60. Galbert vertelt hier hoe de belegerden, eenmaal in de burcht gedreven, alle toegangen tot de burcht afgrendelen, door de poorten aan de binnenkant met hopen steen en aarde te versterken en de bruggen te vernietigen. Het geldt hier dus uitdrukkelijk bruggen die in onmiddellijke verbinding stonden met de burchtpoorten.

(19) c. 43 p. 73 : « *Cumque cives per pontem Sancti Petri et per pontem castrum transirent...* »

(20) Merkwaardigerwijze heeft de Poerck, die anders zo scherpzinnig is, dit niet opgemerkt. Hij wijst er nochtans zelf op, (Congres Antwerpen, p. 86, n.) hoe Galbert, waar hij een andere belegering verhaalt, uitdrukkelijk uiteenzet hoe de belegeraars over de gracht heenraken. Het is misschien nodig, voor hen die niet met Galbert vertrouwd zijn er op te drukken dat onze auteur een uniek concrete geest is, die wanneer hij om het even welke gebeurtenis verhaalt, steeds nauwlettend alle successieve fasen daarvan uiteenzet.

Ik zie zeer goed in, dat het absurd klinkt te aanvaarden dat men een gracht zou delven rond de muren wanneer de Reie enkele meter verder vloeide, maar is het niet gevaarlijk het argument « absurd » te gebruiken in verband met de toestanden waarover we toch zo fragmentarisch zijn ingelicht²¹? Moeten we niet vertrekken van de teksten en die zo logisch mogelijk interpreteren waar ze niet op eerste gezicht duidelijk zijn? Welnu, er is althans een passage betreffende de belegering van de burcht dat er mij allesbehalve duidelijk uitziet. Hier deze passage²²: « Op 12 maart gaven de aanvoerders bevel de burcht langs alle toegangen aan te vallen. Dienvolgens bestookten de ridders en de burgers de poorten van de burcht met vuur. De posterne, die naast het huis van de proost stond werd hierbij in brand gestoken. Aan de hoofdboorten van de burcht, werd een stapel hooi en stroo aangebracht, die een ridder moest aansteken. Doch de belegeraars werden van binnen de burcht met stenen, stokken, lanssen en pijlen bestookt. Een aantal, getroffen door de stenen gelijk molenstenen die men vanuit de « schansen » wierp, wisten nauwelijks te ontkomen van onder het uitstekende bovendeel van de poorten waaronder ze een schuilplaats hadden gevonden om het vuur aan te steken. »

Ik geloof, dat die tekst niet te begrijpen is in de normale voorstelling die men zich steeds heeft gemaakt nml., dat de westermuren van de burcht *vlak naast* het water oprezen.

Waar liggen de « onmogelijkheden »? Fundamenteel hierin, dat deze tekst vooropstelt, dat de belegeraars zonder enige hinder tot aan de voet zelve van de burcht geraken, alsof daar geen water lag²³.

Dat ze aan de voet geraken, volgt uit enkele bijzonderheden: er worden hopen stro en hooi tegen de poorten zelve aangebracht en ridders komen tot onder de poortlijst om er vuur aan te steken. Daarenboven worden de belegeraars met lanssen bestookt, dus op zeer korte afstand, wat trouwens ook blijkt uit het werpen van stenen « zo zwaar als molenstenen »: men kon die loodrecht laten vallen, doch blijkbaar niet over de Reie stoten.

Men zal misschien aanvoeren, dat het hier gaat om die zijden van de burcht, waar er geen water lag (dus aan de Noord- en Oostzijde). Dit ware echter onjuist.

(21) Men kan zich trouwens wel een verklaring indenken van die toestand (een strook gronds langs de Re'e tussen burchtmuur en rivier): Brugge (hier kom ik verder op terug) betekent haven. De toponiem Brugge slaat in de allereerste plaats (dus in zijn vroegste localisatie) op de plek waar de eerste burcht oprees. Er lag daar dus oorspronkelijk een haven, dus een kaai. Is het niet die kaai die men heeft laten bestaan ook wel voor het gebruik van de burcht? Vergeten we niet, dat die burcht tevens domaniaal centrum was, dus concentratiepunt van de landbouwproducten van de grafelijke domeinen. Dat deze ten dele over water werden aangebracht ligt voor de hand, dus ook het belang voor de burcht aan een loskaai.

(22) C. 32 p. 54.

(23) En laten we niet zeggen dat de Reie te onbelangrijk was om een hinderpaal te zijn: in c. 116 p. 167 beschrijft Galbert de beek die door Oostkamp loopt als « *fluvius profundus* », die twee legers van mekaar gescheiden houdt, en dit in volle maand juli.

Eerst en vooral, Galbert zegt dat het bevel luidde « *castrum ex omni parte qua accessum haberent invaderent* ». Uit het vervolg blijkt zeer duidelijk wat hieronder bedoeld wordt: « *accessum* » zijn hier de poorten. Immers, de beklimning van de muren met ladders is nog niet mogelijk omdat die ladders nog niet aangekomen zijn: ze zullen door de Gentenaren precies de volgende dag worden aangevoerd. Bij gebrek aan ladders moet men dus wel de poorten bestormen. Dat alle poorten tegelijk moeten worden aangevallen om de aanval een schijn van kans te geven spreekt vanzelf, maar het wordt hier ook gezegd: de « *majores portas* », de grote poorten. Dat hierbij de belangrijkste toegang tot de burcht, de westervoort aan de « hofbrug », dus aan de Reie, buiten beschouwing zou worden gelaten is a priori absurd, maar wordt uitgesloten doordat de poorte bij het huis van de proost, die aan dezelfde kant ligt en dus ook over de Reie, uitdrukkelijk genoemd wordt.

Alle poorten, langs alle kanten, worden dus aangevallen. De ridders die de poorten moeten in brand steken zijn dus zonder enige moeite over de Reie geraakt en staan aan de voet van de burchtmuur. Ongetwijfeld bestaat tevens de mogelijkheid voor een krijgsmacht om snel over de Reie te geraken en binnen te dringen in de burcht langs de opengebrande poort. Dit is trouwens wat metterdaad enkele dagen later zal geschieden ²⁴.

Bij dit laatste gebruikten de Bruggelingen de brug over de Reie, de hofbrug dus, zal men zeggen. Ongetwijfeld. Maar wat doet men dan met de bewering van Galbert, dat de belegerden de bruggen die « *olim* » naar de burcht leidden, vernietigd hadden ²⁵?

Ik geloof niet dat er twee mogelijkheden zijn, immers, het staat vast:

- a) dat men gemakkelijk over de Reie heengeraakt en tot aan de voet van de westerburchtmuur
- b) dat de bruggen van de burcht vernietigd zijn.

Het besluit kan geen ander zijn dan dit: de burcht had eigen bruggen, dus was omringd van grachten, en de Reie maakte geen deel uit van het grachtenstelsel, dus lag de westelijke burchtmuur op enige afstand van de Reie. Dit wordt hierdoor bevestigd: de belegerden hebben de bruggen vernietigd. Nochtans kan men aan de westzijde zonder moeilijkheid over de Reie geraken. *Dus lagen de bruggen over de Reie buiten bereik van de belegeraars.*

Er valt nochtans iets op te merken: we hopen hierboven verklaard te hebben waarom de Reie niet in de weg lag van de belegeraars. Maar stellen de grachten om de burcht dan geen dergelijk probleem? Hierop is maar een antwoord mogelijk, dat inderdaad alle bekende elementen verzoent: de grachten om de burcht waren in onbruik geraakt en grotendeels opgevuld. Dit verklaart waarom Galbert onrechtstreeks spreekt van « *oude grachten* » doordat hij spreekt van « *oude bruggen* » die er over lagen.

(24) c. 41 p. 66: de Bruggelingen beklimmen de (verlaten) burchtmuren langs de Zuidzijde, en gaan dan een poort openmaken aan de Westzijde, waardoor het gros van de belegeraars dadelijk naar binnen stormt.

(25) c. 36 p. 60.

En waarom ze in onbruik gekomen waren weten we ook: hier is het dat ik mij weer aansluit bij de voorstelling van de Poerck: door twee verbindingen te trekken tussen Reie en Vuldersreitje, hadden de graven hun burcht in een groot eiland geplaatst. Van dat ogenblik af hadden de grachten onmiddellijk rond de burcht geen belang meer ²⁶.

Ik zie me dan ook genoopt tot tegenbewijs aan te nemen dat de burcht van Brugge niet tot aan de Reie reikte, en oorspronkelijk een eigen grachtenstelsel als verdediging had, met eigen bruggen waartoe de « hoofdbrug » niet behoorde. De zuidelijke verbinding tussen Reie en Vuldersreitje, die wel langs de muur van de burcht vloeide, kan een verlenging zijn naar het Vuldersreitje toe van de oorspronkelijke zuid-oostelijke gracht. Galbert getuigt met nadruk dat de « oostelijke Brug » zich tot aan de burcht uitstreckte ²⁷, nadruk die weer mijn stelling betreffende een verschillende toestand van de andere bruggen kracht bijzet.

Men zou nochtans wel een tegenargument kunnen aanvoeren; wanneer de Bruggelingen in de burcht werkelijk binnendringen ²⁸, geschiedt dit langs de Zuidzijde, juist de kant waar we precies weten dat er een waterloop langs de muren van de burcht stroomde. Hier zou men dan geheel mijn redenering kunnen omvergoeien, vermits aan die kant, waar stellig water aan de voet van de muren vloeit, de belegeraars toch schijnbaar zonder van het water hinder te hebben, aan de voet van de muur geraken en vandaar bovenop de kantelen klimmen. Gelukkig — voor mij — heeft de eeuwig zorgvuldige Galbert laten verstaan, dat het hier een heel bijzondere plek in de omwalling geldt, vermits het langs daar is, dat de kanunniken door de belegeraars binnengelaten werden wanneer ze de relikwieën kwamen halen ²⁹. Dat men bepaald die plek onder alle andere van de omwalling gekozen heeft om de geestelijken naar binnen te laten, onderstelt m.i. evident, dat die plek om de ene of andere reden bijzonder gemak van bereik aanbood. Het argument geldt dus niet tegen mijn voorstelling.

In verband met de burcht zou ik nog op een punt willen wijzen, dat niets te maken heeft met al het voorgaande, en wel de hoogte van de omheiningmuur. Galbert vertelt, dat de ladders welke door de Gentenaren voor de belegering werden gebruikt, 60 voet (brugse voeten vermoedelijk, vermits een Bruggeling aan het woord is) hoog waren. Pirenne heeft hieruit besloten dat de muur dus 18 meter (60 brugse voeten) hoog was. Dat is mij altijd onwaarschijnlijk hoog gebleken.

Immers de muren van het Gravensteen te Gent, dat 50 jaar na Galbert's

(26) En hier kunnen we meteen uit besluiten, dat het aanleggen van die verbindingen tussen Reie en Vuldersreitje in 1127 nog tamelijk recent was, vermits de nutteloos geworden bruggen van de burcht nog bestonden.

(27) c. 28 p. 49: — « *In tertio vero ponte, qui in orientali parte jacebat a castro et usque ad portas castri se extendebat...* » Deze laatste bijzonderheid ware geheel onvermeldenswaard, indien de twee andere bruggen, waarvan Galbert juist tevoren gesproken had (hofbrug en brug-naar-het-huis-van-de-proost) zich eveneens tot aan de poort van de burcht hadden uitgestrekt.

(28) c. 41.

(29) Ibid. p. 66: — « *in meridionali parte, qua sanctorum reliquiae elatae fuerant.* »

tijd werd gebouwd, zijn geen volle 14 meter hoog (tot boven de uitkijktorens)³⁰, alhoewel ze door de tijd van hun bouw een heel wat hogere technische toestand moeten vertegenwoordigen dan de burcht van Brugge. In werkelijkheid valt er veel in te brengen tegen de redenering van Pirenne³¹. Om te beginnen, indien we Galbert's tekst opvatten zoals Pirenne doet, is het reeds duidelijk, dat men van de lengte van de ladders niet rechstreeks kan besluiten tot die van de muren: nog daargelaten dat die ladders helemaal niet opzettelijk voor die bepaalde belegering werden gebouwd³² en dus, daar ze onmogelijk lager kunnen zijn dan de te beklimmen muren, eerder hoger zullen zijn, moet men er op wijzen, dat het uitgesloten is, dat men een belegeringsladder loodrecht tegen de te beklimmen muur zou stellen: dan ware het al te gemakkelijk ze te doen omkantelen. Ze zal integendeel zeer schuin worden geplaatst, zodat heel wat van de hoogte « verloren gaat ». Zo gezien, zullen de muren van de burcht (gesteld dat de ladders toevallig de juiste hoogte hadden) al niet veel meer dan 10 m. hoog zijn, maar dat is nog veel.

Er bestaat evenwel nog een andere mogelijkheid. De tekst van Galbert laat immers een andere interpretatie over. Ziehier die tekst³³ « *scalas... in altitudinem habentes circa mensuras sexaginta pedum hominis et in latitudinem pedum duodecim scala inferior et scala superior admodum strictior sed longior parumper extitit* ». De verklaring van deze twee delen komt elders³⁴. Na een beschrijving van « de ladder » volgt « *super quam scalam altera scala strictior et longior; superimposita est... ut post erectionem scalae majoris, minor scala infra murum laberetur...* ». De vraag is nu, of die zestig voet de lengte zijn van elke ladder afzonderlijk of van de twee ladders samen. Beide interpretaties kunnen m.i. uit de tekst worden afgeleid, zonder dat de ene of de andere zich opdringt. Moesten we de « kortste » interpretatie aanvaarden, dan moeten we beginnen met de hoogte van de muur te halveren en er nog zowat een derde af te trekken terwille van de schuine positie van de ladder, dan komen we tot een hoogte van 6 meter, wat nog indrukwekkend genoeg is voor de tijd. Of het echter eerder omstreeks twaalf dan wel omstreeks 6 meter moet zijn, kunnen we niet beslissen.

Een andere wijze van berekening ware, van gebruik te maken van de afbeelding die Vredius van de burchtmuur geeft³⁵. In deze muur staat immers een deur. Daar een deur logischerwijze tussen 1,50 en 2 hoog moet zijn (het is stellig geen « poort ») zou men kunnen meten hoeveel

(30) c. 40 en p. 65 n. I.

(31) In verband met de afmetingen van deze muur, ben ik kostbare inlichtingen verschuldigd aan mijn vriend architect A. van de Walle.

(32) c. 35 p. 59 zegt Galbert weliswaar dat die ladders vervaardigd worden « *juxta altitudinem murorum* » en alludeert hij er verder op (40 p. 65) dat die ladders uit nog « groen » hout waren vervaardigd. Nochtans vertelt hij niet dat ze die ladders ter plaatse hebben vervaardigd en vertelt hij wel dat de Gentenaren 30 wagens met u'trusting hadden meegebracht (c. 33 p. 55). Tenslotte blijkt het toch mogelijk dat die ladders « op maat » werden vervaardigd.

(33) c. 40 p. 65.

(34) c. 35 p. 58.

(35) Gereproduceerd in DUCLOS, *op. cit.*, p. 24.

keren de hoogte van de deur in de totale hoogte van de muur gaat, dat is hier 8 maal. Zo gezien zou de muur tussen 12 (1.50 x 8) en 16 (8 x 2) meter moeten zijn. Doch dit alles berust op de hypothese, dat Vredius werkelijk de juiste verhouding voor zijn deur heeft gegeven, wat onwaarschijnlijk is. Deze redenering helpt ons dus niet.

Dat probleem van de hoogte van die muren brengt me op een ander, dat ik althans even wil aansnijden: van wanneer dagtekent die burcht? Het probleem is verre van duidelijk, omdat we hier a priori moeten aanvaarden, dat meer dan één successieve burcht heeft bestaan. De zaak stelt zich trouwens op een dubbel plan, zonder daarom eenvoudiger te worden: er is het wereldlijke deel van de burcht en het geestelijke, d.w.z. het grafelijk verblijf en het St Donatiaanscomplex.

Er is een dubbele reden om aan te nemen, dat hier reeds een burcht stond in het midden der 9e eeuw: de vermelding van Brugge als bergplaats voor bedreigde relieken in den tijd van de Noormannen en het bestaan van een munt te Brugge uiterlijk in 877³⁶. Daar Brugge in 892 als verblijf voor graaf Boudewijn diende, moet daar ook op dat ogenblik een burcht hebben bestaan. Over de bouw leren we iets belangrijks uit de tijd van Arnulf I (918-965): met stenen die uit Oudenburg werden gehaald, bouwde hij een verblijf in steen te Brugge³⁷. Wat bouwde hij eigenlijk? Het *castrum* uit de tijd van Galbert? Dat ziet er mij heel onwaarschijnlijk uit. Er moet blijkbaar een tijd geweest zijn, waarop er te Brugge maar één stenen gebouw bestond, en wel « het Steen ». Dit steen is dan heel waarschijnlijk wat Arnulf I heeft gebouwd.

Wat dit bevestigt, is de ligging van dat « steen »: het ligt heel precies aan de plaats waar de « straat » en de Reie elkaar kruisen, dus wel op de plaats, die zich vanzelf aanwijst voor een burcht die niet alleen als woonplaats moest dienen, doch tevens een strategische functie te vervullen had.

Van wanneer dagtekent dan het *castrum* dat Galbert beschrijft? Zekerheid hieromtrent kan men wel niet geven, doch er zijn wel aanwijzingen, die alle in eenzelfde richting wijzen. Enerzijds weten we, dat Boudewijn V (1035-1067) werkelijk grote bouwwerken te Brugge heeft uitgevoerd³⁸. Ten tweede weten we dat Boudewijn V Vlaanderen heringericht heeft in kasselrijen³⁹. Welnu, een kasselrij onderstelt in de eerste plaats een burcht, die als militair, bestuurs- en domaniaal centrum fungeerde. De « grote burchten » die men in het landschap van zovele Vlaamse steden kan terugvinden⁴⁰, zouden zeer goed hun ontstaan kunnen danken aan de herinrichting van de kasselrijen.

(36) Zie hoger n. 6.

(37) *Tractatus de ecclesia Sancti Petri Aldenburgensis* (M.G.H. SS XV p. 872).

(38) *Ibidem*.

(39) J. DHONDT, *Note sur les châtelains de Flandre* (Mémoires de la Commission des monuments historiques du Pas de Calais, V, fasc. 2, 1947, pp. 43-51).

(40) Dit zijn omwalde complexen, die naast een kasteel ook nog een aantal andere gebouwen omvatten, waaronder het schepenhuis van de kasselrij, het verblijf van de burggraaf en een kapittelkerk, zie bvb. het grondplan van Aire, Bergues, Veurne, Middelburg.

Er bestaat dus reeds een aanwijzing dat Boudewijn V de burcht (d.i. dus de « grote burcht », zoals we die uit Galbert kennen) zou hebben gebouwd, en een indirect vermoeden dat dit verband zou houden met de herinrichting van de kasselrijen in Vlaanderen, dus dat die « grote burcht » ten dele zijn bouw en aanleg dankt aan bestuurlijke oogmerken.

Maar die burcht van Brugge (de burcht zoals we hem uit Galbert kennen) bestaat voor een heel aanzienlijk deel ook uit kerkelijke gebouwen, meer bepaald uit gebouwen bestemd voor het St Donatianskapittel. Er bestaat helemaal geen aanwijzing wanneer dit kapittel noch zelfs de kerk (evident de oorspronkelijke burchtkapel) gesticht werd, doch er is een weelde van aanwijzingen dat het kapittel onder Boudewijn V of in elk geval in de tweede helft der elfde eeuw moet zijn opgericht, en met een welbewust doel:

Boudewijn V heeft een merkwaardig aantal kapittels opgericht, zeer overwegend in hoofdplaatsen van kasselrijen ⁴¹. Dit laatste is geen wonder: de kasselrijen waren tevens bestuurlijke en domaniale centra, en het ligt voor de hand dat de kapittels het geschoold personeel leverden voor de domaniale en misschien zelfs voor de rechterlijke administratie. Uit die algemene overweging (Boudewijn V = stichter van vele kapittels in kasselrijcentra) zou men reeds kunnen een vermoeden scheppen voor de stichting van St Donatiaan, vermoeden dat reeds enige kracht zou putten uit het feit dat hij in elk geval grote bouwwerken aan de brugse burcht heeft uitgevoerd, maar er is veel meer: de tweede helft van de eeuw krioelt van aanwijzingen, dat er « met St Donatiaan » iets gebeurd is.

Ten eerste weten we heel uitdrukkelijk, dat Boudewijn V zich sterk heeft bemoeid met inlichtingen te winnen over de oorsprong van de St Donatiaanrelikwie ⁴². Ik geloof niet dat we een dergelijke aanwijzing bezitten voor om het even welke relikwie in de elfde eeuw.

Verder wijst een weliswaar verdachte oorkonde (maar juist de ons aanbelangende zinsnede kan moeilijk een vervalser hebben geïnteresseerd, integendeel) op het eerste spoor dat we kennen van de suprematie van de proost van St Donatiaan over de domaniale administratie in Vlaanderen ⁴³, en deze oorkonde dagtekent van 1067 en gaat weer uit van Boudewijn V. Ze houdt daarenboven, voor zover mij bekend, de eerste vermelding in van de proost, dus van het kapittel, van St Donatiaan.

In 1089, zoals men weet, dus nog steeds in dezelfde korte tijdspanne waar we het hier over hebben, wordt de opperste domaniale functie

(41) Zie J. DHONDT, *Origines urbaines et initiative comtale* (Revue du Nord XXX, 1948, pp. 133-156) en Dom N. HUYGHEBAERT, *Examen des plus anciennes chartes de l'abbaye de Messines* (Bull. Commission royale d'histoire, CXXI, pp. 175-222).

(42) Cf. Ph. GRIERSON, *The translation of the relics of St Donatian to Bruges* (Revue Bénédictine, 1937, pp. 170-190).

(43) In de oorkonde van Boudewijn V voor St Winoksbergen, MIRÆUS-FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, p. 511. De ons aanbelangende passus (p. 513) luidt « *hospites Sancti Winnoci sicut hospites mei respondent Brugensi praeposito et scabinis et rationatoribus.* »

van St Donatiaan uitdrukkelijk omschreven, en wel door Robrecht de Fries, zoon van Boudewijn V⁴⁴.

We zijn nog lang niet aan het einde: in 1086-1089 vallen een aantal oorkonden — de oudste mij bekende oorkonden uit de oorkondenschat van St Donatiaan — betreffende de afbakening van de parochiale bevoegdheid van het kapittel⁴⁵.

En tenslotte nog dit feit: in die tijd juist verandert in de documenten de intitulatie van St Donatiaan: voorheen aangeduid als «O.L.V. en St Donatiaan» wordt ze na 1104 nooit meer met «O.L.V.» aangeduid⁴⁶. Wijst ook dit niet sterk naar een fundamentele verandering, — nog sterker als men denkt aan de belangstelling van graaf Boudewijn V voor de relikwieën van St Donatiaan — waardoor een vroegere O.L.V.-burchtkapel juist dan zou zijn geworden een St Donatiaanskapittel?

Er is nog iets anders: de algemene aanleg van het *castrum*. We hebben er reeds op gewezen, dat hier, evident planmatig, een dubbele bouw wordt nagestreefd: een helft wereldlijk, een helft geestelijk. Klopt dit niet wonderwel met de hierboven reeds gesuggereerde idee, dat het *castrum* te Brugge (in zijn uitzicht van 1127) in eenmaal werd gebouwd voor het vervullen van een dubbele functie, grafelijke residentie en bestuur van een kasselrij aan de ene kant, religieus en domaniaal centrum aan de andere kant? In dat geval zouden we moeten besluiten, dat Boudewijn V de O.L.V. kapel, dan wellicht de hofkapel van vroeger, heeft omgevormd in een St Donatiaanskapittel, dat naast een religieus, tevens een domaniaal-administratief doel werd toegedacht, en daardoor juist in geheel het *castrum*complex een zo opvallende uitgebreidheid inneemt. Dat een tekst uit het einde van de 11e eeuw spreekt van de *basilica sancti Donatiani* in verband met gebeurtenissen van omtrent 940⁴⁷ kan hiertegen niet gelden: niemand zal er zich over verbazen dat de auteur vanaf omtrent 1100 aan de beroemde kerk van de burcht de titel geeft, die ze in zijn tijd bezat. Het is daarenboven absoluut niet uitgesloten, dat deze kerk (er is geen sprake van een kapittel) omtrent 940, terwille van de relikwieën van St Donatiaan, reeds St Donatiaan heette.

Men mag dus, tot tegenbewijs, de lijn als volgt trekken: er bestond reeds een burcht te Brugge in het midden van de 9e eeuw, wat vermoedelijk een kapel insluit. Vanaf het einde der 9e eeuw, na de Noormanneninvallen, is Brugge althans af en toe grafelijke residentie, had dus stellig een burcht en een kapel. Arnulf I bouwt daar in het midden der 10e eeuw «het Steen», juist aan de overgang van de «Straat» over de Reie en vermoedelijk op de plaats van de vroegere (houten) burcht. In het midden der elfde eeuw bouwt Boudewijn V het grote «*castrum*»

(44) GYSSELING-KOCH, *Diplomat. Belgica*, nr 170, pp. 295-298.

(45) Daarover CALLEWAERT, *Les origines de la collégiale de St Donatien à Bruges* (Handelingen Société d'Emulation, 1906, pp. 395-408); de documenten in GYSSELING-KOCH, *op. cit.*, pp. 295-301.

(46) CALLEWAERT, *op. cit.*, p. 402.

(47) *Sermo de adventu Sti Wandregisilli* c. 19-20 (MGH SS XV p. 630). Ik zou die veel jongere tekst helemaal niet vermelden, ware het niet dat hij blijkbaar naar een oudere tekst is opgemaakt.

en vormt zijn hofkapel om tot een kapittel, waarvan de functie voor een aanzienlijk deel administratief is. De burcht moet tevens dienen voor de burggrafelijke residentie en administratie, en, wel te verstaan, als grafelijke residentie.

DE STEDELIJKE AGGLOMERATIE

Laten we thans enige woorden schrijven over het eigenlijke stedelijk element. De vraag die zich eerst opdringt is vanzelfsprekend, waar de oudste stadskern ontstaan is.

Hoe kan men weten waar de stad zich het eerst ontwikkeld heeft? Niet rechstreeks uit documenten van de tijd, want gegevens over de topografie van een pas ontluikende stad bezit men bijna nooit. Men dient dan zijn toevlucht te nemen tot enkele afgeleide elementen.

Als uitgangspunt dit: het blijkt uit de toestand in practisch elke Vlaamse stad, dat de stad ontstaan is in een gebied, waar twee elementen aanwezig waren: een vesting en een kruispunt van twee verkeerswegen van verschillende aard (waterweg-landweg). Dit zo zijnde, is het a priori waarschijnlijk dat de stadskern te zoeken zal vallen in de onmiddellijke nabijheid van de vesting en het verkeersknooppunt. Die twee laatste liggen in de regel onmiddellijk aan mekaar, omdat de vesting voor functie had het knooppunt te beheersen.

Dit is één vertrekpunt. Er is een tweede:

Als getuigenis van de vroegste stadsnederzetting blijven over gemeenschapsgebouwen (kerken, hallen, vleeshuizen) en markten. Een ontluikende stad immers had aan niets meer behoefte dan aan een markt, minder wellicht voor de groothandel dan wel voor de kleinhandel, vermits er geen winkels waren. De markt is het contactpunt tussen de boeren van de omgeving, die voedingswaren te koop stellen, en de stadsinwoners die deze waren (daarbij ook sommige grondstoffen) nodig hebben.

Het is natuurlijk wel mogelijk dat, wanneer een stad groeit, in de loop van de eeuwen het zwaartepunt zich verplaatst en nieuwe gemeenschapsgebouwen worden opgetrokken op een andere plek. In dergelijke toestanden kan men uit de aanwezigheid van de gemeenschapsgebouwen nog niet besluiten dat daàr de eerste stadskern opgekomen is.

Een eerste blik op het stadsplan van Brugge geeft nochtans de indruk dat vesting, knooppunt van verkeerswegen en gemeenschapsgebouwen allemaal bij mekaar liggen.

Waar de vesting staat, daar hebben we reeds genoeg op gewezen. Men zal zich herinneren dat de belangrijkste poort (aan de « hofbrug ») van de burcht meteen het kruispunt is tussen de waterweg (Reie) en de belangrijkste oude landweg (Hoogstraat-Steenstraat). We mogen daar dus de eerste stadskern zoeken en treffen inderdaad de Markt precies daar aan; niet alleen de markt trouwens: ook de halle. Het vleeshuis staat ook in de nabijheid.

En de kerken? Hier rijst op het eerste gezicht een moeilijkheid op: de oudste parochiekerken van Brugge, O.L.V. en St Salvator, liggen

eerder buiten die eerst vermoedde stadskern. Dienen we dan onze stelling te herzien? Stellig niet, en om meer dan één reden.

Dat een kerk parochiekerk is over een stad, of dat ze in die stad ligt, wil a priori helemaal niet zeggen dat die kerk ontstaan is terwille van die stad. Het gebied waarover Brugge zich zou uitstrekken behoorde vanzelfsprekend reeds vooraf tot een of meer parochies. St Salvatorparochie, een afbrokkeling van St Michielsparochie, en O.L.V., een afbrokkeling van Syssele, kunnen opperbest louter landelijke parochies zijn geweest die hun ontstaan in generlei wijze aan enige stadsvestiging te danken hebben.

Een tegengesteld standpunt werd nochtans enige tijd geleden naar voren gebracht⁴⁸. « *De ligging van de St Salvatorkerk op de uithoek van haar parochiale gebied, en het feit dat ze onder het patronaat van de bisschop stond, laten toe te zeggen dat zij als kerk ten behoeve van een agglomeratie is opgericht. Die agglomeratie is het beginnende Brugge. St Salvator is ouder dan... O.L.V. Men moet ze dus van het midden van de IXe eeuw dagtekenen.* »

De geleerde schrijver bewijst verder dat O.L.V. omstreeks 870 reeds bestond.

In deze opvatting zou de eerste stadskern van Brugge dus omtrent het midden van de 9e eeuw zijn gaan groeien, en wel omtrent de O.L.V. en St Salvatorkerken.

Wat moet men daarvan denken? Het verleidelijke van de voorstelling ligt in de nabijheid van de twee kerken. De meest voor de hand liggende verklaring hiervoor is immers dat er juist op die plek een bevolkingsagglomeratie bestond, aanzienlijk genoeg om twee kerken te gebruiken.

Maar op zich zelve volstaat deze redenering niet: de historicus is dikwijls genoopt te werken met redeneringen, die dan berusten op één interpretatie van een feit. Het *feit* hier is de aanwezigheid van twee naburige kerken. Dit vormt echter een onvoldoende vertrekpunt, omdat onze totale onwetendheid van alle omstandigheden die met het oprichten van deze kerken gepaard gingen, aan de *interpretatie* van dit feit (een stedelijke agglomeratie, vermits twee kerken) een hypothetisch karakter geeft. Opdat we meer zekerheid zouden krijgen over de juistheid van de interpretatie, zou deze moeten kracht putten uit elementen, die er volstrekt onafhankelijk van staan.

Laten we dit duidelijker maken. De basishypothese is: er waren twee kerken, dus was er een stadsagglomeratie. Moesten we nu, geheel afgezien van deze twee kerken, elementen aantreffen, die aan het bestaan van een stadskern aldaar doen geloven, dan zou het argument van de twee kerken veel aan kracht winnen. Ongelukkig wijst het onderzoek in dezen uitsluitend naar het onwaarschijnlijke van het groeien van een stadskern aldaar in de 9e eeuw.

Dit blijkt uit verschillende gezichtshoeken.

Eerst dit: midden 9e eeuw, dat is het diepste van de Noormannentijd, en we zijn hier om zo te zeggen aan de kust, waar de Noormannen her-

(48) Door prof. Strubbe, in zijn hoger (eerste noot) vermelde studie.

haaldelijk landen. In dat geval verwacht men van de stadskern, dat hij zou gelegen zijn zo dicht mogelijk bij de vesting, wat niet het geval is met beide kerken.

Men zou hiertegen misschien willen aanvoeren, dat de burcht in de 9e eeuw elders lag dan later. Alles is natuurlijk mogelijk, maar op het terrein der wilde hypothesen kunnen we ons niet begeven. We stellen vast dat in volle Noormannentijd, de hypothetische agglomeratie rond de twee kerken *niet* lag waar ze veiligheidshalve vanzelfsprekend verwacht wordt.

Een tweede punt: men verwacht natuurlijk, dat een stadsagglomeratie zou liggen bij de voornaamste verkeerswegen. Dit is weer niet het geval, althans niet in de maximale graad waarin men logischerwijze verkeersknooppunt en stadsagglomeratie verbindt. De hoofdverkeerswegen in de vroegste tijd te Brugge waren enerzijds de Reie, anderzijds de « Straat ». Nu lagen beide kerken vermoedelijk wel bij de (verdwenen) oorspronkelijke loop van de Reie, en ligt St Salvators wel dicht bij de « straat » maar stellig niet aan het *kruispunt* van de twee wegen, dat verderop aan de « Hofbrug » lag. Het argument is misschien niet zeer doorslaand, maar opnieuw blijft de toestand hier als volgt: er bestond een ideaal punt van stadsvestiging, bij burcht en bij verkeersknooppunt. De « twee-kerken-agglomeratie » zou deze beide voordelen versmaad hebben om op te rijden ver van de vesting en niet aan het knooppunt.

Bekijken we de zaak uit een andere hoek: het is inderdaad zo dat het oprijzen van kerken in de 11e eeuw en later als een thermometer voor de stadsgroei kan worden gebruikt. Daartegenover is mij niets dergelijks bekend voor de vroege stadsgroei uit de 9e eeuw.

Ik wil zeggen, dat, wijl in de elfde eeuw we inderdaad zien dat waar een stadsagglomeratie groeit, vrij snel een filiale van de landelijke parochiekerk middenin de stadskern ontstaat, dit *niet* het geval is in de stadjes die in de 9e eeuw tot stand komen, hetzij de mobiliteit van de bidplaatsen nog niet zo groot is als later, hetzij die vroege kernen nog te onbelangrijk zijn om de kosten van een aparte kerk te verrechtvaardigen. Wat dan elders nooit eenmaal schijnt te gebeuren, zou in Brugge tweemaal zijn gebeurd. Klinkt dat niet heel onwaarschijnlijk?

En dit brengt nog iets anders mee: bestond er een « stedelijk » Brugge in de 9e eeuw? Het is mogelijk, en zelfs niet onwaarschijnlijk, want er bestond een handelsnederzetting te Brugge omtrent 900⁴⁹ en, daar waar het vaak voorkomt dat de door de Noormannen verstoorde handelscentra zeer spoedig heropleven na hun vertrek, zijn er maar weinig voorbeelden van *nieuwe* handelsnederzettingen die in die tijd oprijzen. Het Brugse « vicus » van omtrent 900 heeft dus veel meer kans om een herleving te zijn van een 9e eeuwse brugse *vicus* dan van een nieuwe vicus

(49) In de tekst van het oudste *Liber Traditionum Sancti Petri* wordt Brugge als « vicus » aangeduid. Cf. A. KOCH, *De ouderdom van de Stad Brugge* (Handelingen Société d'Emulation Brugge, LXXXVI, 1949, pp. 145-150). Dat « vicus » te Brugge ook nog veel later « handelshaven » betekent, werd bewezen door J. DE SMET, *De Brugse Wiic-namen* (Handelingen Société d'Emulation Brugge, 1948, pp. 112-117).

te zijn. Dat de bronnen van de 9e eeuw ons dat Brugse *vicus* niet vermelden, is helemaal geen argument. Maar dat, waar de andere, wel bekende en vermelde « *portus* » van de 9e eeuw, bescheiden genoeg zijn om zich tevreden te stellen met de kerken uit de omgeving, Brugge zo belangrijk zou zijn, dat ze voor zichzelf zo maar twee stadskerken opeist, klinkt toch zeer aannemelijk!

Maar is het wel *waar*, dat er daar *twee* kerken waren? Voor O.L.V. zijn er voldoende aanwijzingen, doch voor St Salvator? Deze kerk wordt maar op het einde van de *elfde* eeuw vermeld. Dat ze in de 9e eeuw zou bestaan berust op een redenering a priori: « *de ligging van de kerk op de uithoek van haar parochiale gebied... laten toe te zeggen, dat ze als kerk ten behoeve van een agglomeratie is opgericht... Daar de O.L.V. kerk gebouwd werd ongetwijfeld ten behoeve van die agglomeratie, nadat ze zich reeds naar Syssele toe ontwikkeld had, is de St Salvatorkerk ouder dan die van O.L.V., en moet ze dus van voor het midden van de IXe eeuw dagtekenen* ».

Zoals men ziet berust het vermoeden op de hoge ouderdom van St Salvator louter op een zeer broze redenering, en wel de hypothese, dat er juist op die plek een stadsagglomeratie lag. Maar het geloof aan die agglomeratie op die plaats kan in werkelijkheid maar worden aannemelijk gemaakt door de aanwezigheid van de twee kerken zelve. Het is dus een zuiver geval van circulusredenering.

En ook nog: geheel de basisredenering gaat zo « er is een agglomeratie gegroeid, *daarom* kwamen twee kerken tot stand ». Voor St Salvator hebben we reeds getoond dat er geen gronden bestaan om die kerk op dat ogenblik te zien stichten. Maar ook voor O.L.V. is dit waar: ongetwijfeld, die kerk bestond omtrent 870, maar dat ze dan zou gesticht geweest zijn, daarover weten we niets. Wat onze bron alleen zegt, is dat ze op dat ogenblik eigendom is geworden van de kerk van Utrecht⁵⁰. Dat omtrent 870 St Salvators en O.L.V. zouden zijn ontstaan is dus een geheel onbewezen postulaat. Dit slaat eigenlijk de laatste aanwijzingen weg naar het ontstaan op die plek van de brugse stadskern in de 9e eeuw.

Ik zou tenslotte nog op dit willen wijzen; terwijl er in werkelijkheid, behalve de (thans reeds dunkt me, zeer betwijfelbaar geworden) aanwezigheid van twee kerken, geen enkel bijkomend argument pleit voor het ontstaan van een vroege stadskern bij-de-twee-kerken, zijn integendeel alle aanwijzingen zonder uitzondering (vesting, kruispunt van verkeerswegen, gemeenschapsgebouwen) aanwezig om de plek aan de Markt als een stadskern aan te duiden.

Behalve de kerken, zal men zeggen? Toch niet, en hier ligt m.i. weer een belangrijk argument: de oudste stadskern heeft *zijn* kerken. Behalve de halle staat immers *op* de markt ook nog een kerk, de St Kristoffelkerk⁵¹. Ik zou over deze kerk meer willen weten, doch de brugse ge-

(50) Dit blijkt uit een bulle van Gregorius VII (S. Muller, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I, nr 232 p. 210) en namelijk uit deze passage « *ecclesiam... ducentis ferme annis absolute et quiete... retendam* ». Daarvoor wordt in de tekst wel gezegd, dat ze aan Utrecht « geschonken » werd.

(51) GALBERT, p. 57, 99, 121, 122.

schiedschrijvers maken er zich van af in enkele woorden of spreken er helemaal niet over. Ik weet wel dat St Kristoffel nooit parochiekerk werd, doch als bidplaats gelegen in het kloppend hart van de stad verdiende ze toch meer belangstelling, dunkt me. Ik noem ze « kerk », wel is waar wordt ze bij haar eerste vermelding, in een trouwens zeer formalistische opsomming « kapel » genoemd⁵², wat ze ongetwijfeld technisch was, maar Galbert noemt haar altijd « kerk ». Gezien haar ligging, is het vrijwel zeker dat St Kristoffel oorspronkelijk de bidplaats van de stedelingen is geweest, zoals St Jans (thans St Baafs) te Gent. Wat voorkwam dat St Kristoffel een even doorluchtige opgang kende als St Jans te Gent, is dat de voorstedelijke plattelandskerken O.L.V. en St Salvators, veel dichter bij de stadsagglomeratie gelegen waren dan te Gent de St Pieters en St Baafsabdijen, of de St Maartenkerk te Ekkergem. Terwijl de gentse voorstedelijke kerken vele eeuwen buiten de stadsagglomeratie bleven liggen, werden te Brugge de voorstedelijke kerken weldra door de groeiende agglomeratie omsloten⁵³, waardoor de eerste stadskerken als St Kristoffel of St Pieters niet de kans kregen, tot parochiekerken uit te groeien.

Wat intussen wel van belang is, is dat het bestaan van de St Kristoffelkerk « *in foro* » duidelijk bewijst, dat de Bruggelingen oorspronkelijk niet ter kerke gingen naar O.L.V. of St Salvators: het was hun te ver en ze bouwden een kerk daar waar ze woonden.

En nochtans, die St Kristoffelkerk stelt een probleem inzake de vroegste stadskern. Doch hier verlaten we schoorvoetend een betrekkelijk veilig terrein om op zeer glibberige grond te komen.

Zoals we reeds hoger zegden, geeft een blik op het brugse stadsplan levendig de indruk, dat de stadskern van Brugge te zoeken is aan het gebied dat, op de linkeroever van de Reie, approximatief begrensd is door Dijver, Reie, Markt, Steenstraat en Nieuwstraat (terwille van de groepering aldaar van hallen, vleeshuis, markt, stadskerk, aan de hoofd-uitgang van de burcht, bij het kruispunt tussen Reie en « straat ». Daarenboven wordt die plaats « Oudburg » geheten).

Er valt niet over te twijfelen, dat ten tijde van Galbert dit gebied (laten we het kortweg Oudburg noemen) reeds grondig en diep in de stad vervlochten was: uit allerlei bijzonderheden bij Galbert vernemen we dat de markt, in zijn huidige omvang, bestond⁵⁴, ja, dat hij te klein was en meer en meer verlaten voor het Zand of Vrijdagmarkt als

(52) In de oorkonde van St Donatiaan van 1089, hoger vermeld (n. 44).

(53) « *ecclesia sanctae Mariae que est in burgo Brugensi* » (1089, CALLEWAERT, *op. cit.*, p. 397); *in parochia sancti Salvatoris Salvatoris, in castello forinseco II curtillia* » stuk voor St Donatiaan hoger vermeld n. 44. Wat « *castellum forinsecum* » ook betekene, het heeft iets « stedelijks ». Daarenboven was St Salvators in elk geval omsloten in de stadsomheining in 1127.

(54) De St Kristoffelkerk, waarvan de ligging goed bekend is uit de latere stadsplannen, wordt herhaaldelijk door Galbert « *in medio foro* » gesitueerd, wat bewijst dat niet alleen de vismarkt (aan de Noordzijde van de kerk) maar ook de « markt » (zuidzijde van de kerk) toen bestond. Uit een aantal bijzonderheden betreffende het beleg van de burcht blijkt heel duidelijk, dat de markt tegenover de westelijke muur lag.

verzamelplaats⁵⁵. Trouwens die « Oudburg » was toen maar een (kwantitatief naar de oppervlakte) gering deel meer van de stad, vermits de stadsomheining tot aan het « Zand » reikte⁵⁶. We zijn dus, en dat is niet onbelangrijk, in 1127 in een tijd waarin de Oudburg *al lang* heeft opgehouden « geheel de stad » te zijn.

Maar deze laatste vaststelling neemt niet weg dat we het recht hebben en misschien zelfs de plicht, ons de vraag te stellen: is de « Oudburg » wel de *eerste* stadskern?

We dienen ons de vraag des te meer te stellen, daar Dr. De Smet, in een geleerd artikel⁵⁷, een totaal verschillende opvatting heeft verdedigd: volgens hem zou de eerste handelskern zijn gelegen aan het Ketelwik, d.i. 500 m. stroomafwaarts van de burcht. 500 m. moge er dan op eerste gezicht weinig uitzien: in een primitief stadsplan is dat een enorme afstand.

Nu is het wel zo, dat de zeer interessante teksten die Dr. De Smet heeft opgediept zijn eigen stelling vernietigen op één punt, en juist datgene wat ons hier interesseert. Dr. De Smet heeft overtuigend aangetoond, dat het substantief « wik » te Brugge tot op het einde van de middeleeuwen « levend » is gebleven in zijn oorspronkelijke, Karolingische betekenis van « handelscentrum ». Maar daaruit volgt, dat *op elk ogenblik* tot aan het einde van de middeleeuwen, de *nieuw ontstane* handelsplaats de naam wijk zal hebben gekregen. Anders gezegd, zijn de diverse wijken, die we in de bronnen terugvinden niet noodzakelijk zeer oud.

Dr. De Smet heeft bewezen, dat de « haven » van Brugge successief op twee punten heeft gelegen, de oudste (Ketelwijk) stroomopwaarts, ten opzichte van de jongste. Hierdoor wordt tot zekerheid verheven iets dat we a priori konden vermoeden, gezien de geschiedenis van de zee-waterwegen van Brugge: het extreme punt stroomopwaarts van bevaarbaarheid zal wel geleidelijk in de loop der tijden stroomafwaarts zijn verschoven. De « Ketelwijk » is waarschijnlijk slechts één ogenblik in deze langzame maar gestadige glijding. We hoeven helemaal niet te aanvaarden dat de « aanlegplaats » *nooit* hoger lag. Integendeel, we hebben daarvoor een bewijs: de meest waarschijnlijke interpretatie van « Brugge » is juist aanlegplaats⁵⁸. Welnu, deze toponiem, die geen dorps- of domein-

(55) c. 16, p. 27: — « *apud Harenas, in exitu suburbii* ». Interessante passus omdat op dat ogenblik de omwalling, die in 1127 werd aangelegd, nog niet bestaat. Ofwel dus bestond er reeds een vroegere omheining, die dan tot aan het Zand rekte, ofwel was het Zand zichtbaar de grens van de agglomeratie. Het Zand wordt opnieuw (c. 28 p. 48) als ingang van het suburbium aangegeven. In c. 51, p. 80 wordt gesproken van « een akker » (of plein?) « *quod suburbio adjacet intra septa villae* » wat heel waarschijnlijk het Zand is. Het is de normale verzamelplaats van de burgers (c. 52, p. 82, c. 53 p. 86 « *agrum consuetum* », c. 102, p. 148, c. 103, p. 149) de plaats waar openbare terechtstellingen plaatsvinden (c. 77 p. 122).

(56) Zie vorige noot.

(57) « De Brugse Wiik-Namen » hoger vermeld.

(58) M. GYSSELING, *Etymologie van Brugge* (Handelingen Commissie Toponymie, XVIII, 1944, pp. 69-79).

Daar dit artikel reeds oud is, heb ik Dr. Gyseling gevraagd of zijn mening

naam is, slaat oorspronkelijk noodzakelijk op een beperkte plek, die we kennen: de plek waar de burcht « Brugge » oprees. « Brugge » slaat onomstotelijk op die wel bepaalde plek, en dus weten we dat een vroege « aanlegplaats » op de Reie juist dàar lag.

Dat betekent nog niet, dat de « haven » van Brugge uit de 9e of 10e eeuw nog daar lag, er kan reeds (stroomafwaartse) verschuiving zijn voorgevallen, doch tegen een ver gevorderde verschuiving pleit, dat het oudste handelscentrum (als gelocaliseerd door de oudste markt) toch vanzelfsprekend op niet heel grote afstand van de « haven » moet zijn gelegen. We mogen dus gerust aannemen, dat in de 10e eeuw wanneer de « vicus » ontstond of herleefde en de marktplaatsen dus op het terrein gevestigd werden, de « aanlegplaats » niet ver daarvan kan gelegen zijn.

En hier is het, dat ik zoals hoger aangekondigd op glibberig terrein kom te lopen; is dat handelscentrum (de « Oudburg ») werkelijk de eerste stadskern? Is het integendeel, reeds een tweede, latere ?

Waarom ik die vraag stel? Welnu, men kan, als men over de zaken nadenkt, feiten vinden die enerzijds een « later » ontstaan van de « Oudburg » zouden uitleggen, en anderzijds aan de anterioriteit van het gebied aan de Noordzijde van de Markt zouden doen geloven. Ik herhaal hier uitdrukkelijk, dat we op een onzeker en glibberig terrein zijn en met moeilijk te interpreteren gegevens werken.

Het uitgangspunt van mijn twijfel aan de prioriteit van de « Oudburg » was een zeer kleine constatacie: het bestaan van een « Vismarkt » op het Noorderstuk van de huidige « markt ». En dit eerste vermoeden werd dan kracht bijgezet door de ligging van de St. Kristoffelkerk, en tenslotte nog door een anomalie in het brugse marktenstelsel. Welke is of kan de betekenis van deze aanwijzingen zijn? Het is een feit waarop ik geen uitzonderingen ken in de vlaamse steden, dat deze twee, in onmiddellijke nabijheid liggende marktplaatsen hebben, een kleine markt (die meestal een specifieke naam draagt, de naam van een of ander product dat daar werd te koop gesteld, en in zeer veel gevallen is dat « vismarkt ») en de « grote markt ». De verklaring hiervan is eenvoudig: een kleine, ontluikende stadsagglomeratie heeft een marktplein nodig. Het is om allerlei begrijpelijke redenen voordelig dicht bij de markt te wonen, het marktplein geraakt dus langs alle kanten met huizen omringd, kan zich niet uitbreiden en wordt spoedig te klein wanneer de agglomeratie groeit. Een groter marktplein moet dan worden in gebruik genomen, liefst dicht bij het kleine omdat al wie aan handel doet rond dit laatste is gevestigd. Zo ontstaat dan de « grote markt ».

Deze zeer algemene toestand scheen voor Brugge niet op te gaan, wel kon men twee markten zien in de « Markt » enerzijds, de Vrijdagmarkt anderzijds, doch dit beantwoordde toch niet aan de gewone toestand. Immers de Vrijdagmarkt ligt niet zo heel dicht bij de markt, en anderzijds is die laatste veel te groot om de primitieve markt van een ontluikende stadskern te zijn.

hieromtrent niet gewijzigd was. Hij heeft me op de meest positieve wijze zijn vroegere opvatting bevestigd.

Deze anomalie werd echter geheel opgelost, toen ik vaststelde dat de St Kristoffelkerk helemaal niet « *in medio foro* » staat, zoals een letterlijke vertaling van Galbert mij eerst had doen geloven, maar helemaal aan het Noordeinde, en dat er heel duidelijk een plein besloten ligt tussen de kerk en wat thans de noordergrens van de markt is. Weldra vond ik, dat dit kleine plein « vismarkt » heette⁵⁹, en dat « vis-kenmerk » werd nog duidelijk toen het me inviel dat St Kristoffel patroon is van de vissers. Dit bracht dan de kerk in de redenering, en hier stond ik voor de tweede anomalie: de mobiliteit van de kerken in de 11e eeuwse steden is zeer groot. Waar een agglomeratie zich ontwikkelt, komt dadelijk een kerk op die plek. Welnu, de « Oudburg » heeft *geen* kerk! De oudste « stadskerk » kan niet anders dan St Kristoffel zijn. Maar indien de eerste stadskerk op die bepaalde plek ligt, moet men er dan niet uit besluiten dat de eerste belangrijke stadskern ook dàar lag? En dat zou dan volledig passen met het liggen, juist aan de voet van die kerk, van die « Vismarkt » waaraan, zoals ik betoogde, zonder veel moeite de hoedanigheid van « oudste markt » kan worden toegedacht.

Dit is niet alles: er is een tweede « oude stadskerk », en wel St Pieters. Welnu, St Pieters ligt in de onmiddellijke nabijheid van St Kristoffel, maar op de andere oever van de Reie. Is dit weer niet veelzeggend? Valt het niet op hoe een zeer vroege, zeer belangrijke (twee stadskerken) bevolkingsconcentratie moet hebben bestaan op beide oevers van de Reie, ter hoogte precies van de « Vismarkt »?

Is dat alles niet indrukwekkend? Schept het geen ernstig vermoeden, dat de « stad » Brugge zich eerst ontwikkeld heeft aan de plaats die door de aanwezigheid van de twee eigenlijke stadskerken en van de vermoedelijk oudste markt wordt gekenmerkt? Dat dit punt precies op de Reie ligt, en de agglomeratie zich op de twee oevers van de Reie had gevestigd versterkt nog de indruk: Brugge is ongetwijfeld ontstaan als zeehaven, dus aan een « scheepvaartpunt » dat ons hier volkomen duidelijk wordt geboden.

Langs een geheel andere kant kunnen we deze hypothese nog enige kracht bijzetten, nl. door een verklaring te geven voor het — latere — ontstaan van de « Oudburg ». Deze verklaring is, dat de Oudburg opkwam als gevolg van het aanleggen van de « Gentweg »: Gent en Brugge bestaan mogelijks (voor Gent zeker) in de 9e eeuw, maar er is niet de minste aanleiding om te geloven dat een ietwat belangrijke, dus goed aangelegde, weg toen reeds tussen beide plaatsjes liep: in de 9e eeuw hadden beide plekken niets gemeens: ze lagen niet binnen eenzelfde vorstendom en behoorden tot twee zeer verschillende vervoerweginstelsels (voor Brugge, de Noordzee en het banenstelsel naar Ieper-Cassel en Boulogne; voor Gent het Schelderivierenstelsel en het banenstelsel naar het Zuid-Oosten). Eerst wanneer de ene en de andere plaats belangrijke handelscentra waren geworden sprak het vanzelf, dat ze door een goed aangelegde baan zouden worden verbonden; zo iets kan men zich moeilijk

(59) DUCLOS, *op. cit.*, p. 433.

ouder voorstellen dan omtrent het jaar 1000⁶⁰. Toen had Brugge reeds minstens één eeuw wellicht bescheiden, maar reële stads- en handelsleven achter de rug. Langs waar de (Oude) Gentweg binnen Brugge kwam, toont het stadsplan duidelijk. Men heeft de keuze tussen vier itineraria⁶¹, waarvan één o.i. verre de voorkeur verdient, maar de keuze heeft geen belang hier: alle vier voeren ze ons *over de Oudburg* naar de Markt.

Het hoeft helemaal geen betoog, dat de stadsagglomeraties zich ontwikkelen langs de economisch belangrijke banen, dus moest er, *als gevolg van het aanleggen van de Gentweg* een wijk ontstaan daar waar die baan aan de markt komt. Dat de tweede, grotere markt, die de Vismarkt moest vervangen, juist in die richting (naar de Gentweg toe) tot stand komt, brengt nog een bevestiging.

Zo verklaren we ontstaan en ontwikkeling van de Oudburg. Deze wijk had geen eigen kerken nodig, vermits St Salvators en O.L.V. in de onmiddellijke nabijheid lagen. Deze wijk zal het punt rond St Kristoffels en St Pieters overvleugelen (en daarom de zetel worden van de definitieve stenen gemeenschapsgebouwen) om twee redenen: in de 12e eeuw neemt het warenverkeer over land, dat tussen de romeinse tijd en de 11e eeuw nietig is geweest, weer toe, en deze Gentweg is niets anders dan het eindpunt van de baan Brugge-Keulen. Omgekeerd echter wordt het aanlegpunt voor de schepen aan de Reie steeds meer stroomafwaarts verplaatst, zodat ons « eerste » stadsgebied zijn specifiek belang verliest.

(60) Dit is natuurlijk een loutere, relatieve, gissing. In hoofdzaak berust ze hierop: men kan de stadsgroei te Gent dank zij een betrekkelijke rijkdom aan gegevens volgen doorheen de tiende eeuw, waarbij men kan afleiden dat ze in de eerste helft van die eeuw nog maar heel nietig was (één stadskerk), en tenslotte maar in de elfde eeuw een felle groei kende (opkomst van drie nieuwe stadskerken; cf. G. DECLERQ, *De Kerkelijke instellingen te Gent in verband met de oudste stedelijke Geschiedenis* (Nederlandse Historiebladen, II, 1939, pp. 117-135). In het begin van de 11e eeuw had Gent nochtans reeds een zeker belang (brief van Othelbold « *Est enim caput regionis, primatum ceterarum tenens civitatum et ab antiquis Gandavum vocitatus castrum* » (omtrent 1030, L. VOET, *De Brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva*. Brussel, 1949, p. 233). Natuurlijk is dit zeer opgeblazen, maar het wijst toch over het tamelijke belang van Gent in die tijd.

Wat Brugge betreft, hebben we geen enkel kronologisch houvast: een vermelding als *vicus* in het begin der 10e eeuw, een als *portus* in het begin der 11e (*Miracula Sancti Bavonis*, MGH SS XV p. 597), en van dat ogenblik af tamelijk veel vermeldingen doorheen de eerste helft der 11e eeuw (Cf. GANSHOF, *Iets over Brugge*, pp. 295-96). Uit dit laatste blijkt dat de plek toch reeds een zeker belang had, hoewel de lectuur van Galbert wel de indruk geeft, dat Brugge in 1127 veel minder belang had dan Gent. Wanneer de stadskerken te Brugge ontstaan weet men niet: St Kristoffel wordt maar vermeld op het einde der 11e eeuw, maar kan veel ouder zijn (hierover valt niets te zeggen). Daar Gent (cf. het ontstaan der stadskerken) eerst in de 11e eeuw sterk groeit, en Brugge eerst in de eerste helft der 11e eeuw regelmatig in de teksten gaat voorkomen, meen ik, met alle nodige reserves, het tot stand komen van een baan Gent-Brugge niet voor het jaar 1000 te kunnen situeren.

(61) Zie het plan bij J. DE SMET's « *Straatnamen van Brugge* ». Het betreft namelijk: van Oost naar West: de Mostaardstraat, de Eekhoutstraat-Wollestraat, de Groeningestraat-Sulferbergstraat, de Groeningestraat-Nieuwstraat, de Mariastraat.

De tweede is verreweg de waarschijnlijkste, omdat in de Mostaardstraat het St Nikolaasgodshuis stond, wat vrijwel zeker op de oudste weg wijst.

Geheel deze constructie (meer is het niet) lijkt ons niet zo onbevredigend. Op een punt ten nadele ervan moeten we echter wijzen: het is een vrij algemeen feit bij de Vlaamse steden, dat de eerste markt of vismarkt ontstaat precies aan de hoofduitgang van de burcht. Zo iets is niet het geval met onze « vismarkt », wel met de « Grote markt ». Men kan hiertegen wel aanvoeren, dat de « Grote Burcht » die we door Galbert kennen, blijkbaar een architectureel complex is dat eerst in de 11e eeuw opkwam, toen de eerste stadskern reeds gevestigd was. Men zou dan kunnen vermoeden dat de « hoofduitgang » verplaatst werd bij het verbouwen. Maar dit is zeer onwaarschijnlijk om twee redenen: de « hoofduitgang » van de burcht is immers niets anders dan het punt waar de « straat » uit de burcht komt, en dat zal toch niet veranderd zijn ! Daarenboven, het « Steen » dus vermoedelijk de oudste stenen burcht van circa 950 ligt precies aan die latere hoofduitgang van de burcht en duidt dus zeer waarschijnlijk de oudste burchtligging aan. Ik moet dus wel de anomalie vaststellen zonder ze te kunnen verklaren. Dat ze een fundamenteel bezwaar tegen mijn voorstelling van twee successieve kernen zou zijn, geloof ik niet.

Er bestaat geen twijfel over, dat Brugge zich het sterkst ontwikkelde heeft in de richting van het Oosten, dus langs de « Straat » naar Ieper en langs de baan naar Gent. Het weinige, maar duidelijke, dat we over deze expansie weten wijst altijd in die richting: voor het einde van de elfde eeuw in elk geval lagen O.L.V. en St Salvators in de agglomeratie ⁶². In 1127 reikt de stadsagglomeratie tot aan het « Zand » of Vrijdagmarkt ⁶³. Langs die kant zal in de 13e eeuw nog een kerk nodig blijken (St Jacobs).

Ook naar het Noorden toe, dus in de uitbouw van onze « eerste stadskern » is er stadsuitbreiding geweest in de 13e eeuw nog, vermits de St Gilliskerk daar tot stand kwam. Naar het Oosten en het Zuiden van de « burcht » ziet men niets dergelijks, behalve in de onmiddellijke nabijheid van de burcht (binnen het « Eiland ») waar St Walburga oprijst.

Er valt dus niet aan te twijfelen: de sterkste groei, in het vroege Brugge is gegaan naar het Westen toe vanaf de markt. Deze expansie heeft « Brugge » reeds ver van de Burcht geleid ten tijde van Galbert, vermits zoals gezegd, het « Zand » dan reeds ten dele binnen de omwalling ligt. Maar, ik herhaal het, omtrent 1089, dus veertig jaar vroeger, lagen St Salvators en O.L.V. ook reeds binnen de agglomeratie.

De specialisten van de stedengeschiedenis hebben in de jongste jaren sterk de nadruk gelegd op de « omwallingsgeschiedenis », doordat ze in het aanleggen van de eerste stadsomheining een essentieel moment zien in de stadsontwikkeling. Hoe staat het uit dat oogpunt met Brugge?

Galbert vertelt, dat er een elementaire stadsversterking werd aangelegd juist in 1127. Men heeft dit meestal geïnterpreteerd als zijnde de ver-

(62) Oorkonde van 1089 (GYSSELING-KOCH, *op. cit.* p. 300: — « *ecclesia Sancte Marie que est in burgo...* » (en, ten overvloede, Galbert, c. 114 p. 165: — « *ecclesia B. Mariae in Brudgis* »); voor St Salvators cf. n. 53.

(63) Hierboven n. 55.

melding van de eerste omheining van Brugge. Prof. Ganshof verdedigt een andere zienswijze. Volgens hem zou Brugge reeds in 1089 zijn omheind geweest, en hij steunt hiervoor op een oorkonde van 1089 die de St Salvatorkerk situeert « in castello forinseco ». De brugse geleerde vat dit zo op, dat hier wordt bedoeld op een buitenversterking, (buiten ten opzichte nl. van de binnenversterking d.i. de burcht). Dit is een mogelijke interpretatie, maar ze is niet geheel zeker. De uitdrukking is ongetwijfeld onduidelijk en zonderling, en ik ben geneigd te denken dat ze de vertaling is van een vlaamse uitdrukking, die men elders terugvindt en in een kontekst die geen twijfel laat over de betekenis, nml. « butenburch »⁶⁴. Butenburch wil heel uitdrukkelijk zeggen, buiten de burcht⁶⁵. Indien « castellum forinsecum » butenburch betekent, kan uit deze vermelding niet worden besloten tot een versterking van Brugge in 1089. Ik geef toe dat deze interpretatie zich evenmin opdringt als die van prof. Ganshof. En misschien heeft de zaak eigenlijk niet zo veel belang. Ik vraag me af of de historici, en ik niet het minst, niet te veel de nadruk hebben gelegd op de « eerste » omwalling van een stad. Als men in Galbert ziet met welk gemak een stad — dit betreft niet alleen Brugge⁶⁶ — « versterkt » wordt in tijden van nood, ben ik sterk geneigd te geloven, dat er, tussen het ogenblik waarop de « eerste blijvende omwalling » en tussen de tijd waarop de agglomeratie helemaal niet versterkt was en de burcht als toevlucht gebruikte, een lange periode heeft gelegen van « temporaire omwalling », dit is omwalling die in tijden van nood in de haast werd aangelegd en daarna weer werd verwaarloosd.

Nog een punt in verband met deze « vroegste omwalling »: lag de O.L.V.-kerk erbinnen of erbuiten? Prof. Ganshof, en blijkbaar ook Prof. Strubbe menen van niet⁶⁷. Daar de O.L.V.-kerk blijkbaar ten tijde van Galbert werd aangevoeld als een « stedelijke kerk »⁶⁸ lijkt dit op het eerste gezicht onwaarschijnlijk, en het staat voor mij vast dat althans de argumenten waarop beide geleerden steunen niet steekhoudend zijn.

Hun argumentatie kan men als volgt samenvatten: een oude loop van de Reie moet gelegen hebben tussen O.L.V. en St Salvators, anders ware het onbegrijpelijk dat ze in twee oorspronkelijk verschillende landelijke parochies zouden zijn gelegen. Trouwens men heeft inderdaad de sporen teruggevonden van een oudere loop van de Reie tussen beide kerken in.

(64) Zie K. DE FLOU, *Toponymisch woordenboek van West-Vlaanderen*, s.v. Butenburch. Deze term wordt namelijk gebruikt, en niet later dan de 12e eeuw, om te Veurne de plaats aan te duiden waar de St Niklaaskerk stond. Die kerk staat inderdaad, onmiddellijk naast, maar buiten de « burcht ».

(65) Of zou het zijn « de agglomeratie » (*burgus*) van buiten nl. buiten de burcht?

(66) Aire b.v.b. (c. 67 p. 108) en wellicht Oudenaarde (*ibid.*), Oudenburg c. 112 p. 159.

(67) GANSHOF, *Iets over Brugge*, p. 300, n. 47.

(68) c. 114 p. 165 « *ecclesia B. Mariae in Brudgis* ». Zie daarenboven hoe kortdaat de priesters van die kerk met de Bruggelingen samenspannen (*ibid.*) Hoogstwaarschijnlijk behoren ze tot die fanatiek met de stedelingen meedoende geestelijken waarop Galbert zo nijdig is (einde c. 115, einde c. 116, tweede helft van c. 118).

Tot hiertoe ben ik het geheel eens: de Reie, grens tussen beide parochies, moet inderdaad eenmaal tussen beide kerken hebben gevloeid.

Wat ik hier alleen wil laten opmerken, is dat men volstrekt niet weet *wanneer* deze oorspronkelijke loop werd verlaten ten gunste van de latere loop, die beide kerken op de westelijke oever van de Reie laat.

De argumentatie van de twee geleerden gaat juist om het dateren van deze verandering: in 1128, betogen ze, lag O.L.V. nog buiten de stadsomheining, en dan wordt het vrijwel evident dat in die tijd de oude loop van de Reie nog bestond en door de stadsomwalling werd gevolgd.

De vraag is nu, of in 1128 O.L.V. inderdaad buiten de stadsomwalling lag. Het argument dat hiervoor wordt aangehaald, komt hierop neer: in 1128 was Brugge door de bisschop onder interdict geplaatst. Nochtans hebben de Bruggelingen toch de eredienst kunnen voortzetten, en wel in de O.L.V.kerk. Daar deze kerk immers buiten de omheining lag, lag ze, letterlijk gezien, niet binnen Brugge en viel dus niet onder het interdict.

Ik betwijfel echter ten sterkste, of men uit Galbert kan aflezen, dat de eredienst in de tijd van het interdict *uitsluitend* in O.L.V. werd voortgezet. Wat Galbert met nadruk zegt, is dat de Bruggelingen zich van het interdict volstrekt niets hebben aangetrokken, ja, dat het helemaal niet werd afgekondigd te Brugge en dat de Bruggelingen voortgingen met zoals in gewone tijd te handelen uit kerkelijk opzicht⁶⁹.

Als dat zo is vervalt de uitzonderingspositie die men aan O.L.V. wil toeschrijven, en meteen de noodzaak om haar buiten de omheining te houden.

Laten we thans samenvatten: aan het uitgangspunt, toen er nog geen sprake was van stad noch van burcht te Brugge, was het « Brugse ruim » ingenomen door twee machtige domeinen: nl. Syssele (huidig grondgebied van Syssele, Assebroek, Oedelem, Koolkerke, Ste Kruis, St Anna, een deel van Vijvekappelle en de stadsparochies O.L.V., St Gillis en St Katharina) en het koninklijke domein Snellegem, dat behalve het grondgebied van het huidige Snellegem, ook nog dat van Varsenare, St Andries, St Michiels, misschien ook Jabbeke, en de stadsparochies St Salvators, St Baafs, St Pieters, St Walburga en St Jacobs bevatte.

Beide domeinen waren practisch kustgebied, althans daar lagen de schorregebieden die gelijkelijk zullen worden ingedijkt.

Twee landschapsfeiten van belang nog voor de stadsvorming: het Zwin, met zijn uitloper de Reie en het Vuldersreike. De Reie was in elk geval bevaarbaar tot aan « Brugge », de aanlegplaats die zeer waarschijnlijk lag op hoogte van de huidige Breidel- en Philipstockstraten. Het tweede feit dan is de « straat » die daar liep langs de kust, van Oudenburg ko-

(69) c. 114 p. 165: — « *nos quidem, contra preceptum metropolitani nostri et episcopi, divinum officium peragebamus mortuosque in bello tumulabamus in sanctis atriiis...* » Hoe men hieruit kan afleiden, dat dit alles uitsluitend in O.L.V. kerk geschiedde is mij een raadsel. Trouwens het meervoud « atriiis » vernietigt deze redenering. Daarenboven wordt de ware toedracht van zaken geheel duidelijk door c. 116 p. 168: — « *nemo auferet annuntiare bannum et anathema archiepiscopi nostri...* » Het kan dus niet uitdrukkelijker gezegd worden dat de Bruggelingen zich van het interdict volstrekt niets hebben aangetrokken.

mende, naar Ieper, Cassel, Boulogne. Ze overschreed de Reie precies aan het raakpunt (thans) tussen Markt en Breidelstraat.

In de 9e eeuw kwam er beweging in dat landschap: er kwam, wellicht aan kruispunt van Reie en « Straat » een (houten) burcht en er begon zich misschien een eerste stadskern, een « vicus » te ontwikkelen. De Noormannen verlaten het land, de burcht wordt een der residenties der graven van Vlaanderen en de « vicus » leeft op, waarschijnlijk op beide oevers van de Reie, op hoogte van de Philipstockstraat, waar, aan de Noordzijde van de huidige markt, de Vismarkt tot stand komt.

Een stenen burcht, het « Steen » wordt in het midden der eeuw gebouwd door graaf Arnulf I; vermoedelijk groeit de « vicus » traag maar geleidelijk en moeten op beide oevers van de Reie bidplaatsen worden opgericht: St Kristoffel op de linkeroever, St Pieters aan de rechteroever.

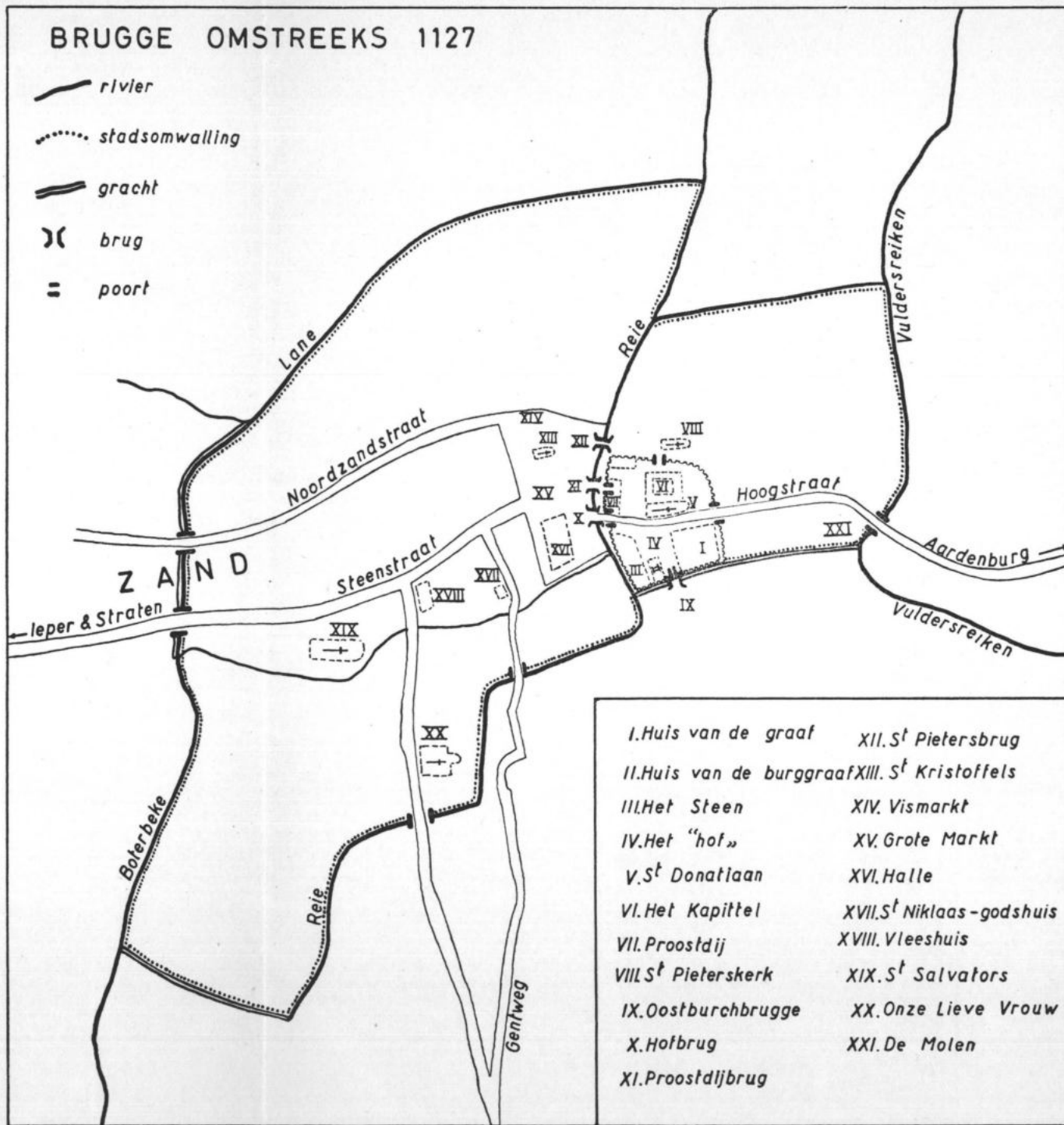
In de elfde eeuw ontwikkelt zich de handelsnederzetting verder, en wellicht is het dan dat, na het aanleggen van de Gentweg, de « Oudburg » zich begint te ontwikkelen. Vermoedelijk is het ook dan dat St Salvatorskerk opkwam, in de nabijheid van « Oudburg », en wel, omdat O.L.V. te veel van de « oblationes » van de Oudburg naar haar toe trok, vooral nadat de loop van de Reie zich had verlegd waardoor O.L.V. op dezelfde oever ging liggen als de « Oudburg ». Doch het meest spectaculaire feit van de 11e eeuw te Brugge is wel het optrekken door Boudewijn V van het grote « castrum ». Dit *castrum* is veel meer dan juist een militair gebouw, meer zelfs dan een grafelijke residentie: het is een administratief centrum, opzettelijk ingericht met het oog op de wereldlijke administratie van de kasselrij door de burggraaf en van de domaniale administratie van de grafelijke domeinen door de proost van St Donatiaan, tevens kanselier van Vlaanderen voor wiens « bureten » een kapittel werd gesticht⁷⁰.

Een zo belangrijke administratieve, « superstructuur », geestelijk, domaniaal en bestuurlijk, had van Brugge een van die essentiële bestuurlijke steden kunnen maken die we thans nog kennen, doch dit werd niet het geval doordat Brugge wegens zijn ligging (en misschien wel geholpen trouwens door haar centraal-administratieve positie) vrij snel een der grote handelssteden van Vlaanderen werd.

(70) De St Donatianskerk zelve (of een deel van die kerk) is ouder dan (althans de gebouwen van) het kapittel. Dit blijkt onweerlegbaar uit c. 62 van Galbert, waaruit het blijkt dat het oprichten van de slaappleats van de kanunniken sommige vensters van de kerk buiten gebruik had gesteld. Daar het m.i. niet goed opgaat te aanvaarden, dat Boudewijn V, als hij al die bouwwerken in de burcht liet uitvoeren, geen nieuwe kerk oprichtte, zou ik eerder geneigd zijn te geloven dat deze graaf de kerk heeft verfraaid, waarbij een deel van de oudere muren werden bewaard. Dit (behalve dan het toeschrijven van het werk aan Boudewijn) volgt m.i. uit de desbetreffende passage van Galbert: — « *fenestra, in aedificio templi primo, ex ordine antiqui operis illo patuit...* »

BRUGGE OMSTREEKS 1127

- rivier
- stadswalling
- gracht
- brug
- poort

I. Huis van de graaf	XII. S ^t Pietersbrug
II. Huis van de burggraaf	XIII. S ^t Kristoffels
III. Het Steen	XIV. Vismarkt
IV. Het "hof"	XV. Grote Markt
V. S ^t Donatlaan	XVI. Halle
VI. Het Kapittel	XVII. S ^t Niklaas-godshuis
VII. Proostdij	XVIII. Vleeshuis
VIII. S ^t Pieterskerk	XIX. S ^t Salvators
IX. Oostburchbrugge	XX. Onze Lieve Vrouw
X. Hofbrug	XXI. De Molen
XI. Proostdijbrug	

DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN HET SINT- MAARTENSKAPITTEL EN HET ONTSTAAN VAN DE STAD IEPER

DOOR

Dr A. VERHULST
Aspirant N.F.W.O.

De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel te Ieper kan om verschillende redenen niet behandeld worden los van de problemen die het ontstaan van de stad Ieper zelf stelt. Vooral niet sinds de hypothese van Prof. Dhondt¹, dat zowel de stichting van het Sint-Maartenskapittel als het ontstaan van de stad, beide een schakel zouden zijn in een gedurfd en systematisch opzet van graaf Boudewijn V, die omstreeks het midden van de XIe eeuw, dwars doorheen het centrale deel van het graafschap Vlaanderen, een steden- en jaarmarktengordel zou aangelegd hebben als verbinding tussen de zee en de Scheldesteden, van Brugge over Torhout, Ieper, Mesen, Rijsel naar de Leie- en Scheldevallei. Inderdaad zou de graaf, zoals in de andere genoemde steden, ook te Ieper een kapittel hebben opgericht, o.m. met het oog op de noodwendigheden van het grafelijk bestuur, dat in het centrum van een nieuwe, voor het eerst in 1066 verschijnende kasselrij, zijn zetel kreeg².

Het is niet onze bedoeling, vanuit de studie van de toestanden te Ieper in de tweede helft van de XIe en in het begin van de XIIe eeuw, stelling te nemen t.a.v. de merkwaardige hypothese van Prof. Dhondt, die haar argumenten ontleent meer aan het geheel van de vastgestelde feiten, dan aan het geval Ieper in het bijzonder. We kwamen enkel tot de overtuiging, na een studie van Prof. Dhondt's behandeling van het geval Ieper, na kennis te hebben genomen van de kritiek hierop zeer terloops uitgebracht door Dr Koch³ en van de samenvattende schets over het ontstaan van Ieper van de hand van Dr Demey⁴, die zich hoofdzakelijk bij de zienswijze van Prof. Dhondt aansluit, dat er moest getracht worden, los van elke bekommernis om een algemeen schema of om de juistheid van enige werkhypothese, vast te stellen wat we precies over Ieper in de tweede helft van de XIe en in het begin van de XIIe eeuw zeker weten of met enige kans op waarschijnlijkheid kunnen weten.

De kern van de problemen die zowel de oorsprong van het Sint-Maartenskapittel als de vroegste ontwikkeling van de agglomeratie Ieper be-

(1) J. DHONDT, Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle, *Revue du Nord* XX (1948), blz. 133-156. Vgl. de samenvatting van de hoofdgedachte van dit artikel in J. DHONDT, Vlaanderen van Arnulf de Grote tot Willem Clito (918-1128), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, blz. 82.

(2) DHONDT, Développement urbain, blz. 148-149.

(3) A.C.F. KOCH, De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de XIIIe eeuw, *Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis*, Verhandelingen, nr 1, blz. 99 n. 39.

(4) J. DEMEY, Hoe oud is de stad Ieper? *Westvlaanderen* III (1954), nr 4.

treffen, ligt eigenlijk in de topografie van het vroeg-XIIe-eeuwse Ieper ⁵. Traditioneel zoekt men het *castellum*, waarvan de eerste teksten in verband met Ieper het bestaan impliceren ⁶, de grafelijke burcht in de schaduw waarvan de agglomeratie Ieper geacht wordt te zijn ontstaan, op het langgerekte eiland gevormd door twee armen van de Ieperleet ⁷. Alhoewel men hiervoor over geen directe aanduidingen, tenzij de beweringen van Meyerus e.a., beschikt, hebben nagenoeg alle geleerden dit aanvaard. We hebben geen nieuwe gegevens gevonden die deze veronderstelling tegenspreken, integendeel. Het *castellum* waarvan de teksten van 1066 en volgende jaren het bestaan impliceren, kan inderdaad niet geïdentificeerd worden met het grafelijk kasteel dat we wél uit de bronnen kennen, het zgn. *Zaalhof*, in de Middeleeuwen *sGravenwalle* genoemd, dat een heel eind verder zuidwaarts gelegen was, op de linkeroever van de Ieperleet, buiten de primitieve agglomeratie ⁸. Het *Zaalhof* was nl. niets meer dan een versterkte residentie van zeer bescheiden afmetingen; het was geen eigenlijke beschermingsburcht en is niet te vergelijken met de *castra* en *castella* aan de voet waarvan de meeste grote Vlaamse steden zijn ontstaan ⁹. Zijn ligging is in dit opzicht trouwens geheel a-typisch. Het *Zaalhof* werd bovendien zeer waarschijnlijk slechts tijdens de regering van Filips van de Elzas opgericht, niet noodzakelijk in 1168, zoals verschillende auteurs zonder gegronde redenen hebben beweerd, doch waarschijnlijk in de jaren 70 of 80 der XIIe eeuw ¹⁰.

(5) Zie de historische plattegrond bij dit artikel, blz. 15.

(6) DHONDT, Développement urbain, blz. 147. De oudste tekst luidt: « *in territorio Iprensi* » (M. PROU, Recueil des Actes de Philippe Ier roi de France, nr XXV, blz. 73). Hij heeft betrekking op de kasselrij Ieper.

(7) G. DES MAREZ, Etude sur la propriété dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre, blz. 203. F.L. GANSHOF, Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen, blz. 32 n. 39 (op blz. 33) en de historische plattegrond nr 17 achteraan in het werk.

(8) *Up tende van der teghelstrate an sgravenwal* (a^o 1380. K. DE FLOU, Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, IV, col. 900). In *de clene zale sgraven walle sYpre* (DE FLOU, op. cit. IV, col. 900). De kennis van deze evenals van de meeste overige toponymische gegevens ontlenen we aan een onuitg. dissertatie (Leuven, 1948) van V. VERFAILLIE, Schets ener Toponymie van Ieper tot omstreeks 1600, berustend in de stadsbibliotheek te Ieper en ons bereidwillig in bruikleen afgestaan door dhr. O. Mus, stadsbibliotheecaris.

Betr. het *Zaalhof* en zijn ligging vgl. ook het plan van Ieper in 1564, uitgegeven door H. Hosdey in: J. DE DEVENTER, Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle, aflv. 6 (1887). Het *Zaalhof* draagt nr IV op het plan en wordt onder dit nummer in het commentaar van Hosdey behandeld.

(9) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 204. De *castra* of *castella* in de Vlaamse steden hadden een oppervlakte van één tot meerdere hectaren. Vgl. GANSHOF, Stadsontwikkeling, blz. 19.

(10) De datum 1168, overgenomen door verschillende auteurs, berust o.m. op een benaderende doch foutieve datering door het Cartularium van Sint-Maartens (uitg. E. FEYS en A. NÉLIS, Les Cartulaires de la Prévôté de Saint-Martin à Ypres, 3 dln, 4 vol., Brugge, 1880-84) van een ongedateerde oorkonde uitgaande van graaf Filips van de Elzas (ibid., nr 26). De graaf verklaart daarin: « *cum Ypre in domo mea capellam edificari fecerim* ». Volgens DHONDT, Développement urbain, blz. 147, n. 113, mag men hieruit besluiten, vermits het onwaarschijnlijk is dat het grafelijk kasteel niet voorzien zou zijn van een kapel, dat, zoals de kapel, ook het kasteel niet lang voordien werd gebouwd. Aan de hand van de ge-

Daarentegen zijn er enkele aanduidingen die toelaten het Ieperse *castellum* op het eiland tussen de twee armen van de Ieperleet te situeren. In de Z.O.-hoek van dit eiland komt n.l. in XVe-eeuwse teksten het toponiem *sBurggravenwalle* voor¹¹; ten O. daarvan bevond zich de *Mote- of Walstrate*¹². Zeer waarschijnlijk stond op deze plaats, waar op het plan van Ieper van 1564 nog zekere constructies zijn te herkennen, het oorspronkelijk «steen» van de burggraaf, dat vaak, zoals o.m. te Brugge, een deel vormde van het gehele *castrum*-complex¹³. De meeste auteurs hebben anderzijds, misschien onbewust beïnvloed door de beweringen van vroegere kroniekschrijvers, de grafelijke *turris* aan het N. uiteinde van het eiland gezocht¹⁴. Deze veronderstelling kan inderdaad met enkele toponymische argumenten gestaafd worden, vermits daar in het begin van de XIVe eeuw voorkomen een «*ruele dele mote*» en een «*wal*»¹⁵. Het N. deel van het eiland heette oorspronkelijk, zoals trouwens de ganse omgeving, *de Meersch*¹⁶. Daarop wijzen de namen van de Lange en de Korte Meerschstraat, die precies naast de zoëven genoem-

tuïgen (o.m. *Gerardus prepositus Brugensis*: 1183-1203 en *Baldwinus castellanus Ypresensis*: 1159-1187) komt men voor deze oorkonde tot de termini 1183-1187. Terwijl een grafelijke oorkonde van 1183 de oudste vermelding is van het *domus mea* van de graaf te Ieper (H. COPPIETERS STOCHOVE, Regestes de Philippe d'Alsace, nr 287), wordt echter reeds in 1176 een oorkonde door Philips van de Elzas gegeven te Ieper in *capella mea* (ibid., nr 144). Betreft het hier dezelfde kapel als diegene waarvan in de hierboven 1183-1187 gedateerde oorkonde werd gezegd dat de graaf ze had laten bouwen — waarbij stilzwijgend bedoeld wordt: niet lang vóórdien, zonder dat echter een tijdbepaling wordt opgegeven? Het lijkt ons, gezien de geringe tijdsafstand (1176-1183), waarschijnlijk. In latere stukken trouwens is van geen enkele andere grafelijke kapel te Ieper een spoor bewaard dan van de kapel in het Zaalhof. Ze wordt er *Capele de le Mote* genoemd (DE FLOU, Topon. Woordenboek, VII, col. 134).

(11) FEYS-NÉLIS, Les Cartulaires de la Prévôté de Saint-Martin, nr 826 (a^o 1435): *bachien vleeschhuuse, an de noordzide van eenen straetkine neffens sBuerchgravenwalle*. Archief C.O.O. Ieper, Renteboek St Jansgasthuis a^o 1452, f. 29 r°: *streckende noordwaert tot up twatre van sburggravenwalle*. Vgl. Hosdey, Plan van Ieper 1564, nr XXXII (plan en comment.).

(12) HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nr 38. Vgl. J. CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 167.

(13) Over het Brugse *castrum*: J. DHONDT, De vroege topografie van Brugge, Handelingen Maatsch. Gesch. en Oudhk. Gent, Nieuwe reeks XI (1957), blz. 3 vlg.

(14) Het zgn. Drie Torenkasteel, dat door Boudewijn II zou gebouwd zijn: vgl. DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 203, die de beweringen van de kroniekschrijvers, hoewel hij ze als legendarisch bestempelt, toch niet geheel verwerpt, al durft hij zich, bij gebrek aan toponymische gegevens, niet uitspreken. DHONDT, Développement urbain, blz. 147 n. 114, aanvaardt het bestaan van een *castellum* in het N. van het eiland. Hij meent dat het in de XIIe eeuw, ten gevolge van de oprichting van het Zaalhof, verdwenen zou zijn. GANSHOF, Stadsontwikkeling, historische plattgrond nr 17, situeert het *castrum* in het N. van het eiland.

(15) Kon. Bibliotheek Brussel, Fonds Merghelynck, Hs 138 ter, Cartularium der St Nikolaasgilde, f. 33v^o (vóór 1317): *gisant devant latrre St. Martin sour le scipleet sous le angle dele ruele dele mote vers zuud*. Deze tekst werd door O. Mus signaleerd. DES MAREZ en DE SAGHER, Comptes de la ville d'Ypres (1267-1329), II, blz. 620: *van der plache up den wal voor Sint Martins*.

(16) FEYS-NÉLIS, Cartulaires de Saint-Martin, II, nr 313, blz. 225: *jacentis juxta locum qui dicitur Mariscus*. Alg. Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nr 38681 (a^o 1457): *van eenre ryole commende uter Ypre toter Mersch*.

de « *ruele dele mote* » waren gelegen¹⁷, en de naam van de Boterstraat, die doorheen « de meersch » loopt, deels binnen het eiland, deels ten W. daarvan¹⁸. Met het gebied van het burggrafelijk leen dat hier gelegen was, de heerlijkheid van Aatrijke, ook « *heerscript in de Meersch* » of « *feodum de Prato* » genoemd¹⁹, heeft men de grafelijke *turris* vereenzelvigd²⁰. Deze infeodatie zou dan echter een jongere toestand moeten zijn, vermits de grafelijke burcht, de *turris* zelf, in de regel nooit in leen werd gegeven; enkel de *custodia* erover werd afgestaan²¹. In ieder geval, een ligging van de grafelijke *turris* te Ieper in de N.O. hoek van het *castrum*-eiland zou overeenstemmen met hetgeen men weet over de topografie der Vlaamse *castella*. De *turris* was er immers in de regel gebouwd ofwel in een hoek, tegen één zijde van de omwalling, ofwel op een zekere afstand van de algemene omwalling²². Al kan de grafelijke *turris*, zwaartepunt van het *castrum*, noch de grafelijke spijker, die waarschijnlijk ook op het eiland was gelegen²³, niet nauwkeurig en met zekerheid gesitueerd worden — uit de bijeengebrachte gegevens blijkt o.i. dat er aanduidingen zijn die toelaten het Ieperse *castrum*, als geheel beschouwd, met het eiland tussen de twee armen van de Ieperleet te identificeren. Behalve de aanwezigheid van een boomgaard op dit eiland²⁴, een element dat ook binnen het Rijselse en het Brugse *castrum* voorkomt²⁵, wijzen daarop nog een aantal gegevens van algemeen-topo-

(17) HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nrs 58-59. Archief C.O.O. Ieper, Rekening van het Gasthuis van de H. Geest (a^o 1590), f. 11v^o: *Cortemeersch noort an de Meerschbrigghe*.

(18) FEYS-NÉLIS, Cartulaires de Saint-Martin, II, nr 97, blz. 69: *jacentem in Boterstrata, inter duos pontes* (a^o 1220). S. Kerstinen Yper, f. 1r^o: *up tende vander mersch an de oostzide an de bueterstrate* (ca 1300). Volgens VERFAILLIE, Schets ener Toponymie van Ieper, zou de naam Boterstraat ontstaan zijn als de naam van een weg die door een met boterrete belast stuk grond liep, een weide dus, nl. *de Meersch*. Dit vb. zou in Westvlaanderen niet alleenstaand zijn.

(19) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 203 n. 2. Juiste ligging: HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nr XXXIV.

(20) GANSHOF, Stadsontwikkeling, historische plattegrond nr. 17.

(21) Deze bewering ontlenen we, door bemiddeling van Prof. Dhondt, aan de onuitgegeven dissertatie van Dr. L. Voet over het Domein der Graven van Vlaanderen.

(22) Zie voorg. nota.

(23) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 96. We hebben slechts één plaatsaanduidende tekst betr. de grafelijke spijker te Ieper gevonden: Archief C.O.O. Ieper, Renteboek St Jansgasthuis a^o 1558, f. 34 v°: *streckende westwaert toten spijkere van Ypre*.

(24) Gelegen naast *sBurggavenwalle*: Stadsarchief Ieper, H. Geest, 1e schuif (verloren): *gisant derriere les maisons entre les deux Ypres el Bomgart* (1286). Vgl. DE FLOU, Topon. Woordenboek, II, col. 340. Kon. Bibl. Brussel, Fonds Merghelynck, Hs. 138bis, Cartularium Armentafel St Jacobs (XVe eeuw): *bachten Vleeschhuuse inden boomgaard*.

(25) In het Brugse *castrum* werd een *terra cum viridario* in leen van de graaf gehouden totdat Filips van de Elzas er St Donaas mede begiftigde (1165): uitg. GILLIODTS-VAN SEVEREN, Coutume de la prévôté de Bruges, II, blz. 23. In het *castrum* van Rijsel werd de tuin, aangelegd door het St Pieterskapittel, door Fil. van den Elzas ca 1185 in beslag genomen om er keukens aan te leggen: uitg. E. HAUTCŒUR, Cartulaire de Saint-Pierre de Lille, nr XXXVII.

grafische aard, die verder zullen ontwikkeld worden²⁶. Zelfs wanneer men de traditionele identificatie van het *castrum* met het eiland in de Ieperleet slechts als werkhypothese aanvaardt, zoals wij het in het verder verloop van dit exposé zullen doen, dan blijkt de topografische ontwikkeling van Ieper te beantwoorden aan het algemene beeld dat men van de stadsontwikkeling in Vlaanderen in de Xe-XIe-XIIe eeuw heeft verkregen.

Onmiddellijk naast het *castrum*-eiland, aan de O. oever van de O. arm van de Ieperleet, ligt de Sint-Maartenskerk. Zij ligt ook aan het *forum*, de markt waarover in 1127 Galbert van Brugge spreekt, meer bepaald aan de N. zijde ervan²⁷. Over deze markt loopt bovendien de economisch belangrijke weg Brugge-Torhout-Mesen-Rijsel, welke ten laatste in 1127 bestond²⁸. Ze verenigt er zich met de wegen komend uit het N. van Diksmuide en uit het W. van Poperinge, waarvan de ouderdom echter niet kan bepaald worden. In een zeer kleine straal zijn hier dus op het eerste zicht alle elementen verenigd die voor een stadsvorming in onze gewesten bijna klassiek mogen heten: *castellum*, *forum*, kerk, rivier en landweg. Het lijkt voor de hand te liggen hier de — al of niet opzettelijke — oorsprong van Ieper als stad te zoeken. Het punt dankt zijn belang ongetwijfeld aan de omstandigheid dat in de XIe en in het begin van de XIIe eeuw op die plaats de landweg Brugge-Torhout-Ieper-Mesen-Rijsel het dichtst de rechtstreekse waterweg naar de zee, de Ieperleet, naderde, welke uitmondde in de golf van Lo. Zowel de waterweg als de landweg hebben in de XIe eeuw een overwegend economisch belang gekregen²⁹, hetgeen zeer in het algemeen het ontstaan van de stad Ieper uitlegt.

Is de stad Ieper als zodanig dus een nieuw verschijnsel in de XIe eeuw, meer bepaald het *forum* en de jaarmarkt die er ten laatste in het

(26) O.m. de ligging van het *castrum* naast het *forum* en aan de samenloop van land- en rivierweg (*Zuudstraat*).

(27) DHONDT, Développement urbain, blz. 148 n. 117. De plaatsen waar Galbert over het Ieperse *forum* spreekt zijn de volgende: uitg. H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, blz. 28 (§16), blz. 35 (§20), blz. 43 (§25).

(28) Het bestaan van een weg Brugge-Torhout-Ieper in 1127 blijkt uit verschillende passages van het verhaal van Galbert van Brugge, o.m. (uitg. PIRENNE) blz. 122, 142. Vgl. DHONDT, Développement urbain, blz. 147. Het bestaan van de weg Ieper-Mesen wordt bewezen door een passage uit Walter van Terwaan, *Vita Karoli comitis Flandriae*, uitg. R. KOEPKE, M.G.H., SS., XII, blz. 559. Vgl. DHONDT, art. cit. blz. 149 n. 122.

(29) Voor de landweg: DHONDT, Développement urbain, blz. 145. Betr. de rivierweg: vgl. de uitbreiding van de golf van Lo in de Xe-XIe eeuw, hetgeen de bevaarbaarheid en het nut van de Ieperleet als rechtstreekse verbinding met de zee voor gevolg moet hebben gehad (R. MARÉCHAL, *Ontstaan en morphologie van de Golf van Lo*, *Natuurwetensch. Tijdschr.*, XXXV (1953), blz. 159-166). Nog in 1127 wordt van Ieperse zeevissers door Galbert van Brugge gewag gemaakt: uitg. PIRENNE, blz. 93: *qui pro piscibus emendis in foro convenerant*. Vgl. ook Walter van Terwaan, *Vita Karoli*, M.G.H., SS., XII, blz. 554, § 38: *marinorum piscium qui illis in partibus admodum grandes capiuntur*. Op het groeiend economisch belang van Ieper in de XIe eeuw wijst ook de openning aldaar, rond hetzelfde tijdstip als te Rijsel (1066), van een muntatelier: A. ENGEL-R. SERRURE, *Traité de numismatique du moyen âge*, II, blz. 505.

begin van de XIIe eeuw gehouden werd³⁰, dan moet de vraag gesteld worden of de overige elementen in het primitieve stadsbeeld en in de stadsvorming eveneens nieuw zijn. We geloven bevestigend te mogen antwoorden voor de rivier- en de landweg, in ieder geval wat hun economische betekenis betreft, die voor de vorming van de stad alléén in aanmerking komt³¹. Enkel het *castellum* kan volgens Prof. Dhondt ouder zijn dan het midden van de XIe eeuw³², doch zijn oprichting staat eerder in verband met de bestuurlijke reorganisatie van het graafschap tijdens de regering van Boudewijn V. De belangrijkste vraag blijft dus, en Prof. Dhondt heeft dit zeer goed aangevoeld daar het de voornaamste schakel in zijn redenering uitmaakt, of de Sint-Maartenskerk in de tweede helft van de XIe eeuw een recente en (door de graaf) gewilde stichting is. Het bevestigend antwoord door Prof. Dhondt hierop gegeven³³, staan een aantal bezwaren en problemen in de weg, waaraan hij een o.i. niet geheel bevredigende oplossing heeft gegeven.

Afgezien van het bezwaar dat St Maarten doorgaans een zeer oud vokabel is, vaak gedragen door de hoofdkerk van een *fiscus* — bezwaar dat door het ogenschijnlijk *fiscus*-karakter van de *villa Yprensis* wordt opgeworpen³⁴ — is er het probleem van de Sint-Pieterskerk te Ieper, waarover sedert meer dan een halve eeuw tal van historici gestruikelend zijn. Inderdaad, wanneer in 1102 voor het eerst de Sint-Maartenskerk uitdrukkelijk bij haar naam wordt genoemd, is er in hetzelfde document sprake van de *ecclesia sancti Petri* die tot haar afhankelijkheden wordt gerekend³⁵. Zonder acht te slaan op de legenden van laatmiddeleeuwse en moderne kroniekschrijvers die de stichting van deze kerk en zelfs van een Sint-Pieterskapittel omstreeks 1073 toeschrijven aan Robrecht de Fries³⁶, moeten we niettemin de vraag stellen of Sint-Pieters een (nieuwe) parochiale kerk was, als zodanig op normale wijze ondergeschikt aan Sint-Maartens en getuigend van een aangroei der Ieperse agglomeratie in zuidelijke richting³⁷, dan wel of Sint-Pieters een oude landelijke kerk was, meer bepaald de oorspronkelijke kerk van de *villa Yprensis*, ondergeschikt gemaakt aan de Sint-Maartenskerk door de graaf, op het ogenblik dat hij Sint-Maartens als kapittelkerk stichtte in de omgeving en ten behoeve van zijn *castellum* en van de nieuwe stad aan de voet daarvan. De tweede stelling werd aangenomen door Prof. Dhondt en Dr Demey. Ze steunt hoofdzakelijk, zonet uitsluitend, op de vroege topografie van Ieper. Volgens beide historici is de Sint-Pieterskerk té

(30) DHONDT, Développement urbain, blz. 145.

(31) De O.arm van de Ieperleet te Ieper schijnt een kunstmatig gegraven gracht te zijn: zie verder, blz. 10.

(32) DHONDT, Développement urbain, blz. 149.

(33) art. cit., blz. 149.

(34) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 99 n. 39.

(35) Oorkonde van de bisschop Jan van Terwaan, 1 okt. 1102, uitg. FEYS-NÉLIS Cartulaires de Saint-Martin, II, nr 1: *Prefatam ergo beati Martini ecclesiam eidem regendam tradidi, quam cum ecclesia beati Petri ceterisque suis appendiciis.*

(36) Vgl. H. HOSDEY, De Legende van Sint-Maartenkerke te Yper, *Ann. Comité flamand de France*, XVII (1888), blz. 313-333.

(37) Veronderstelling geopperd door KOCH, Rechterl. organisatie, blz. 99 n. 39.

ver verwijderd van het centrum van de nieuwe stad, aangeduid door de ligging van het *forum*, en is ze bijna té zeer buiten de primitieve agglomeratie gelegen, opdat ze als (nieuwe) stadskerk beschouwd zou kunnen worden. De Ieperse agglomeratie zou zich, volgens deze auteurs, pas veel later in de richting van de Sint-Pieterskerk ontwikkeld hebben. Dit argument denken we op goede gronden te kunnen ontzenuwen.

Vanaf het *forum*, parallel met de Ieperleet, loopt in zuidelijke richting, langsheen de Sint-Pieterskerk, de *Zuudstrate*, d.i. de economisch belangrijke verkeersweg naar Rijsel. We stellen vast dat verschillende Ieperse handelaars zich in de Zuidstraat gevestigd hadden en vooral: dat ze achteraan hun woningen, uitgevend op de Ieperleet die verder zuidwaarts nog bevaarbaar was vermits er dicht bij het *Zaalhof* een *overdraghe* bestond³⁸, over stapelplaatsen (hallen) beschikten, waar de schepen die vanuit het N. de Ieperleet kwamen opgevaaren hun waren losten³⁹. Hier in de Zuidstraat lag het belangrijke knooppunt van de rivier- en de landweg, waaraan de stad Ieper haar vroegste economisch belang heeft te danken. Men beschikte hier — steeds in de schaduw van het grafelijk *castellum* op het eiland in de Ieperleet, dat zich een eind zuidwaarts parallel met de Zuidstraat uitstrekte⁴⁰ — over een zeer lange aanlegkade, langer dan de smalste zijde van het *forum*, bovendien over heel haar lengte grenzend aan de landweg. Het grote belang van de *Zuudstrate* als oudste straat van Ieper wordt nog onderlijnd door de talrijke « stenen » die het Ieperse patriciaat er gebouwd had⁴¹ en door de renten die belangrijke Ieperse familie's er hieven⁴². Het argument

(38) Alg. Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 38.639, Stadsrekening Ieper 1410, f.37v^o: *ten overdraghe bi den Predecaers*. De Predikheren hadden hun klooster gebouwd recht tegenover het Zaalhof (CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 181-182). Betr. de *overdraghe*: H. PIRENNE, Les « *Overdrages* » et les « *Portes d'eau* » en Flandre au XIIIe siècle (Essays in Medieval History presented to T.F. Tout, Manchester, 1925. Herdrukt in H. PIRENNE, Histoire économique de l'Occident médiéval, 1951, blz. 542-550).

(39) FEYS-NÉLIS, Cartulaires de St Martin, II, nr 313, blz. 224 (a^o 1281): *in loco qui dicitur Boemgaert, sub duabus ballis existentibus inter locum qui dicitur Clais Herbrecht Boemgard et Ypram, et etiam in medietate fundi jacentis juxta illas ballas contigue*. Volgens CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 166-167, bevond zich op de westelijke oever van de Ieperleet, ten O. van de Boomgaardstraat, een aanlegplaats voor schuiten, waarvan het bestaan, door de vernietiging van de overwelving van de Ieperleet aldaar tijdens de 1e wereldoorlog, kon vastgesteld worden.

(40) Vgl. hoger blz. 3 betr. de ligging van *sBurchgravenwalle*.

(41) Archief C.O.O.Ieper, Rentboek St Jansgasthuis a^o 1452, f. 16 r°: dit huis « *den Grawen Steen* » in de Zuidstraat. Ibidem, Rekening St Kathelijnegodshuis, a^o 1537/38: *in de Zuudstraete naest de huuse ghenempt Steenkin*. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 359 (a^o 1297): *en le maisure et el pourpris de le maison qui jadis fu mon seigneur Henri de Thoroud chevalier, à il soloit manoir, parriere en une porte en le Zuudstrate vers le west... et ès maisures dune maison de pierre et de quatorze cambres, seant en le ruele Zekelbec vers le nord, entre le maisure vude qui fu jadis Pieron de Loo et l'Ypre*. Het Zekelbecstraatje was een zijstraat aan de westzijde van de Zuidstraat: CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 73.

(42) Vgl. DES MAREZ - DE SAGHER, Comptes de la ville d'Ypres, II, blz. 623 (*Dit es ser Jhans van Lo rente...: blz. 624-625*).

van Prof. Dhondt dat de talrijke geestelijke stichtingen die eerst in de XIIIe eeuw in de omgeving van de Zuidstraat werden opgericht, bewijzen dat deze omgeving tot dan toe nog niet bewoond was⁴³, kan bovendien omgekeerd worden. Het blijkt dat in de XIIIe eeuw precies sommige vroegere patriciërswohnungen in godshuizen werden omgevormd⁴⁴. Anderzijds heeft Dr Demey opgemerkt dat in de omgeving van de Sint-Pieterskerk en niet ver van de vroegste stadsomwalling welke uit het eerste kwart van de XIIIe eeuw dagtekent⁴⁵, allerlei kleine kromme straatjes zijn gelegen, sommige geheten naar de handarbeiders (wevers, volders) die er woonden⁴⁶. Wijst deze localisatie, in tegenstelling met de conclusies die Dr Demey er uit trekt, eveneens niet op de hoge ouderdom van de zuidelijke stadswijk als economisch centrum van de nieuwe stad? Is er iets natuurlijker dan de vestiging van wevers en volders aan de rand van de oudste agglomeratie, langsheen het voor hun beroep onontbeerlijke water, dicht bij hun werkgevers, die niet alleen kooplieden maar ook ondernemers waren? Zien we aldus niet de twee belangrijkste bevolkingsgroepen van de oudste stad gevestigd langsheen de dubbele verkeersader die aan Ieper het aanschijn gaf?

Dit alles pleit wel zeer voor de veronderstelling dat, vooraleer tussen 1102 en 1138, het jaar waarin de Sint-Jacobskerk ten Z.O. van de markt voor het eerst wordt vermeld⁴⁷, de stad zich parallel met haar tweede economische element, de markt, in oostelijke richting uitbreidde, zij reeds in zuidelijke richting een uitbreiding had doorgemaakt waarvan het verschijnen van de Sint-Pieterskerk in 1102 de belichaming en mischien zelfs de voltooiing betekende⁴⁸.

Er is een argument van kerkhistorische aard dat deze conclusie bevestigd. In een tekst die we straks nog zullen gebruiken⁴⁹, dagtekenend van vóór 11 januari 1101, d.i. van vóór de oorkonde van bisschop Jan van 1102 waarover we reeds spraken en waarin de Sint-Pieterskerk als afhankelijkheid van Sint-Maartens wordt genoemd, wordt de Sint-Maar-

(43) DHONDT, Développement urbain, blz. 148 n. 118.

(44) Vgl. de oprichting van het hospitaal van Lambert Voet, door Voet's weduwe Margareta Medem, kort vóór 1230 (HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nr XXII). FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 115, blz. 78 (a^o 1230): *Cum Margareta, relicta Lamberti Pedis, de domo sua, Domino inspirante, hospitale fecerit infirmorum*. Dit hospitaal was gelegen in de Zuidstraat, ter hoogte van de St Pieterskerk. De families Voet en Medem behoorden tot de belangrijkste patriciërsfamilies van Ieper.

(45) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 205-206.

(46) DEMEY, Hoe oud is de stad Ieper? Deze opmerking werd reeds gemaakt door HOSDEY: vgl. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, IV, Additions, blz. 1095. Vgl. HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nrs 21, 22, 22'', 22'''.

(47) FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 13, blz. 11: *omnes parochias Ypresens, altaria beati Martini et sancti Petri et sancti Jacobi*.

(48) Misschien heeft de omstandigheid dat in de St Pieterswijk geen grafelijke lenen voorkomen ook enig belang als aanduiding voor de hoge ouderdom van deze wijk, waar de patriciërs zeer vroeg eigenaar van de grond zijn geworden. Vgl. L. VAN HOLLEBEKE, Un rôle des feudataires du comte de Flandre dans la châtellenie d'Ypres (fin XIVe s.), *Annales de la Soc. d'Emulation de Bruges* XIX (1867), blz. 261 vlg.

(49) MIGNE, Patrologia latina, CLXII, col. 672. Zie verder blz. 12.

tenskerk weergegeven met de uitdrukking *altare Iprensis*. Deze wending alleen zou er reeds op wijzen dat Sint-Maartens op dat ogenblik als de kerk van Ieper werd beschouwd. Het complement van dit *altare*⁵⁰, het *bodium de Hipris*, verschijnt in 1089 in het bezit van het Brugse Sint-Donaaskapittel⁵¹. Latere teksten bewijzen dat aan Sint-Donaas de $\frac{2}{3}$ van de tienden (= *bodium*) toekwamen in alle Ieperse parochies⁵². Hieruit mag afgeleid worden dat reeds vóór 1089 Sint-Maartens de (enige) parochiale kerk van Ieper was, waarvan en Sint-Pieters en alle jongere kerken zoals Sint-Jacobs e.a. slechts dochterkerken zijn, wier parochiaal ressort uit dat van Sint-Maartens werd afgescheiden.

Hiermede komen we tot het probleem van de oorsprong van de Sint-Maartenskerk. Haar recente oorsprong, nl. haar stichting door de graaf omstreeks het midden van de XIe eeuw, wordt door Prof. Dhondt afgeleid, behalve uit de analogie met de stichting van kapittelkerken door de graaf te Rijsel, Mesen, Aire, Torhout, Kassel en Brugge, en behalve uit de verhouding tussen Sint-Maartens en Sint-Pieters — een argument dat we hierboven grotendeels weerlegd hebben — uit haar ligging t.o.v. *castellum* en *forum*.

Laten we om te beginnen onze aandacht besteden aan het laatste, het topografische argument. Reeds Dr Koch stelde bij zijn kritiek op de zienswijze van Prof. Dhondt de vraag waarom de Sint-Maartenskerk, indien zij een grafelijke stichting is uit de tijd van de oprichting van het *castellum* te Ieper, niet werd gebouwd, zoals dit overal elders geschiedde, binnen het *castrum*, d.i. binnen het eiland gevormd door twee armen van de Ieperleet⁵³. De verklaring van Prof. Dhondt dat er op dit eiland waarschijnlijk niet voldoende plaats was⁵⁴ kan o.i. moeilijk volgehouden worden, indien men ernstig de uitgestrektheid van dit eiland in beschouwing neemt. Een benaderende berekening op basis van het plan van Ieper van 1564 toont aan dat het een oppervlakte had van ongeveer 2 ha 11 a. Het Brugse *castrum* had slechts een oppervlakte van 1 ha 50 a⁵⁵ en bood plaats ook aan de Sint-Donaaskerk en de kapittelgebouwen! De voor de hand liggende reden waarom de Sint-Maartenskerk niet op het *castrum*-eiland werd gebouwd is dat haar oprichting niet gelijktijdig geschied is met de inrichting van dit *castrum*, m.a.w. dat ze ouder was dan het midden van de XIe eeuw, tijdstip waarop het be-

(50) Over *bodium* en *altare*: L. VOET, *Bodium-Redecima*, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* (Bulletin du Cange) XX (1950), blz. 207-244.

(51) Oorkonde van 31 okt. 1089, uitg. M. GYJSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, nr 170, blz. 297.

(52) Vgl. de twist tussen St Maartens en St Donaas over de tienden « *super decimis... pro duabus partibus, infra limites nostre parochialis Yprensis ecclesie, seu nostrarum parochialium ecclesiarum Yprensium futurarum etiam* » (uitg. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 276, a^o 1276). St Maartens, als proosdij van reguliere kanunniken, strekte haar parochiale rechten uit over bijna alle kerken en kapellen te Ieper en onmiddellijke omgeving. Vgl. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 62 (a^o 1205). Zie KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 95 n. 4.

(53) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 99 n. 39 (op blz. 100).

(54) DHONDT, Développement urbain, blz. 148.

(55) Zie de cijfers voor de verschillende *castra* bij GANSHOF, Stadsontwikkeling, blz. 19 en n. 31.

staan van het Ieperse *castellum* voor waarschijnlijk mag gehouden worden. Daarmede is echter nog niet verklaard waarom de Sint-Maartenskerk toch in de onmiddellijke nabijheid van het *castrum*, aan de overkant van de Ieperleet is gelegen. Hiervoor moeten we beroep doen op een aantal gegevens door Dr Koch in het licht gesteld. Daaruit blijkt dat de *villa Yprensis* oorspronkelijk, d.i. in de Xe en in het begin van de XIe eeuw, zeer waarschijnlijk een belangrijke of minstens een uitgestrekte grafelijke *villa* is geweest, misschien zelfs het centrum van een oud kroondomein, een Karolingische *fiscus*⁵⁶. We willen niet zozeer steunen op het argument dat hieruit te halen is t.a.v. de ouderdom van de Sint-Maartenskerk, al is Sint-Maarten in Vlaanderen zoniet in de regel dan toch zeer dikwijls de patroon van oude Karolingische *fiscuskerken*⁵⁷. Veeleer wensen we de vraag te stellen naar de mogelijke topografische structuur van deze *villa*. Het lijkt ons niet uitgesloten dat het uitbatingscentrum van deze *villa* gelegen was op de plaats waar omstreeks het midden van de XIe eeuw het Ieperse *castrum* werd ingericht⁵⁸. Onmiddellijk ten O. van de stadswallen strekte zich nog in de XIIIe eeuw het *hoveland* uit⁵⁹, precies ter hoogte van het *forum* en van de plaats waar wij het vroegere uitbatingscentrum van de *villa* veronderstellen. *Hoveland* is een toponiem dat ongetwijfeld herinnert aan een grote openliggende, rechtstreeks uitgebate *cultura* of hofkouter, die bij grote domeinen steeds in de onmiddellijke omgeving van het uitbatingscentrum was gelegen⁶⁰. Het zou met de structuur van een grote *villa* overeenstemmen indien het *hoveland* te Ieper, in de XIIIe eeuw herleid tot een uitgestrektheid lands aan de oostzijde van de stad, zich oorspronkelijk verder naar het Westen, tot aan het latere *castrum* had uitgestrekt, en meer bepaald de grote open oppervlakte had omvat die er later als *forum* door de graaf uit werd geëximeerd⁶¹.

In het kader van een dergelijke veronderstelling komt dan enkel het bestaan van de Ieperleet tussen het hofland en de kerk enerzijds en het uitbatingscentrum anderzijds enigszins vreemd voor. Dit bezwaar wordt opgeheven indien men weet dat deze oostelijke arm van de Ieperleet zeer waarschijnlijk een door mensenheden gegraven waterloop is. In de eerste plaats wijst de toponymie een dergelijke verklaring uit. De westelijke arm van de Ieperleet werd « *le Viese Ypre* » genoemd, de oostelijke arm daarentegen « *Scipleet* », later eenvoudig « *Leet* »⁶². De twee laatstgenoemde toponiemen wijzen op de kunstmatige oorsprong van

(56) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 95-96, 99 en n. 39.

(57) Vgl. ons werk: De St Baafsabdij te Gent en haar Grondbezit, eerst-
daags verschijnend in de reeks Verhandelingen der Kon. Vl. Academie voor
Wetenschappen. Zie ook: J. DHONDT, Het ontstaan van het vorstendom Vlaan-
deren, *Belg. Tijdschrift vr Phil. en Gesch.*, XX (1941), blz. 550 n. 4.

(58) Aan de Z. punt van het *castrum*-eiland bevond zich een watermolen: HOSDEY, Plan van Ieper, nr 2'.

(59) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 209, 214.

(60) Zie ons werk hierboven geciteerd in nota 57.

(61) Het *forum* en de grond die er ten O. aan paalde was eigendom van de
graaf: FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nrs 40 en 41 (a^o 1187).

(62) HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nrs. 2, 3, 3'. Zie ook hoger op blz. 3 n. 15.

deze oostelijke arm ⁶³, terwijl de naam *Viese Ypre* eraan herinnert dat de westelijke arm de oorspronkelijke natuurlijke loop van de Ieperleet was. Bestudeert men trouwens de kaart, dan stelt men inderdaad vast dat de westelijke arm van de Ieperleet aan de zuidelijke punt van het latere eiland eerst een scherpe bocht naar links beschrijft, dan naar rechts, iets verder opnieuw twee bochten maakt en aan de noordelijke punt van het eiland nog eens. De oostelijke arm daarentegen loopt recht in noordelijke richting. Over het tijdstip waarop deze oostelijke arm werd gegraven zijn we niet ingelicht. We denken ons echter niet te vergissen wanneer we veronderstellen dat dit geschiedde in de XIe eeuw, in samenhang met twee belangrijke feiten die zich in de loop van die eeuw hebben voorgedaan: de inrichting van een *castrum*, dat dank zij het graven van die oostelijke arm langs alle zijden door water omringd was, en het toenemend belang van de scheepvaart naar de groeiende stad aan de voet van het *castrum*, ten behoeve waarvan de oostelijke beschermingsgracht van het *castrum* bevaarbaar zou gemaakt zijn. Hierdoor wordt uiteindelijk ook de ligging van de primitieve kerk van de *villa Yprensis*, vlak naast het vroegere uitbatingscentrum van de *villa* doch *buiten* het eiland dat door de omvorming van dit uitbatingscentrum tot *castrum* tot stand kwam, beter verklaard.

Al deze gegevens wijzen naar een hogere ouderdom van de Sint-Maartenskerk te Ieper. Zij maken het zelfs onwaarschijnlijk dat deze kerk door de graaf als *castrale* kerk omstreeks het midden van de XIe eeuw zou gesticht zijn. Gegevens van een andere orde leiden trouwens tot het besluit dat de Sint-Maartenskerk zeer waarschijnlijk een oudere *villa*-kerk was, die in de loop van de tweede helft van de XIe eeuw, niet noodzakelijk door tussenkomst van de graaf, een kapittel van kanniken verwierf.

Het eerste document waarin uitdrukkelijk en met name van de Sint-Maartenskerk te Ieper wordt gesproken, is een oorkonde van 1 oktober 1102 ⁶⁴. Ze gaat uit van de bekende bisschop van Terwaan, Jan van Waasten (1099-1130), die een zeer grote rol gespeeld heeft in de verspreiding van de Gregoriaanse hervorming in Vlaanderen en onmiddellijk na zijn aanstelling een felle strijd aanbod tegen de plaag van de simonie ⁶⁵. Bisschop Jan verklaart in de genoemde oorkonde dat hij « *quosdam clericos seculariter viventes* » uit de Sint-Maartenskerk, die aan de bisschop van Terwaan toebehoorde (*de ecclesia mea*), had verwijderd, nadat zij, in een vonnis geveld op bevel van paus Paschalis II, veroordeeld waren omdat zij de kerk van Sint-Maarten « *symoniace* » hadden verkregen. Walter van Terwaan, in zijn *Vita Johannis episcopi Teruannensis*, bevestigt deze gebeurtenis doch deelt geen verdere bijzonderheden mede, daar hij blijkbaar slechts de genoemde oorkonde

(63) M. GIJSSELING, Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen, blz. 58, nr 246.

(64) uitg. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 1.

(65) H. VAN WERVEKE, Het Bisdom Terwaan, blz. 56-60. E. DE MOREAU, Histoire de l'église en Belgique, II², blz. 110-114.

parafraseert⁶⁶. We bezitten daarentegen wel twee brieven van Lambert, bisschop van Atrecht, waaruit met meer nauwkeurigheid blijkt welke feiten tot de maatregel van bisschop Jan hebben geleid. Een eerste brief, dagtekenend van vóór 11 januari 1101 is gericht aan « *Balduino clerico Iprensi, a sede apostolica nuper regresso, et omnibus consodalibus suis, super Morinensi episcopo de altari Iprensi causam habentibus* »⁶⁷. Op bevel van de paus maant bisschop Lambert hen aan op 11 januari 1101 vóór hem te Atrecht te verschijnen, opdat daar hun betwisting met de bisschop van Terwaan betreffende het Ieperse *altare* op kanonieke wijze beslecht zou kunnen worden.

In een tweede brief, dagtekenend van 1101, nà 11 januari, brengt bisschop Lambert aan Paus Paschalis II verslag uit over de wijze waarop het geschil tussen de bisschop van Terwaan en de « *clerici Iprenses* » werd beslecht⁶⁸. De bisschop had er verklaard in staat te zijn te bewijzen dat de Ieperse *clerici* « *ecclesiam Iprensim simoniace adeptos fuisse* », dat zij deze kerk nl. nà het concilie van Nîmes (1096) van zijn voorganger, bisschop Gerard, hadden verkregen, d.i. op een ogenblik dat bisschop Gerard, hoewel nog niet afgezet, reeds in zijn bisschoppelijke functies door paus Urbanus II was geschorst⁶⁹. De Ieperse *clerici* hadden dit argument betwist en om uitstel verzocht daar één hunner, ziek zijnde, niet aanwezig was. Toen ze geen voldoening kregen hadden ze verklaard het gehele rechtscollege waarvoor ze verschenen, van kwaad opzet te verdenken en hadden ze het inzicht te kennen gegeven opnieuw bij de paus om gehoor te verzoeken⁷⁰. Daarop besliste het rechtscollege dat bisschop Jan zijn zaak gewonnen had en dat de Ieperse *clerici*, onder bedreiging in de ban te worden geslagen, voortaan aan de bisschop van Terwaan recht betreffende de Ieperse kerk moesten laten wedervaren⁷¹.

(66) M.G.H., SS., XV², blz. 1145.

(67) MIGNE, Patrologia latina, CLXII, col. 672.

(68) BOUQUET, R.H.F., XV, blz. 193 : « *Causam Morinensis episcopi et Iprensium clericorum, sicuti Paternitas vestra nobis injunxit, hoc modo definivimus...* »

(69) Over het Concilie van Nîmes (1096) : J. VON HEFELE, Conciliengeschichte, V, blz. 243-248. Betr. de verkiezing, het episcopaat en de simonistische handelingen van bisschop Gerard, waarover het zeer moeilijk is een juist en ondubbelzinnig oordeel te vellen, zie VAN WERVEKE, Het Bisdom Terwaan, blz. 47-48 en 55 n. 3 ; DE MOREAU, Histoire de l'église en Belgique, II², blz. 70-71 ; HUYGHEBAERT, Un légat de Grégoire VII en France : Warmond de Vienne, *Revue d'Histoire ecclésiastique*, XL (1944-45), blz. 197 n. 2 ; HUYGHEBAERT, Les origines de de l'abbaye de Saint-Jean-au-Mont, *Bull. Soc. des Antiquaires de la Morinie*, XVIII (1956), blz. 467. Vgl. het schrijven van bisschop Lambert van Atrecht aan paus Urbanus II ten voordele van bisschop Gerard (a^o 1097) : BOUQUET, R.H.F., XV, blz. 185 : « *Nos vero quid de causa ejus post Nemausense concilium definieritis ignorantes, sicut tunc, ita et adhuc, ut ei secundum Deum faciatis misericordiam, Sanctitatem vestram, ab eo rogati, exoramus* ».

(70) Waarschijnlijk was Balduinus *clericus*, aan wie bisschop Lambert zijn hoger besproken brief richtte op het ogenblik dat deze Balduinus « *nuper regressus a sede apostolica* » was, bij de paus reeds een eerste maal betreffende dezelfde zaak tussengekomen.

(71) « *Quapropter fratres nostri judicaverunt episcopum Morinensem causam suam obtinuisse et eos debere vinculo anathematis obligari, si a die illa et deinceps episcopo de ecclesia illa injuriam fecerint* ».

Lambert van Atrecht besluit zijn brief met het verzoek aan deze beslis-
sing de pauselijke goedkeuring te verlenen.

Uit deze brieven kunnen enkele zeer belangrijke gegevens worden af-
geleid. In de eerste plaats blijkt hieruit dat er in de Sint-Maartenskerk
te Ieper — het is immers door een vergelijking met de gebeurtenissen
verhaald in de oorkonde van 1102, duidelijk, dat wel deze kerk te Ieper
wordt bedoeld met *altare Ipreuse* en *ecclesia Iprensis* — reeds vóór 1101
en ten minste sedert 1096/99⁷², een gemeenschap van kanunniken be-
stond⁷³. Niet alleen is de uitdrukking « *clerici seculariter viventes* » in
de oorkonde van 1102 de manier bij uitstek waarop in die tijd seculiere
kanunniken worden aangeduid⁷⁴, uit de brieven van Lambert van Atrecht
blijkt bovendien dat deze kanunniken een gemeenschap vormden met aan
het hoofd een *clericus*, in 1101 *Balduinus* geheten⁷⁵, die Lambert van
Atrecht wel opzettelijk vermijdt aan te spreken met de titel « proost ». Tenslotte wijst het feit dat deze « proost » *Balduinus* in 1100 door de
paus was ontvangen⁷⁶, op de officiële erkenning van het bestaan van
deze kanunnikengemeenschap.

Het is niet gemakkelijk nauwkeurig te definiëren waarover in feite
het geschil handelt dat tussen bisschop Jan van Terwaan en de Ieperse
kanunniken van Sint-Maartens hangende was. Uit de weinige ter beschik-
king staande gegevens menen we minstens te mogen afleiden dat bis-
schop Gerard tussen 1096 en 1099⁷⁷ aan de Ieperse kanunniken een
voorrecht had verleend⁷⁸. Op de omstandigheden waarin dit geschiedde
komen we zo dadelijk terug. De inhoud van dit voorrecht had betrek-
king op het *altare Ipreuse*⁷⁹, dat vóór zijn toekenning aan de kanun-

(72) 1096: concilie van Nîmes, schorsing van bisschop Gerard van Terwaan, *terminus a quo* voor de verlening van de kerk van Ieper door Gerard aan de Ieperse *clerici*. 1099: afzetting van bisschop Gerard.

(73) Hosdey heeft gedacht reeds een tekst van 1095 ontdekt te hebben waar-
door het bestaan van het St Maartenskapittel werd bewezen: vgl. FEYS-NÉLIS,
Cart. St Martin, IV, Additions, blz. 1095. Het betreft de aantekening « *Titulus
sancti Martini Iprensis coenobii. Anima ejus* » etc. in een fragment van de doden-
rol van abt Fulco van Corbie (Uitg. L. DELISLE, Rouleaux des morts du IXe
au XVe siècle, blz. 143). Zich steunend op de sterfdatum van Fulco, 5 december
1095, dateerde Delisle deze dodenrol enigszins slordig: 1095. Het gedeelte van de
rol waarin de vermelding van de Ieperse St Maartensproosdij voorkomt moet in
ieder geval na 2 maart 1099 gedateerd worden. Aan de *titulus* van St Maartens
gaat immers deze van de Gentse St Baafsabdij vooraf met o.m. de vermelding:
« *Orate pro nostris domno Alardo abbate* ». Adelardus, abt van St Baafs, overleed
pas op 2 maart 1099 (PH. GRIERSON, Les annales de Saint-Pierre de Gand et de
Saint-Amand, blz. 96 n. 3).

(74) CH. DEREINE, art. *Chanoines*, in: Dictionnaire d'histoire et de géographie
ecclésiastiques, XII, col. 373.

(75) « *Balduino clerico Iprensi... et omnibus consodalibus suis* ».

(76) « *Balduino clerico Iprensi a sede apostolica nuper regresso* ».

(77) Betr. deze data, zie hierboven n. 72.

(78) BOUQUET, R.H.F., XV, blz. 193: « *eos ecclesiam Ipreensem simoniace adeptos fuisse et post Nemausense concilium a domno Gerardo accepisse* ». FEYS-NÉLIS,
Cart. St Martin, II, nr 1: « *de ecclesia mea... quam symoniace acquisierant* ».

(79) MIGNÉ, Patrologia latina, CLXII, col. 672: « *super Morinensi episcopo
de altari Iprensi causam habentibus... ut ibi causa vestra, de praedicto videlicet
altari...* ».

niken, aan de bisschop van Terwaan behoorde, aan wiens rechten hierop door de verlening van bisschop Gerard, aldus het standpunt van diens opvolger bisschop Jan, afbreuk was gedaan⁸⁰. In de teksten wordt bovendien letterlijk gezegd dat de Ieperse *clerici* dit *altare* van bisschop Gerard hadden « gekregen »⁸¹. Wat betekent dit? O.i. mag hier gedacht worden aan een soort « *libertas* » die het Ieperse *altare* tegenover de bisschop van Terwaan en ten behoeve van de Ieperse *clerici* zou hebben verkregen. De inhoud van een dergelijke « *libertas* » is moeilijk *a priori* te bepalen daar hij volgens de omstandigheden kon verschillen⁸². Soms hield de *libertas* financiële voordelen in voor degene die ze verkreeg⁸³, hetgeen te Ieper het geval kan geweest zijn. Soms verzekerde zij aan de verkrijger het rustige bezit van het *altare*, dat voortaan door de bisschop niet meer kon vervreemd worden, noch aan bijzondere taksen onderworpen, tenzij de betaling der synodale rechten⁸⁴. Ook een dergelijke inhoud is te Ieper absoluut niet uitgesloten. In ieder geval lijkt het ons waarschijnlijk dat we de tegemoetkoming van Gerard aan de Ieperse kanunniken wel als de verlening van de *libertas* van het *altare* mogen interpreteren. Bisschop Gerard verleende een dergelijke *libertas* in 1091 aan Eversham⁸⁵, waar bisschop Jan later eveneens hervormend optrad en in de modaliteiten volgens dewelke de *libertas* aan de kanunniken te Lo was toegekend vond bisschop Jan in 1100 een aanleiding om er de kanunniken te verdrijven⁸⁶. Deze gebeurtenissen vertonen inderdaad een zekere gelijkenis met hetgeen er te Ieper gebeurde.

Deze gelijkenis doet meteen de vraag rijzen in welke omstandigheden de rechtshandeling van bisschop Gerard ten voordele van de Ieperse *clerici* moet geplaatst worden. Stond de verlening van (de *libertas* van) het *altare* door bisschop Gerard in verband met de stichting van een kanunnikengemeenschap in de Sint-Maartenskerk, zoals dit te Eversham het geval was⁸⁷? Het is niet zeker: te Lo is er tussen beide feiten geen oorzakelijk verband vast te stellen en uit de aangehaalde teksten betreffende Sint-Maartens blijkt dat hier reeds een kanunnikengemeenschap bestond vóór de verlening van het *altare* door Gerard, d.i. vóór 1096/99. Anderzijds echter lijkt de verlening van het *altare* van hun eigen kerk aan de kanunniken van Ieper ons van zo'n fundamenteel belang, dat we moeilijk kunnen aanvaarden dat de kanunnikengemeenschap reeds lang vóórdien gesticht was.

(80) Zie hoger, blz. 12 n. 71 en hierboven n. 78 (« *de ecclesia mea* »).

(81) Zie hierboven, blz. 13 n. 78.

(82) N.-N. HUYGHEBAERT, Examen des plus anciennes chartes de l'abbaye de Messines, *Bull. Comm. Royale d'Histoire*, CXXI (1956), blz. 215.

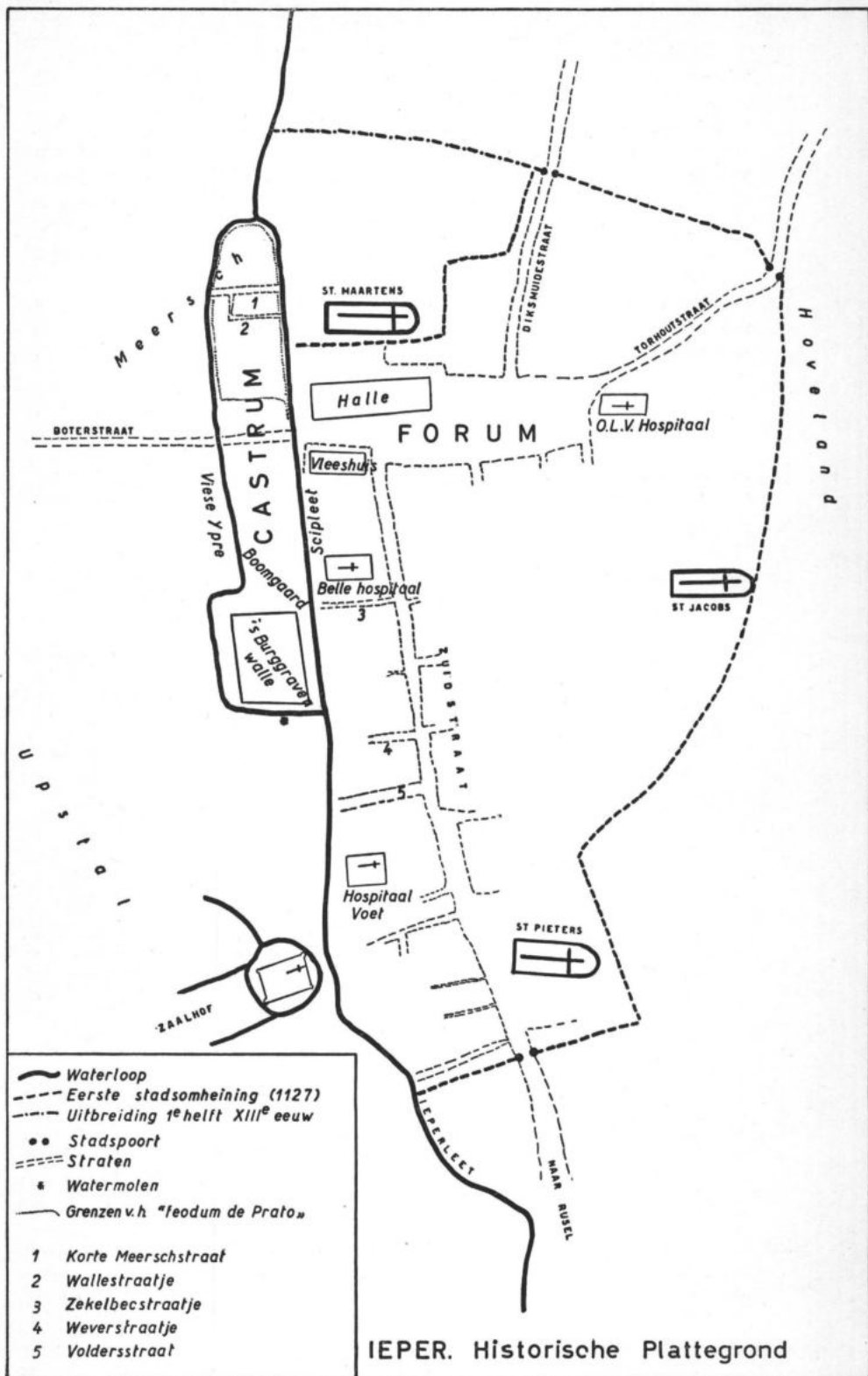
(83) M. KOYEN, De Prae-Gregoriaanse Hervorming te Kamerijk, blz. 110, 113.

(84) HUYGHEBAERT, art. cit., blz. 216.

(85) G. DE MEESTERE, *Chronicon monasterii Evershamensis*, uitg. F. VAN DE PUTTE en C. CARTON, Brugge, 1852, a^o 1091.

(86) L. VAN HOLLEBEKE, Cartulaire de l'abbaye de Saint-Pierre de Loo, nr II, blz. 3: « *Nam illos, qui prelibate ecclesie libertatem, transgrediendo sacrorum canonum precepta, licet simplici intentione, inlicite tamen adquisierant... extra ecclesiam penitus secedere feci* ».

(87) Zie ook: HUYGHEBAERT, art. cit., blz. 215-216 (betr. Phalempin).

IEPER. Historische Plattegrond

We stellen ons dan ook voor dat in de tweede helft van de XIe eeuw, misschien eerder naar het einde van die periode toe⁸⁸, zich een aantal *clerici* geleidelijk rondom de Sint-Maartenskerk hadden verzameld⁸⁹, precies zoals talloze andere minder belangrijke kanunnikengemeenschappen in de loop van de XIe eeuw zijn ontstaan⁹⁰. De toekenning van het *altare* van hun kerk aan deze kanunniken door bisschop Gerard, tussen 1096 en 1099, heeft dan het bestaan van deze gemeenschap in ieder geval op een stevige basis gegrondvest. Inderdaad, van een grafelijke stichting van een kapittel in de Sint-Maartenskerk, in de loop van de tweede helft van de XIe eeuw, kan o.i. géén sprake zijn⁹¹.

(88) Immers, indien reeds omstreeks het midden van de XIe eeuw er een kapittel van kanunniken in de Ieperse St Maartenskerk had bestaan, dan is het zeer onwaarschijnlijk dat het « *bodium de Hipris* », complement van het *altare* van St Maartens (zie hoger, blz. 9), zich ten laatste in 1089 in het bezit van het Brugse St Donatianskapittel bevindend (GIJSSELING-KOCH, *Diplomata belgica*, nr 170), door de graaf aan St Donatiaan zou geschonken zijn. St Donatiaan werd immers omstreeks het midden van de XIe eeuw door graaf Boudevijn V als kapittel ingericht en van goederen voorzien (DHONDT, Vroege topografie van Brugge, blz. 16-17). Bovendien heeft de graaf tussen 1066 en 1081 « *decem libras denariorum de censu apud Ipram* » aan de kerk te Mesen geschonken (F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre* (1071-1128), nr 5 (a° 1080); PROU, *Recueil des actes de Philippe Ier*, nr CXVI, blz. 296 (a° 1081). Betr. de wijzigingen in het patrimonium van Mesen tussen 1066 en 1081: PROU, op. cit., blz. 293, nota). Zou hij deze schenking gedaan hebben indien er op dat ogenblik reeds een kapittel te Ieper bestond? Het kan betwijfeld worden.

(89) Misschien verzekerden zij weldra ook de bediening van de nieuw opgerichte St Pieterskerk, zoals zij dit, na de hervorming van St Maartens tot een proosdij van reguliere kanunniken, deden. Dergelijke toestanden immers werden door een hervorming tot reguliere kanunniken gewoonlijk niet gewijzigd. Vgl. DEREINE, art. *Chanoines*, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XII, col. 392: « Dans les communautés formées par régularisation d'anciens chapitres, le statut antérieur subsiste. Dans certains cas, les réguliers auront donc à maintenir le service paroissial ».

(90) DEREINE, art. cit., col. 367.

(91) Dit is de enige mogelijkheid van een grafelijke tussenkomst die nog zou overblijven. We hebben immers hoger, blz. 9-11 aangetoond dat een stichting van St Maartens zelf, als *castrale* kerk, door de graaf omstreeks het midden van de XIe eeuw, zéér onwaarschijnlijk is en dat St Maartens blijkbaar veel ouder is. We hebben hierboven, blz. 16 en n. 88 aangetoond dat omstreeks het midden van de XIe eeuw er zeer waarschijnlijk nog geen kanunnikengemeenschap in de St Maartenskerk bestond. Het daar ontwikkelde argument (in verband met het *bodium de Hipris*) geldt *a fortiori* tegen de inrichting van deze kanunnikengemeenschap omstreeks het midden van de XIe eeuw, door de graaf. Aan alle kapitels die hij heeft gesticht schonk de graaf immers de tienden van hun ganse parochiaal gebied (MESEN: PROU, *Recueil des actes de Philippe Ier*, nr XXIV (a° 1066), blz. 69: « *decimam quoque totius ipsius ville Mecenensis* »; RIJSEL: *ibid.*, nr XXV (a° 1066), blz. 74: « *in foro Islae, altare sancti Stephani cum bodio* » = « l'église rurale préurbaine » te Rijsel, volgens DHONDT, *Développement urbain*, blz. 150; AIRE: *ibid.*, nr LXXII (a° 1075), blz. 184: « *ecclesia Ariensis tota cum decimatione totius Ariensis castellature* »). Indien de graaf het St Maartenskapittel omstreeks het midden van de XIe eeuw had gesticht, dan is het zeer onwaarschijnlijk dat hij het *bodium de Hipris* aan het St Donatianskapittel zou geschonken hebben, dat zelf omstreeks het midden van de XIe eeuw door de graaf werd gesticht en gedoteerd. De stichting van het St Maartenskapittel dagtekent

Vóór 1110 zijn er absoluut geen bewijzen dat de graaf het Sint-Maartenskapittel ook maar op enigerlei wijze, in de eerste plaats materieel, zou zijn ter hulp gekomen. Pas in dat jaar immers doet de graaf afstand van zijn *comitatus*-rechten over de weinige goederen die Sint-Maartens op dat ogenblik reeds bezat⁹². Zijn eerste goederen had het kapittel in 1104 ontvangen⁹³. De geringheid ervan sluit o.i. een grafelijke stichting definitief uit: een grond geschonken door twee kanunniken bij hun intrede in het kapittel, een grond afkomstig van burggraaf Frumaldus en een andere ridder, en (een deel van) de *Obstal*, de gemene gronden ten W. van de stad, geschonken door beide ridders samen met de parochianen van Sint-Maartens. Dat is alles: het is werkelijk zéér weinig, vergeleken met de enorme rijkdom van de kapittels die de graaf te Rijsel, te Kassel en elders heeft gesticht.

Het Sint-Maartenskapittel te Ieper is dus, vóór zijn hervorming door bisschop Jan tot een kapittel van reguliere kanunniken, zeer waarschijnlijk niet méér geweest dan één van de vele kapittels van seculiere kanunniken die in de XIe eeuw tot vaak in zéér kleine dorpen toe, op meestal onnaspeurbare wijze ontstaan zijn rondom de oude parochiale kerk. Pas ná de hervorming van bisschop Jan in 1102 is het, mede door de snelle groei van de stad en de gunst van haar bewoners, belangrijk geworden. Gewis, het had vóór 1102 reeds een zeker belang, zoals bewezen wordt door de tussenkomst van « proost » *Balduinus* in 1100 bij de paus. Vóór de hervorming van 1102 was bovendien de Sint-Pieterskerk waarschijnlijk reeds als een jongere afhankelijkheid van Sint-Maartens opgericht en bracht ze aan de moederkerk waarschijnlijk niet onbelangrijke inkomsten op. De stelling echter die in het Sint-Maartenskapittel een uitdrukkelijke grafelijke stichting ziet, moet o.i. verworpen worden, al is de inrichting van een *castrum* als centrum van een kasselrij en de oprichting van een grafelijke spijker in de onmiddellijke nabijheid van de oude Sint-Maartenskerk misschien niet volkomen vreemd aan het ontstaan, op geheel natuurlijke wijze overigens, van het Sint-Maartenskapittel.

Zoals we bij het begin van deze uiteenzetting reeds zegden wensen we vanuit de hier bijeengebrachte gegevens geen positie te nemen t.a.v. de hoofdzaken van de stelling van Prof. Dhondt betreffende de stadsontwikkeling in Vlaanderen in de XIe eeuw en het grafelijk initiatief. Dit is trouwens vanuit het beperkte geval Ieper ook niet verantwoord. Wel is het argument Ieper in de redenering van Prof. Dhondt enigszins van zijn draagkracht beroofd. Ten gunste van Prof. Dhondt's visie blijft natuurlijk, behalve het onbetwistbaar algemeen verband tussen het ontstaan van Torhout, Ieper, Mesen, Rijsel, het feit bestaan dat het *castrum*

dus van ná de stichting van het St Donatiaanskapittel, d.i. uit de tweede helft van de XIe eeuw. Gegevens in verband met het goederenbezit van St Maartens, dagtekenend uit het begin van de XIIe eeuw, tonen aan dat de enige overblijvende mogelijkheid van een grafelijke tussenkomst, nl. een stichting door de graaf in de tweede helft der XIe eeuw, uiterst onwaarschijnlijk is: zie verder in het exposé.

(92) VERCAUTEREN, Actes de comtes de Flandre, nr 40.

(93) FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 2.

en de jaarmarkt te Ieper en dus rechtstreeks of onrechtstreeks de opbloei van de stad, hun ontstaan danken aan een uitdrukkelijk grafelijk initiatief ⁹⁴.

(94) Onze hartelijke dank gaat naar Prof. J. Dhondt, die de vriendelijkheid heeft gehad dit artikel in handschrift te willen lezen en die ons talrijke en belangrijke verbeteringen heeft voorgesteld. We danken ook dhr. A. Verplaetse, lic. geschied., die ons enkele kostbare inlichtingen verschaft en dhr. O. Mus, die ons bereidwillig het proefschrift van V. Verfaillie uit de stadsbibliotheek te Ieper ter hand stelde. We zijn tenslotte E.P. N.-N. Huyghebaert zeer erkentelijk omdat hij ons tot het bestuderen van dit probleem aanzette en ons zijn nota's daarover ter beschikking stelde. Voor het bij dit artikel gevoegde schetskaartje zijn we veel verschuldigd aan dhr. A. De Schampelaere, praeparator-technicus bij het Seminarie voor Menselijke Aardrijkskunde (Dir. : Prof. M. E. Dumont) van de Rijksuniversiteit te Gent.

DE FISCUS SNELLESEM

en de vroegste kerstening in het westen van Brugge.

DOOR

E. H. J. NOTERDAEME

Te Snellegem staat de kerk nagenoeg aan de oostgrens van de parochie. Dat wettigt het vermoeden dat een groot deel van de oorspronkelijke parochie is verloren gegaan, en dat de grenzen ervan vroeger veel verder naar het oosten toe lagen. Het is gekend dat de graaf van Vlaanderen in 941 de oostelijke helft van zijn fiscus aan de St.-Pietersabdij te Gent heeft geschonken. Er was veel kans in die oostelijke helft van de fiscus, waarmede de abdij in 941 werd begiftigd, tenminste een deel terug te vinden van het gebied dat voor de oorspronkelijke parochie verloren ging. Het was niet moeilijk de oostelijke helft van de fiscus uit 941 te reconstrueren. Ik deelde in 1948 de uitslag van een eerste voorlopig onderzoek aan Prof. J. Dhondt mede, die mij aanmoedigde de studie van de fiscus Snellegem verder door te drijven. Een drukke briefwisseling volgde hierop, waarin ook Dr. L. Voet, en vooral Prof. Fr. Ganshof werden betrokken. Onverwachte resultaten werden weldra bereikt: Snellegem bleek een Merovingisch kroondomein te zijn geweest, dat zich uitstreckte tot aan de Reie, zodat de stad Brugge ontstaan is in de verste uithoek van haar domein¹.

Een eerste uiteenzetting van ons onderzoek verscheen in 1955 in *Sacris Erudiri*² en in 1956 volgde in de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Gent de beschrijving van het Oosthof, de centrale hoeve van het domein. Thans komt de fiscus Snellegem aan de beurt.

Welke zijn de oudste gegevens in verband met de fiscus Snellegem?

I

Het belangrijkste stuk is het diploma van 8 juli 941, de schenkingsakte van graaf Arnulf I, waardoor deze de Sint Pietersabdij hervormde, en haar een deel van haar vroegere eigendommen, die verloren waren gegaan of door zijn voorgangers ontrukkt, terugchonk. Bij deze gelegenheid deed de graaf ook giften waarbij hij zijn eigen domeingood aan-

(1) Brugge ontstond in de fiscus Weinebrugge, die zelf een onderdeel was van de fiscus Snellegem.

(2) J. NOTERDAEME, *Sacris Erudiri*, Brugge 1955: *Studiën over de vroegste kerkgeschiedenis van Brugge; De fiscus Weinebrugge en de herkomst van de St Salvatorskerk te Brugge*, *Sacris Erudiri*, Brugge 1955 blz. 131 en vlg. en J. NOTERDAEME - E. DEKKERS, *St Eligius in de Pagus Flandrensis. De kerk te Snellegem*, *ibidem* blz. 140 en vlg.

sprak, en schonk hij aan de abdij goederen die haar nooit hadden toebehoord. Het diploma van 941 laat beide mogelijkheden, voor wat de fiscus Snellegem betreft, open. Het diploma van koning Lotharius, van 964, dat volgt, maakt echter duidelijk onderscheid tussen de goederen welke « *locus praedictus (Sint Pieters) antiquitus dinoscitur possedissee* », en deze welke « *prefatus.. comes ex propria hereditate concedisse* ». Snellegem wordt aldaar onder de laatste groep geplaatst, en had dus vóór 941 nooit aan de abdij toebehoord.

*In pago denique Flandrensi... et in ipso pago medietatem fisci mei qui uocatur Snetblingebem cuius pars media coniacet a plaga orientis, ex qua medietate mansum I dum aduixero abbati et fratribus supradicti monasterii consensio, et residue medietatis partem post excessum uite mee ut habeant, teneant atque possideant totis uiribus concupisco*³. Na het woord *habeant* werd *ibidem* door dezelfde hand aan de regel toegevoegd.

De graaf schonk dus de helft van zijn domein Snellegem aan de abdij: *media pars*, t.t.z. de helft die *coniacet a plaga orientis*. t.t.z. die ligt ten oosten. De graaf schonk in de oostelijke helft één mansus in volle eigendom aan de abdij; hij behield voor zich zelf tot aan zijn dood het vruchtgebruik van de halve fiscus, met uitzondering van het vruchtgebruik van de reeds gemelde mansus.

II

Op 20 oogst 950 bekrachtigt koning Lodewijk IV het diploma van graaf Arnulf. Wij vernemen in dit stuk dat de mansus I, die in volle eigendom was geschonken, de hoeve van het domein was waar de major of meier met twaalf lijfeigenen verbleef *ac in ipso pago dedit predictis monachis, post discessum suum, medietatem fisci sui qui uocatur Snetblingebem, mansum unum presentialiter cum mansionario ac majore Folberto aliisque mancipiis*⁴.

III

Op 10 juli 953 volgt de werkelijke schenking van de halve fiscus: de abdij komt in het onmiddellijk bezit van de helft van het domein.

... statui et deliberavi ad eorum mensam medietatem fisci mei qui uocatur Snellenghem in pago Flandrensi siti, quem antea pro me et pro uxore mea... ad jam dictum monasterium legaliter tradidi in tali tenore ut quamdiu advixerim fructum usuarium habuissem et post excessum vite mee, cenobite ad supradictum locum Deo militantibus ad suorum mensam recepissent... sicut jam dictas res donavi ad jam dictum sanctum

(3) M. GYSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, 1950, Teksten I, nr 53.

(4) A. FAYEN, *Liber Traditionum*, Gent, 1906, blz. 61. Het diploma werd in de 14de eeuw verbeterd door iemand als B voorgesteld. B voegt na het woord mansum het woord itaque, schrijft Fulberto in de plaats van Folberto, en voegt « numero XII » na de woorden « aliisque mancipiis ».

*locum, in presentem diem dimittam illis ad eorum necessitatibus ac annuis stipendiis servandas cupio, et presens et deinceps cum omnibus appendiciis suis, terris, pratis, silvis, pascuis, mancipiis his nominibus, Fulpertus etc. (sans en nommer d'autres) et aliis ibi aspicientibus quorum nomina Deus scit, teneant, possideant, totis viribus concupisco*⁵.

In 941 had de graaf aan de abdij slechts één hoeve in volle eigendom geschonken, en het vruchtgebruik van wat er van de halve fiscus overbleef voor zichzelf behouden tot aan zijn dood. In 953 keert hij op deze laatste beslissing terug en schenkt hij de ganse halve fiscus in volle eigendom.

IV

Op 22 februari 964 bevestigt koning Lotharius, op verzoek van graaf Arnulf, de Sint-Pietersabdij in haar rechten en bezittingen... *que vero infra continentur, prefatus uenerabilis comes ex propria hereditate concessisse. Id est in Flandris medietatem fisci qui uocatur Snellingebem; de UUai(ne)brugge X mansa in loco nuncupato Bugginsela*⁶.

Hier vernemen wij dat de schenking geen teruggave was van vroeger bezit van de abdij, maar een werkelijke gift uit de bezittingen van de graaf « *ex propria hereditate* ». Snellegem was dus geen domein dat vroeger aan Blandinium had toebehoord, en dat b.v. door Boudewijn II geusurpeerd was. Dezelfde bemerking geldt voor wat betreft de fiscus Waïnebrugge: ook deze was vroeger nooit in het bezit van de Sint-Pietersabdij geweest. Het kon ook niet anders, vermits Waïnebrugge een onderdeel was van de fiscus Snellegem.

V

Koning Lotharius bevestigt de abdij op 5 mei 966, in de haar door graaf Arnulf gelegateerde goederen... *in Flandris medietatem fisci qui uocatur Snellingebem*⁷.

VI

Koning Hendrik I bevestigt in 1038 de abdij in haar rechten en bezittingen... *medietatem fisci qui uocatur Snellingebem*⁸.

De laatste twee stukken brengen niets nieuws meer bij. Bemerkt dat de echtheid van het diploma van 1038 wordt betwist.

(5) A. VAN LOKEREN, *Chartes et Documents de l'abbaye de St Pierre, Gand*, 1868, T. I, blz. 28-29, nr 22.

(6) M. GYSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, nr 60.

(7) *Ib'dem*, nr 63.

(8) *Ibidem*, nr 92.

VII

Op de rugzijde van het diploma uit 941, werd er, in het midden links, in de tiende eeuw, een zeer belangrijke nota geschreven. De tekst luidt als volgt: *Noticia de concambio Arnulfo comitis. Postea uero quam predictus Arnulfus markysus medietatem prelibati fisci sancti tradidit aliaro Petri apostoli, fecit concambium ex eo ad iam dictum monasterium. Dedit ergo cum consensu Lodouuico rege de abbatia quam tenet ecclesiam I in loco nuncupante Afsna, que dedicata est in honore beate Marie genetricis Dei, et mansos VIII (ex quibus coniacent iuxta) monasterium V in loco qui dicitur Uestrebem et in alio (loco nuncupante Malata) IIII. Reciproca quippe uicissitudine recepit illustris uir (Arnulfus medietatem) ecclesie que constructa est in memoratu fisco, et curtem dominicatum cum arborata et mansos seruiciales VIII que ipse tradiderat ut diximus ad plurime dictum cenobium⁹.*

In deze «*Noticia de Concambio*» vernemen wij dat de graaf andere goederen bij de Sint-Pietersabdij gelegen aan de abdij heeft afgestaan, en terug in het bezit is gekomen van duidelijk bepaalde goederen van zijn domein Snellegem, die hij vroeger aan de abdij had geschonken. De vraag kan gesteld worden: is de *Noticia* een zakelijke beschrijving van de ganse halve fiscus Snellegem, of van slechts een deel ervan? In 966 en in 1038 wordt nog steeds gesproken van de halve fiscus Snellegem als bezit van de abdij. Hoe is dat uit te leggen? Indien de verwisseling ging over de ganse halve fiscus, heeft de rechtsoverdracht van de abdij in 966 en in 1038 geen zin meer.

Er is slechts één uitleg mogelijk: door het concambium werd er slechts een deel van de halve fiscus Snellegem uitgewisseld. De halve kerk — de curtis + de boomgaard en de 8 mansi vormden slechts een klein deel van de halve fiscus die aan de abdij werd geschonken, een onderdeel ervan, dat, voor wat de uitgestrektheid betreft, niet in aanmerking kwam tegenover de totale oppervlakte.

Het is dan ook begrijpelijk dat de abdij, na de verwisseling, aanspraak blijft maken op de halve fiscus Snellegem. De graaf heeft echter in 953 door het concambium, terug bezit genomen van het leeuwanaandeel van de halve fiscus, t.t.z. het leeuwanaandeel van de opbrengst ervan. Hetgeen er van de halve fiscus overbleef was zeer uitgestrekt, doch had niet veel waarde en bracht niet veel op: de abdij liet dan ook weldra haar rechtsoverdracht op die zeer drassige meersen, op die verspreide mansi en op de uitgestrekte heidegronden van de halve fiscus vallen. Na 1038 is er inderdaad nooit meer spraak van Snellegem als eigendom van de abdij: de graaf is er de onbetwiste eigenaar van. Reeds een goede halve eeuw later schenkt hij een groot stuk van de oostelijke helft van zijn fiscus Snellegem, namelijk de Bencebruch, aan de abdij van Sint-Andries.

In welk jaar had het *concambium* plaats? Na 10 juli 953. Tot op deze dag was volgens het diploma, de toestand nog immer dezelfde als in

(9) M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *a.w.*, nr 53, blz. 143. Het onleesbare aanvulsel naar de copie van ca 1035, 73 v°.

941: de halve fiscus was toegezegd, echter nog niet overgemaakt (de mansus uitgezonderd). De verwisseling kan dus geen plaats hebben gehad vóór 10 juli 953, dit natuurlijk in de veronderstelling dat het diploma echt is. Moest het blijken vals te zijn, dan werd de verwisseling gedaan na 20 oogst 950, datum van het diploma van Lodewijk IV. Deze koning stierf in 954. Na deze datum kan de verwisseling geen plaats hebben gehad. Wij kennen dus de datum *a quo* (10 juli 953), en de datum *ante quem* (954).

Het *conCambium* is dus te plaatsen in 953 of 954.

Welke was de oorzaak van de ruiling? Hier tasten wij in het duister. Het is nochtans niet te veronderstellen dat de graaf er het initiatief van heeft genomen. In 953, twaalf jaren na de schenking van de halve fiscus Snellegem, verstevigt hij zijn gift door haar niet alleenlijk te bevestigen, maar door ook afstand te doen van het vruchtgebruik dat hij zich had voorbehouden. Het is in die omstandigheden niet te veronderstellen dat hij enkele maanden daarna zou gezocht hebben opnieuw in het bezit te komen van een deel van dezelfde halve fiscus, waaraan hij zoeven had verzaakt. Het is meer waarschijnlijk dat de monniken zelf een verwisseling die hen voordelig scheen, aan de graaf hebben voorgesteld. Afsnee, Sint-Denijs-Westrem, Maalte, lagen veel nader bij de abdij dan Snellegem. Deze goederen waren vroeger bezittingen geweest van de abdij. De graaf had ze in 953 in handen. Hij schrijft: « *de abbatia quam tenet* ». Wellicht waren de horigen of laten van de abdij, die voor de Noormannen waren gevlucht, reeds sedert lange tijd tot hun vroegere woonplaatsen teruggekeerd. De abdij kan er aan hebben gehouden deze opnieuw in haar familia op te nemen. Het ver afgelegen Snellegem was voor haar van minder belang dan deze goederen die in haar onmiddellijke nabijheid lagen, en oude bezittingen waren.

Een ruiling in de echte zin van het woord was het *conCambium* niet. Graaf Arnulf was de lekeabt van de abdij, en hield als dusdanig, een groot deel van het Blandiniumdomein in handen. De graaf bleef er, ook nadat hij het klooster had hersteld, voort aanspraak op maken. De Sint Pietersabdij kwam dus terug in het bezit van iets dat haar rechtmatig toekwam. Zeer gevat schrijft L. Voet dan ook dat het hier een ruiltransactie gold waarbij de graaf niet eigen domeinelementen aansprak, doch wel dit van de partij waarmede hij de overeenkomst aanging¹⁰.

Wat heeft de graaf teruggekregen in ruil voor de goederen die hij in Oost Vlaanderen aan de abdij afstond? De Noticia geeft daar een duidelijk antwoord op:

1. De helft van de kerk van Snellegem.
2. De centrale boederij van de fiscus, de *mansus dominicatus*, het Oosthof.
3. De boomgaard, die naast de gebouwen van deze hoeve lag.
4. Acht *mansu servitiales*, acht kleine boederijen, waar lijfeigenen op woonden.

(10) L. VOET, *De brief van abt Othelbold aan gravin Olgiva*, Brussel, 1949, blz. 94.

Een omstandige beschrijving van het Oosthof, van de boomgaard, en van de 8 mansi verscheen in 1956 in de Handelingen voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Wij komen hierop niet meer terug.

Over de fiscuskerk, die naast het Oosthof stond, volgen enkele gegevens. De oudste bidplaatsen die in de Vlaanderengouw in de 7e of 8e eeuw werden opgetrokken, zijn verdwenen. Zij werden gebouwd of opgericht uit hout en leem. Onze eerste landelijke kerkjes waren klein en arm-tierig. De opgravingen die in 1956 te Roksem werden gedaan, en waar men in de zandgrond nog de overblijfselen van de houten palen, waarmede de kerk werd opgetrokken, terugvond, komen dit getuigen ^{10bis}. De kerk te Snellegem was ongetwijfeld een houten kerk: hout was er te Snellegem in overvloed. Snellegem ligt gedeeltelijk in het houtland. Aan leem was er geen gebrek: er lagen grote leemputten in de noordhoek van Snellegem. Het eerste kerkje stond op dezelfde plaats waar de Romaanse kerk gebouwd werd. Daar het middenschip en de toren van deze kerk nog bewaard zijn gebleven, konden de opgravingen die in 1956 en 1957 werden gedaan, niet dezelfde uitslagen geven als te Roksem ^{10ter}.

In de stukken die werden voorgelegd is er spraak van de « *ecclesia que ibi constructa est* » — van de kerk die er gebouwd werd. Van welke kerk is er hier spraak? Van een houten kerk of van een stenen kerk? Werd de houten kerk in brand gestoken door de Noormannen? Werd er in de tiende of negende eeuw een nieuwe kerk gebouwd? Wij weten het niet. Wij weten slechts dat de kerk van Snellegem de fiscuskerk was, wellicht de eerste kerk van de kustgouw Vlaanderen, en de *ecclesia matrix*, de moederkerk van vele kerken in het ronde.

De kerk Snellegem is immers ouder dan de Sint Salvatorskerk te Brugge, die een hulpkerk van Weinebrugge (Sint Michiels) was, die uit de 8e eeuw dateert, en die zelf een hulpkerk was van de moederkerk van Snellegem. De kerk van Sint Salvators te Brugge is dus geen stichting van Sint Eloi.

De grote bisschop van Doornik staat prachtig levensgroot gestandbeeld onder de predikstoel in de Sint Salvatorskerk; hij houdt op de hand een zwaar marmeren blad, dat een rol perkament moet verbeelden, waarop het grondplan van de kerk getekend staat. Wie zou er durven aan twijfelen dat hij de stichter van de kerk is geweest?

De Sint Salvatorskerk bezit echter geen enkel archiefstuk, geen enkel perkamenten stuk noch bewijs, waardoor zou kunnen worden uitgemaakt dat de kerk door Sint Eloi werd gesticht.

Z.E.H.M. English schreef dan ook, toen hij vernam dat Snellegem

(10 bis) Deze opgraving werd in 1956 door de Rijksdienst voor Opgraving verricht o.l.v. Prof. Dr. J. Mertens en Dr. Luc Devliegher. Op het driebeukig houten kerkje, waarvan de paalgaten teruggevonden werden, volgde een eenbeukige kruiskerk, waarvan de funderingen, bestaande uit veldsteen en wit zand, gedeeltelijk bewaard bleven.

(10 ter) In 1956 en 1957 stelde de Rijksdienst voor Opgravingen een onderzoek in te Snellegem. Er werd vastgesteld dat een driebeukige transeptloze kerk eerst later voorzien werd van een kruisbeuk met vieringstoren, maar met behoud van het oude plan voor het koor en de benedenkerk.

een Merovingisch kroondomein was: *Snellegem zal een koningsdomein geweest zijn. Onze vorsten steunden Sint Elooï in zijn missiearbeid. De Kerk te Snellegem vereert St.-Elooï als patroon, en is zeer waarschijnlijk een stichting van Sint Elooï*¹¹. Een jaar daarop kwam hij tot hetzelfde onderwerp terug: *'t Is in de jaren 600 dat Sint Elooï, de vroegere goudsmid en muntmeester van de koning, bisschop wordt. Hij verblijft te Noyon. Af en toe komt hij naar zijn missiegebied, dat vroeger bisdom Doornik was. Zo weten wij zeker dat hij kwam preken te Kortrijk, te Gent, en « apud Flandrenses », dat is, bij 't volk op de kustvlakte, het Brugs ommeland. Een oude traditie beweert zelfs dat hij te Brugge kwam, en er onze St.-Salvatorskerk stichtte. De jongste opzoekingen schijnen die oude traditie in 't ongelijk te stellen: Sint Elooï zou, meer waarschijnlijk, zijn kerk gesticht hebben te Snellegem*¹².

Op 16 december 1952 behandelt hij voor de derde maal hetzelfde onderwerp: *'t zou dus — in de veronderstelling dat de nieuwe theorie gelijk heeft — ze blijft nog meen ik een hypothese ofte veronderstelling die veel kans heeft de historische werkelijkheid het dichtst te benaderen — 't zou dus hierop neerkomen, dat Sint Elooï op zijn missiereis « apud Flandrenses », geen kerke getimmerd heeft op onzen Brugsen grond — die misschien nog onder water stond of onder water liep, en waar dus nog geen mensen woonden. Maar hij zal waarschijnlijk een kristenheid hebben gesticht en een kerkeske gebouwd te Snellegem. We kunnen niet bewijzen dat hij te Snellegem geweest is, maar 't wordt waarschijnlijk. Snellegem ligt in het houtland, dat niet overstroomd was. Het is een oud koninklijk domein, waar er heel vroeg een kleine bevolking moet geweest zijn. Voegen wij daarbij dat Sint Elooï in zijn missiearbeid door het koninklijk gezag gesteund wierd. Het wordt haast zeker dat hij, op zijn missietocht in die kleine kuststreek, op die koninklijke hoeve zal verbleven hebben. En het feit dat Snellegem een Sint-Elooïkerk is, kan ons gemakkelijker doen geloven dat de apostel er een kerk gesticht heeft*¹³.

Sint Elooï zou dus, om de nieuwe theorie samen te vatten, in zijn visitatiereis *apud Flandrenses*, een kerk hebben gesticht te Snellegem, of de eerste schikkingen hebben genomen om er een te doen stichten. Waarop steunt deze nieuwe theorie? We weten dat Sint Elooï de Vlaanderengouw heeft bezocht. Deze gouw was heel klein. Ze lag langs de kust tussen de IJzer en het Zwin. Een groot deel van deze kustgouw kwam bij hoogtij onder water. Slechts op een kleine strook van deze gouw voelde men zich veilig, omdat deze hoger lag dan de polderstreek en nooit onder water kwam. In dat gedeelte dat men de zandstreek of het houtland zou noemen, lag het koningsdomein Snellegem. Het centrum van dit domein was de villa of hoeve van Snellegem, waar de domesticus en vertegenwoordiger van het Merovingisch gezag woonde. Is het denkbaar dat Sint Elooï een visitatiereis in die Vlaanderengouw zou hebben ingezet, en niet eens dat koningsdomein zou hebben bezocht?

(11) Parochieblad Brugge, 9 december 1951.

(12) Ibidem, 2 november 1952.

(13) Parochieblad Brugge, Dagklapper, 16 december 1952.

Hij droeg, toen hij te Parijs aan het hof van de koning verbleef, de zorg over de schatkamer van de koning. Het bestaan van de koningsdomeinen was hem bekend. In alle geval zal hij, indien hij er nog niet van op de hoogte was, te Doornik hebben vernomen dat er in het noorden van zijn bisdom Doornik, in de Vlaanderengouw, een kroondomein lag. Is het denkbaar dat hij een missiereis in de Vlaanderengouw zou hebben ondernomen, en er niet eens zou hebben aan gedacht een bezoek aan dat kroondomein te brengen. De bekeringsaktie *apud Flandrenses*, zo lezen wij in zijn levensbeschrijving, was nog niet ingezet. De ploeg van de missionering had nog geen voren getrokken door de Vlaamse grond. De bevolking was er nog heidens, en Sint Eloi wist dat de Franken, welke nog niet tot het kristen geloof waren bekeerd, de eerste geloofsboden heel koel en wantrouwig ontvingen. Op de centrale hoeve van het kroondomein Snellegem was er echter voor de bisschop geen gevaar. De goede betrekkingen die hij onderhield met de koning te Parijs waren voor de missionerende bisschop meer waard dan een aanbevelingsbrief. De domesticus zou het niet aandurven de bisschop te weerstaan. Hij zou hem desnoods beschermen en met zijn gezag steunen. Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat Sint Eloi op de koninklijke hoeve te Snellegem heeft verbleven, en er de domesticus te kennen heeft gegeven dat het tijd werd dat ook de Franken die op zijn domein woonden zich tot het kristendom zouden bekeren. Hij zal de stille wenk hebben gegeven op zijn domein een kerk te bouwen. Dat wordt haast een zekerheid als wij bedenken dat het eerste kerkje naast de hoeve werd gebouwd, en aan de heilige Stefanus werd toegewijd. Hierin zien wij de hand van Sint Eloi. De kerken naast een palatium in een koninklijk domein werden bij voorkeur aan de heilige Stefanus toegewijd. Te Parijs had Sint Eloi aan het hof de titelheilige leren kennen, en toen hij te Doornik aanlandde, vond hij er dezelfde heilige als titelheilige van de kerk naast het palatium. Sint Stefanus was de gevierde heilige van de Merovingische vorsten. Geen wonder dat Sint Eloi de heilige Stefanus aanduidde als titelheilige van de eerste kerk die in Vlaanderen, en dan nog in een kroondomein, zou worden gesticht.

Euwen later, toen de romaanse kerk te Snellegem werd gebouwd¹⁴, kreeg deze kerk Sint Eloi als titelheilige. Waarom? Zonder twijfel omdat de traditie nog voortleefde dat Sint Eloi de stichter van de kerk was. De kerk van Snellegem werd op aanvraag van de graaf, in wiens bezit zij was, geschonken aan de abdij van Sint Kwinten op de berg, in Vermandois. *In nomine Sanctae et individuae Trinitatis. Nullo pene fidelium incognitum esse constat sanctae Dei ecclesiae cultores, apostolos videlicet et eorum successores, domus Dei decorem dilexisse, et ecclesiastici ordinis honorem ampliassse. Quapropter ego Baldricus Tornacensium atque Noviomensium episcopus, Henrici abbatis de monte S. Quintini monachorumque suorum precibus exoratus, ut altare de villa Snellenghen dicta, in Flandrensi pago sita, eis concederem, consilio et assensu*

(14) Broeder FIRMIN, *De Romaanse Kerkelijke Bouwkunst in West-Vlaanderen*, 1940, blz. 98 en vlg. en Z.E.H. ENGLISH, *Romaanse Bouwkunst in West-Vlaanderen*, 1939, blz. 91 en vlg.

Lamberti archidiaconi nostrorumque clericorum, perpetuo tenendum eis concessi et donavi, tali videlicet conditione, quod presbyter in eodem loco serviens curam animarum eidem altari pertinentium gerat, et unoquoque anno in festivitate Sanctorum apostolorum Simonis et Judae, episcopo seu ejus ministris sonniatam, XII videlicet denarios solvat, atque synodalia jura, ceterasque consuetudines, ut mos est in vicinis ecclesiis, faciat et solvat, sicque liberum ab omni munerum exactione maneat. Quod ne quis violare praesumat sub anathemate interdixi et sigilli mei impressione corroboravi. S. domni Baldrici episcopi. S. Lamberti archidiaconi. S. Berneri. S. Desiderii. S. Radulfi. S. Manechmi. S. Bernardi. S. Desiderii decani. S. Dudini de Ostrerca. S. Petri decani. S. Gunteri prepositi. S. Balduini cantoris. S. Guarmundi scholastici. S. Letberti. S. Geldulfi. Actum anno dominicae Incarnationis MCII indictione X, regnante rege Philippo, episcopante domno Baldrico. Ego Guido cancellarius conscripsi¹⁵.

De Zusterabdij, St Kwinten ten eilande, kreeg in Vlaanderen de kerk van Oostkerke. De monniken van deze abdij hebben hun kerk in Vlaanderen aan de heilige Kwinten toegewijd, wat begrijpelijk is. Waarom hebben de monniken van St Kwinten ten berge een ander gedragslijn gevolgd? Ze hebben slechts het hoogaltaar van de kerk van Snellesem aan Sint Kwinten toegewijd. De kerk zelf kreeg als titelheilige Sint Elooi. De monniken van de abdij zullen hebben vernomen dat Sint Elooi de stichter was van de kerk welke ze hadden verkregen en daarom hem als titelheilige hebben genomen van de nieuwe kerk.

Te Snellesem, zoals later te Zerkegem en te Sint Michiels, werd de kerk gesticht op de villa zelf, t.t.z. op de curtis en naast de woning van de domesticus. Deze stond een perceel af van de weide die voor de woning lag, en dit perceel werd het atrium of gewijde grond waarop de kerk en de pastorie gebouwd werden.

Te Snellesem lag het atrium naast het Maelhof. Het is niet uitgesloten dat de Franken daàr hun gerechtszittingen hielden, en gewoon waren er samen te komen om hun geschillen te vereffenen. Het Maelhof was langs alle kanten te bereiken, omdat kleine voetwegen door de kouters heen, er naartoe leidden. In dit geval was die plaats de bestgelegene om er een kerk te bouwen: ze lag in het centrum van het domein, op het hof van de domesticus, en was de gewone vergaderplaats. De voetwegen door het kouterland lieten de bewoners toe langs de kortst mogelijke weg de kerk te bereiken. Ze werden geleidelijk de kerkwegen en de lijkwegen voor de begrafenissen.

De kerk te Snellesem in 941.

In 941 werd de helft van de kerk van Snellesem geschonken aan de Sint Pietersabdij te Gent. Wat is te verstaan door de helft van de kerk? Meer dan eens werd de helft of een vierde deel of een nog kleiner deel van een kerk weggeschonken. De helft van de kerk is vóór de Grego-

(15) MARTÈNE et DURAND, *Veterum scriptorum... amplissima collectio*, I, p. 599. Parisiis 1727.

riaanse hervorming op te vatten in de letterlijke zin van het woord: de helft van het gebouw en van al de inkomsten aan het gebouw verbonden; t.t.z. de offeranden, het casueel en de tienden.

De kerk was een bron van inkomsten, en werd zoals een boomgaard, een mansus of een molen, als fiscusgoed beschouwd. Alles wat opbracht werd als fiscus aanzien. In de studie die volgt wordt de fiscus slechts territoriaal beschouwd, en dan nog in brede zin. Het gaat er niet enkel om de omvang van de landerijen die in cultuur werden gebracht, dus om hetgeen werkelijk opbracht. Het gaat er om de uitgestrektheid ervan, ongeacht of het land bebouwd was of niet. Ook het stuk van 941 staat in verband met de omvang van de fiscus, vermits er sprake is van de *oostelijke helft*.

I. DE GRAFELIJKE FISCUS.

Snellegem was een *regius fiscus*, een koninklijke fiscus. Snellegem was de *caput fisci* van een uitgestrekt kroondomein. Wij zouden kunnen de studie van de fiscus Snellegem beginnen met deze van het kroondomein Snellegem, en daarna deze van het grafelijk domein, om te eindigen met de beschrijving van hetgeen er thans nog van het domein in het huidige Snellegem te vinden is. Wij zullen een ander methode volgen, en beginnen met de beschrijving van de gemeente Snellegem, t.t.z. van wat er thans nog van de fiscus is terug te vinden, of althans er zonder twijfel heeft toe behoord, om dan geleidelijk op te klimmen tot de grafelijke, en tot de koninklijke fiscus. Het zal ons op die wijze niet moeilijk vallen, de halve fiscus *ex parte orientis*, die grotelijks verloren ging, terug te vinden. Wanneer wij eens de grafelijke fiscus uit 941 hebben gereconstrueerd, zal het ons mogelijk worden een beeld te vormen van wat het kroondomein eens was in het Merovingisch tijdperk.

Snellegem ligt in het westen van Brugge, op 9 km. van de stad, in het houtland, in de zandstreek. Wanneer men de kaart van Snellegem beziet, dan staat men verwonderd over haar zeer eigenaardige vorm, en ook over de ligging van de kerk op de kaart. Snellegem strekt zich met een zeer langgerekte strook grond uit, naar het noorden toe, tot aan de vaart Brugge-Oostende. Wanneer wij schrijven: Snellegem ligt in de zandstreek, dan is dit slechts gedeeltelijk waarheid. De noordhoek van Snellegem ligt in de polderstreek. De enge langgerekte strook grond in het noorden van de gemeente zit ingeschoven tussen de gemeenten Varsenare en Jabbeke. Vóór de Franse omwenteling reikte deze strook nog verder naar het noorden toe. Snellegem paalde vroeger aan de Ieperleed, die, bij het delven van de vaart Brugge-Oostende, werd rechtgetrokken. Zo is het uit te leggen dat er 12 Ha. van het grondgebied Snellegem noord lagen van de vaart. Met de Franse Omwenteling ging dat deel over naar Stalhille.

Ook de ligging van de kerk doet zeer eigenaardig aan. De kerk staat bijna aan de oostelijke grens van de parochie. Het is duidelijk dat de

huidige parochie voor wat haar grondgebied betreft, niet beantwoordt aan wat zij oorspronkelijk is geweest, en dat het oostelijk deel ervan werd afgenomen. Daar de kerk in 941 op dezelfde plaats stond waar zij nu nog staat, en er in 941 spraak was van de oostelijke helft van Snellegem, kan het niet anders of een groot deel van Snellegem is langs de oostkant verloren gegaan. De centrale hoeve van de fiscus, het Oosthof, en de kerk die er naast werd gebouwd, bevonden zich oorspronkelijk in het midden van Snellegem, in het midden van de fiscus, en dus tussen de twee helften van het domein.

Snellegem heeft thans een bevolking van iets meer dan 1200 inwoners. De bevolking groeit voor het oogenblik niet meer aan. In 1956 waren er 1208 inwoners - in 1910: 1284 - in 1890: 1187 - in 1840: 800 - in 1831: 705 - in 1815: 527 - in 1796: 496¹⁶.

Hoeveel woningen waren er in vroegere tijden?

In 1882 waren er 95 woningen - in 1814: 90 - in 1802: 68 - in 1478: 49. In het laatste getal zijn de woningen van de pastoor, van de koster, van de smid en de woningen die als hofstedeken vermeld werden en ongetwijfeld zeer bescheiden waren, begrepen.

Het aantal landbouwers interesseert ons het meest. In 1822 waren er 47 landbouwers - in 1815: 41. Tussen 1786 en 1794 waren er 18 landbouwers die een of meer paarden op stal hielden: één met één paard - twaalf met twee - vier met drie - en één met vier (op de hofstede: de Ieftepoort).

Wij kunnen uit deze gegevens geen besluit trekken wat betreft het aantal mansi in de fiscus Snellegem. Het staat echter in alle geval vast dat dit aantal niet zeer groot was, en wat betreft Snellegem zelf onder de 50 lag. Hierbij moeten natuurlijk de mansi worden gevoegd die op de andere parochies lagen, die uit de fiscus Snellegem zijn ontstaan.

Grondverdeling

Snellegem heeft een oppervlakte van 1116 hectaren. In de 18e eeuw waren er 1128 hectaren. Hoe was de bebouwing van deze grond verdeeld?

Volgens de opgave van August de Beuckelaere, burgemeester van Snellegem in 1802, kwamen er in dit jaar 2109 gemeten, een lijne en 23 roeden in aanmerking. De bebouwde grond was verdeeld als volgt: 1431 gemeten en 83 roeden land - 8 gemeten, een lijne en 44 roeden meers - 649 gemeten, 2 lijnen en 46 roeden bos - en 19 gemeten, 2 lijnen en 50 roeden veld. Het bebost gedeelte was dus zeer uitgestrekt. Er moet worden in acht genomen dat de bebouwing van het Vloethemveld in 1770 in gang was gestoken en in 1802 reeds ver gevorderd was. Het was 632 gemeten groot, waarvan 340 gemeten op Snellegem lagen.

Hoe was de grondverdeling in vroegere tijden?

In 1681 was de totale oppervlakte in land, weide, bos en meers 1962 gemeten 1 lijne en 17 roeden. Hiervan lagen er volgens de ommeloper 1487 gemeten, 2 lijnen en 37 roeden ten zuiden van de hoge dijken en

(16) Jos. DE SMEDT, *De eerste volksopstelling in het Leyedepartement*, in Bie-korf, 1927, blz. 207.

474 gemeten, 1 lijne en 80 roeden ten noorden ervan. Deze splitsing mag niet onopgemerkt worden voorbijgegaan. Het grondgebied dat ten noorden lag van de hoge dijken was vóór 700 nog waddegebied. Voor het berekenen van de omvang van de koninklijke fiscus komt dit noorderlijk gedeelte van Snellegem slechts gedeeltelijk in aanmerking en volledig wat betreft de uitgestrektheid van de grafelijke fiscus. In 1681 hebben wij dus een oppervlakte van nagenoeg 1962 gemeten kultuurgrond. In 1478 was deze oppervlakte iets kleiner. Het was niet mogelijk de juiste berekening te maken, omdat ieder beloop van de ommeloper van 1681 niet volledig overeenstemt met een Begin van het register van de Wateringen van 1478. Zeven Belopen liggen immers in een Begin, waarvan een deel op een andere gemeente ligt. Voor 13 Belopen was de vergelijking mogelijk. Deze 13 Belopen hadden in 1478 een oppervlakte van 1288 gemeten, 2 lijnen en 57 roeden, en in 1681 een oppervlakte van 1334 gemeten, 1 lijne en 6 roeden. De oppervlakte kultuurgrond was dus in de loop van twee eeuwen, zonder rekening te houden met de 7 Belopen, waarover wij geen gegevens hebben, aangegroeid met 47 gemeten. In 1478 zal de totale oppervlakte van de grond die in cultuur was gebracht, geschommeld hebben rond de 1900 gemeten, dus 200 gemeten min dan in 1802. Men mag aannemen dat deze oppervlakte in 941 nog iets kleiner was.

Hoe waren in vroegere tijden de hofsteden over het grondgebied van Snellegem verspreid? Lagen ze rondom de centrale boerderij en in de nabijheid ervan, of lagen ze verdeeld over het ganse grondgebied?

Het Oosthof stond in de late Middeleeuwen, nadat de fiscus Snellegem tot 1128 hectaren was gereduceerd, aan de oostgrens van de gemeente. Oorspronkelijk stond het in het centrum van de fiscus. Een naam op haim postuleert een bepaalde woning, dikwijls een afgezonderd groot hof, waarvan men de sporen, door de tijden heen, moet kunnen terugvinden, ook wanneer dit hof de kern van een parochie werd¹⁷.

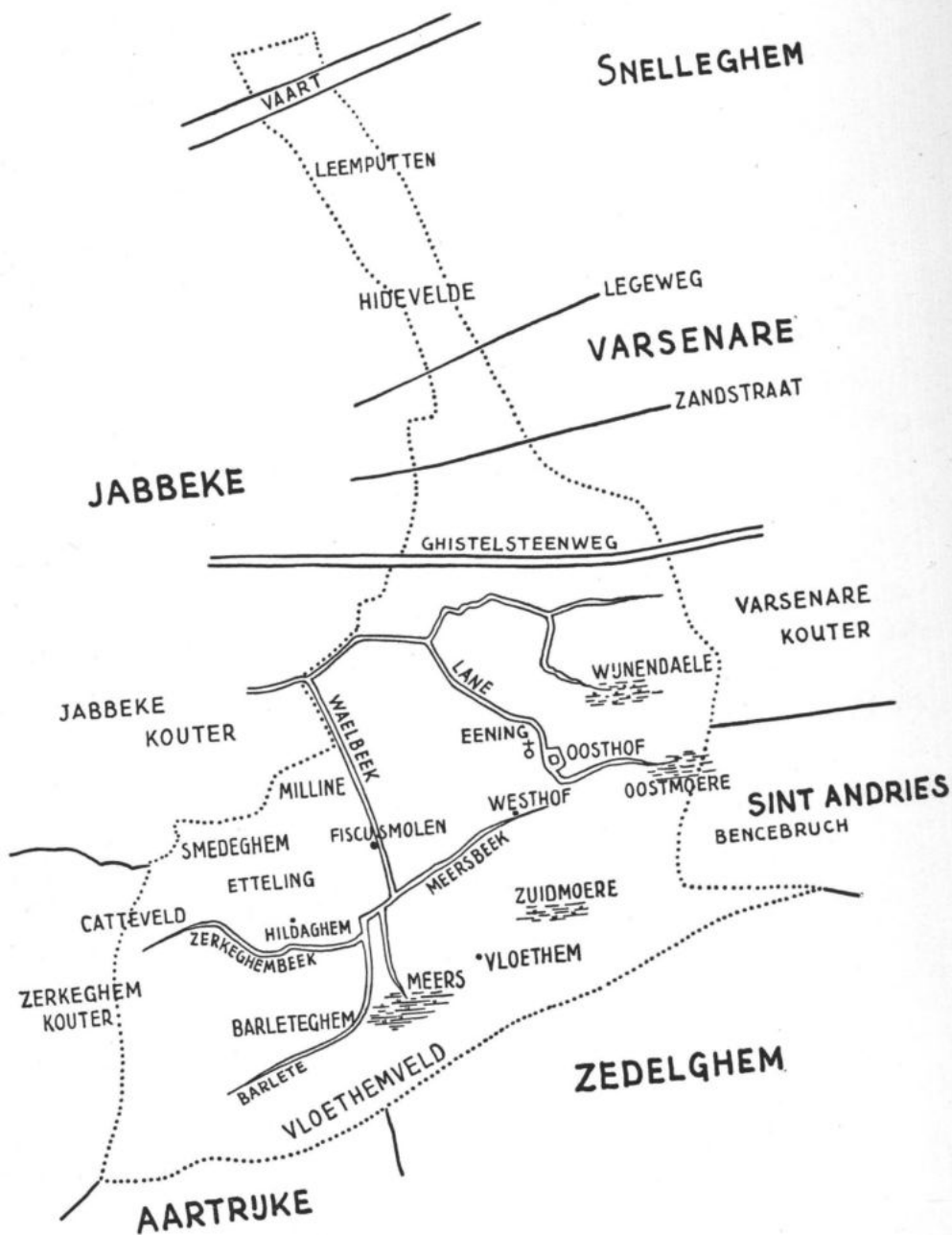
Dit hof is te Snellegem zonder enige moeite terug te vinden: het is het Oosthof, waarvan men de sporen reeds vóór 941 ziet opduiken. Een dorpscentrum is er te Snellegem nooit geweest. De hofsteden lagen vroeger over het ganse grondgebied verspreid, en ver van elkander verwijderd. De dorpskom is zelfs nu nog te Snellegem zeer klein, en is slechts in de laatste dertig jaren op de oude réserve van het Oosthof ontstaan.

BESCHRIJVING VAN SNELLEDEM

Eerste Beloop.

Het eerste Beloop uit de Ommeloper van 1681 ligt ten noorden van de vaart Brugge-Oostende en werd onder het Frans Bewind rond de jaren 1800 aan Stalhille afgestaan. De vaart heeft de Ieperleed rechtgetrokken; de Ieperleed lag een weinig meer noord van de vaart. Het

(17) J. LINDEMANS, Eigen Schoon, 1951, afl. 3 en 4.

eerste Beloop lag tussen de vaart en de Ieperleed en was 26 gemeten en zestien roeden groot. De vaart werd dus in het zuiden van dit Beloop gegraven. Artikel 9 van de Ommeloper vermeldt: 17 roeden afgedolven - art. 10: 8 roeden afgedolven en art. 11: 5 roeden afgedolven, anno 1664 - art. 12. 7 roeden afgedolven als voorn. - art. 13: 70 roeden afgedolven en art. 14: 45 roeden afgedolven.

Bemerkt dat de abdij van Sint Pieters te Gent bezittingen had in dit Beloop. Artikel 5 luidt als volgt: Den abt van Sint-Pieters te Gent eenen stryck metten oosthende aen den heerwech, ende metten westhende aen hun selfs landt: 1 gemet 18 roeden. Art. 8: Den abt van Sint Pieters te Gent ... mette noortzijde aen die van Sint-Andries bij brugge ... ende mette westhende aen selve die van Sint-Andries landt: 5 gemeten 40 roeden. De abdij van Sint-Pieters was dus in dit beloop van Snellegem in het bezit van een weide of meers, groot 6 gemeten en 58 roeden. Wanneer is zij in het bezit ervan gekomen? De zes gemeten zijn in alle geval geen overblijfsel van de halve fiscus Snellegem die in 941 aan de abdij werd toegezegd. Zij lagen in de uiterste noordhoek van Snellegem, dus niet in de oostelijke helft van de fiscus.

Tweede en Derde Beloop .

Het tweede beloop lag tussen de vaart en de Tollenaarsbeke en het derde beloop tussen deze beek en de Legeweg. Het tweede beloop was 125 gemeten en 75 roeden groot en het derde 41 gemeten twee lijnen en 37 roeden.

Het tweede beloop ligt zeer laag en daar vindt men uitsluitend meersen. Het derde is gedeeltelijk weide- of akkerland.

De eerste drie belopen zijn vullanden. Dit betekent dat ze door de Wateringen gelijk werden gesteld met de polderstreek en het volle watergeschoot betaalden. Het eerste beloop lag in het 91e Begin van de Vullanden, het tweede in het 87e, en het derde in het 88e.

Gedurende de oorlog 1940-1945, waaneer de Duitsers in 1944 het noorden van Brugge door het zeewater lieten overspoelen, stonden het eerste en het tweede en gedeeltelijk het derde beloop onder water. Wij kunnen dus met reden besluiten dat deze drie belopen tussen de jaren 300 en 700 door de zee overspoeld werden. De beschrijving van het derde beloop begint ten noordoosthende in « ten Yvelde ». Daar lag de jegenote « Ydevelde ». Hidevelde wordt reeds vermeld in 1215¹⁸.

De drie belopen zijn, voor wat de fiscus betreft, de minst belangrijke in het Merovingisch tijdperk: ze stonden immers onder water, zoniet alle drie, dan toch zonder twijfel het eerste en het tweede.

Na 700 trok het zeewater zich terug, naar de laagte die de bedding zou worden van de Ieperleed, die het water zou afvoeren naar het Zwin te Brugge. De grenzen van de fiscus Snellegem reikten in het Karolingisch tijdperk en daarna, in het noorden tot aan de Ieperleed.

De eerste drie belopen, en zelfs het vierde, hadden als grens in het

(18) R. A. Br., oork. nr 7361 bl.

Oosten de Kwetshagestraat. De weg is zeer oud. Hij begint aan de zandstraat en loopt rechtdoor naar het noorden om te eindigen aan de Ieperleed. Hij is drie kilometer lang en scheidt Snellegem van Varsenare. De weg heeft gediend als afbakening bij de scheiding en dagtekent zeker uit die tijd, uit de negende of tiende eeuw.

In de verre noordhoek lag er een jegenote genaamd de « quaetshaeghe — ook nog Quathago »¹⁹. t.t.z. kwade hage, slechte hage. Een hage is een partij land, waar laagstammig hout op groeit. In de noordhoek werd vroeger veel leem gedolven. De aanwezigheid van leem zal wel de reden zijn geweest waarom Snellegem een toegang heeft willen bewaren tot aan de leemgronden en nooit afstand heeft willen doen van de verre noordhoek. De leemputten, ontstaan door het delven van het leem, worden reeds vermeld in 1223²⁰.

Vierde Beloop.

Het vierde beloop lag in het zesde Begin van de Wanlanden. « gheldende anderhalf gemet een ». Men betaalde er dus slechts de twee derden van het watergeschot. Het vierde beloop lag tussen de Legeweg en de Zandstraat. Het vierde beloop vormt de overgang tussen de polderstreek en de zandstreek. Aan de Legeweg vindt men kleigrond en aan de Zandstraat reeds volop zandgrond. Dit beloop was 77 gemeten en 89 roeden groot.

De hoge dijken of het vijfde beloop.

Het vijfde Beloop lag tussen de Zandstraat en de steenweg op Gistel, in het vierde Begin van de Wanlanden « gheldende drie gemeten een ». Men betaalde er dus slechts een derde van het watergeschot. Dit moet ons niet verwonderen. Wij staan hier immers te midden van de hoge dijken, t.t.z. van de oude duinenreeks die de kustgrens vormde tussen de jaren 300 en 700. Het vijfde Beloop werd gedurende de Duinkerkaanse Transgressie II nooit overspoeld. De hoge dijken vormden een vaste duinengordel waarover het zeewater niet heen kon. Karel de Flou schrijft in zijn woordenboek naast het woord hoge dijken: « Eene reeks hoogliggende landen loopende van op Sint-Andries tot nabij Ghistel ». Hij citeert de hoge dijken te Sint-Andries, te Varsenare, Snellegem, Zerkegem, Roksem en Ettelgem. Het is duidelijk dat de hoge dijken een duinengordel vormden rond het poldergebied. Het toponiem is nog niet uitgestorven te Jabbeke, Zerkegem en Roksem. De hoge dijken zijn nog overal goed te herkennen: een magere, brede streep zandgrond, met hier en daar nog hoogten en laagten en duinenkammen zoals aan onze kuststreek.

(19) K. DE FLOU, *a.w.*, deel 8 kol. 1050: Quaethaghe, anno 1560 — Kerkarch. Snellegem, Rentenregister, anno 1799, art. 5: jegenote ghenaeamt Quathago ofte leempitten.

(20) R. A. Br., oork. 7004 bl.

De hoge dijken vormden dus de noordergrens van de Merovingische fiscus Snellegem. De noordergrens van de Karolingische fiscus was de Ieperleed.

Wij mogen echter bij het woord hoge dijken niet denken aan dijken die werden aangelegd om de schorren in te dijken. Deze laatste waren niet breed en waren mensenwerk. De hoge dijken uit de jaren 300-700 waren zeer breed en niet door mensen aangelegd.

Op de hoge dijken treft men twee grote wegen aan: de Zandstraat en de steenweg Brugge-Gistel. De Zandstraat was de oude verbinding tussen Brugge of beter het Zand te Brugge en Oudenburg. De steenweg op Gistel is jonger dan de Zandstraat. Wij zullen verder zien dat de kerken van Jabbeke, Varsenare en de Sint-Salvatorskerk langsheen de Zandstraat zullen worden gesticht, en de kerk van Sint-Andries, die jonger is dan de voorgaande kerken, langsheen de steenweg op Gistel.

De oudste vermelding van de hoge dijken bij K. de Flou, dateert, voor wat Snellegem betreft, uit het jaar 1738. De hoge dijken te Snellegem worden echter reeds geciteerd in het register van de Wateringen van 1478 en 1491²¹.

Zuid van de Hoge Dijken.

Wij komen zo geleidelijk aan het oudste deel van de fiscus Snellegem, aan dit gedeelte dat niet werd overspoeld door de Duinkerkiense Transgressie II. In dit oudste gedeelte vindt men de kouter- en praattoponiemen, de kouterlanden en de weiden uit het Gallo-Romeinse tijdperk. In het noorden vindt men geen enkel kouter- op praattoponiem. De Franken hebben de Hoge Dijken en het gebied ten noorden van de Hoge Dijken, slechts na 700, in cultuur kunnen brengen. Zo is het te verklaren dat er aldaar geen kouter en geen praattoponiemen te ontdekken zijn. Ook daar waren vóór de vierde eeuw kouterlanden en prata (weiden), doch de zee heeft deze verzwoegen en meteen hun toponiemen. Het zuiderlijk deel ligt 10 tot 14 meters boven de zeespiegel, en is zandgrond. Het gedeelte ten noorden van deze dijken lag veel lager.

Het kernelement van de fiscus Snellegem vóór de jaren 750-800 lag ten zuiden van de Hoge Dijken. Vermits de villa Snellegem de *caput fisci* de hoofdvilla was van de Merovingische fiscus, moet dit gedeelte van Snellegem dat nooit werd overspoeld, het centrum zijn geweest van de fiscus. Het moet ons dan ook niet verwonderen dat wij hier de centrale hoeve van het domein zullen terugvinden.

Zuid van de hoge dijken lagen er, volgens de Ommeloper uit 1681,

(21) R. A. Br., Reg. 408 Wat. van Blank., anno 1748: de Hoodijcx — en *ibid.* Reg. 411, anno 1491: de hogedijcx. — Het vijfde Beloop was 184 gemeten en een lijn en 63 roeden groot. In dit Begin lag er een zeer grote hofstede, met brede walgrachten en een warande, die in de oude kaarten bekend staat als de Vlaminckpoorte. De oude stenen poort is nu met ieftegroen omgroeid en de hofstede wordt daarom ook genaamd de Ieftepoort. De naam Vlaminckpoort staat waarschijnlijk in verband met de Brugse familienaam de Vlaminckpoorte.

nagenoeg 1500 gemeten grond, die in cultuur waren gebracht. In 1478 was de oppervlakte cultuurgrond iets kleiner. Hierbij werd er rekening gehouden met de bossen. Op de 1500 gemeten uit 1681 waren er 180 gemeten bos; de overige gronden waren verdeeld over akkergronden, weiden en meersen.

De 1500 gemeten uit de Ommeloper van 1681 lagen in het Beloop 6 tot en met 20. Deze stemmen overeen met Begin 24 van de Wateringen van Blankenberge tot en met Begin 38.

De Kouter.

Het grootste deel van de 1500 gemeten was kouterland, Het woord Kouter is alhier nog niet uitgestorven: het leeft nog voort in de volksmond in: de kouter, de kouterslag, de korte kouter, kouterland.

Het veel omstreden kouterprobleem werd onlangs zeer degelijk in het licht gesteld door M. Gysseling, die, voor wat Oudenburg betreft, tot het besluit komt: « *Uit de Kouter te Oudenburg is dus wel gebleken dat het woord oorspronkelijk geheel of ten dele de akkerlanden van vóór de Germaanse landname aanduidt. Vermits het woord daarenboven een leenwoord is uit het latijn (cultura, van colere, bebouwen), en dus niet ouder kan zijn dan de Gallo-Romeinse periode, duidt het, geheel of ten dele, de akkerlanden aan uit de Gallo-Romeinse tijd* ». Terecht vestigt M. Gysseling er de aandacht op dat het woord Kouter productief gebleven is in het huidige kerngebied d.i. in West-Brabant en Zuid-Vlaanderen en dat niet elke kouter aldaar een Keltisch dorp of een Keltische nederzetting kan aanduiden. Aan de périferie van het poldergebied komen koutertoponiemen veel minder voor — in het Poldergebied zelf zijn koutertoponiemen volledig onbekend, wat er op wijst dat reeds ten tijde van het begin der inpoldering (8e eeuw) het woord niet meer productief was. Het bestaat er dan ook niet in het dialect ²².

Deze enkele gegevens vormen slechts een onvolledig beeld van wat de Snellegemse kouter eens is geweest. De koutertoponiemen zijn immers verspreid over een zeer uigestrekt gebied. Het feit dat er langs alle zijden koutertoponiemen zijn bewaard gebleven, bewijst dat de kouter zich over een groot gebied uitstreckte. Veel koutertoponiemen zijn immers verloren gegaan of werden door andere vervangen. De Frankische namen die aan de hofsteden werden gegeven die op de kouter werden opgericht, deden veel koutertoponiemen verdwijnen. Grote percelen kouter kregen een nieuwe naam. Het is niet altijd mogelijk dit te bewijzen, doch één voorbeeld kan volstaan. Op het einde van de 15e eeuw werden er twee toponiemen gebruikt voor één en hetzelfde perceel. In 1478 vindt men in het Register van de Wateringen een perceel bij de Waelbeek dat de naam draagt van: de groenackere. In het Register uit 1494 duikt aldaar de oudste naam op: de groenkouter. Het gaat hier zonder twijfel om hetzelfde perceel: in beide gevallen is het perceel 226 roeden groot, kapelanieland van Sint-Donaas te Brugge en gelegen in hetzelfde Begin.

(22) M. GYSSELING, *Toponymie van Oudenburg*, blz. 73-77.

Na 1494 is de naam groenkouter volledig verdwenen, om de plaats te ruimen voor deze van groenakker, naam die nu nog in de volksmond te Snellegem voortleeft. De groenkouter of groenakker was in 1478 slechts 226 roeden groot. Het vierde perceel echter van dit 31e Begin paalde met de westzijde aan de Waalbeek. Het was 6 gemeten en 50 roeden groot. Het volgende perceel was kerkland Snellegem. Het lag « in den middel van 't zelve parscheel »; het was 2 lijnen 50 roeden groot. Het werd aan de kerk geschonken door Jan van den leemputte (zie obituarium van Snellegem, kerkarchief aldaar), en lag « in een jeghenote die men heet de groen ackere » (zie obituarium). De groenakker of groenkouter heeft hier dus reeds een oppervlakte van 8 gem. en 100 roeden. Het zesde perceel, 216 roeden groot, werd volgens het obituarium, aan de kerk geschonken door « Heer Martin Van der Loo, priester, die gaf de kercke twee lijnen landts ... in de groenackere ». De gift werd gedaan vóór 1478 — het perceel staat als kerkland ingeschreven in het register van de watering en uit 1478. Het zevende perceel, dat in 1494 in het register van de watering en uit dit jaar de groenkouter werd genaamd, en kapelanieland was van Sint-Donaas, was zoals men weet, 226 roeden groot. Wij komen hier dus, bij nader onderzoek, een groenkouter te ontdekken die 10 gemeten groot was, en waarvan nog geen tiende deel als toponiem terug te vinden is. De groenkouter was echter nog groter: het is immers duidelijk dat de percelen 1-2-en 3-, die de hoek vormden van de Waalbrugge en rondom omsloten waren door de groenkouter, vroeger ook tot de groenkouter behoorden.

Wij hebben er reeds op gewezen dat er te Snellegem ten noorden van de Hoge Dijken geen koutertoponiemen te ontdekken zijn. In het Poldergebied zijn er geen te vinden. Ook Snellegem, zoals Oudenburg, bestaat uit twee zeer van elkander te onderscheiden delen: ten noorden van de hoge dijken ligt de alluviale grond, ten zuiden ervan de diluviale grond. In dit laatste gedeelte ligt de Snellegemse kouter die de Franken, toen zij de streek binnenvielen, hebben bezet. « Kouter » is een door de Franken aan de Gallo-Romeinen ontleend woord en duidt de gronden aan die reeds in akkerland waren gebracht vóór de komst van de Franken. In tegenstelling met Oudenburg komt het woord kouter nog immer te Snellegem in de hedendaagse toponymie voor. Het komt zelf voor op de kaart uitgegeven door het Militair Cartografisch Instituut, en het komt er voor in het simplex: « kouter ».

Door de overgebleven toponiemen kunnen wij ons een gedacht vormen van de ligging en de uitgestrektheid van de kouter te Snellegem. Welke zijn die toponiemen?

In het 25e Begin van de Wateringen van Blankenberge, 7e Beloop van de Ommeloper van Snellegem uit 1681:

« metten noordhende anden ghistelwech ende Ryckemaescoutere ²³.

« lancx den Ghistelwech up den coutre: 4 gemeten 1 lijne ²⁴.

« noordt vander kercke, in 't 25e Begin, up den coutre, in 1506 r.

(23) R.A. Brugge, Reg. 408 Water, Blank. anno 1478, nummer 44.

(24) Ibidem, nummer 45.

landts ghemeene en onverdeelt ²⁵.

« op den selven couter... een parthye van vijf ghemeten twee lijnen ses roeden (grotendeels identisch met het voorgaande perceel) ²⁶.

« cum noorthende anden Ghistelwech... gh. de couthers: 1988 r. — identisch met het voorgaande perceel, doch groter ²⁷.

In het 31e Begin (13e Beloop).

« den Waelbrugghen couteren: 2316 roeden ²⁸.

« de groenkouter: 226 roeden ²⁹.

« de noordkouter: 300 roeden. Dit perceel was het derde perceel, oost van de waelbeke ³⁰.

« de oostkouter: streckende metten westhende aende waelbeke » ³¹.

In het 32e Begin (14e Beloop).

« de Westcouter: 620 roeden ³².

In het 34e Begin (16e Beloop.)

« de couteren: over de laene, een groote plaetse ghenaemt de couteren, 5936 roeden ³³.

« het couterkin: bezet up 12 lijn lants dictum couterkin ³⁴.

« de oostkouter: 8 ghem. ende een half ghemet lands noordwest vander kercke west over de lane... heet de oost couter ³⁵.

In het 30e Begin (12e Beloop) — Gans het gebied west van de Waelbeke tot aan het Catteveld heet op de Militaire Kaart: de Kouter.

De oudste koutervermelding die wij hebben aangetroffen dateert uit min of meer 1300: 1 line legges up die couteren ³⁶. Hier is er spraak van de kouter rond de fiscusmolen, t.t.z. rond de Waelbrugge.

De kouter te Snellegem was dus zeer uitgestrekt. De Franken die zich te Snellegem kwamen vestigen hebben zich echter niet tevreden gesteld met deze Gallo-Romeinse kouter: ze hebben daarbij nog veel heidegrond tot akkerland herleid, en ook bosgrond geroid. De akker-, inken- en camptoponiemen zijn daar een bewijs voor.

De Snellegemse kouter strekte zich nog verder uit buiten de gemeente Snellegem. Langs de westkant vinden wij hem terug te Jabbeke. De kouter te Jabbeke paalde aan de Snellegemse kouter, en was er slechts van gescheiden door de Ysebaertstraat. Was deze kouter gedeeltelijk

(25) Kerkarchief Snellegem, Register Kerkgronden, anno 1631, folio 29 v.

(26) Kerkarchief Snellegem, Nieuwe Register, anno 1698, art. 64.

(27) R. A. Brugge, Reg. Water. Blank., anno 1628, acq. nr 6209-9, folio 23 r.

(28) Kerkarchief Snellegem: Nieuwe Register, 1698, art. 54 — per oude register 55. Ommeloper, anno 1681, art. 697.

(29) R.A. Br., Reg. 411, Water. Blank., anno 1494. Begin 31. Wordt ook genoemd de groenakker in: R.A.Br., 408 anno 1478. Water. Blank., Begin 31 nummer 7: 2 l. 26 r.

(30) R.A.Br., Reg. 408, Water. Blank., nummer 3: Heer Boudin Spoets capelrijke land (kapelanie van Sint-Donaas). Het perceel paalt zuid aan de Eernegemse straat.

(31) Kerkarchief Snellegem, Nieuwe Register, anno 1698, art. 3.

(32) R.A.Br., Reg. 408 Water. Blank., nummer 232.

(33) R.A.Br., Reg. Water. Blank., anno 1628, 6009 acq., nr 6, folio 36 r.

(34) R.A.Br., Kerkrekeningen Snellegem anno 1567, nr 68.

(35) R.A.Br., Leenen Burg Brugge, anno 1435, het Oosthof Snellegem.

(36) R.A.Br., Renteboek Sint-Jans Hospitaal, omstreeks 1300, fol. 160.

een réserve van het Oosthof? De percelen 4 en 5 van het Westhof droegen in 1683 nog de naam van: de Jabbeke kouter³⁷. Het Oosthof en het Westhof bewerkten elk een deel van deze kouter. Er lag daar een perceel dat tien gemeten groot was. Het droeg de naam van: de tien gemeten. Volgens de kaart uit 1683 werd de helft van de tien gemeten (perceel A) gebruikt door het Oosthof, en de andere helft (nummer 6) door het Westhof.

In het register van de Wateringen van Blankenberge uit 1478 (het oudste register), staan al deze percelen bekend als eigendom van de heren van Meetkerke die op het Oosthof woonden. Volgens het leenboek van Aalst uit 1405 hadden de heren van Roden achterlenen te Snellegem en te Jabbeke³⁸. Die lenen zijn, voor wat Snellegem betreft: het Westhof, en voor wat Jabbeke betreft: het kouterland aan de Ysebaertstraat. De heren van Roden waren reeds in de tweede helft van de twaalfde eeuw in het bezit van het Oosthof en van het Westhof en dan ook van het kouterland te Jabbeke. Het is mogelijk dat deze kouter reeds eeuwen vroeger met het Oosthof was verbonden en een réserve van het Oosthof was.

De kouter te Jabbeke werd reeds in 1268 vermeld: *J mensura preter XVj virgas dicta Couter*³⁹. Dezelfde kouter vinden we nog meer westwaarts terug te Zerkegem in 1680: Lant ... ghe-naempt de Coutere⁴⁰.

De Snellegemse kouter had ook een verlengsel langs de Oostkant van Snellegem. De kouter werd te Varsenare vermeld in 1248: *Supra Coutra*⁴¹.

Bemerkt dat al deze koutertoponiemen terug te vinden zijn in het domein of de fiscus Snellegem, vermits al deze gemeenten deel uitmaakten van de fiscus.

De Praet.

Geografisch hebben wij te Snellegem dezelfde indeling voor de praertoponiemen als voor de koutertoponiemen. Er is geen enkel praertoponiem ten noorden van de hoge dijken te ontdekken — in het poldergebied —. Ten zuiden ervan echter — in de zandstreek — zijn zij bewaard gebleven. Dat kan geen louter toeval zijn. De praet bestond

(37) Zie de kaart in *Het Oosthof te Snellegem*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1956, blz. 52.

(38) R.A.Gent, Fonds Land van Aalst, nr 1512, kopie 17de eeuw.

(39) K. DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie*, Deel 8, kol. 539; en R.A.Br., oork. 7437. De kouter lag zuid van de steenweg op Gistel.

(40) Ibidem, kol. 554: ande oostzijde van zijn selfs voorschreven hofstede diversche stux, genaempt de Coutere, mette oostzijde inden halven Lantwegh, strecken de metten noorthende inde Lanestraete: 7 g. 1 l. 71 r. — nr 7 van de Ommeloper uit 1680 - 8ste Beloop - 14e Begin nr 8 behoort toe aan de kerk van Snellegem int selve stick: 1 lijne — nr 9 behoort toe aan de dis van Snellegem: int selve stick 1 l. 50 r. Gans de noorderlijke helft van dit Beloop is kouterland. Het 8ste Beloop lag zuid van de steenweg op Gistel.

(41) Ibidem, kol. 551-552.

alhier reeds vóór de jaren 700, en het woord was niet meer productief bij de inpoldering na de jaren 700.

Praet is een woord dat aan het Latijn is ontleend. Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat de praettoponiemen te Snellelem tot de Gallo-Romeinse tijd teruggaan. Zij zijn de volgende:

In het 24e Begin - 11e Beloop.

« Ysepraet - noordwest vander kercken in een jegenooete gheheeten Ysepraet ⁴².

In het 25e Begin - 7e Beloop.

Praet - « ende heet de Praet » 940 roeden ⁴³.

« heet de Praet - 1270 roeden ⁴⁴.

Begin 30 - 12e Beloop.

Praet « ende heet de Praet » 490 roeden. Deze Praet lag bij Hildeghem en heet nu nog: het pretje ⁴⁵.

De volksmond weet nog te spreken van een tweede praet in hetzelfde Begin, die nu het Pretje genaamd wordt, en noord van de Eernegemstraat ligt. De eerste praet lag zuid van Hildeghem en de tweede praet ligt noord ervan.

Begin 32 - 14e Beloop.

Praetbilk « twee ghemeten lands... ende heet de praebelc ⁴⁶.

« de praebilck... 540 roeden, identisch met de voorgaande ⁴⁷.

Begin 35 - 17e Beloop.

Praetstuk « int praetstick ⁴⁸.

Het obituarium van Snellelem kent ook nog: de voorpraet, groot 126 roeden. De ligging van de voorpraet kon niet worden teruggevonden ⁴⁹.

Het cartularium van de abdij van Vicogne uit 1233 vermeldt een Terra de Ydepraet, alsook een Terra de Idenpraet. Uit de tekst blijkt dat beide weiden te Snellelem lagen, en niet met elkander te vereenzelvigen zijn ⁵⁰.

Wij vestigen de aandacht op het toponiem Praebelc. Het verdwijnen van het simplex *praet* ten voordele van het compositum *praebilk* laat vermoeden dat men het woord *praet* al vroeg niet meer verstond, ver-

(42) Stadsarch. Brugge, Dénombrement, anno 1435, folio 177: Zegherken van Straten houdt een leengoed groot zijnde 3 ghemeten lands lettelt meer of min liggende in de prochie van Snellelem noordwest vander kercken in een jegenode gheheten Ysepraet an doostzide es ghelant Jacop van themseke ende ande westzide heinryc van meetkercke. Het leenboek uit 1501, berustend in het Rijksarchief te Brugge, heeft hier de tekst slecht gecopieert. Er staat « noordoost vanderkercke in een jegenooete gheheeten Ysenpaert (folio 223v.).

(43) R.A.Brugge, Reg. 408, Water. Blank. anno 1478.

(44) Ibidem, Reg. 421 anno 1553.

(45) Ibidem, Reg. 421 en Kerk. Snell., Ommel. 1681, art. 565.

(46) R.A.Br., Reg. Proossche, 612, folio 62v., anno 1429.

(47) Kerkarch. Snell., Ommel. 1681, art. 540.

(48) R.A.Br., Reg. 408, Water. Blank. anno 1478.

(49) Kerkarch. Snell., Obituarium, copie van 1532: « een lijne 26 r. ... heet de voorpraet ».

(50) Arch. Départ., Rijssel. Cart. Abdij van Vicogne, anno 1233, 59 H 96 folio 130.

mits het vervangen werd door het woord *bilk*, dat dezelfde betekenis heeft als *praat*.

De percelen met de naam *praat* in het *simplex* of het *compositum* liggen voor zover wij hun ligging hebben teruggevonden, aan de rand van het *Kouterland*. De *bilken* vóór de centrale hoeve staan niet als *praattoponiemen* bekend. Zij heeten: *Poortebilk* en de *Zuidbilken*. Mag men er uit besluiten dat deze *bilken* niet bestonden in de *Gallo-Romeinse* tijd, en speciaal werden aangelegd vóór de ingang van de *curtis indomincata*, toen deze in het midden van de *fiscus* werd ingericht?

Wij kennen nu in grote lijnen het kerngebied van de *fiscus Snellegem* in het *Merovingisch* tijdperk. De *Franken* hebben de *kultuurgrond* nog uitgebreid, doch veel *akkergrond* hebben zij hier niet bijgewonnen. Zij hebben ongetwijfeld enkele percelen *heidegrond*, die de *Gallo-Romeinen* hadden laten *braak* liggen bebouwd, doch zeer talrijk waren deze niet. Het uitgestrekte *Vloethemveld*, dat 280 hectaren groot was, waarvan er 150 op *Snellegem* lagen, was in de dertiende eeuw nog *Veld*. Ook het kleiner *Veld*, het *Catteveld*, werd slechts zeer laat ontgonnen.

Toch heeft hun *landhonger* hen ertoe gebracht de *schrale* gronden die in de nabijheid lagen van de *Kouter* te bebouwen. Wij kunnen dat afleiden uit de *Inktoponiemen* die wij er aantreffen. Een *Ink* is een *akkerland* dat gewonnen werd op de *heide*. De *Inktoponiemen* dagtekenen niet uit het *Gallo-Romeins*, doch uit het *Frankisch* tijdperk. De *Franken* hebben dus de naast de *Kouter* *braakliggende* en *onvruchtbare* gronden in *kultuur* gebracht en het *akkerland* meer uitgebreid. Hier volgen enkele voorbeelden:

« De *Stallinc*, de *Cleene Stallinc*, de *Vallynck* en de *Scherpinc* werden gewonnen op een « grote partij *veltigh* land ». Dit lag rechts van de *kerkstraat*, zuid van de hoge dijken, in het 35e *Begin*.

De « *Millinc* » — ook *Mullinc* geschreven — lag in het 30e *Begin*, zuid van de oude *Bruggeweg*, naast de *Kouter*.

De « *Palynck* » lag in het 33e *Begin*, aan de periferie van het *vroonhofland*. De *Palynck* was een *paalstuk*, een *Ink* die het *vroonhofland* afpaalde.

De *Ettelinc* lag in de *hofstede* *Hildegem*, noord van de *Eernegemstraat*. (Zie *obituarium Snellegem*, *fondatie* van *Jacob*, f. *Michiel Huusch*: een *gemet landt* ende heet *Ettelinc*). Het lag in een meerder *perceel*, dat waarschijnlijk dezelfde naam droeg, en in 1478 drie *gemeten* groot was, en toebehoorde aan *Jacop* f. *Jans suens*.

Nummer 15 van de *beschrijving* van het *Oosthof* uit 1435 luidt als volgt: vijf *ghemeten* en half *land* noord van de *kerk*, oost over de *Lane*, en heet *Eeninc*. De *Eeninc* draagt in 1683 de naam van « de hoge *Lane* ». Het lag dus hoog. De *Lane* was *onvruchtbaar* en is het nog. Men heeft er vóór enkele jaren *bos* van gemaakt. De *Lane* werd ook de *Quaede Lane* genaamd. De *Gallo-Romeinen* hebben deze arme grond niet bebouwd. De *Franken* hebben er toch *akkerland* van gemaakt. De *Eeninc* lag niet aan de periferie van het *vroonhofland*, doch midden erin. Wij zouden ook nog kunnen verwijzen naar de *akker- en camptoponiemen*,

doch deze zijn er geen bewijs voor dat de percelen met deze naam reeds in kultuur werden gebracht vóór 941.

Snelleghem.

Het meest belangrijk toponiem dat ons uit het oud kroondomein is overgebleven zal wel de naam zijn waaronder, in de schenkingsakte van 941, het domein zelf vermeld werd: Snethlinghem. Wij hebben hier dus een Ingahem-toponiem. Later komen de volgende vormen voor: Snellingim (tussen 950 en 1050) - Snellegeem, 1196 - en Snelleghem, ook Sneldeghem in de dertiende eeuw. Het zou betekenen: de woonplaats van de afstammelingen van Snethlo, van Snello. De assimilatie van thl tot ll is goed uit te leggen. Snello en Snelling waren in alle geval persoonsnamen. Er was een Snello getuige in 1167 (Cart. Bergues I, blz. 132), en een Snelling in 1109. (Cart. Form.). De Snellings zijn zelfs nu nog niet uitgestorven in ons land.

Was Snethlinghem oorspronkelijk de naam van de centrale hoeve? Hierop durven wij ons niet uitspreken. De oudste attestaties van de hoeve zijn slechts uit de veertiende eeuw. Zij draagt dan de naam van Oosthof. Het Oosthof werd gebouwd op de Oostkouter. De naam kan dus in verband staan met de Oostkouter. Doch dat is bijlange niet zeker. De hofstede staat zuid van de kerk, en lag naast de zuidbilken. De naam kan zijn ontstaan wanneer het hof werd gesplitst. Men kan aan de centrale boerderij de naam hebben gegeven van Oosthof en aan de nieuw opgerichte boerderij die er uit werd genomen deze van Westhof, omdat zij west van het voornaamste hof lag. Ook het Westhof lag zuid van de kerk. Wij laten deze vraag in het midden. Meer bevoegden zullen ze misschien oplossen.

Hyldenghem.

De hofstede met deze naam was de belangrijkste uit de westelijke fiscus. Het boerenhof bestaat heden nog, alsook een deel van de walgrachten. Het ligt ten westen van de parochie, in het westende, zoals men te Snellegem zegt. Het lag in het 30e Begin, nagenoeg in de hoek waar het 30e, 27e en 29 Begin samenkwamen. De Hofstede had in 1478 een oppervlakte van 70 gemeten, 2 lijnen en 70 roeden.

In 1478 stond er vóór de ingang van het hof een grote stenen poort⁵¹. Het boerenhof was in dat jaar een Sint-Janshuishofstede. Ze behoorde toe aan het Sint-Janshuis of het Sint-Janshospitaal te Brugge. Ze was reeds veel vroeger in het bezit van het hospitaal. De rekeningen van het Sint-Janshuis komen het bewijzen: in 1329 verpacht het haar landbouwuitbatingen te Eeklo, Snelleghem, Wenduine en Ter Lepe — in 1325 worden tien hofsteden van het Sint-Janshuis vermeld, waaronder « den hove te Snellegheem — in 1281 komt de vermelding: item recep-

(51) R.A.Br., Water. Blank., Register 408, Begin 29, nummer 18: vor de poorte van den hove van Sint-Janshuis.

tum *de curtibus* ... Snellegheem: ontvangen van de hofsteden ... te Snelleghem⁵². Hyldenghem was in 1281 een van de tien hofsteden, een van de tien curtes van het Sint-Janshuis te Brugge. Wellicht was het omdat deze hofstede reeds toebehoorde aan het hospitaal, dat de graaf Gwijde van Dampierre in 1296 het uitgestrekte Vloethemveld, dat aan Hyldenghem paalde, aan het Sint-Janshuis schonk. De oudste vermelding van Hyldenghem vinden wij in de rekeningen van de stad Brugge⁵³. In 1297 verschijnt daar: Sybille, filia ade de Hyldenghem. Sibilla verkreeg het poortersrecht te Brugge. Haar moeder was van Hyldenghem, ze had er gewoond en was er wellicht geboren. Karel de Flou schrijft in zijn groot woordenboek voor toponymie naast het woord Hilleghem: een niet meer bekende plaats rond Brugge. Hij had in de rekeningen van de stad Brugge de namen ontmoet van Pieter en Jan van Hilleghem, twee wildwerkers (bontwerkers) die werden betaald, de eerste voor een « herevaert ter Beerst », en de tweede voor een « herevaert te Henegau »⁵⁴. De onbekende plaats rond Brugge is het Hyldenghem uit 1297, het Sint-Janshuis. De curtis van het Sint-Janshuis te Snelleghem werd in 1339 Hilleghem genaamd. De vorm Hilleghem vinden wij in het Register van de Wateringen uit 1478 terug in de Hilleghem strate⁵⁵. Deze straat liep langs de hofstede Hyldenghem. In 1553 vinden wij in het register van de Wateringen: Helleghemsche straete en Heldeghemsche straete⁵⁶ en in 1617: Eleghemsche straete en Hilleghemsche straete⁵⁷. In het Obituarium van Snelleghem uit 1532 wordt deze hofstede genaamd Hildeghem⁵⁸, en wij vinden dezelfde benaming in de Ommeloper van Snelleghem uit 1681. Er is dus geen twijfel mogelijk: Hyldenghem is te vereenzelvigen met Hilleghem.

In de Liber traditionum vinden wij hetzelfde toponiem terug: in pago Bragbatinse, in loco qui vocatur Hildengim (elfde eeuw) — in loco qui vocatur Hildeningahim (fragment uit de 10e eeuw) — en verder in hetzelfde fragment: Hildingahem. In de 12e en 13e eeuw wordt dezelfde curtis reeds genaamd Hilleghem en Hilenghem. Wij staan hier blijkbaar voor dezelfde benaming als deze van de curtis te Snelleghem, waarvan de oudste vorm is Hildeningahem. Het is niet vermetel te veronderstellen dat de curtis reeds bestond in het grafelijk domein in 941 en zelfs vroeger.

(52) La Flandre, T 6, blz. 362.

(53) Stadsarch., Brugge, Rekeningen jaar 1297, folio 17v.

(54) Ibidem, jaar 1339, folio 211 v. en 212 v.

(55) R.A.Br., Reg. Water. Blank. Nummer 408, « ande beke vand' Hilleghem strate ».

(56) Ibidem, nummer 421, anno 1553.

(57) Ibidem, nummer 426, anno 1628.

(58) Arch. Kerk Snelleghem, Obituarium folio 7 « west vander kercke, bij Hildeghem, — en folio 21 r. « de cruce, tussen der lete ende Hildeghem. » Het « Cruuskin » - de cruce - is ons bekend uit de kerkrekeningen van Snelleghem, zie R.A.Br., anno 1567: up 2 ghem. dictum Cruuskin. Het Cruusken lag in de nabijheid van Hildeghem. De weg naar Hildeghem werd in 1618 genaamd « de Hildeghemsche wech »: Arch. Burg. Godshuizen, Sint Janshospitaal, Hofsteden, Snelleghem, nr 10.

De oppervlakte binnen de walgrachten bedroeg 85 aren. Deze van de centrale hoeve bedroeg bijna twee Hectaren.. Hildeningahem was dus van minder belang. De walgrachten bestaan nog langs drie zijden. In de nabijheid van de hofstede lag de Ettelinc⁵⁹. Ook het Ceunynx stick lag in de nabijheid. Dit toponiem, dat zonder twijfel domaniaal, grondheerlijk is, kan verwijzen naar het oud koningsdomein Snellegem⁶⁰.

Het is niet uitgesloten dat de mansus Hyldenghem gedurende enkele jaren dienst heeft gedaan als centrale hoeve van de halve fiscus Snellegem, in het westen gelegen, die eigendom van de graaf was gebleven tussen 941 en 953. Haar ligging in betrekkelijke nabijheid van de fiscusmolen had haar daartoe als het ware voorbestemd.

De hofstede wordt thans bewoond door de landbouwer Alois Viaene.

Smedeghem⁶¹.

Het obituarium van Snellegem heeft op folio 15 de volgende vermelding: een lijne landt ande zuutsijde vanden Cattevelde ... ende heet Smedeghemstick. Zo stond het in het obituarium uit 1532 dat verloren is gegaan (zie het woord Smedeghemstick in het woordenboek van K. de Flou). In de kerkrekeningen van Snellegem van het jaar 1567, nummer 30, staat er: van een lijne lants in Smekins stick. De 18e eeuwse copie van het obituarium van Snellegem vermeldt het Smedeghens stick. De betekenis van Smede in Smedeghem, Smedevoorde en andere Smeet- en Smede-toponiemen is duister. Een hofstede Smedeghem hebben we niet kunnen terugvinden. De ligging van het Smedeghemstick is echter gekend. Het lag aan de zuidzijde van het Catteveld. Het Catteveld lag ver in het westen van Snellegem, aan de rand van de Kouter.

Het Smedeghemstick lag in het 28e Begin van de Wateringen, en werd reeds vóór 1478 aan de kerk van Snellegem geschonken. De kerk heeft dat perceel in 1869-1870 verkocht. Thans is het eigendom van Juffrouw Maria Coppieters. Het ligt in de hofstede van Hendrik Paepe, op kouterland in Sectie C nummer 85 bis.

Barleetghem.

Barleetghem staat vermeld in het obituarium van Snellegem van 1532 (copie uit de 18e eeuw). Het lag aan de rand van het uitgestrekte Vloethemveld: « ander half gemet landt ... metten westhede an den wegh die comt van Sint-Janshuysgoede naar 't velt ende heet Barleetghem »⁶².

(59) Kerk. arch. Snell., Obituarium 18e eeuwse copie, folio 3 v. tweede deel. De Ettelinc is disland: Kadaster, Sectie C, nummer 49.

(60) R.A.Br., Reg. Water. Blank., nummer 426, anno 1628: een stick cum westzijde ande leetstraete ende es ghe-naemt het Ceunynx stick». Het was 666 r. groot.

(61) R.A.Br., Reg. 408, Water. Blank. anno 1478, Begin 28, perceel 6. en Ommeloper Snellegem, anno 1681, art. 402, kerkarch. Snellegem.

(62) Kerkarch. Snell., Obituarium - copie van obituarium uit 1532, 2e deel, Fondatie Pieter, filius Jans Maertins - anno 1510 « ander half gemet tusschen Sint-Janshuys lant ande noortzijde ende ant oosthede commende metten westhede anden wegh die comt van Sint-Janshuysgoede naer 't velt ende heet barleetghem.

Het bedoelde Sint-Janshuisgoed is de hofstede Hildeghem. In 1768 is er in het kerkarchief van Snellegem nogmaals vermelding van Baarleetghem⁶³. Het lag ver zuidwaarts van de kerk, in het 38e Begin van de Wateringen en het 20e Beloop van de Ommeloper. Veel verwante toponiemen komen deze gegevens aanvullen.

Baerlete: « in 't velt gheheeten den baerlete: anno 1478 - 38e Begin⁶⁴.

« te baerlete, oost bij den hil⁶⁵.

« Verre zuid suyd west vande kerkcke, te baerlete, oost bij den hil, in den houck vanden velde, in 't 20e Beloop, anno 1628⁶⁶.

Baerleetkin: « van een gemet lant heet barleetkin » anno 1567⁶⁷.

Baerlete busch: « een strinck busch ende meersch ghenamnt de baerlete busch, metten noortsijde, westsijde en som suytsijde aen ons gheduchts heeren veldt. anno 1681⁶⁸. Ons gheduchts heeren veldt is de naam die vroeger werd gegeven aan het Vloethemveld, eigendom van de graaf van Vlaanderen.

Het Baerletebos was toen 400 roeden groot.

Baerlete dam: « drie strynghen busch dat men heet baerlute dam - 610 roeden⁶⁹. In 1631 heet dezelfde dam: Borlute dam⁷⁰.

Baerlete hille: lag in het Begin 38⁷¹.

Baerlute: « twee sticxs 't noorderste up beeden henden langst, ghenamnt de langhe en corte baerlute. - 1448 roeden⁷². In 1681 is het: de langhe ende corte borluyte⁷³.

Vloethem.

De hofstede Vloethem lag in het 32e Beloop van de wateringen van Blankenberge, en in het 14e Beloop van de Ommeloper van Snellegem, zuidwest van de kerk. De naam verschijnt voor de eerste maal in het obituarium van Snellegem in een tekst uit circa 1300: obiit, Zegher van Vloethem qui contulit... enz. In 1478 hebben wij in het register van de wateringen: de dreve van den hove te Vloethem⁷⁴ en in 1494: 't hof te Vloethem⁷⁵. In 1681 wordt de hofstede beschreven als volgt: d'hofstede metten synghelen ende walgrachten rontsomme ghenamnt Vloethem⁷⁶.

(63) Arch. Kerk Snell., 14 bladen papier: inkomen en lasten van de kerk, anno 1768.

(64) R. A. Br., Reg. Water. Blank., nr 408.

(65) Ibidem, reg. 421, anno 1553.

(66) Ibidem, Reg. Water. Blank., 6209 acq., 1-6.

(67) Ibidem: Vrije, Reg. 13459, Kerkrekeningen van Snellegem.

(68) Kerkarch. Snell., Ommeloper anno 1681, art. 1078.

(69) R.A.Br., Reg. Water. Blank., nr 421, anno 1553.

(70) Arch. Kerk Snell., Register Kerkgronden.

(71) R.A.Br., Reg. Water. Blank., nr 408, anno 1478.

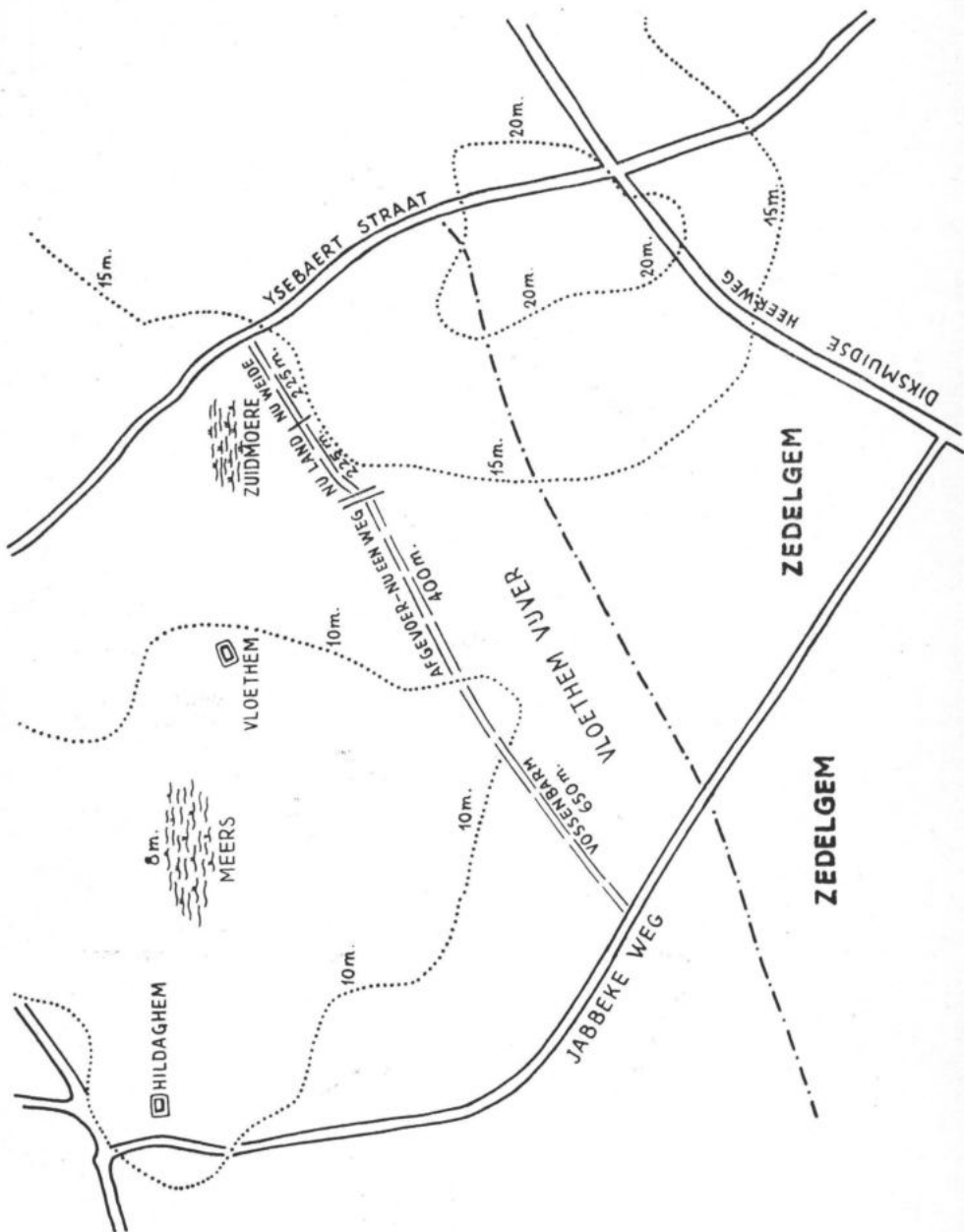
(72) Ibidem, reg. 421, anno 1553.

(73) Arch. Kerk Snell., Ommel. uit 1681, art. 552.

(74) R.A.Br., Register van de Water. Blank., anno 1478, nr 408... ende es tgoedt te Vloethem metten lande.

(75) R.A.Br., Reg. van de Water. Blank., anno 1494, Begin 32.

(76) Kerkarch. Snell., Ommeloper anno 1681, art. 773. Reeds in het register

De walgrachten zijn gedeeltelijk gedempt, maar nog goed terug te vinden. De hofstede is niet verdwenen: nieuwe gebouwen hebben de oude meer dan eens vervangen. Binnen de walgrachten ligt er een oppervlakte van circa 80 aren. Dat wijst er op dat wij hier staan voor een belangrijk hof. Ook Hildeghem had dezelfde oppervlakte binnen de walgrachten. Enkele mansi serviciales, die wij denken te hebben teruggevonden, hadden slechts 15 aren binnen de walgrachten. Het Oosthof echter, de centrale boerderij van het domein, had nagenoeg 2 Hectaren binnen de walgrachten.

De hofstede lag aan de rand van het Vloethemveld. Het water kwam regelmatig als in stortvloed van de hoger gelegen gronden waarop de Diksmuidse Heerweg werd aangelegd, het laaggelegen veld onder water zetten: vandaar de naam Vloethem. De aanpalende gronden werden wellicht in de laatste periode van de Frankische kolonisatie in cultuur gebracht. De hofstede Vloethem dagtekent uit deze tijd. Het is te vermoeden dat zij reeds bestond in de tiende eeuw.

Ons gheduchts heeren velt of Vloethemveld.

In 1296 of wat vroeger schonk de graaf Gwijde van Dampierre 210 bunderen en twee gemeten veld en heidegrond aan het Sint-Janshospitaal te Brugge. Het bewijs van deze schenking vinden wij in een oorkonde die berust in het Sint-Janshospitaal. Ze luidt als volgt: Ic Jan die Busere ruddere doe te wetene allen den ghenen die dese lettren zelen zien ende horen lesen dat die meestere ende die broedere van den hospitale van Sente Jans huus in Brugghe mie ghenoech hebben ghedaen van minen rechte van ride ende van blase ghelde als van tween hondert ende tiene buunren ende twee jemeten woestinen ende velds liggende tussen de prochien van Snellegheem Zedelghem ende Artrike enter binnen welke woestine ende velt voorseyt zi ghecreghen hebben jeghen minen heere de grave van Vlaenderen ende in oorconden van dese dinghen zo hebbic dese letteren gheseghelt met minen zeghele. Dit was ghedaen int jaer ons heeren als men screef dusentich twee hondert neghentich ende zesse, tsondaghes ver Sente Marien Maddaleenen daghe⁷⁷.

Het Vloethemveld heette in de 17e eeuw nog: « ons gheduchts heeren velt », een oude herinnering aan de eigenaar vóór 1296, de graaf van Vlaenderen⁷⁸. Het bleef eigendom van het Sint-Janshospitaal tot aan de Franse Omwenteling. Het kwam toen in het bezit van de Commissie van Openbare Onderstand te Brugge. Het Vloethemveld was 210 bunderen en twee gemeten of 632 gemeten (280 Hectaren) groot. Een groot deel hiervan, 103 hectaren, werd na de oorlog 1914-1918, ingepalmd

van de wateringen uit 1553, Begin 32 lezen wij: d'hofstede metten singhelen, wallen ende walgrachten rontsomme ghe-naemt Vloetem. Andere toponiemen zijn: Vloethem beke, Vloethem Veld, Vloethemveld bosschen, Vloethem vijver, Vloethem vijver barm, Vloethem weg.

(77) Arch. Sint-Janshospitaal, Brugge, nr 249.

(78) Kerkarch. Snellegem, Ommeloper anno 1681, 20ste Beloop, passim.

door het leger voor een munitiepark, waarvan 46 hectaren op Snellegem lagen, 22 op Aatrijke, en 35 op Zedelgem⁷⁹.

Het Vloethemveld lag ten noorden van de Diksmuidse Heerweg. De Jabbekeweg doorkruist het van noord naar zuid. De hofstede Hildeghem paalde aan het Vloethemveld. Hildeghem behoorde reeds vóór 1281 toe aan het Sint-Janshospitaal te Brugge. Wellicht kreeg het Sint-Janshuis het uitgestrekte veld ten geschenke om het in cultuur te brengen. Het Vloethemveld ligt merkelijk lager dan de Diksmuidse Heerweg, en werd regelmatig overstromd door het water dat kwam van de hoger gelegen heerweg. De broeders van het Sint-Janshuis hebben een deel van het Veld vruchtbaar gemaakt. Ze hebben een lange dijk opgeworpen, 1600 meter lang, van de Jabbekeweg tot aan de Ysebaertstraat. Particulieren konden zulk een werk niet aanvangen. Het is dan ook te vermoeden dat de leiding en financiering ervan in de handen was van de broeders van het Sint-Janshuis. Het oprichten van de barm had voor gevolg dat het opgevangen water bleef staan vóór de barm en tientallen hectaren grond konden worden bebouwd. Een ander gevolg was dat het water bleef staan en dat er na korten tijd een vijver ontstond in het Vloethemveld. Vandaar de toponiemen: St. Jans Vijverbosch, Nieuwe vijverbosch, Slijkvijverbosch, Palingvijverbosch, Maraschbosch, Vijverdreef, enz. De barm werd later gedeeltelijk afgevoerd, en het water in de Waalbeek afgeleid. Van 1770 af werden methodisch bosbeplantingen aangelegd. De laatste vijvers werden in 1880 drooggelegd en bebost. De barm bestond reeds vóór 1553. In dat jaar is er spraak van 't maraish over Vloethem vijvere barm⁸⁰. De vijver zelf wordt reeds vermeld in 1478⁸¹. De barm bestond toen dus reeds. Hij kreeg de naam van « Het hospitaal van Sint-Jans in brugghe barm »⁸². Wat er nog overbleef van de barm wordt nu de Vossenbarm genaamd⁸³. Slechts een derde van de barm is blijven bestaan; het overige werd in verschillende perioden afgevoerd.

Het Catteveld.

Het Catteveld was veel kleiner dan het Vloethemveld. Vandaar de naam Catteveld. Catte heeft hier de betekenis van klein, zoals in vele andere Cattetoponiemen. Het Catteveld lag in het uiterste westen van Snellegem, en gedeeltelijk op Zerkegem. Het paalde ten oosten aan de kouter van Snellegem en ten westen aan deze van Zerkegem. Het strekte zich te Snellegem uit over het 27e Begin van de Wanlanden en had er een oppervlakte van nagenoeg 25 Hectaren.

Het Catteveld te Snellegem wordt vermeld in 1478, in het oudste register van de Wateringen.

(79) Van de 280 hectaren lagen er circa 80 op Zedelgem en 40 op Aatrijke. De overige hectaren lagen op Snellegem. Wij komen daar later op terug.

(80) R.A.Br., Register Water. Blank., nr 421, anno 1553, Begin 30.

(81) Ibidem, Reg. 408, anno 1478, nr 41, Begin 30.

(82) R.A.Br., Kaarten Mestdagh, nr 1585, anno 1763.

(83) J. NOTERDAEME, *De Vossenbarm te Snellegem*, in Bieckorf, 1954, bl. 77.

De Oostmoere en de Zuidmoere.

Zuid van de Hoge Dijken lagen er te Snellegem twee moeren.

De Oostmoere lag in de oostelijke helft van de fiscus, ten oosten van het Oosthof. Ze was tamelijk uitgestrekt, vermits ze ook de naam kreeg van de grote Ydemoere⁸⁴. In 1478 was er reeds een deel drooggelegd, dat dan de naam kreeg van Oostmeersch, en ook die van Gemeene weide. De Oostmoere werd langs de zuidkant afgedamd door een barm.

De Zuidmoere lag in de westelijke helft. Vooraleer de Vossenbarm werd opgericht, verspeelde zich het water dat van de hoogte 20 en de Diksmuidse heerweg vloeide, gedeeltelijk in de Zuidmoere en gedeeltelijk in de Vloethemmersen. De Zuidmoere is thans drooggelegd en is een complex van zeer slechte meersen waar de biezen weelderig groeien. De zuidmoere werd reeds vermeld in het obituarium van 1532; daar is er sprake van een fondatie in de volgende bewoording: *Jan fs Rycquaerts Landmeters ende Lisabette sijn wijf die gaven der kercke van Snelleghem vier schellingen grt. 'tsjaers erfvelicke renten die staen beset op de helftscheede van XIX gemeten een lijne LIX roeden lant liggende Zuytwest vander kercke in een jeghenote die men heet Zuytmoere*. De fondatie dagtekent van 1469. Een nog ouder tekst, uit de 14e of 13e eeuw, vermeldt in het obituarium de zuidmoere als volgt: «*Obijt Henricus Ysebaert en Mendala ejus uxor... assignaverunt X d. super mensionem... de Zuytmoert*. Een woord tussen mensionem en Zuytmoert is onleesbaar.

Hiermede hebben we een klein overzicht van het deel van Snelleghem, het oudste deel, dat ten zuiden van de Hoge Dijken lag. Wij zouden er nog kunnen bijvoegen dat meer dan één beek dwars door de kouter liep. De voornaamste beek was de Waalbeek, die haar oorsprong vond in de Vloethemmersen, en vandaar, door de kouter heen, naar het noorden vloeide. Onderweg, ten zuiden van de kouter, werd zij aangevuld door de Zerkegembeek, de Baerlete, en de Meersbeek. De Laene heeft haar oorsprong in de Oostmoere, slorpt onderweg de Muizelbeek op, om zich uiteindelijk te werpen in de Waalbeek, ten noorden van de Snellegemse kouter.

Wanneer wij dit overzicht willen samenvatten, dan komen wij tot het besluit dat de Snellegemse kouter gans het centrum van Snellegem innam, en honderde hectaren groot was. De kouter was in het noordwesten begrensd door de Poelais en in het noordoosten door de Hoge Dijken; in het oosten door Wijnendaele en de Oostmoere; in het zuiden door de Zuidmoere en de Vloethemse meersen, met daarachter het Vloethemveld; in het westen door hetzelfde veld en het Catteveld.

(84) E.H. J. NOTERDAEME, *Het Oosthof te Snellegem*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1956, blz. 61, kaart en blz. 103. In de oostelijke helft lag er, ten noorden van de Oostmoere, een broekland, genaamd Wijnendale: zie *ibidem*, kaart blz. 61 en blz. 102: Wijnendaele.

De oostelijke helft van de fiscus Snellegem in 941.

Wij zullen ons niet vergissen, wanneer wij als vertrekpunt van onze opzoekingen naar de oostelijke helft van de fiscus vooropstellen dat de centrale boerderij van het domein nagenoeg in het centrum van de fiscus lag. Ook de kerk naast de hoeve moet nagenoeg in het centrum van de parochie hebben gelegen. Het Oosthof en de kerk staan echter nu daaromtrent aan de uiterste oostgrens van de parochie. Voor een parochiekerk is dat zeer abnormaal. De oostkant van de parochie werd door de ene of andere omstandigheid van de parochie losgemaakt en bij een andere parochie gevoegd.

Slechts drie van de twintig Belopen van de Ommeloper liggen ten oosten van de kerk. Wij vinden deze terug in het 35- 36- en 37e Begin. Nagenoeg gans het 35e Begin, gans het 36e en gans het 37e Begin lagen in de oostelijke helft van de fiscus. De oppervlakte hiervan was circa 146 hectaren. Ook de 80 hectaren van het vronhofland die in het 33e en 34e Begin lagen, dienen vanzelfsprekend bij de oostelijke helft te worden gevoegd⁸⁵. Wij komen aldus te Snellegem zelf, wat de oostelijke helft van de fiscus betreft, aan een oppervlakte van 226 hectaren.

Snellegem was in de 18e eeuw 1128 hectaren groot. In de tiende eeuw lagen de 80 hectaren van het Vloethemveld die bij Zedelgem en de 40 hectaren die bij Aartrijke werden ingelijfd, nog in de fiscus. Wij komen aldus aan een oppervlakte van 1248 hectaren. Hiervan lagen 226 hectaren in de oostelijke helft. Wanneer wij deze aftrekken van de 1248 hectaren, dan blijven er nog 1022 hectaren over voor de westelijke helft van de fiscus. De oostelijke helft, vermits deze een helft was, moet daaromtrent even groot zijn geweest.

Waar is deze helft terug te vinden? Waaruit bestond deze helft? Wij kunnen er vier delen in onderscheiden.

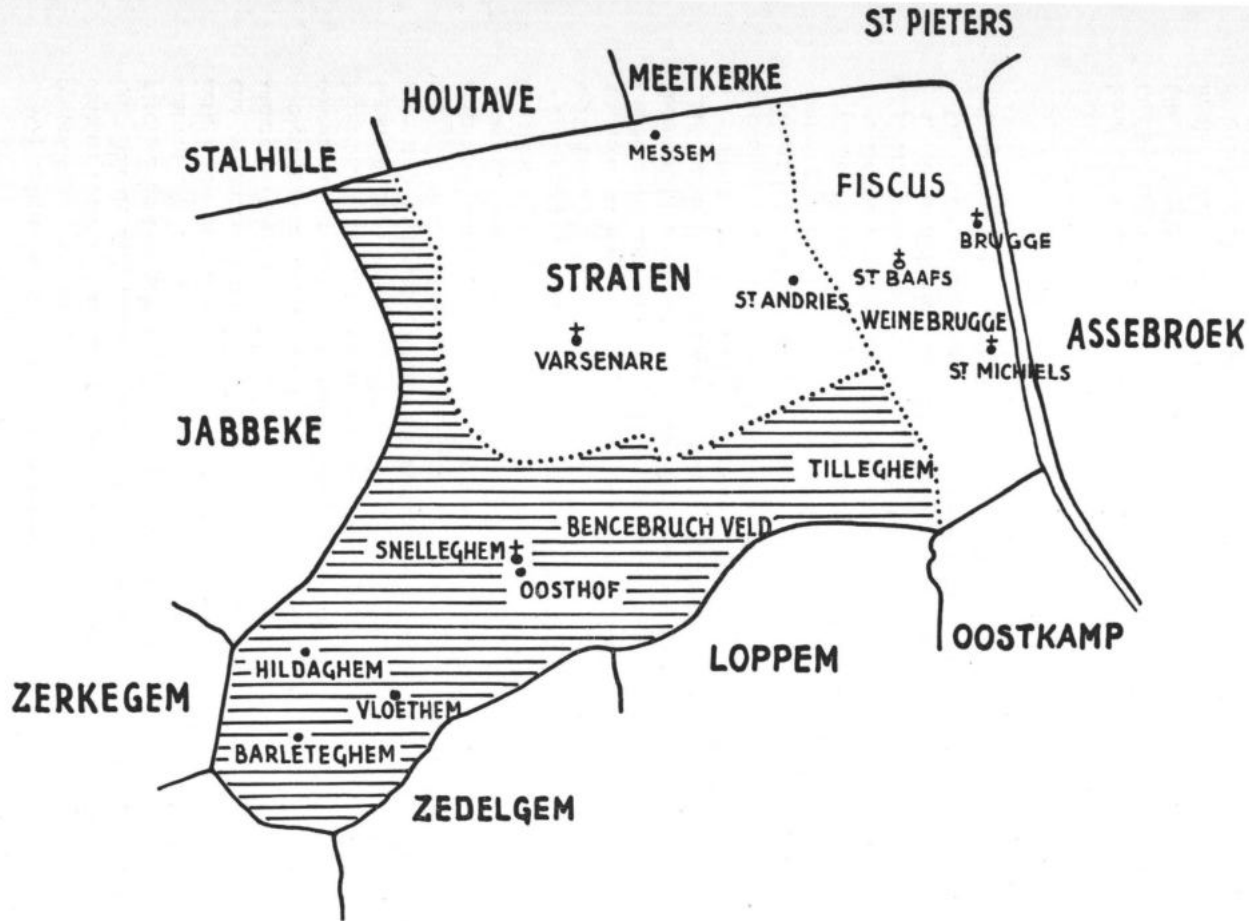
1. De 226 hectaren die te Snellegem lagen.
2. De Benebruch: 115 hectaren.
3. Het Veld van Sint Andries: 420 hectaren.
4. De heerlijkheid van Tillegem: 340 hectaren.

De oostelijke helft had dus een oppervlakte van circa 1100 hectaren, wat daaromtrent overeenstemt met de oppervlakte van de andere helft.

I. De 226 hectaren te Snellegem.

Het eerste stuk van de oostelijke helft van de fiscus was vanzelfsprekend het Oosthof en de percelen die te Snellegem ten oosten van het Oosthof lagen. Deze curtis lag op de scheidingslijn van de twee helften. Uit de beschrijving hierboven blijkt dat er te Snellegem 226 hectaren in de oostelijke helft van het domein lagen. Dat is veel te weinig om te kunnen de helft van de fiscus vormen.

(85) In het Oosthof lagen er 50 hectaren ten oosten van de woning van de meier, en 80 hectaren ten westen ervan, en niet omgekeerd, zoals blijkt uit de studie van het Oosthof in aangehaald werk op blz. 62.

FISCUS SNELLESEM IN 941

II. De Bencebruch.

Wij moeten verder in oostelijke richting zoeken om de ontbrekende hectaren terug te vinden. Aan de oostgrens van de 226 Snellegemse hectaren lag er een complex broeken dat de naam kreeg van Bencebruch.

In het begin van de twaalfde eeuw schonk de graaf van Vlaanderen de Bencebruch aan het onlangs gestichte klooster van Sint Andries bij Brugge. De Bencebruch was dus tot dan toe grafelijk domein gebleven. In 941 lag de Bencebruch in de grafelijke fiscus van Snellegem. De oorkonde luidt als volgt:

« In nomine Sancte et Individue Trinitatis. Ego Balduinus, filius Rodberti Comititis, gratia Dei comes Flandrensis, notum facio omnibus tam presentibus quam posteris, terram que vocatur Bencebruch me, pro anima patris mei, ecclesie sancti Andree apostoli tradidisse. Feci autem hanc traditionem per castellanum meum Walterum, filium Rodberti castellani et ne quis in posterum infringere presumeret, carta et sigilli mei impressione confirmavi. Facta est autem traditio hec Brugis coram subscriptis testibus: S. Bertulfi prepositi Brugensis, S. Fromaldi brivarii, S. Lamberti Nappin, S. Lamberti de Redenburc, S. Folcardi filii Isaac, S. Hugonis de Dudesela, S. Dodini preconis de Lissawega et Heionis fratris ejus, S. Thanmari et Herberti de Straten »⁸⁶.

De schenking werd gedaan tussen de jaren 1111 en 1115. Er werd in de schenkingsakte geen nadere bepaling gegeven van de ligging, de oppervlakte en de aard van de grond die aan het klooster werd geschonken: *terram que vocatur Bencebruch*, zo staat er in de oorkonde: het land dat Bencebruch wordt genaamd. Wij moeten dus in andere bronnen zoeken, om de Bencebruch nader te kunnen beschrijven.

Wat betekent het woord Bencebruch? Bence of Pense betekent, aldus De Bo⁸⁷, alles wat, zoals de ingewanden, aaneenhangt en dooreengekronkeld is: een pense peemen en strekgras. Mijnheer, zo zegde mij onlangs een landbouwer te Snellegem terwijl wij een weide betraden naast het hof: vroeger was deze weide zeer slecht, een echte penserie. De betekenis van Bence, Pense leeft nog voort in het woord pensejagen, jagen in de pense.

Bruch is hetzelfde als Bruc, Broc, Broek⁸⁸. Bencebruch betekent dus een moerassige meers of broek, waar vlotgras, strekgras en biezen op groeien. Later noemde men deze Broek de Beysbroek, en nu nog de Biesbroek. Wij mogen ons dus niet laten verleiden door de beschrijving die de monnik Arn. Goethals in zijn *Chronica Monasterii Sancti Andree* ons geeft: ...contulit nobis omnem terram que vulgo Bensebrouck appellatur, non longe a nostro monasterio sitam, cum omnibus appendiciis suis, que valde ampla est, spaciosa et lignifera⁸⁹. De graaf, zo

(86) F. VERCAUTEREN, *Actes de comtes de Flandre*, 1908, blz. 174, nr 77. Het oorspronkelijk stuk berust in het archief van het Seminarie te Brugge, Varia, I, nr 2. Het draagt geen datum.

(87) L.L. DE BO, *Westvlaamsch Idioticon*, bij het woord pense.

(88) In 1214 schreef men Bencebroch — dus zoveel als broek. Zie: R.A.Br. oork. 7359 bl.

(89) A. GOETHALS, *Chronica Monasterii Sancti Andree*, p. 22.

schrijft hij, schonk aan het klooster de grond die Bencebruch heet, zeer uitgestrekt is en bebost. De Bencebruch was in 941 geen bos, maar hoofdzakelijk een aaneenschakeling van broeken en meersen, die dikwijls onder water stonden. Men kan er zich nu nog een gedacht van vormen van wat de Bencebruch vroeger was: een deel van de Bencebruch is nog onveranderd gebleven zoals in de tiende eeuw: aan de oostgrens van Snellegem liggen er nog zeer lage meersen, waar de biezen weelderig groeien, en die de biesbroeken worden genaamd.

Een deel van de Bencebruch werd later bebost. De bencebruch werd echter zoals Arn. Goethals het schrijft, hoofdzakelijk gegeven door de graaf, *pro convenienti monachorum sustentatione*: om in de behoeften en het onderhoud van de monniken te voorzien. De bedoeling van de gift was: aan de monniken de hun ontbrekende weiden of meersen te bezorgen die hun vlees en melk, kaas en boter zouden verschaffen.

Wij kennen dus de aard van de grond. Hoe uitgestrekt was de Bencebruch? De Bencebruch staat beschreven in de Ommeloper van Sint-Andries als volgt: Eene plaetse van lande, onder veldt, busch en zayland,, over een vijver gheenaemt den verbrande vijver ... groot int geheele 264 gemeten 150 roeden, metten bewalde hofstede naest de suuthende, omtrent den midden van de selve partie staende en waer Jan van Hille als forestier up woont, verhaeckende aen noorthende; 't naest oosthende noortwaert tot aen Snellegem veldt, dat in het IX begin ligt⁹⁰.

De Bencebruch was 115 Hectaren groot — of juist gerekend 116 Ha. 96 aren. Het is mogelijk dat in de loop der eeuwen enkele Hectaren werden genaast, en dat de Bencebruch in de twaalfde eeuw iets minder dan 115 Hectaren was. De Bencebruch maakte in de tiende eeuw deel uit van het grafelijk domein Snellegem.

In 941 en zelfs in 1111, toen de graaf gifte deed van de Bencebruch aan het klooster van Sint-Andries, lag de Bencebruch nog in de parochie Snellegem. In 1208 beweerde de pastoor van Snellegem dat hij recht had op de tienden van de Bencebruch, ten minste op een deel ervan, op de tienden die de pastoor toekwamen, ja zelfs dat de bewoners ervan aan zijn rechtsmacht waren onderworpen. Er ontstond hierdoor een geschil tussen de pastoor van Snellegem en de abt van de abdij van Sint-Andries. Uit het vonnis dat in die zaak werd geveld vernemen wij, dat de bewoners van de Bencebruch sedert meer dan 40 jaren hun kinderen lieten dopen in de kerk van Sint-Andries, dat zij er het Sakrament van het huwelijk ontvingen, er hun Pasen hielden, door de kerk van Sint-Andries in sterfensnood werden bediend en er werden begraven. De oorkonde luidt als volgt:

In nomine Sancte et Individue Trinitatis. Ego, permissione Dei Sancti Salvatoris Brugensis decanus universis sancte matris ecclesie filiis presentem paginam inspecturis in perpetuum notum fieri volo quod cum ecclesia Sancti Andreae de dono illustris viri Balduini, filii Roberti Flandrensिस comitis terram de Bencebroch cum tota decima tam in animalibus quam

(90) August VAN SEYBROUCK, *De Bloedput van het Beverhoutsveld*, in Biekerf, 1892, blz. 141.

in frugibus centum fere annis quiete et pacifice possedisset, in nostri temporis tempestate accidit quod quidam sacerdos de Sneldeghem Lambertus nomine sue juris ignorantia sive persuasione sinistra decimam ejusdem terre ausu temerario invasit, asserens eam ad cujusdam laici dominium pertinere. Cui abbas Beati Andree obvians constanter proposuit se per testes ydoneos et omni exceptione majores in nostro capitulo probaturum non solum dictam decimam, verum etiam mansionarios prae-libate terre suo successorumque suorum dominio jure hereditario subjacere. Super quibus testibus tam abbati quam presbytero diem prefiximus audiendis quibus a nobis diligenter examinatis et adjuratis quatenus omni timore, amore et odio postpositis, secundum quod viderant et audierant veritati testimonium perhiberent, affirmabant tam decimam quam submansores supradicte terre quicumque fuerint ad ecclesiam Sancti Andree jure perpetuo pertinere, asserentes parvulos quorundam baptismum consecutos, adultos quoties necessitas exigebat matrimonia contraxisse, eucharistiam, extremam unctionem ac sepulturam quadraginta annis et amplius a sepe-dicta ecclesia percepisse. Quorum testimonio audito et approbato, communicato prudentium virorum consilio, submansores cum tota decima abbati sancte Andree adjudicavimus eternaliter possidenda. Praefatus itaque sacerdos se cognoscens errasse, que injuste abstulerat, cum omni reddidit integritate. Precaventes igitur quantum in nobis est ne forte, super hac causa denuo contingat calumpniam suboriri, litteris eam decrevimus mandari, et tam sigilli nostri quam abbatis de Echout cum nominibus testium et subsriptoribus assidentium cartam hanc munimine roborari. Nomina testium sunt haec:

Lambertus sacerdos et monachus Sancti Andree.

Lamminus Boidin.

Sattin de Straten.

Willelmus et Walter Rufes de Sneldenghem.

Illorum qui interfuerunt et subsriperunt nomina sunt haec:

Ego Adam, Sacerdos et Monachus Sancti Andree vidi et audivi et subscripsi.

Ego Sigerus, sacerdos et monachus ejusdem ecclesie vidi et audivi et subscripsi.

Ego Lampsinus et Willelmus Stoppel, sacerdotes et canonici Sancti Salvatoris vidimus et audivimus et subscripsimus.

Ego Fromaldus sacerdos Beati Amandi vidi et audivi et subscripsi.

Ego Godescalcus, capellanus Sancte Marie Magdalene vidi et audivi et subscripsi.

Actum publice in domo Decani Brugensis anno Domini Mo CCo VIII. Quibus litteris sic ut premittitur diligenter inspectis nos eas transscribi mandavimus ac sigillo nostro muniri in testimonium veritatis⁹¹.

Uit het feit dat de getuigen in 1208 verklaren dat het klooster van Sint-Andries reeds meer dan veertig jaren de Sakramenten toedient aan de bewoners van de Bencebruch, kan men niet besluiten dat deze vroeger

(91) R.A.Brugge, Oorkonde nr 7333 bl. - Vidimus.

onbewoond was. De getuigen bevestigen slechts hetgeen zij hebben beleefd.

De 264 gemeten die Bencebruch werden genaamd hebben ongetwijfeld hun naam ontleend aan de broeken en meersen welke de kern en het middenpunt vormden van de Bencebruch. Een deel van deze broeken was ongetwijfeld in de tiende eeuw onbewoonbaar, doch het is niet uitgesloten dat er hier of daar een woning stond. Een oorkonde uit 1253 (januari 1252) vermeldt een curtis of hoeve, die aan de monniken van Sint-Andries toebehoorde en de naam droeg van Bencebrouc⁹². De curtis van de Bencebruch was een curtis van belang. In de 15e eeuw deed de abt van Sint-Andries een poort bouwen vóór de ingang van de curtis en hij deed het gebouw optrekken. «*Fecit etiam fieri quamdam portam ad censam nostram de Bensebrouck in cujus superiori parte valde solaciosa et decora fecit extrui cubicula*»⁹³. De «Landemaete» uit 1678 geeft ons een volledige beschrijving met het grondplan van deze curtis⁹⁴. De curtis was omgeven door brede walgrachten, waarover de brug met ingangspoort. De curtis was verbonden door een brede en rechte laan met de oude Diksmuidse Heerweg⁹⁵. Ze verdween in de tweede helft van de 18e eeuw. In 1948 hebben wij een deel van de grondvesten van de oude landhoeve blootgelegd. Ze staken tot meer dan 1 meter 50 cm. onder de grond, waren zeer breed en met grote moefen aangelegd. Binnen de walgrachten is er een oppervlakte van 30 tot 35 aren. Nu is die plaats een partij zaailand. Het perceel wordt nu nog het «Oude hof» genaamd. Over deze curtis kan men nog veel meer vernemen in het voortreffelijk werk van ridder St. van Outryve d'Ydewalle: *Geschiedenis van het Veld*.

In de Bencebruch komt nog een tweede plaats in aanmerking voor een mogelijke hoeve in de tiende eeuw. De ommeloper van Sint-Andries uit 1693 vermeldt in het eerste Begin (een deel van de Bencebruch) ... de vervallen hofstede gheenaemt Leghuyt. Op die plaats werd in de 19e eeuw het kasteel «De Beysbroek» gebouwd. De hofstede Leghuyt stond in het park van het kasteel.

Het is niet uitgesloten dat er een paar van de mansi serviciales, van de latenhoeven, die in de tiende eeuw door de graaf aan de Sint-Pietersabdij te Gent werden geschonken, in de Bencebruch lagen.

De naam Beysbroek werd later gegeven aan gans de eigendom van de abdij te Sint-Andries, in het zuidwesten van de parochie gelegen. Zo komt het dat op de kaart van de Beysbroeck, in 1753 opgemaakt, niet enkel de Bencebruch, doch ook de honderde hectaren van het Veld (waarover hieronder) uitgetekend staan.

Waarom maakte de pastoor van Snellegem aanspraak op zijn aandeel in de tienden van de Bencebruch? Omdat de Bencebruch vroeger deel uitmaakte van de parochie, en omdat hij oordeelde dat de bewoners van de Bencebruch zijn parochianen waren gebleven.

(92) R.A.Br., oork. 7418 bl.

(93) *Chronicon monasterii* door Goethals, a.w., blz. 152.

(94) R.A.Br., Acq. nr 3550.

(95) Stan VAN OUTRYVE D'YDEWALLE, *Geschiedenis van het veld*, 1921, blz. 93 in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis - Société d'Emulation* -

Het geschil was nog maar onlangs vereffend, toen er nieuwe betwistingen ontstonden. De pastoor had beweerd dat de Bencebruch geen geestelijk goed was, maar een laici dominium, eigendom was van een leek. Uit de betwisting die volgde weten wij wat hiermede was bedoeld. De burggraaf van Diksmuide, Diederik van Beveren, beweerde immers in 1214 dat hij recht had op de tienden van de Bencebruch en eiste zijn aandeel in deze tienden op. Ook deze betwisting toont ons het verband tussen Snellegem en de Bencebruch. In 1214 was de ridder Gerardus van Roden, Heer van Snellegem. Hij hield de tienden van Snelleger: in leen van de gravin. Ook de ridder Diederik van Beveren, burggraaf van Diksmuide, was tiendeheffer te Snellegem, en hield de tienden in leen van de gravin. In 1224 stichtte de ridder Diederik van Beveren, burggraaf van Diksmuide, een kapelanij in de Sint-Salvatorskerk te Brugge met een tiende te Snellegem.

« Ego Th(eodoricus) dominus de Beverne castellanus de Dixmuda omnibus quibus litteras presentes inspiciere contigerit notum facio quod decimam iacentem apud Snellengheem quam tenebam in feodum a domina comitissa Flandrie et Hanonie, mera voluntate mea de assensu uxoris mee libere et absolute resignavi in manus predictae comitisse coram hominibus suis ad opus cuiusdam capellanie in ecclesia Sancti Salvatoris Brugen(sis) instituende ... Actum anno Domini MoCCoXXo quarto, mense Junio »⁹⁶.

In 1258 verkocht de ridder Diederik van Beveren aan de abdi van Vicogne de goederen die hij nog te Snellegem bezat.

« Universis presentes litteras inspecturis Theodoricus, dominus de Beverna, castellanus Dixmude, et Margareta, ejus uxor, salutem. Universitati vestre tenore presentium notum facimus quod nos terras omnes arabiles et non arabiles, prata, mansum quemdam cum appenditiis, molendinum ad ventum, redditus, homagia, et bona omnia quecumque nomine censeantur, ad feodum de Snellenghien pertinentia, que habebamus in territorio de Snellenghien et aliis locis circumvicinis vel habere poteramus que ad dictum feodum pertinent, de assensu karissime Domine mee Margarite Flandrie et Haynonie Comitisse de qua predicta tenebamus in feodum, ecclesie beate Marie Viconiensi vendidimus... Datum anno millesimo ducesimo quinquagesimo octavo mense Septembri »⁹⁷.

De ridders Diederik van Beveren en Gerardus van Roden waren verwant met elkander. Wij konden niet achterhalen op welke wijze, doch het feit blijkt hieruit dat beiden hun tienderchten hadden zowel te Snellegem als te Beveren Waas.

Het is dus niet te verwonderen, zo de Bencebruch vroeger in Snellegem lag, dat Diederik van Beveren, tiendenrechten te Snellegem opeist. Wij laten de oorkonde volgen waardoor blijkt dat Diederik van Beveren aanspraak heeft gemaakt op deze tienden. « In nomine Patris et filii et Spiritus Sancti Amen Universis Xri fidelibus quibus presentium tenor

(96) Cart. A 94 Sint Salvatorskerk Brugge, fol. 189. Arch. Bisdom.

(97) Arch. Départ. Rijssel, Tweede Cart. van de abdi van Vicogne, 59 H/96, fol. 129-130.

litterarum innotuerit. Hugo dei gratia prepositus Watiniensis. Johannes Sancti bertini. et Godefridus de Claromarisco priores. eternam in domino salutem. Universitati vestre presentis scripti testimonio declaramus quod nos Auctoritate Apostolica iudices delegati in causa que inter venerabiles viros. W. beati Andree de brugis abbatem et conventum eiusdem loci ex una parte. et nobilem virum Th. Castellanum de Dixesmudo uertebatur ex altera super decima de bencebroch. partibus convocatis. lite contestata. Auditis hinc inde propositis. productis testibus. et diligenter examinatis. Attestationibus publicatis. et a partibus transcriptis. et iuris ordine in omnibus plenius observato. tandem communicato prudentium virorum consilio. possessionem eiusdem decime. quam de iure dicti abbatis. tam per testium depositiones. quam per auctentica instrumenta evidenter constabat per sententiam in presenti scripto redactam memorate ecclesie adjudicavimus contradictores pariter et rebelles auctoritate Dei Patris omnipotentis et nostra a summo pontifice nobis in hac parte commissa anathematis sententia innodantes. Actum publice apud Hondamonstra anno Domini m. cco. XIII, mense novembris in octavo omnium sanctorum »⁹⁸.

Het is dus bewezen dat de Bencebruch vroeger deel heeft uitgemaakt van Snellegem.

De Bencebruch werd als nationaal goed verkocht in 1798. Het goed van de abdij werd in tien loten verdeeld.. De Beysbrouck (Bencebruch + Het Veld) was toen 981 gemeten groot. De Bencebruch zelf viel bijna uitsluitend in het zevende lot, groot 138 gemeten en 33 roeden, waar vroeger de curtis Bencebruch stond — en in het achtste lot, groot 106 gemeten en 179 roeden, waaronder een perceel genaamd Den Leghuyt, waar het kasteel De Beysbroek werd gebouwd, thans eigendom van de Weledele Heer André Otto de Mentock.

Het Veld van Sint Andries.

In 1253 verkocht de gravin van Vlaanderen 300 bunderen t.t.z. 900 gemeten veld, te Sint Andries gelegen, aan de abdij van Sint Andries. De ligging van deze grond, een stuk uit het grafelijk domein en uit de oostelijke helft van de oude fiscus Snellegem, werd in de verkoopakte zeer duidelijk beschreven.

De 300 bunderen lagen ten zuidwesten van de abdij. Ze waren doorsneden door de Diksmuidse Heerweg die het Veld in twee helften splitste, een noorderlijke en een zuiderlijke helft. De 300 bunderen strekten zich in het westen uit tot aan de Bencebroek. Van 1251 af maakten Bencebroek en Veld een geheel uit, dat geleidelijk de naam overnam van Beysbroek. Het veld was voor het grootste deel onbebouwde grond, met hier en daar sporadisch een vlek die in kultuur was gebracht.

Wij laten hier de oorkonde volgen waardoor de gravin laat weten dat zij de 300 bunderen aan de abdij heeft verkocht.

(98) R.A.Br., oork. nr 7359 bl.

« *Margareta, Flandria et Haynonie comitissa universis presentes litteras inspecturis eternam in Domino salutem. Noverit universitas vestra quod nos bene et legitime vendidimus abbati et conventui Sancti Andree juxta Brugis trecenta bonaria Wastine jacentia juxta monasterium eorundem versus meridiem usque ad viam publicam que de Brugis tendit versus Artrikam, extendentia se versus Versnaram, Snelleghem et curtim eorundem que vocatur Bencebrouc et ultra dictam viam publicam versus Lophem, Sanctum Michaëlem et Brugas, de quorum pretio nobis recognoscimus esse satisfactum: de quolibet vero bonario tenetur predicti abbas et conventus nobis persolvere sex denarios Flandrenses ad brevina nostrorum reddituum in die beati Bavonis annuatim et predicta bonaria bona fide mensurata prefatis Abbati et conventui deliberari fecimus per fidelem nostrum Rassionem de Gavera, militem, evocatis ad hoc ministris curie nostre et illi qui de jure fuerant evocandi, legitime perequirari fecimus, et per Hugonem, dictum Buzere de Basse Velda, incornari. Et predictis omnibus rite peractis, memoratum Abbatem nomine ecclesie sue de predictis bonariis bene et legitime fecimus investiri omnimoda tamen nobis et nostris heredibus sive successoribus alta et bassa in predictis justitia remanente, pacifice et quiete sub annuo censu predicto in perpetuum possidendam, Guidone filio nostro comite ad hec omnia consensum adhibente. In cujus rei testimonium et robur perpetue firmitatis presentes litteras nos et predictus filius noster sepredictis Abbati et conventui contulimus sigillorum nostrorum munimine roboratas. Actum anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo secundo mense Januario⁹⁹.*

In 1261 verkocht de gravin nog 14 bunderen heidegrond aan dezelfde abdi van Sint-Andries:

Margareta, Flandrie et Haynonie comitissa, universis presentes litteras inspecturis salutem. Noverit universitas vestra quod preter trecenta bonaria Wastine que viri religiosi abbas et conventus monasterii Sancti Andree juxta Brugis possident a nobis legitime comparata, sicut in litteris nostris super hoc confectis et ipsis traditis continetur, adhuc quatuordecim bonaria Wastine super quibus Willelmus dictus Bertolf a nobis fuerat calumpniatus, pro eo quod pater suus ipsa bonaria dicebatur comparasse, nos dictum Willelmum a prefata calumpnia absolventes, dictis abbati et conventui vendidimus et de eisdem bonariis mensuratis et rite deliberatis prenomatos abbatem et conventum legitime fecimus investiri, precio eorundem nobis integre persoluto. Debent ante predicti abbas et conventus de quolibet bonario dicte wastine, sicut de aliis trecentis bonariis que primitus emerunt a nobis, solvere nobis Brugis ad brevina Wastinarum nostrarum sex denarios Flandrenses annui census in festo beati Remigii annuatim. In cujus rei testimonium et munimen presentes litteras predictis abbati et conventui tradidimus sigilli nostri appensione munitas. Datum anno Domini MoCCo sexagesimo primo in die Beati Remigii - 1 oktober¹⁰⁰.

(99) R.A.Br., oork. 7333 bl. Vidimus.

(100) R.A.Br., oork. 7333 bl. Vidimus.

De Beysbroek heeft in de loop van vijf eeuwen weinig verandering ondergaan. In het jaar 1272 schonk Lucia filia Goes een gemet land dat paalde aan het bos dat toebehoorde aan de abdij en zuid van de kerk lag, en in 1297 deed Wouter de Bus gift aan de abdij van «achte en twintich gemeten ende vichtich roeden woestijn lattel meer of min be-noorden den broecke van Bensebroec, ende acht ghemeten en een lyne ende thiene roeden westwaert van der wooninghe van Bensebrouck¹⁰¹.

West van de woning Bensebroek, dat is te zeggen op de gemeente Snellegem. De Bencebruch, in het begin van de twaalfde eeuw door de graaf geschonken, en de 314 bunderen Veld door de gravin geschonken, lagen op het grondgebied van de gemeente Sint Andries, en paalden aan de gemeente Snellegem. In de loop van de eeuwen werden nog enkele hectaren grond door gift of door aankoop toegevoegd aan het domein van de abdij. Toen de Beysbroek in 1798 als nationaal goed werd verkocht, meldde men in de verkoopakte dat deze goederen gelegen waren «onder het territoir der communen van Snellegem en Sint Andries, voortskomende van de gewezen abdye van dien naem».

In de Ommeloper van Snellegem uit 1681 staan de volgende percelen nog als eigendom van de abdij bekend: in het 18e Beloop, artikel 1007 - in het 19e Beloop, de artikelen 1008- 1012- 1019- 1021- 1022- 1026- 1029- 1031- 1071- 1077. Het artikel 1012 droeg er nog de naam «het Abstick». Eigendom der abdij van Oudenburg, schrijft K. de Flou in het 1e deel van zijn woordenboek voor Toponymie. Hier is er ongetwijfeld spraak van de abdij van Sint Andries. Het abtstuk was 3 gemeten en 41 roeden groot. Al deze percelen werden in 1798 als nationaal goed verkocht. Ze waren samen 9 gemeten en 37 roeden groot, en lagen ten oosten van de kerk van Snellegem, in de 226 hectaren die wij reeds hebben vermeld. Wij hoeven er hier dus geen rekening mede te houden. Wanneer de Beysbroek als nationaal goed werd verkocht, had deze nog een oppervlakte van 981 gemeten en 18 roeden. Sommige percelen waren in de loop van de tijden reeds weggevallen, waaronder een perceel meer dan 100 gemeten groot, waarop een klooster van Karthuizerinnen werd gesticht¹⁰². In grote trekken was het domein echter gaaf gebleven tot het aangeslagen en verkocht werd.

Wat hebben wij nu teruggevonden van de oostelijke helft? Drie brokstukken ervan: Te Snellegem oost van de kerk 226 hectaren - de Bencebruch 115 hectaren en het Veld van Sint Andries 420 hectaren, samen 761 hectaren. Dat is nog veel te weinig om de oostelijke helft van de fiscus te kunnen vormen. Wij moeten nog verder in het oosten zoeken.

Tillegem.

De heerlijkheid Tillegem lag aan de oostgrens van het Veld van Sint Andries. Tillegem is het vierde en verst afgelegen stuk van de oostelijke

(101) Uitgegeven door St. VAN OUTRYVE D'YDEWALLE, *Geschiedenis van het Veld, in Société d'Emulation*, blz. 39.

(102) St. VAN OUTRYVE D'YDEWALLE, *De Karthuize Sint-Anna-ter-woestijne (1350-1792)*.

halve fiscus Snellegem. Nagenoeg gans de heerlijkheid lag in de gemeente Sint Michiels. Enkele hectaren ervan lagen op Loppem. Tillegem paalde ten westen aan het Veld van Sint Andries en ten Oosten aan de fiscus Weinebrugge. Het lag dus buiten deze fiscus en maakte deel uit van de fiscus Snellegem. De parochie Sint Michiels werd voor de twee derden gevormd uit een deel van de fiscus Weinebrugge en voor een derde (Tillegem) uit de fiscus Snellegem.

Het grootste en vruchtbaarste gedeelte van Sint Michiels lag in het domein Weinebrugge, dat zelf een onderdeel was van de fiscus Snellegem. Vroeger stond een groot deel van dit gebied gedeeltelijk onder water. Toen het water zich na 700 terugtrok, ontstonden aldaar broeken en wijnen, of meersen die af en toe onder water liepen. Het domein Weinebrugge begon in het zuiden aan Stokveld en eindigde in het noorden aan de Ieperleed.

Tillegem lag ten westen van de grenslijn van Weinebrugge.

Gans de fiscus Weinebrugge kwam in het Sijseelse terecht. Tillegem heeft nooit deel uitgemaakt van het Sijseelse, daar het buiten Weinebrugge lag. Tillegem maakte een ambacht uit op zichzelf.

Tillegem was grafelijk domein. Volgens Sanderus, die de grafelijke brieven had gelezen, werd Tillegem in 1285 verkocht met de goedkeuring van graaf Gwijde van Dampierre. Hij schrijft: In litteris Joannis Chistellani, Domini de Vormizele ad annum 1285 legitur Joannes de Tillegem, eques, filius Walteri de Wachtebeke, equitis, qui prefatum dominium vendidit Joanni Huberto approbante illam rem Guidone Flandrorum comite, quas originales vidi¹⁰³.

Jan I van Gistel was gehuwd met Elisabeth van Vormezele, de oudtse dochter van Walter, Heer van Vormezele. Jan II van Gistel was door het huwelijk van zijn vader Heer van Vormezele geworden. Tillegem hing leenroerig af van de Heren van Vormezele. Het moet ons dan ook niet verwonderen dat er een oorkonde heeft bestaan van Jan II van Gistel in verband met de verkoop van de heerlijkheid Tillegem.

Het is voor deze studie van belang te vernemen dat Tillegem in laatste instantie verkocht werd met de goedkeuring van de graaf van Vlaanderen. Tillegem was dus oud grafelijk domein.

Het staat vast dat Tillegem leenroerig afhing van de Heren van Vormezele. Tillegem was een heerlijkheid «releveerende van die van Vormezele» «Gehouden van den hove ende heerliche van Vormezele naar 't uitwijzen van de casselrije van Ipre»¹⁰⁴. Sanderus schrijft dat de zoon van Walter van Wachtebeke de heerlijkheid van Tillegem heeft verkocht. Wachtebeke was een leengoed in de nabijheid van Vormezele¹⁰⁵. Het is duidelijk dat Walter van Wachtebeke de heerlijkheid Tillegem van de Heren van Vormezele in leen hield.

(103) Sanderus, *Flandria Ill. II*, blz. 119.

(104) GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cout. Bourg Bruges*, I, blz. 111. - Aveu de 1524. Etat de biens, nummer 15738. Zie aldaar, blz. 107-111 de beschrijving van de heerlijkheid Tillegem. In 1591 stonden er op de heerlijkheid 2409 grote bomen.

(105) K. DE FLOU, *a.w.*, Deel 16, Kol. 1006: Wachtebeke, een leengoed te Zonnebeke.

Wanneer kwamen de Heren van Vormezele in het bezit van Tillegem?

Op deze vraag kan geen duidelijk antwoord worden gegeven. In de stadsbibliotheek te Brugge berust er een handschrift voorzien van een schutsblad en genummerd 71. Het schutsblad vermeldt geen jaartal. Het maakt deel uit van een cijnsrol van het Sint Donaaskapittel te Brugge en wordt gedateerd circa 1120. Op dat cijnsblad staat de vermelding: Tillegem: de terra Rogeri prepositi. Als oude vermeldingen hebben wij nog: Sado de Thillingem 1159; Sire Grars de Telengeim 1250; Godefridus de Thillingem 1263¹⁰⁶.

Tillegem werd waarschijnlijk door de graaf van Vlaanderen aan de Heer van Vormezele in leen gegeven. Het jaartal kan niet worden achterhaald. De Heren van Vormezele verschijnen reeds vroeg rond en te Brugge. In 1275 koopt de stad Brugge hun het Vormezeelse af. Tussen de heerlijkheden « qui avaient des enclaves dans le territoire de Bruges », citeert Kan. Duclos « Le Vormezeelsche, seigneurie dont nous ne pouvons pas suivre la trace territoriale ». De heerlijkheid Tillegem werd onrechtstreeks vermeld in 1089¹⁰⁷. In dat jaar bevestigde de graaf het kapittel van Sint Donaas in het bezit van de kerk van Sint Michiels in de villa Weinebrugge, de koninklijke fiscus uitgezonderd, « *excepto regio fisco* ». Slechts de heerlijkheid Tillegem kan voor die laatste benaming in aanmerking komen¹⁰⁸. Tillegem lag inderdaad in de koninklijke fiscus Snellegem. Tillegem heeft nooit deel uitgemaakt van de fiscus Weinebrugge. Gans de fiscus Weinebrugge werd opgenomen in de heerlijkheid Sijsele. Tillegem echter niet, omdat het in een ander fiscus lag. Toen de kerk Sint Michiels aan het kapittel van Sint Donaas werd geschonken, dat is nog vóór 1089, was Tillegem reeds in de parochie Sint Michiels ingelijfd. Het bleef echter aldaar nog de naam van regius fiscus dragen, en verschijnt dan ook onder die benaming in 1089. Het domein Tillegem was te klein om een afzonderlijk kroondomein te vormen. Het moet dus een onderdeel zijn geweest van een ander kroondomein. Hiervoor kan slechts aan Snellegem worden gedacht. Tillegem was het vierde en laatste stuk van de oostelijke helft van de fiscus Snellegem.

De ommeloper van de heerlijkheid Tillegem in de parochie van Sint Michiels ende Lophem, uit 1673 berustend in het Rijksarchief te Brugge en genummerd 44, beschrijft op de laatste folio de parochie Sint Michiels als volgt:

(106) K. DE FLOU, *a.w.*, Deel 15, kol. 912.

(107) M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum Millesimum Centesimum scripta*, Brussel, 1950, blz. 295, n. 170.

(108) Het woordenboek van K. DE FLOU vermeldt meer dan een koningstoponiem in verband met Tillegem: Cuenyncx busch te Tillegem - 1575 Cout. Bourg Bruges, I-108; Koningsbosch - Busch dat oock leen js ghe-naemt den Conincxbusch 1673. Ommel. Till. 32; 's Conincx bilck te Tillegem - 1714 Ommel. Sint Michiels 36 r.; Conincx Wal - 1692 Till. 11. Deze toponiemen verwijzen naar een koningsdomein, naar de regius fiscus.

In de andere helft van de fiscus Snellegem lag er een stuk land in de hofstede Hildeghem dat genaamd werd Cueninck stick - 666 roeden groot. Register Water. Blank. anno 1617, R.A.Br., 6209 acq. nr 6. Ook hier is de naam domaniaal.

De prochie consisteert in zes Branchen:

<i>Sijsssele:</i>	746 gem.	1 lijne	61 roeden
<i>Tillegghem:</i>	714 gem.	1 lijne	67 roeden
<i>Can.</i>	39 gem.	0 lijne	72 roeden
<i>Maendagsche:</i>	3 gem.	1 lijne	35 roeden
<i>Paele landen:</i>	452 gem.	2 lijne	47 roeden
<i>'t Vrije:</i>	43 gem.	2 lijne	96 roeden
<i>Can. buyten Paele:</i>	97 gem.	2 lijne	9 roeden

De heerlijkheid Tillegem had op de twee parochies samen een oppervlakte van 965 g. 1 lijne en 118 roeden of 427 ha. Er lagen dus 251 gemeten of 111 ha. op Loppem. Wij vermoeden dat Tillegem zich op deze gemeente heeft uitgebreid. Slechts 60 gemeten (27 ha.) van het Tillegemse op Loppem waren leen van de Burg van Brugge^{108bis}.

De heerlijkheid Tillegem had dus te Sint Michiels een oppervlakte van 714 gemeten 1 lijne en 67 roeden. Hierbij dienen waarschijnlijk gevoegd rond de 60 gemeten die op Loppem lagen. Wij vermoeden dat Tillegem in de tiende eeuw een omvang had van circa 340 hectaren.

Wanneer wij deze voegen bij de 226 hectaren in Snellegem en de 115 hectaren (de Bencebruch) + de 420 hectaren (het Veld van Sint Andries) in Straten, dan komen wij aan een totaal van circa 1100 hectaren, nagenoeg de omvang van de andere helft van de fiscus Snellegem. Wij zijn er ons van bewust dat de totale omvang in werkelijkheid misschien wel enkele tientallen hectaren meer of eerder min kan zijn geweest. De slotsom zal in elk geval benaderend met de werkelijkheid overeenstemmen.

II. SNELLEDEM, KONINKLIJK DOMEIN.

In zijn uitgebreide studie over de koninklijke domeinen in de Maasvallei schrijft Felix Rousseau: *Nombre de biens du fisc, mentionnés seulement dans les textes du Xe et XIe siècles, possédaient certainement cette qualité à une époque antérieure et — à n'en pas douter — avaient appartenu aux Carolingiens*¹⁰⁹.

Het domein Snellegem behoort tot deze domeinen. Het wordt slechts in 941 voor de eerste maal vermeld, en toch is het veel ouder. De vermelding *Regius fiscus*, waardoor een stuk van het domein Snellegem werd bedoeld, laat daarover geen twijfel mogelijk. Ook de vele koningstoponiemen die wij in dat domein aantreffen komen het bevestigen.

Het kroondomein Snellegem was veel uitgestrekter dan het grafelijk domein. Grote brokstukken ervan waren in 941 reeds uit het domein weggevallen. Het kroondomein Snellegem strekte zich uit over de gemeen-

(108 bis) GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes du Bourg de Bruges*, T. I, p. 442.

(109) Felix ROUSSEAU: *La Meuse et le pays Mosan en Belgique*, 1930, *Annales de la Société Archéologique de Namur*.

ten Zerkegem, Jabbeke, Snellegem, Varsenare, Sint Andries, Sint Mi-chiels en het grondgebied van Brugge, dat ten westen van de Reie lag, en dat het oudste gedeelte was van Brugge. Dat mag ons niet verwonderen: een koninklijke villa kon in omvang met twee of drie of meer moderne plattelandsgemeenten overeenstemmen.

Wanneer wij een blik werpen op de kaart van Snellegem, dan valt het dadelijk op, hoe de noordhoek van de gemeente met een smalle strook van verscheidene kilometers lang geklemd zit tussen de gemeenten Jabbeke en Varsenare. Hoe is dat uit te leggen? Wanneer het domein Snellegem werd verbrokkeld en nieuwe parochies in het domein ontstonden, werd Snellegem verplicht een deel van haar grondgebied aan de nieuw opgerichte parochies af te staan. Bij het einde van de Duinkerki-aanse Transgressie II, werd het waddengebied noord van de hoge dijken geleidelijk bewoonbaar. Waar het water zich terugtrok, was de grond goed en vruchtbaar. De ene mansus na de andere rees er als het ware uit de grond. Gans het uitzicht van de fiscus veranderde. De bewoners van de zandgrond ten zuiden van de hoge dijken, trokken het noorden in, om zich aldaar te vestigen. De kerk van Snellegem lag te ver van hen af voor de parochiale bediening. Nieuwe parochies werden voor hen in het noorden van de fiscus opgericht: Jabbeke, Varsenare en Bethferkerke. Het is nog niet uitgemaakt welke van beide laatste kerken de oudste is.

De kerken van Jabbeke en van Varsenare werden opgericht langsheen de Zandstraat en deze van Bethferkerke langsheen de steenweg op Gistel. Deze drie kerken zijn veel jonger dan de kerken van Snellegem en Zerkegem die in het houtland lagen. De nieuwe parochies werden opgericht ten behoeve van de bevolking die zich ten noorden van de hoge dijken had gevestigd. Ze namen aldaar geleidelijk gans het terrein in. Hetzelfde verschijnsel deed zich voor langs de oostkant van de fiscus Snellegem, langs de linkeroever van de Reie en van het Zwin. Dàar ontstond zelfs na 700 een nieuw domein, het domein Weinebrugge, dat van de fiscus Snellegem afhing. Het domein Weinebrugge zal later op een ogenblik waar het zijn volledige onafhankelijkheid tegenover Snellegem zal hebben verworven, zelf als fiscus te voorschijn komen. In het noorden van de hoge dijken is dit niet geschied. Het grondgebied ging nochtans voor Snellegem verloren. Snellegem heeft echter een toegang weten te behouden tot de leemputten en in het uiterste noorden tot de Ieperleed.

Wie de geschiedenis schrijft van het kroondomein Snellegem, kan deze in twee perioden verdelen: het tijdperk vóór 700-800, en het tijdperk na 700-800. Vóór 700 lag het zwaartepunt van de fiscus in het houtland, in het zuiden. Nadien heeft het zwaartepunt van de fiscus zich geleidelijk verlegd naar de polderstreken, naar het noorden van de hoge dijken en naar de broeken en wijnen langs de linkeroever van Reie en Zwin.

Nu wij daar de aandacht op hebben getrokken, zullen wij dezelfde lijn volgen die wij reeds hebben gevolgd en het domein geografisch verdelen in twee helften, een oostelijke en een westelijke helft. In de

oostelijke helft moeten wij nader kennis maken met Straten en met Weinbrugge, en in de westelijke helft met Jabbeke en met Zerkegem.

Het domein Straten.

Tot nu toe werd algemeen aanvaard dat de ridders van Straten, die van oudsher in dit domein woonden, hun naam aan het domein hadden ontleend. Het domein zou de naam van Straten hebben verkregen omdat het door verscheidene straten was doorkruist. Het is te vrezen dat deze uitleg te eenvoudig is, en met de werkelijkheid niet overeenstemt. De oudste wegen van het domein heetten: de Diksmuidse Heerweg, de Zeeweg en de Zandstraat, die vroeger de Oudenburgsen Weg werd genaamd. Er was dus vroeger geen spraak van straten maar van wegen. Wij moeten dus zoeken naar een ander uitleg voor de eigenaardige naam van het domein.

Straten was in 941 reeds afgescheiden van het domein Snellegem. Wij vermoeden dat Straten toen reeds was weggeschonken door de graaf van Vlaanderen, en dat de ridder die Straten in leen verkreeg, afkomstig was uit Straten, in het noorden van Frankrijk. Er zijn aldaar twee plaatsen onder die naam gekend: Straten, Estrée in het kanton Etaples, en Straten, Estrée-Blanche in het kanton Norrent-Fontes¹¹⁰. De ridders die zich hier hebben gevestigd zouden hun naam hebben overgezet aan het domein waarin zij kwamen wonen, en niet omgekeerd.

Het domein werd reeds zeer vroeg bewoond. Voorwerpen uit het IJzer-tijdperk werden te Varsenare (in Straten) in 1917 opgedolven door Duitse soldaten, die op 750 meter ten noorden van de kerk loopgraven aanlegden. «Durant l'occupation, les Allemands ont découvert deux fonds de cabanes distants l'un de l'autre d'environ 150 mètres. Ils étaient de forme circulaire; leur profondeur était 1m.50 et leur diamètre moyen de 1m60. On y a recueilli dans une terre noirâtre et charbonneuse, qui en occupait le fond, des morceaux de meules en grès et de très nombreux fragments d'une poterie grossière et mal cuite, ornés, presque tous, de stries de coups d'ongle. Cette poterie est semblable à celle des gisements de la Panne et appartient à l'époque de La Tène¹¹¹.

Zou de naam Varsenare niet verwijzen naar een Keltische nederzetting? Het toponiem komt voor de eerste maal voor in 1003 onder de vorm van Fresnere. De oudste vormen zijn Fresnere, Firsnere, Versnara, Versenare. Hydroniemen, als dus M. Gysseling, d.i. namen van waterlopen, zijn in ons land vaak Keltisch: daar de naam van een waterloop vaak overgegaan is op die van een aanliggende nederzetting, zijn een aantal dorpsnamen dan ook oorspronkelijk Keltische waternamen. Een Keltisch suffix in waternamen was ara.

Het is te vermoeden dat wij dit suffix te Varsenare terugvinden, des te meer daar er een beek liep dwars door het domein en de kerk naast

(110) K. DE FLOU, *a.w.*, Deel 4, kol. 44 en 45.

(111) Baron DE LOË, *Notions d'archéologie préhistorique belgo-romaine et franque*. Touring Club de Belgique, Bruxelles, p. 150 en POLLET en J. HELSEN: *Toponymie van Varsenare*, 1933, blz. XIII.

deze beek werd gebouwd. De parochie zou dan, zoals de parochie van Jabbeke en meer andere, de naam van de beek hebben overgenomen die langs de kerk vloeide.

De kerk van Varsenare was waarschijnlijk de oudste kerk van het domein Straten.

Wanneer werd de eerste kerk van Varsenare gesticht? Vaste gegevens ontbreken. Toch kan men benaderend de ouderdom ervan aanduiden. De kerk Varsenare is ouder dan de kerk die in de oostelijke uithoek van het domein werd gebouwd, Bethferkerke. Van die kerk schrijft Baldericus, bisschop van Doornik, in 1100, dat zij van overouds Bethferkerke werd genaamd¹¹². In een oorkonde van de graaf Robrecht van hetzelfde jaar, staat er: *altare de Bethferkerka quod et Straten appellatur*. — Wellicht werd de kerk door een ridder Bethfer van Straten gesticht en ook naar zijn naam genoemd. Hoe het ook zij, Bethferkerke is merklijk ouder dan 1100. De kerk klimt nochtans niet op tot de eerste kerstening van de streek. Ze werd *kerk* genaamd, de kerk van Bethfer. Daar de kerk van Varsenare de oudste kerk is van het domein, dus ouder dan Bethferkerke, moet zij reeds lang vóór 1100 zijn gesticht geweest. Wij kunnen nog meer benaderend het tijdstip van de stichting bepalen. De kerk van Varsenare werd gesticht ten gerieve van de bevolking die zich had nedergezet op de schorregronden die na 700 droog waren geworden. Wij kunnen veilig aanvaarden dat de landbouwers uit de magere zandgronden het terugtrekkend water hebben gevolgd en geen eeuwen hebben gewacht om zich in die vruchtbare poldergronden te vestigen. Een bewijs hiervoor is dat het domein Houtave, noord van Varsenare, in volle poldergrond, reeds een kerk bezat vóór de inval van de Noormannen, dus in de negende eeuw. Het is te vermoeden dat Varsenare reeds vóór Houtave een kerk bezat.

In het jaar 1116 heeft de gravin Clementia, de gemalin van de graaf Robrecht van Vlaanderen, aan de bisschop van Doornik gevraagd de kerk van Varsenare te schenken aan de abdij van Burburg, die zij zelf had gesticht. De abdij was haar lievelingsabdij en zij heeft haar met veel milde giften bedacht. Het moet ons dan ook niet verwonderen dat zij de kerk van Varsenare aan deze abdij heeft geschonken. De herbouwde kerk werd toegewijd aan de H.H. Mauritius en zijn gezellen, die wel zeer werden vereerd in Bourgondië maar in onze streek schier nog onbekend waren. Het is te begrijpen dat de gravin Clementia van Bourgondie de verering van de H. Mauritius in onze streken heeft pogen te verspreiden. Dat maakt het waarschijnlijk dat de kerk door haar toedoen werd herbouwd en aan de Heilige Mauritius en zijn gezellen toegewijd. De oude en vervallen kerk was wellicht aan een andere heilige toegewijd, die bij het bouwen van de nieuwe kerk heeft moeten plaats

(112) Oorspronkelijk, Archief Groot Seminarie Brugge. Rijksarchief Brugge, afschrift uit de dertiende eeuw, Cart. nr 11381 bl. Afschrift 16e eeuw in *Chronica monasterii Sancti Andreae juxta Brugas*, Stadsbibl. ms. nr 443 — en een tweede kopie aldaar nr 569. Copie begin 17e eeuw in Cart. abdij St Andries Rijksarchief Brugge., *Découvertes*, nr 106 - en cart. *Découvertes* nr 250 - *Miræus Opera Diplomatica*, I, blz. 272. — J. WEALE, *Chronica monasterii S. Andreae*, 1868, blz. 13.

ruimen voor de heilige Mauritius. Ook elders zijn daar voorbeelden voor. Te Snellegem heeft de heilige Stefanus, de eerste patroon van de kerk, moeten wijken voor de heilige Eligius, toen de oude kerk door de romaanse kerk werd vervangen¹¹³.

Varsenare was dus, naar onze bescheiden mening, het eerste centrum van het domein Straten. « In den beginne, aldus A. van Zuylen van Nyevelt in zijn geschiedkundige schets van Varsenare, schijnt Varsenare samen met St-Andries, éénzelfde bestuurlijke en rechterlijke omschrijving gevormd te hebben, onder de benaming Straten. Eerst naderhand werd Varsenare van het oorspronkelijk ambacht afgescheiden, en kwamen twee ambachten, dit van Straten en dit van Varsenare, tot stand. Varsenare schijnt oorspronkelijk behoord te hebben, zoniet geheel, dan toch grotelijks, aan de heren van Straten, die er een leenhof, met kasteel en wat daarbij hoort, bezaten »¹¹⁴. Varsenare en St-Andries (t.t.z. Bethferkerke), vormden dus vroeger samen één ambacht — één domein, het domein dat Straten werd genaamd, toen een ridder van Straten dit domein in leen verkreeg van de graaf. Straten was immers een grafelijk domein. Ch. Piot schrijft in zijn groot werk over de ridders van Straten: « La Seigneurie relevait en fief immédiat du comte de Flandre »¹¹⁵. Indien het zo is dat de eerste graaf van Vlaanderen Boudewijn I het kroondomein Snellegem van zijn schoonvader Karel de Kale heeft verkregen en Straten deel uitmaakte van het kroondomein, is dit zeer goed te begrijpen.

De eerste ridder van Straten die zich in het domein vestigde, heeft zich niet nedergezet in het centrum van het domein, naast de kerk van Varsenare, doch aan het oostelijk uiteinde van het domein. Welk was hierbij de bedoeling? Wellicht heeft hij zich willen zo dicht mogelijk bij Brugge vestigen. Of had hij het inzicht er een nieuw parochiaal centrum te stichten? Er kwam in alle geval een bedehuis naast de woning van de heren van Straten. Bethfer van Straten zou er de stichter van zijn geweest. Onmogelijk is dat niet, het is zelfs waarschijnlijk. De vroegste vermelding van een ridder van Straten dateert slechts uit 1067¹¹⁶, en deze van de kerk uit 1100¹¹⁷. De kerk was toen parochiekerk en aan de H.

(113) Quapropter ego Lambertus, Dei gratia Tornacensium ac Noviomensium presul, notifico tam futuris quam presentibus me, ad petitionem domine Gothildis, abbatisse Broburgensis ecclesie in honore sancte Marie edificate, et ad suggestionem Clementie, venerabilis Flandrensium comitisse, bona intentione condescendisse hoc altare de Versennare... tradidisse. Cart. de l'abbaye de Bourbourg 13e siècle, f. 34, Bibliothèque nationale de Paris, n° 9920. Cart. de l'abbaye de Bourbourg, J. De Coussemaker, 1882-91, p. 282. - Actes et Documents anciens, Duvivier, Brux., 1898, p. 233.

(114) J. POLLET en J. HELSEN, a.w., blz. 7.

(115) Ch. PIOT, *Histoire de la maison de Straten*, Brussel, 1877, blz. 2. Voor Sint-Andries, zie: Stan. VAN OUTRYVE d'YDEWALLE, *Geschiedenis van de parochie Sint-Andries*.

(116) Ch. PIOT, *Notice historique et généalogique de la maison de Straten*, 1878, « Athélarde de Straten signa en témoin les lettres de 1067, p. 390. - Miraëus, *Donationes Belgicae* ».

(117) Ego Robertus, universe Flandrie post Deum princeps, a Domino Baldrico impetravi ut altare de Bethferkercka que et Straten appellatur in honore B. Andree fundatum, libertate donarem et ex Dominicatura mea duas partes decimarum ejus-

Andreas toegewijd. Uit de oorkonde van 1100 blijkt dat de graaf van Vlaanderen, Robrecht van Jerusalem en de ridder Tanemar van Straten, ten tijde van de eerste kruistocht in het H. Land verblijvende, er beslist hadden een klooster te stichten op het domein Straten, te Bethferkerke. De parochiekerk zou terzelfvertijd dienst doen als kloosterkerk voor de kleine priorij van Sint Andries, een afhankelijkheid van de abdij van Afflighem, die er werd gesticht, en die later een zelfstandige abdij werd. De parochie Sint-Andries breidde zich geleidelijk uit en betrok gans het Veld en de Beysbroek in haar parochiaal gebied, zodat de grenzen ervan gebracht werden tot op enkele honderde meters van de kerk Snellegem. De parochie kon zich echter nooit uitbreiden naar het oosten toe. Daar botste zij op de grenzen van de fiscus Weinebrugge en op het parochiaal gebied van St-Salvators. De St-Salvatorskerk werd in de negende eeuw gesticht en heeft de omvang van haar parochiaal gebied tegenover de kerk en de abdij van Sint-Andries ongeschonden weten te bewaren. Hieruit volgt dat Bethferkerke jonger is dan de St-Salvatorskerk.

De Sint Salvatorsparochie was intussen uitgegroeid tot een stadsparochie en het viel haar wellicht moeilijk de parochiale bediening tot in de nabijheid van de kerk van Straten te vrijwaren. Was het om deze reden dat de Sint Salvatorskerk overging tot het stichten van een landelijke parochie in het westen van Brugge en er de hulpkerk van Sint Baafs heeft opgericht? Bedenken wij daarbij dat de Sint Salvatorskerk onder het patronaat stond van de bisschop van Doornijk en het haar daardoor niet moeilijk viel door het stichten van een nieuwe landelijke parochie alle uitbreiding van Bethferkerke in het oosten te verhinderen.

Messem.

Wij kunnen het domein Straten niet verlaten zonder Messem te vermelden. A. FAYEN heeft Messem geïdentificeerd met Meessen, Messines. Wij moeten Messem daar niet zoeken. Meshem lag in het kroondomein Snellegem, in Straten. Volgens een oorkonde van 29 juni 960, schonk graaf Arnulf de mansus Messem aan de Sint Pieters abdij te Gent: *terram quoque in Meshem*¹¹⁸. De oorkonde werd vervalst tussen 900 en 1035. De schenking werd bevestigd door het diploma van Hendrik I uit 1038: *et mansum I indominicatu in Meshem*¹¹⁹.

De ligging van Messem is gekend¹²⁰. De mansus lag in het noordwesten van de parochie Sint Andries, aan de grens van Varsenare, langsheen de Leegweg en de Lane, bij de Ieperleed, in broekland. Dat wijst dat de mansus gewonnen werd op het water. Wij brengen gaarne het woord Messem in verband met Mesvoorde: een doorwaadbare plaats te Knesselare — met Messem, een nederstuk te Leffinge — en met Messem-

dem ecclesie tam mea quam omni potestate absolvens, libertati et memorato apostolo, ad construendum inibi coenobium monachorum, tradidi... F. VERCAUTEREN, *Actes...* Brussel, 1938, blz. 76-77, nr 25.

(118) M. GYSSELING-A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 57.

(119) *Ibidem*, nr. 92.

(120) Stan. D'YDEWALLE, *Geschiedenis van Sint Andries*, blz. 240.

beek, een waterplaats te Waregem¹²¹. Op al deze plaatsen treffen we laagliggend land aan. Ook te Messem in Straten.

Het is te vermoeden dat de mansus Messem in de tiende eeuw drooggelegd werd. In 1291 schrijft men: *aqueductus.. nominatè Lana, que descendens de wastina currit per Messem*¹²². Het overtollige water werd dus afgevoerd door de Lane naar de Reie en het Zwin. De mansus werd volgens het diploma rechtstreeks uitgebaat door de abdij. In de loop der eeuwen heeft de mansus Messem onveranderlijk een oppervlakte bewaard van 44 gemeten en 107 roeden. Dit stemt nagenoeg overeen met 15 bunderen. Dit zou dan de omvang van de mansus zijn geweest, iets dat door iedereen kan wrden aanvaard.

De fiscus Weinebrugge.

Wij kennen vrij goed de toestand op kerkelijk gebied in het oosten van Brugge in de negende eeuw. De oudste parochie aldaar was Sijsele. Haar parochiaal gebied was zeer uitgestrekt. De omvang van deze primitieve parochie is gekend. In het westen bereikten de grenzen van deze parochie de rechteroever van de Reie. Langs deze oever werd, circa 875, de Onze Lieve Vrouwkerk opgericht als hulpkerk van Sijsele. De kerk van Sijsele werd opgericht in het centrum van een uitgestrekt domein en werd de moederkerk van verscheidene parochies.

Wij vinden dezelfde toestand op kerkelijk en ook op domaniaal gebied terug in het westen van Brugge, langs de linkeroever van de Reie. De primitieve kerk is er Snellegem, opgericht in een zeer uitgestrekt domein, met dezelfde omvang als Sijsele. Ook te Snellegem, zoals te Sijsele werd de kerk opgericht in het centrum van het domein. Ook de kerk van Snellegem werd, zoals de kerk van Sijsele, de moederkerk van verscheidene kerken in het omliggende. Het is dan ook te vermoeden, zoniet zeker, dat de parochie en het domein van Snellegem, zoals de parochie en het domein van Sijsele, zich oorspronkelijk uitstrekten tot aan de Reie. De kerk van Sint Michiels, die langs de linkeroever van de Reie werd opgericht, kan niet tot de eerste kerstening opklimmen: de omvang van deze parochie was niet groot, en in de vroegste kersteningsperiode werden geen kleine parochies opgericht. Het ligt voor de hand hieruit te besluiten dat Snellegem de primitieve parochie was, en dat de parochie en het domein van Snellegem zich oorspronkelijk uitstrekten tot aan de linkeroever van de Reie¹²³.

De oostelijke helft van het kroondomein Snellegem werd reeds in de voorgaande bladzijden voor het grootste deel gereconstrueerd. Wij zijn reeds vrij dicht de linkeroever van de Reie genaderd. Dààr ontstond een nieuw domein: Weinebrugge, als onderdeel van de fiscus Snellegem.

(121) K. DE FLOU, *a.w.*, Deel X kol. 487 en volg.

(122) R.A.Br., oork. nr 7216 bl.

(123) E.H. J. NOTERDAEME, *Sacris erudiri: Studiën over de vroegste kerkgeschiedenis van Brugge*, 1954, blz. 180-188 en ibidem, 1955, blz. 131-139; Egied I. STRUBBE, *De parochies te Brugge vóór de XIII eeuw*, in Album English, blz. 157-180.

Over Weinebrugge zou een afzonderlijke, zeer interessante studie kunnen worden geschreven. Deze fiscus is immers uitzonderlijk belangrijk, omdat de eerste graaf van Vlaanderen er zich gevestigd en er zijn burcht heeft gebouwd. Het zwaartepunt van het domein Snellegem heeft zich geleidelijk van het centrum naar de uiterste oosthoek van het domein verplaatst. In het kader echter van deze domeinstudie kunnen wij slechts enkele gegevens over deze fiscus geven.

Na het concambium bleef er voor de Sint Pietersabdij te Gent niet veel meer over van haar Snellegems domein. Het was zeer verminkt en geschon- den. De mansus waarop de meier woonde, de halve kerk en 8 mansi waren bij de ruiling eruit weggenomen. Het is mogelijk dat de monniken van Blandinium bij de graaf hebben aangedrongen om het verlies dat zij in hun domein Snellegem hadden ondergaan te herstellen, door hun enkele mansi uit de fiscus Weinebrugge, aan de uiterste uithoek van hun Snellegems domein, te schenken. Wat er ook van zij, de graaf schonk hun op 5 mei 962, dus enkele jaren na het concambium, tien mansi uit de aanpalende fiscus Weinebrugge.

De ligging van de tien mansi werd niet duidelijk bepaald: *Arnulfus marchysus tradidit Deo et sancto Petro X mansos de fisco Weinebrugge, duos videlicet in loco qui dicitur Buggensele et residuos VIII bis nominibus*¹²⁴. De 10 mansi lagen in de fiscus Weinebrugge en van twee van hen werd er gezegd dat ze in Buggensele lagen.

Twee jaren na de schenking, in 964, bevestigt koning Lotharius de gift van de graaf Arnulf aan Blandinium. De tien mansi werden nu zonder uitzondering gelocaliseerd in Buggensele: *de fisco Uuai(ne)brugge X mansa in loco nuncupante Bugginsela*¹²⁵. Dezelfde tekst komt terug in 966: *de fisco Uuanebrugge X mansi in loco nuncupante Bugginsela*¹²⁶.

In 1038 neemt koning Hendrik I, op aanvraag van Boudewijn V en van de abt van de Sint Pietersabdij te Gent, de abdij en haar bezittingen onder zijn bescherming: *De fisco Uueinebrugge X mansus et terram in Buggesela*¹²⁷.

Ontstaan van de fiscus Weinebrugge.

Hoe oud is het domein Weinebrugge? Tot omstreeks 700 heeft de tweede Duinkerkiense Transgressie heel de polderstreek herschapen in een uitgestrekt waddegebied, dat onderhevig was aan ebbe en vloed, en enkele hogergelegen plaatsen uitgezonderd, nagenoeg onbewoonbaar was. De kustlijn volgde ongeveer de « hoge dijken », over het Zand te Brugge, St-Andries, Varsenare, Snellegem, Jabbeke en Zerkegem, om dan, ten oosten van Roksem, op te klimmen, naar het noorden toe, naar Ettelgem en Oudenburg. De steenweg op Gistel werd op deze dijken aangelegd tot Roksem. Een paar honderd meters noord van deze weg ligt de

(124) A. FAYEN, *Liber Traditionum*, blz. 75 en VAN LOKEREN, *Chartes et Documents de l'abbaye de Saint Pierre à Gand*, blz. 34.

(125) M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 60.

(126) Ibidem, nr. 63.

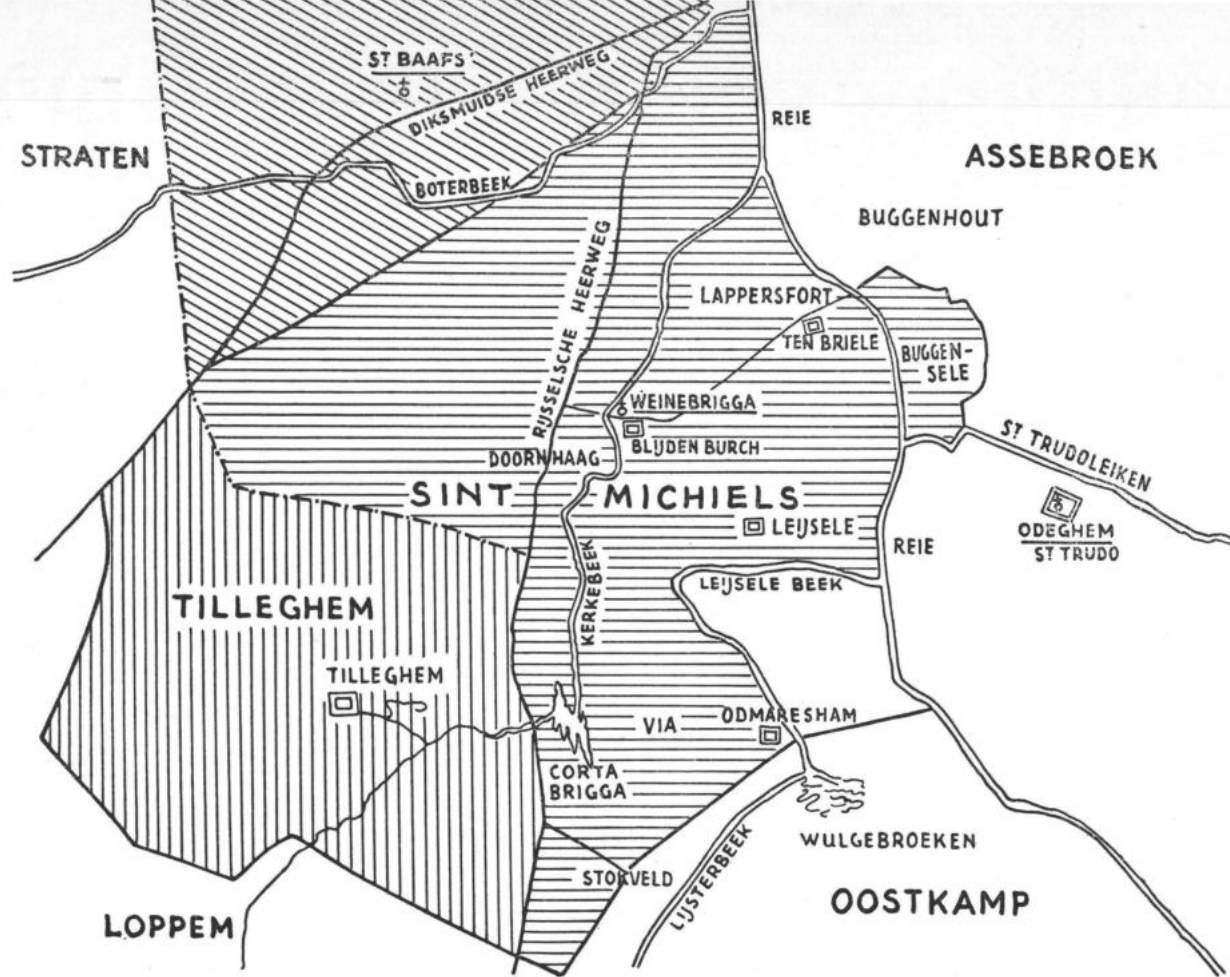
(127) Ibidem, nr. 92.

Zandstraat, die wellicht nog ouder is dan de steenweg op Gistel, en langs de rand van het poldergebied liep. De Zandstraat werd vroeger de « Oudenburgsche Weg » genaamd. Langs die weg bereikte men Oudenburg. De « hoge dijken » zijn niet op te vatten als echte dijken, doch als een zeer breed hoog gelegen terrein, dat vroeger een duinengordel was. Het grootste gedeelte van Straten (St-Andries en Varsenare), van Snellegem, Jabbeke en Zerkegem lag zuid van deze dijken en werd niet overstroomd tussen de jaren 300-700.

De toestand was dezelfde voor wat betreft het domein Weinebrugge. De fiscus Weinebrugge lag gedeeltelijk ten noorden en gedeeltelijk ten zuiden van deze hoogtelijn. Het noorderlijk deel was tussen de jaren 300-700 hoofdzakelijk een gedeeltelijk onder water lopend gebied. Zelfs het zuiderlijk deel was niet heel vrij van overstroming. Het lag zeer laag en de inham van het Zwin was in die eeuwen zeer breed en drong zeer diep het land binnen. Toch moet de streek bewoond zijn geweest. De helft ervan was zandgrond en bleef waarschijnlijk vrij van overstroming. Enkele oude toponiemen verwijzen naar zeer vroege inbezittingen van de grond: Odmaresham, Leysele en Buggensele. De ligging van de twee eerstgenoemde plaatsen is gekend. Buggensele blijft een raadsel. De plaats werd reeds vermeld in 962.

Na de jaren 700 kwam er verandering. Met het dalen van het waterpeil ten noorden van Brugge (de zee trok zich terug tot over de huidige duinengordel), kon hier het overtollige water afgevoerd worden langs de Reie, de Kerk-, de Leysele en de Boterbeek, die een vaste bedding kregen. En langs de oevers van deze riviertjes ontstonden meersen, wijnen en broeken. Rond deze tijd moet binnen dit gedeelte van de fiscus Snellegem het domein Weinebrugge ontstaan zijn. De bewoners van de magere zandgronden van het oude kroondomein Snellegem zakten geleidelijk af naar het vruchtbaar broekland, waar een nieuw domaniaal centrum ontstond aan de oever van een beek die later, toen er de St Michielskerk gesticht werd, de Kerkebeek zou genoemd worden. Dit vormde de kern van een uitgestrekt complex wijn- en broeklanden, dat langzamerhand droog kwam naarmate de zeespiegel daalde, of naarmate het overtollige water in kleine riviertjes kon gekanaliseerd en afgevoerd worden, en nieuwe vruchtbare gronden ingedijkt.

Dit nodigde de bewoners uit zich verder noordwaarts te vestigen op de nieuwe gronden, en zo ontstond een nieuwe nederzetting, in de uithoek van het domein Weinebrugge, ten noorden van de Boterbeek en links van de Reie, op het grondgebied van de latere stad Brugge. Te hunnen gerieve werd een dochterkerk van St Michiels opgericht en aan de Allerheiligste Verlosser toegewijd: een hulpkerk voor de ver van het domaniaal centrum wonende agglomeratie van de vicus Brugge. De grenzen van de nieuwe parochie waren oorspronkelijk: in het noorden de Ieperleed, in het oosten de Reie, in het zuiden de Boterbeek en in het westen het domein Straten. De parochie St Salvators zou zich later nog verder naar het noorden uitbreiden: naarmate de schorregronden ten noorden van de Ieperleed droog werden en in cultuur werden gebracht, breidde de parochie St Salvators zich nog verder naar het noorden uit, zodat haar

parochiaal gebied aldaar gans het grondgebied innam dat later de parochie St Pieters op de dijk zou vormen.

De villa Weinebrugge.

Wij zullen hier in deze beschrijving slechts het zuiderlijk deel van deze villa beschrijven. Het noordelijk deel ervan, ten noorden van de Ieperleed gelegen, valt hier buiten beschouwing.

Vermits de fiscusnaam Weinebrugge uiteindelijk tot de parochie Sint Michiels beperkt bleef, en de kerk aldaar in 1089 Weinebrugge heette, dan moet het zuiderlijk deel van de fiscus het oudste deel ervan zijn. Wanneer men de toestand te Snellegem en te Zerkegem nagaat, dan blijkt het dat de curtis naast het atrium en de fiscuskerk lag. De villa Weinebrugge (de curtis) lag dus waarschijnlijk naast de kerk en het atrium. De ligging van dit atrium of kerkhof is onveranderd gebleven. Tot in de 19e eeuw stond de parochiekerk van Sint Michiels nog te midden van het kerkhof. De kerk werd slechts in die eeuw afgebroken en herbouwd op de huidige plaats, langsheen de Rijsselse Heerweg. Het is meer dan een vermoeden dat de villa moet worden gezocht ten oosten van de Kerkebeek en in de nabijheid van het atrium. De ligging van deze villa kan met een zekere waarschijnlijkheid worden aangeduid. Naast het kerkhof ligt immers een zeer oude hofstede, Blijdenburg genaamd, « met de bewalde mote daert Casteel op staat metten nederhove, ende cynghele rontomme »¹²⁸. De walgrachten waren zeer breed en er was een grote oppervlakte binnen de walgrachten. Ook de mote kan zeer oud zijn. De hoeve lag, zoals de kerk, ten oosten van de Kerkebeek. Het is zo goed als zeker dat de bewoners van het westelijk gedeelte van de fiscus, langs een brug over de Kerkebeek, de kerk op die plaats konden bereiken. Er lag dus voor de kerk en de curtis een brug over de beek. De vraag kan worden gesteld of die brug Weinebrugge zou hebben geheten en de fiscus zijn naam aan die brug heeft ontleend.

Odmaresham - Hamersam.

Het domein Odmaresham of Hamersam bestond uit een hofstede, meersen en landen, ten zuiden van de kerk Sint Michiels gelegen, langsheen de Leyselebeek¹²⁹. Het domein was in de twaalfde eeuw in het bezit van het Sint-Trudoklooster. Dit zeer oude klooster was oorspronkelijk een prioraat van Augustijner kanunniken, en stond op de parochie Odenghem, tussen Brugge en Oostkamp gelegen. Het Sint Trudo klooster stond nabij de grenzen van de parochies Oostkamp en Sint Michiels. Odmaresham was een oude landhoeve van dit klooster, waarvan het bestaan opklimt tot het ontstaan van het domein Weinebrugge. Odmaresham was tot in de laatste tijden een neerhof van een kasteel, dat nu een rustoord is geworden van de Witte Zusters van Afrika.

(128) K. DE FLOU, *a.w.*, blz. Deel II, kol. 196.

(129) *Ibidem*, Deel V, kol. 342.

Albakin acker

Het klooster van Sint Trudo was met Odmaresham verbonden door een uitgestrekte akker, eigendom van het klooster, die genaamd werd Albakin acker *totam terram illam que jacet inter ammersam et sanctum trudonem... vulgari vocabulo albakin acker appellatur*¹³⁰.

Cortabrugge.

In 1113 schonk de graaf Boudewijn aan het Sint Trudoklooster het domein Cortebrugge. Het domein was 64 gemeten groot en lag ten zuiden van de kerk van Sint Michiels, halfweg de kerk en de hofstede Stokveld¹³¹. Het paalde in het westen aan de heerlijkheid Tillegem en lag bij de Cortebrugge, langsheen de Kerkebeek. De ligging laat vermoeden dat het een broekland was.

Het domein Via.

Tussen het kloosterdomein Odmaresham en dit van Cortabrigga lag er een onbebouwd terrein «*terram quandam incultam*» dat veel schade aan het kloosterdomein berokkende. Het werd Via (Weg) genaamd, omdat het een verbindingsweg was tussen Odmaresham en Cortabrigga. De graaf Diederik schonk dit domein in 1133 aan het Sint Trudoklooster, wellicht om het te vergoeden voor de schade die zijn tegenstrever dit klooster had aangedaan¹³². Op 11e juli 1128 immers had Willem van Normandie de *cellula Sti Trudonis juxta Orscamp sita* totaal uitgeplunderd. Er bleef noch Missale noch kelk meer over om het H. Misoffer op te dragen. De woorden *pauperibus monachis*, de verarmde monniken, zijn wellicht een zinspeling op de plundering van het klooster door het leger van Willem van Normandie¹³³.

Het kloostergoed van Sint Trudo op Weinebrugge is dus ontstaan uit de samenvoeging van de domeinen *Albakin acker*, *Odmaresham*, *Via* en *Cortabrigga*.

In nomine Sancte ac Individue Trinitatis.

Ego Theodoricus, Dei gratia Flandrensis comes, volo notum esse omnibus tam futuris quam presentibus, quod precipue pro anima comitis Suananildis, uxoris mee, et animabus antecessorum meorum, et pro eterna retributione, ecclesie Sancti Trudonis iuxta Brugas et pauperibus Cristis monachis inibi Deo servientibus, terram quandam incultam, que hactenus via vocabatur, iacentem et in longum porrectam inter Cortabrigga et

(130) Archief Groot Seminarie Brugge, Cart. Eeckhout, f. 83, anno 1206. In dit jaar werd de abdij van den Eeckhout te Brugge bevestigd in het bezit van de Albakin acker, een voormalig bezit van de heer van Oostkamp. Het Sint-Trudoklooster bestond reeds vóór dat de abdij te Brugge werd gesticht. De vraag kan worden gesteld of de abdij uit dat klooster is ontstaan.

(131) K. DE FLOU, *a.w.*, deel I, kol. 186.

(132) F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, Brussel, 1938, blz. 146-47.

(133) Gualbertus, *Passio Karoli boni comitis Flandriae*, uitgave Pirenne, 1891, blz. 147.

terram ipsius ecclesie Odmaresham, et que eis maximo fuit impedimento et devastationi segetum, dedi in perpetuum libere possidendam, in manus Letardi eiusdem loci tunc prioris. Et ut hoc donum meum et alia omnia quecumque antecessores mei vel ceteri fideles eidem ecclesie contulerunt rata et inconvulsa permaneant, sigilli mei impressione confirmo, hac lege apposita, ut quicumque contraire presumpserit, centum solidos comiti et ecclesie persolvat.

Signum Balduini notarii, Signum Rasonis Pincerne. Signum Walteri de Zomergbem. Signum Balduini, fratris eius. Signum Balduini, filii eius. Signum Arnoldi de Orscamp. Signum Ansbodi de Odenghem.

*Actum Brugis, anno ab Incarnatione Domini Mo.Co.XXXIII°, indicatione XI, epacta XII, kalendis Octobris*¹³⁴.

Leysele.

Het domein Leysele, vroeger een leengoed, later een kasteel, lag ten zuidoosten van de kerk van Sint Michiels, en ten noorden van Odmaresham en zoals die laatste hoeve, langsheen de Leyselebeek. Het goed lag op een kilometer afstand van de kerk. Ook die sala kan opklimmen tot het ontstaan van de fiscus¹³⁵.

Het goed Ten Briele.

Ten Briele was een leengoed en boerderij nabij het Lappersfort te Sint Michiels. Het behoorde toe aan het Sint Jans Hospitaal te Brugge en wordt reeds in 1280 vermeld. Het lag zeer laag en was hoofdzakelijk meers en weideland¹³⁶.

Buggensele.

Er werden, zoals uit de voorgaande stukken blijkt, in de tiende eeuw tien mansi geschonken aan de Sint Pietersabdij te Gent, waarvan er twee te Buggensele lagen. De tien mansi lagen in Weinebrugge. De nauwkeurige bepaling van de ligging van de eerste twee mansi doet eigenaardig aan. Ze worden als het ware afgezonderd van de acht volgende. Wij kennen de namen van de 16 mansionarii die aan de acht mansi waden verbonden. Ze ontbreken voor de eerste twee mansi. Mogen wij eruit besluiten dat de eerste twee, zoals de mansus Messeem, als réserve door de abdij werden uitgebaat?

Er waren 16 mansionarii voor de acht overblijvende mansi. Waarschijnlijk hadden de mansi daaromtrent dezelfde omvang, zodat er op elke mansus twee laten werkten. De ligging van Buggensele werd niet nader bepaald. Een zeer klein deel van de fiscus Weinebrugge lag ten oosten van de Reie. Wij vermoeden dat Buggensele daàr moet gesitueerd

(134) Arch. Groot Seminarie Brugge, Cart. A Eeckhout, fol. 98 v. Uitgegeven in *La Flandre*, t. III. 1869-1870, blz. 276.

(135) K. DE FLOU, *a.w.*. Deel 9, kol. 657.

(136) *Ibidem*, deel II, kol. 745.

worden. Ten noorden van deze kleine strook grond lag het leengoed genaamd Buggenhout. In 1240 vindt men de vermelding van Bughoute en in 1362 deze van Buchoute¹³⁷. Buggensele, was waarschijnlijk een sala nabij dit bos. De preciese bepaling: twee mansi te Buggensele, kan er op wijzen dat deze mansi in Weinebrugge lagen, maar toch ten oosten van de Reie.

Oedeghem.

Het domein Oedeghem mag in geen geval worden verward met Odenghem, een domein en later een parochie tussen Brugge en Oostkamp gelegen. De naam van de heer van Odenghem verschijnt reeds in 1080¹³⁸. De Heer van Odenghem heeft waarschijnlijk naast zijn woning een bidplaats gesticht, die later een parochiekerk werd. Het Sint Trudoklooster heeft zich op het goed Odenghem gevestigd. De kerk, die parochiekerk en kloosterkerk werd, had Onze Lieve Vrouw als titelheilige, en niet Sint Trudo. Het domein Odenghem heeft nooit deel uitgemaakt van de fiscus Weinebrugge.

En Oedeghem? Het antwoord is niet zo eenvoudig. Oedeghem was volgens K. de Flou een hofstede ten westen van de Doornhaag te Sint Michiels¹³⁹. Ze zou dus in Weinebrugge hebben gelegen. Oedeghem verschijnt echter slechts in de 19e eeuw op enkele kaarten. De oudere teksten door K. de Flou onder Oedeghem vermeld, staan immers in verband met Oudegheem, een domein dat te Loppem lag, en reeds in 1285 in de oorkonden verschijnt¹⁴⁰.

Met een Oedeghem te Sint Michiels dient er geen rekening te worden gehouden.

De grenzen van de fiscus Weinebrugge.

Er heeft tot nog toe veel verwarring geheerst omtrent de omvang van de fiscus Weinebrugge. De fiscus werd zonder meer en zonder verder onderzoek geïdentificeerd met de parochie St Michiels. Twee oorkonden uit 1089 gaven hiertoe aanleiding.

In 1089 bevestigde graaf Robrecht het kapittel van St Donaas te Brugge in het bezit van de kerk Sint Michiels in de villa Weinebrugge¹⁴¹. In hetzelfde jaar taxeert de bisschop van Doornik Radbodus II de moederkerk Weinabrigga voor twee solidi jaarlijks te betalen aan de bisschop¹⁴². Uit beide stukken heeft men het besluit getrokken

(137) Ibidem, deel II, kol. 1001 en 1003. Behalve de reeds vermelde stukken in verband met Buggensele, kunnen nog worden vermeld: Biggesele (zie kol. 1001) en Hugo de Beghensele in 1143 door K. de Flou ten onrechte ondergebracht onder het woord Viggezele, alwaar hij ook bij vergissing de tien mansi van Weinebrugge heeft gelocaliseerd.

(138) K. DE FLOU, *a.w.*, Deel 11, kol. 687.

(139) Ibidem, kol. 695.

(140) Ibidem, kol. 1135.

(141) M. GYSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, nr 170, blz. 295: *Aecclesia S. Michahelis in villa Weinabriga*.

(142) Arch. Bisdom Brugge, Fonds St Donaas, oork. van 28 december 1089.

dat Weinebrugge gelijk te stellen was met de parochie Sint-Michiels. In 1089 was dit inderdaad zo. Hieruit mag men echter niet besluiten dat de grenzen van de fiscus Weinebrugge te identificeren zijn met deze van de parochie Sint-Michiels, noch dat het parochiaal gebied van Sint-Michiels zich oorspronkelijk niet verder uitstreckte dan de parochie in 1039. De kerk Sint-Michiels, door de bisschop Radbodus Weinebrugga genaamd, liet ten noorden van de Boterbeek voor de opkomende agglomeratie, die de vicus Brugge zou vormen, een hulpkerk stichten. De helft van de fiscus werd door de nieuwgestichte parochie van Sint Salvators opgeslorpt. De naam van de fiscus Weinebrugge ging in dit gebied van de Sint Salvatorsparochie verloren, en deze naam bleef voorbehouden en beperkt tot de oude moederparochie St Michiels. Een heel normale zaak. Ook te Snellesem en te Syssele ging de naam van het domein in de nieuwgestichte parochies verloren.

De fiscuskerk is dus de Sint Michielskerk. Zij, en zij alleen, droeg de naam van Weinebrugge. In het stuk van de bisschop van Doornik uit 1089 werd de Sint Michielskerk de kerk Weinebrugga genoemd. Ze is dus de oudste kerk van de fiscus.

Deze kerk was daarenboven een *ecclesia mater*: ze stichtte een hulpkerk: de Sint Salvatorskerk, die de oudste kerk was op het Brugs grondgebied. De nieuwe parochie kreeg de handen vrij om zich naar het noorden uit te breiden, naar gelang nieuwe gronden droog kwamen en bewoond werden. Ze kreeg echter nooit de toelating om zich naar het zuiden uit te breiden. Ze werd slechts enkele meters noord van de Boterbeek gebouwd, en heeft haar parochiaal gebied nooit ten zuiden van de Boterbeek kunnen uitbreiden. De Boterbeek die vlak naast de kerk loopt is en blijft de grens.

Dit is slechts uit te leggen, wanneer men aanvaardt dat de rechter oever van de Boterbeek reeds behoorde tot de parochie van de *mater ecclesia* St Michiels die steeds haar rechten heeft doen gelden. Zo bij het oprichten van de parochie van het Begijnhof in 1245: eertijds was « de wijngaard » een onderdeel van de oude fiscus Weinebrugge; toen het parochie werd, moest het Begijnhof jaarlijks *IV solidi* betalen aan de oude moederkerk van de fiscus, het verafgelegen St Michiels, evenals aan de in de onmiddellijke nabijheid gelegen en veel belangrijker stadskerken St Salvator en O.L.Vrouw¹⁴³. De identificatie van de fiscus Weinebrugge met de parochie St Michiels is uitgesloten door het feit dat de kerk van Sint Michiels een moederkerk was en dus binnen haar parochiaal gebied een dochterkerk gesticht werd. Ten zuiden van de Boterbeek, in de parochie Sint Michiels, is er geen ander parochiekerk die in aanmerking kan komen als hulpkerk. Wij moeten deze niet zoeken rechts van de Reie, want daar zijn wij in het parochiaal gebied van Sijsele. Ook niet ten zuiden van Sint-Michiels, want daar begon het domein en de *ecclesia mater*, de moederkerk Oostkamp. De hulpkerk is ook niet te vinden ten westen van Sint-Michiels, want daar botsen wij

(143) Oorkonde van Walter van Marvis, bisschop van Doornik (mei 1245), u'tg. C. Callewaert, in de *Handel. van de Soc. d'Emul.*, LIV, 1904, blz. 287 v.

op het Tillegemse, dat in een ander domein lag. De hulpparochie kan dus slechts ten noorden van de Boterbeek worden gevonden, waaruit wij dan ook besluiten dat de parochie St Salvators uit de parochie van St Michiels is ontstaan, en dat de fiscus Weinebrugge zich uitstreckte tot aan de Ieperleed; tot daar immers strekte zich de oorspronkelijke parochie St Salvators uit.

Een nieuwe bevestiging van de oorsprong van de St Salvatorskerk uit de fiscuskerk Weinebrugge werd onlangs door Z.E.H. English ontdekt. Al de parochies van de stad Brugge kwamen vroeger samen voor de kruisprocessies. Elk van de drie dagen werd de processie ingericht door een van de drie grote stadskerken, die dan de leiding overnam van heel de plechtigheid. De kruisprocessie vormt een interessante bladzijde Brugse geschiedenis. 't Verste dat Z.E.H. English kon achterhalen brengt ons tot het jaar 1419. De maandag kwam men bijeen in St Salvators — men begon met de minste kerk — de dinsdag in O.L.Vrouw, en de woensdag in St Donaas. De keuze van de stadskerken is zeer belangrijk. Het is een oeroude gewoonte dat de kruisprocessie of uitgaat van de moederkerk naar de dochterkerk of omgekeerd. St Salvators hield statie te St Michiels. Waarom te St Michiels? Omdat de banden tussen beide kerken nog niet waren vergeten ¹⁴⁴.

De kerk Sint Salvators, die gesticht werd in de rechthoek gevormd door de Boterbeek en de Reie, strekte zich in het westen uit tot aan het domein Straten. Slechts langs de westkant had de St Salvatorsparochie geen natuurlijke grenzen. Deze zijn nochtans goed gekend en zijn dezelfde westgrenzen als die van de parochie St Baafs die uit St Salvators werd genomen. Ze liepen nagenoeg in rechte lijn noord-zuid van de Ieperleed tot bijna langsheen de kerk van St Andries, en dan verder in de richting zuid-oost naar de Boterbeek. Kan. Duclos heeft de grenzen van het parochiaal gebied van de oude St Salvatorsparochie beschreven:

« Cette paroisse de St Sauveur, après l'érection de la paroisse du Château, continue à s'étendre à l'est du Bourg, sur le territoire actuel de Ste-Walburge, détachée seulement en 1239, et qui resta sous le patronat de St Sauveur; comme elle s'étendait, vers l'ouest, hors de l'enceinte actuelle, sur les terrains de St-Bavon, qui avait déjà un curé en 1239. La paroisse de St-Jacques, autrefois en ville et hors ville, jusqu'à l'Iperleed ou canal d'Ostende, fut découpée dans le territoire de St-Sauveur vers 1240. La paroisse de St-Sauveur s'étendait encore, au XVIe et au XVIIe siècle, sur une grande partie de St-André jusque près du village et jusqu'à l'Iperleed, du Waggelwater à Schipstalle. Cette paroisse de St-Sauveur peut avoir été érigée dans un vaste domaine, qui passa plus tard au comte de Flandre » ¹⁴⁵. Kan. Duclos had goed gezien, doch kon het domein niet aanduiden waaruit de St-Salvatorsparochie werd genomen.

(144) Z.E.H. English - Parochieblad Brugge, 26 mei 1957. Dagklapper. Als stadskerk was Sint Salvator reeds boven het hoofd gegroeid van de moederkerk en begon deze reeds als haar hulpkerk te aanschouwen.

(145) Ad. Duclos, Brugge, Histoire et Souvenirs, Brugge, 1910, blz. 277.

Dit domein was de fiscus Weinebrugge. Het vertegenwoordigde in omvang de helft van de fiscus. De ene helft van Weinebrugge lag ten noorden van de Boterbeek, en werd de parochie St-Salvators, en de andere helft lag ten zuiden ervan en bleef de parochie Sint-Michiels.

Meteen zijn de grenzen van het domein Weinebrugge gekend. Haar gebied vormde een lange strook langs de linkeroever van de Reie, ten noorden begrensd door de Ieperleed, ten oosten door de Reie, ten zuiden door het domein Oostkamp en ten westen door de domeinen Straten en Tillegem.

Gans het domein Weinebrugge kwam later in de heerlijkheid Sijsele terecht. Dit legt ons uit hoe het komt dat de grenzen van het Sijseelse ten noorden van de Boterbeek dezelfde waren als deze van de oorspronkelijke St-Salvatorsparochie, en ten zuiden van de Boterbeek niet overeenstemden met deze van de parochie St-Michiels. De grenzen van het Sijseelse liepen dwars door het parochiaal gebied van St.-Michiels, langsheen de heerlijkheid Tillegem, dat een ambacht op zich zelf vormde en nooit in het Sijseelse terecht kwam. De uitleg hiervan is zeer eenvoudig: Tillegem lag in het kroondomein Snellegem. Sporen hiervan zijn in 1089 nog terug te vinden. In dit jaar bevestigde de graaf de proost van Sint Donaas en het kapittel in haar bezittingen. In de oorkonde vinden wij de volgende tekst: *Hec igitur bona prebendis fratrum attitulantur. Aecclesia Sancti Michabelis in uilla Uueinebriga, cum omnibus appendiciis, decimis, agris, mancipiis, vectigalibus, excepto regio fisco.* Het kapittel werd dus bevestigd in het bezit van de kerk van Sint Michiels, met uitzondering van de koninklijke fiscus. Door regius fiscus is hier te verstaan de heerlijkheid van Tillegem, die bij de parochie van Sint Michiels was ingelijfd, maar nooit deel uitmaakte van de fiscus Weinebrugge, doch wel van de koninklijke fiscus Snellegem.

De heerlijkheid van Sijsele nam ten westen van de Reie de grenzen over van het domeinencomplex (Weinebrugge) en niet deze van het parochiaal complex. Geen van de twee parochies die in Weinebrugge werden opgericht, kwam totaal in het Sijseelse terecht.

De parochie van Sint Salvators breidde zich uit tot ver over de Ieperleed. Gans de parochie van Sint Pieters op de dijk werd uit de parochie van Sint Salvators genomen. De parochie van Sint Pieters werd nooit in de heerlijkheid van Sijsele ingelijfd. Het grondgebied van Sint Pieters lag immers niet in dit van de fiscus Weinebrugge. Zo heeft ook Tillegem dat deel uitmaakte van de parochie van Sint Michiels hetzelfde lot ondergaan: het werd nooit in de heerlijkheid van Sijsele opgenomen, omdat dit domein in de fiscus van Snellegem en niet in deze van Weinebrugge lag.

Wij kunnen benaderend de oppervlakte berekenen van de fiscus Weinebrugge. De parochie van Sint Michiels heeft een oppervlakte van 959 hectaren. Hiervan moeten de 316 hectaren worden afgenomen van het ambacht van Tillegem, de regius fiscus. Wij komen aldus voor het zuiderlijk deel van Weinebrugge tot 643 hectaren. De berekening van het noorderlijk deel van Weinebrugge is niet zo eenvoudig. Toch kan de uitgestrektheid ervan worden achterhaald. De gemeente van Sint

Andries, in 1796 opgericht, strekte zich uit over de oude parochie van Straten of Sint Andries en over de oude parochie van Sint Baafs + de Sint Salvatorskerk, t.t.z. over gans het noorderlijk deel van Weinebrugge. De nieuw opgerichte gemeente had een oppervlakte van 2048 hectaren en 32 ca.¹⁴⁶. Indien wij de omvang der oude parochie van Sint Andries kunnen achterhalen en deze aftrekken van de 2048 hectaren, dan hebben wij meteen de oppervlakte gevonden van het noorderlijk deel van Weinebrugge. De parochie van Straten of Sint Andries strekte zich uit over 3735 gemeten en 58 roeden of 1651 hectaren en 62 ca. Het noorderlijk deel van Weinebrugge (zonder het stadsgebied) had dus een oppervlakte van 396 hectaren en 70 ca. Hierbij zou het grondgebied van de stad Brugge dat tussen de vestingsgordel en de Reie lag (links van de Reie), nog moeten worden toegevoegd. Ook met dit grondgebied dat hoofdzakelijk uit wijnen, meersen en broeken bestond, moet rekening worden gehouden, wat betreft de uitgestrektheid van het noorderlijk deel van de fiscus Weinebrugge. Het besloeg nagenoeg 130 hectaren. De totale oppervlakte van het noorderlijk deel van Weinebrugge was dus 526 hectaren. Wanneer de oppervlakte van het noorderlijk en van het zuiderlijk deel samengevoegd wordt, komen wij aan een totale oppervlakte voor de fiscus Weinebrugge van 1169 hectaren. Iedereen zal begrijpen dat die cijfers slechts benaderend zijn.

De parochie van Sint Baafs en de Sint Salvatorshoek.

Wij kunnen het grondgebied van Weinebrugge ten noorden van de parochie van Sint Michiels in een westelijk en een oostelijk deel verdelen. Wij laten het stadsgebied van Brugge links van de Reie buiten beschouwing.

Het oostelijk deel was veel kleiner in omvang dan het westelijk deel. Het was door blauwe paalstenen afgezet en lag tussen deze paalstenen en de vestingen van de stad. Dit gebied heette: de paallanden. Deze lagen rondom de stad. Het westelijk deel lag tussen de paallanden en de heerlijkheid van Straten. Gans deze westelijke helft lag in de heerlijkheid van Sijsele¹⁴⁷.

De oostelijke grens van Straten en meteen de westelijke grens van Weinebrugge is gekend. Zij begon ten zuiden aan de splitsing van de Diksmuidse Heerweg en het Carrestraetkin, liep vandaar noordwestwaarts tot aan het samenlopen van de Gistelsteenweg en de dreef die leidt naar het kasteel Steentien. Vandaar liep ze verder noordwestwaarts, kruiste de Zandstraat, de Legeweg en de Noordbruggheweg (Hoogweg), tot aan de paalsteen die een vijftigtal meters ten noorden van deze weg

(146) Stan. D'YDEWALLE, *Geschiedenis van Sini Andries*, blz. 58: lijst der gebouwde gronden in 1768.

(147) Daar gans het gebied ten oosten van de stad Brugge vanzelfsprekend in het Sijseelse lag, en Weinebrugge, het gebied ten westen van Brugge, in deze heerlijkheid werd ingelijfd, zo was de stad Brugge langs alle zijden door dezelfde heerlijkheid begrensd. Het was wellicht om deze praktische reden dat Weinebrugge bij de heerlijkheid van Sijsele en niet bij deze van Straten werd gevoegd.

stond. De grenslijn liep vandaar pijlrecht het noorden in, tussen Ter Lucht en Ter Zaele, tot aan de Ieperleed.

Hetzelfde grondgebied kan en werd ook anders verdeeld. Wij laten nogmaals het stadsgebied buiten beschouwing. De scheidingslijn werd hier nu getrokken door de Gistelsteenweg. Ten zuiden van deze steenweg werd de parochie van Sint Baafs opgericht. Ten noorden van deze steenweg lag hetgeen genoemd werd de Sint Salvatorshoek. De « *Sint Salvators houck licht tusschen Sint Baefs en de riviere van Passendaele streckende van barme van de buitenvest westwaart tot aen de dreve van Mr Andries de la Coste* »¹⁴⁸. De « *riviere van Passendaele* » is de gekende Ieperleed. De dreef liep van het Kasteel Ter Lucht (eigendom van Andries de la Coste) naar de Ieperleed.

De parochie van Sint Baafs en de Sint Salvatorshoek komen beide uit de parochie van Sint Salvators. Dit hoeft geen betoog voor wat betreft de Sint Salvatorshoek.

De parochie van Sint Baafs wordt reeds vermeld in 1216. In een oorkonde van dit jaar is er spraak van de tienden van de parochie van Sint Baafs waarop de abdij van Sint Andries recht had¹⁴⁹. Het jaartal van de stichting van de parochie is niet gekend. Wij noteren hier graag dat er in de disrekeningen van de parochie vermeld staat: *Sint Baefs... eene parochie ofte branche van de d'heerlyckbede van Zysele*¹⁵⁰. Ook de Sint Salvatorshoek staat vermeld als deel uitmakende van dezelfde heerlijkheid¹⁵¹. De parochie van Sint Baafs behoorde tot het patronaat van de bisschop van Doornik, zoals de Sint Salvatorskerk, waaruit ze werd genomen. Een onuitgegeven oorkonde van de Brugse bisschop Carolus-Philippus de Rodoan, van 30 mei 1613 bewaard te Brugge (Rijksarch. Nr 6032 bl.) bepaalt: *dat deselve (de parochianen van S. Baefs) tselve buerliedder nataelgeldt te ghecostumeerde hoochtijden sulen betaelen in de kercke van S. Salvatoers*¹⁵². De parochiekerk werd in 1577 in de godsdienstberoerten gesloopt. In 1612 werd de kerk ten gronde toe afgebroken. Op 15 april 1610 had de bisschop Carolus-Philippus de Rodoan de parochie bezocht en aan de inwoners de toelating verleend een nieuwe kerk te bouwen. Er werd echter van deze toelating geen gebruik gemaakt. Het is in die omstandigheden te begrijpen dat de bisschop in 1613 de parochianen van Sint Baafs in herinnering brengt dat ze zich niet kunnen onttrekken aan het betalen van het nataalgeld aan de St. Salvatorskerk, die haar moederkerk was. De parochie werd in 1647 afgeschafte en bij de drie portieën van Sint Salvators gevoegd.

(148) St. D'YDEWALLE, *Geschiedenis van Sint-Andries*, blz. 15 (Paalboek Brugge, 1563).

(149) Rijksarch. Brugge, oork. nr 2417 blz.

(150) Rijksarch. Brugge, Aanwinsten, nrs 13160 en 9332. De rekeningen werden nagezien door de greffier van de heerlijkheid van Sijsle. — M. VAN COPPENOLLE, *Geschiedenis der Sint Baafsparochie*, 1935, blz. 13.

(151) Rijksarchief, Brugge, Aanwinsten, nr 3769.

(152) Album English, Eg. I. STRUBBE, *De parochies te Brugge vóór de 12e eeuw*, blz. 364.

Bemerk nog terloops dat de omvang van de parochie van Sint Baafs zeer gering was. Sint Baafs kan dan ook niet tot de vroegste kerstening opklimmen.

De westkant van het kroondomein.

Tot nu toe hebben wij altijd uitgezien naar de oostkant van de fiscus Snellesem. Het wordt tijd dat wij onze blikken werpen naar de westkant van de fiscus en eens onderzoeken of er ook langs die kant geen brokstukken van het domein verloren gingen.

Twee kleinere domeinen, Jabbeke en Zerkegem, die aldaar palen aan Snellesem, hebben in vroegere tijden deel uitgemaakt van het kroondomein. Eerst dan wanneer Jabbeke en Zerkegem ingeschakeld worden in de fiscus Snellesem, kan het Oosthof als centrale hoeve van het domein doorgaan. De uiterste oostgrens van de fiscus lag op 10 kilometers van het Oosthof. Het is meer dan waarschijnlijk dat de centrale hoeve daaromtrent in het midden van de fiscus stond. De uiterste westgrens van de fiscus moet dus ook daaromtrent op 10 kilometers van het Oosthof van Snellesem terug te vinden zijn. Dit kan slechts wanneer Jabbeke en Zerkegem de westgrens van het domein vormden.

Zerkegem

Het domein Zerkegem was te klein om een afzonderlijke fiscus te vormen. Zerkegem heeft slechts een oppervlakte van 800 hectaren. De « villa » Zerkegem was nog kleiner. De noordkant van Zerkegem is immers poldergrond, en werd dus slechts na 700 in kultuur gebracht.

Zerkegem kan slechts deel hebben uitgemaakt van een domein dat ten oosten of ten westen van de villa lag. In het noorden immers paalt het aan Ettelgem dat wij in de westgrens zullen terugvinden en in het zuiden paalt het slechts met een zeer kleine strook aan Aartrijke. Het is dus uitgesloten dat het vroeger één geheel met dit laatste domein zou hebben gevormd. Alles wijst erop dat Zerkegem deel heeft uitgemaakt van een domein dat ten westen of ten oosten ervan lag.

Welke zijn de westgrenzen van Zerkegem?

Zerkegem paalt in het westen aan Roksem, Ettelgem en Bekegem.

Roksem.

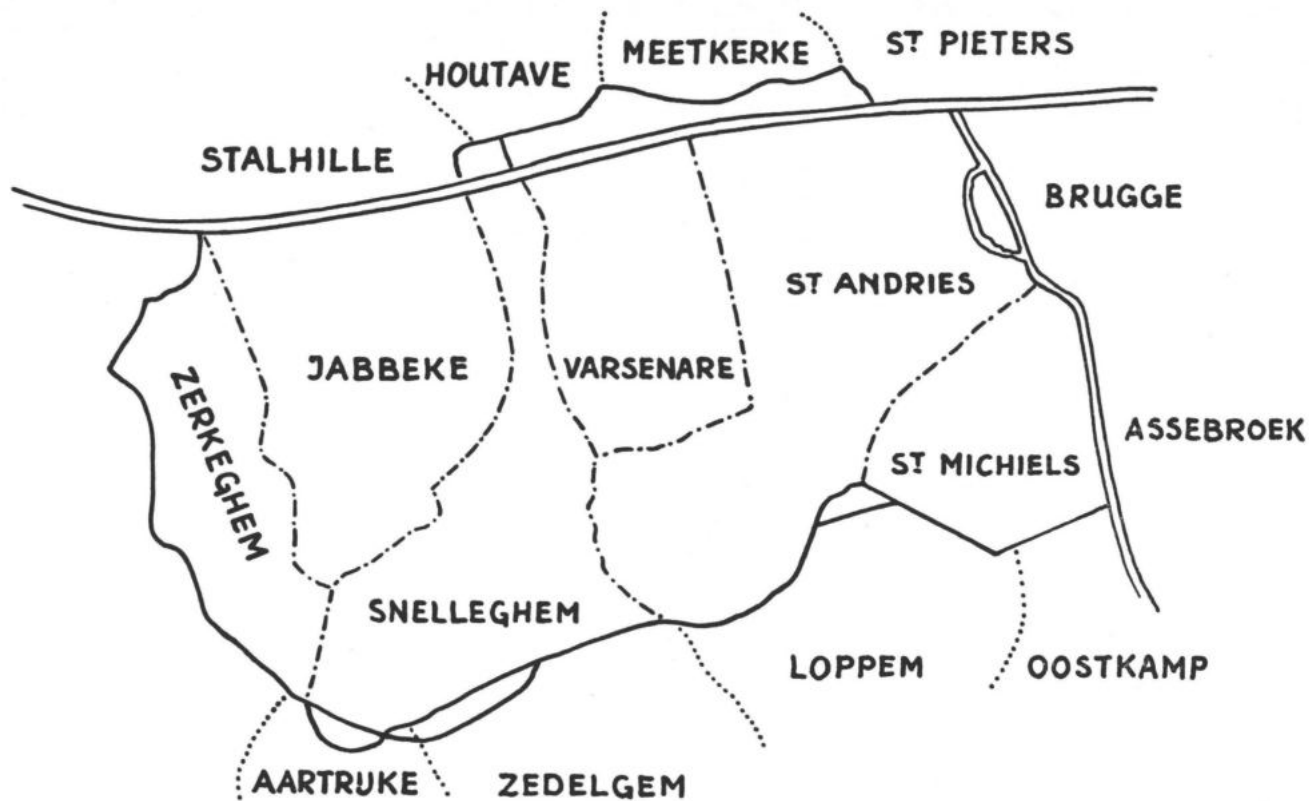
Roksem bezat reeds een kerk in 745. In dat jaar immers schonk priester Felix de cella Roksem, die hij zelf had gebouwd, met de woning van de priester die de kerk bediende en nog andere goederen, aan de abdij van Sint Bertijn te Sint Omaars. Roksem is een van de oudste parochies van de Vlaanderengouw. Het eerste kerkje stond op een zeer uitgelezen plaats: in de zandstreek, op een hoogvlakte, op de hoge dijken, langsheen de Oude Bruggeweg. De kerk was toegewijd aan Sint Michiel. De eerste parochies waren zeer uitgestrekt: Snellesem en Sijsele kunnen er als bewijs voor dienen. Het is derhalve te verwachten dat meer dan een parochie uit Roksem is ontstaan.

FISCUS SNELLEGHEM

(64)

J. NOTERDAEME

112

Ettelgem.

Ettelgem werd gesticht ten noorden van Roksem, aan de rand van de poldervlakte, wanneer het water zich, na 700, uit het waddengebied had teruggetrokken en de polderstreek bewoonbaar was geworden. Adlingem (Ettelgem) was reeds parochie in 1026¹⁵³. De parochie werd genomen uit Roksem. De kerk werd toegewijd aan Sint Elooï, maar stond, zoals Roksem, onder het patronaat van de abdij van Sint Bertijn, en heeft dezelfde patroon, Sint Michiel, als patronus loci, als patroon van het grondgebied van de parochie.

Westkerke.

Deze parochie werd gesticht ten westen van Roksem. Vandaar de naam Westkerke. Westkerke was, zoals Ettelgem, reeds parochie in 1026. Westkerke heeft Sint Omaar als titelheilige van de kerk. Het is gekend dat de abdij van Sint Bertijn in de stad St.-Omaars werd gesticht. Westkerke stond zoals Roksem onder het patronaat van de abdij van Sint Bertijn. De parochie Westkerke werd zonder de minste twijfel uit Roksem genomen.

Roksem, Ettelgem, Westkerke vormden dus, kerkelijk beschouwd, één geheel, een domein.

Bekegem.

De oorsprong van Bekegem ligt nog in het duister. Bekegem vormt als het ware een eiland in het gebied dat onder de invloed stond van de abdij van Sint Bertijn. Wij moeten er immers rekening mede houden dat ook Eernegem, dat ten zuiden van Bekegem ligt, een zeer uitgestrekte parochie was, en in 1119 reeds in het bezit was van de abdij van Sint Bertijn¹⁵⁴. Men zou dus verwachten dat Bekegem, zoals Roksem, Ettelgem, Westkerke en Eernegem onder één en hetzelfde patronaat heeft gestaan. Bekegem stond echter onder het patronaat van de abdij van Sint Amand, en heeft Sint Amand als patroonheilige van de kerk. Hiervoor is tot nu toe nog geen uitleg gevonden. Mogen wij veronderstellen dat Bekegem oorspronkelijk heeft toebehoord aan de abdij van Sint Bertijn, en dat deze abdij het patronaat van Bekegem met de abdij van Sint Amand heeft uitgewisseld tegen een ander goed? Onmogelijk is dat niet. Het naastbijgelegen Zedelgem behoorde oorspronkelijk toe aan de abdij van Sint Amand. Deze abdij heeft in 1266 het patronaat van Zedelgem geruild met de Sint Pietersabdij tegen een ander goed¹⁵⁵. Het gebeurde wel meer dat het patronaat van een kerk door ruiling van

(153) K. DE FLOU, *a.w.*, Deel 4, kol. 63.

(154) F. H. D'HOOP, *Recueil des chartes du prieuré de Saint Bertin à Poperinghe*, Bruges, 1870, p. 10.

(155) F. RONSE, *Geschiedenis van Zedelghem*, blz. 69. De ruiling geschiedde: feria VI post Jubilate, in 1266.

de ene abdij overging naar een andere abdij. Bekegem behoorde reeds toe aan de abdij van Sint Amand in 1107. In dit jaar immers bevestigde Baldericus, bisschop van Doornik, de abdij in het bezit van Bekegem¹⁵⁶. Indien er vroeger een ruiling was geschied, dan moet dit vóór 1107 gebeurd zijn.

Wat er ook van zij, de abdij van Sint Amand was in elk geval niet vreemd aan de streek. In 822 werd zij bevestigd in het bezit van de villa Koekelare. Deze villa was zeer uitgestrekt. Eernegem zou er deel van hebben uitgemaakt¹⁵⁷. Bekegem lag dus vroeger ofwel in het domein Roksem, ofwel in het domein Eernegem. Zerkegem heeft nooit in verband gestaan met de parochies die ten westen van Zerkegem lagen.

Ook op wereldlijk gebied stond Zerkegem los van deze domeinen. In 1180 schonk de ridder Arnold van Gistel de tienden van Eernegem, Westkerke, Roksem en Bekegem, die hij in leen hield van de graaf van Vlaanderen, aan de abdij van Oudenburg. Ook hier valt Zerkegem buiten het complex van deze domeinen.

Het besluit lijkt gewettigd dat Zerkegem niet aansloot met een domein dat in het westen lag. Het moet dan ook deel hebben uitgemaakt van een domein dat ten oosten ervan lag. Dit besluit dringt zich op, wanneer wij bedenken dat er wel een verband was tussen Zerkegem en het Oosthof¹⁵⁸. Dit domein kan dan ook geen ander geweest zijn dan het domein Snellegem.

Jabbeke

Jabbeke ligt ingesloten tussen Zerkegem en Snellegem. Een enkel blik op de kaart is voldoende om tot de vaststelling te komen dat, indien het bewezen is dat Zerkegem in het domein van Snellegem lag, er niet meer moet bewezen worden dat Jabbeke er deel van uitmaakte.

*
* *

Zerkegem en Jabbeke komen uit de fiscus Snellegem. Indien dit waar is, dan moet ook kunnen worden bewezen dat beide parochies reeds vóór 941 ervan waren afgescheiden. Het staat immers vast dat ze in 941 niet meer in de fiscus lagen.

(156) Ch. DUVIVIER, *Actes et Documents Anciens*, 1898, blz. 54: altaria hec... de Marchengem, de Winginis, de Berneham, de Sedelengem, de Bichengem. Duviervier ziet in Bichengem de parochie Bissegem. De opsomming is echter geografisch, en klimt van het zuiden op naar het noorden, zodat er meer kans bestaat dat Bichengem hier staat voor Bekegem. De kerk Bekegem is in alle geval een bezit geworden van de abdij van Sint Amand.

(157) L. VANHEULE, *Ichtegem en de villa Koekelare*, 1953, blz. 35 en vlg.

(158) J. NOTERDAEME, *Het Oosthof te Snellegem*, Twee oude schaaopdriften van het Oosthof op Steene, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1956, blz. 109 en vlg.

Dit kan, voor wat Zerkegem betreft, met zekerheid worden uitgemaakt.

De kerk te Zerkegem had van overouds als titelheilige de H. Vedastus en stond onder het patronaat van de abdij van Sint Vaast. Het « pouillé » van het bisdom Doornik, uit de 14e eeuw, duidt als patroon aan: *abbas S. Vedasti*¹⁵⁹. Volgens de rekeningen van de stad Brugge uit 1303 had de abt van de abdij van Sint-Vaast kerkelijke inkomsten te Zerkegem: de pastoor was hem een pond schuldig: *De Gossein, le doyen de Zerkeghem, pour dette que il devoit al del abbeie de Saint Vaes d'Arras: 1 lb.*¹⁶⁰.

Door de bul van Paus Alexander III (Sens, 1164, november 14), wordt aan de abdij de pauselijke bescherming toegekend en haar bezittingen bekrachtigd: *Serchingehem cum berberia*¹⁶¹.

Over de ligging van de *berberia* valt niet meer te twijfelen: ze lag op Testerep, te Steene, op de parochie Sinte Katarina, dus in de nabijheid van Zerkegem. Daar wij enerzijds weten dat de schaaafdriift naast Zerkegem lag en anderzijds dat de heren van Koekelare, die in de buurt van Zerkegem woonden, het altaar van Zerkegem met de schaaafdriift hadden geusurpeerd in de twaalfde eeuw en gedwongen werden ze terug te schenken aan de abdij van Sint Vaast en dit op aandringen van de graaf van Vlaanderen en van de bisschop van Doornik, mogen wij met zekerheid besluiten dat Serchingehem = Zerkegem.

Ook K. de Flou¹⁶² identificeert Serchingehem met Zerkegem en citeert uit de 14e eeuw in 1317: weduwe van Serkenghem - in 1330: Jan van Zerkengheem - in 1331: Johannes de Zerkengheem - 1334: Johannes de Zerkingheem.

Wij zijn echter verplicht veel oudere stukken op tafel te leggen. Wij moeten bewijzen dat Zerkegem, de villa Zerkegem, reeds vóór 941 van het domein Snellegem was afgescheiden.

De villa Zerkegem behoorde reeds vóór 941 toe aan de abdij van Sint Vaast. Als bewijs hiervoor hebben wij het diploma van Sint Vaast van Karel de Kale van 30 oktober 867¹⁶³. Uit dit diploma blijkt dat in 867 niet slechts het altaar van Zerkegem, doch de villa, het ganse domein Zerkegem, in het bezit was van de abdij. De passus in het diploma die hier van belang is luidt als volgt: *In pago Belvacensi, Mediolanas, Pateas Aquas et Angilcurtem, mansum indominicatum et alios mansos XXIV cum ecclesia ac vineis et ceteris appendiciis; Valles super fluvium Summam, cum camba I et duabus molendinis et mansis ad eodem pertinentibus qui in dominicatu nostro fuerunt; Stagras, Saltiacum, Armentarias, Mast, Marcheim, Sirigobheim,...*

(159) A. LONGNON, *Pouillés de la province de Reims*, II, Parijs, 1908, blz. 451.

(160) Em. VANDEN BUSSCHE, *Inventaire des Archives de l'Etat à Bruges, Section Première, Franc de Bruges*, I Chartres Bruges, 1881, blz. 166.

(161) *Inventaire sommaire des Archives Départementales antérieures à 1790*, Archives ecclésiastiques, série H. fonds de l'abbaye de St-Vaast, I, blz. 6.

(162) K. DE FLOU, *Woordenboek voor Toponymie*, Deel 18, kolon 401.

(163) Cartulaire de l'abbaye de Saint Vaast d'Arras, rédigé au XII siècle par Guimann - publié par M. le Chanoine Van Drival, Arras, 1875, blz. 42, en G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, II, Parijs, 1952, nr. 304.

Slechts de passus eindigende met *appendiciis* wordt beheerst door *In pago Belvacensi*: de Somme vloeide niet door de gouw van Beauvais. De ligging van Sirigoheim wordt niet nader bepaald. Niets belet dat het in de Flandrensis zou liggen. Sirigoheim werd tot nu toe nog niet geïdentificeerd. Het is echter te vereenzelvigen met Zerkegem. Er zijn immers een aantal andere stukken die de bezittingen van de abdij van Sint Vaast aanduiden en waarin Sirigoheim onder andere vormen voorkomt, doch telkens op dezelfde plaats, in dezelfde rangorde. Het eerste stuk is een falsum - het tweede is echt - het derde en vierde zijn verdacht, wellicht ook de twee volgende. Daarover echter gaat het niet, maar wel over de verschillende vormen waaronder de plaats Zerkegem wordt vermeld, vormen die ons trapsgewijze tot Serchingehem terugbrengen.

- Privilegium Stephani Pape: 765 - Stagras, Atramentarias, Mast, Marcheim, Sirigeim... blz. 23.
- Privilegium Caroli Regis: 867 - Stagras, Saltiacum, Armentarias, Mast, Marcheim, Sirigoheim... blz. 42.
- Privilegium Hincmari Remensis archiepiscopi: 870 - Stagras, Saltiacum, Atramentarias, Mast, Marcheim, Sirigotem... blz. 27.
- Privilegium Johannis Pape: 875 - Stagras, Saltiacum, Atramentarias, Mast, Marcheim, Syringnhem... blz. 36.
- Privilegium Odonis regis: 891 - Stagras, Salciacum, Atramentarias, Mast, Marcheim, Sirengeheim, cum omnibus precariis ad eisdem villas pertinentibus... blz. 53.
- Privilegium Benedicti pape: 1024 - Stagras, Saliacum, Florbais, Leventeis, Sarchingehem cum ecclesia et familia, ... in Flandris unam berberiam et unam dimidiam in Testereph... blz. 60.
- Aiud ejusdem privilegium (Alexandri pape): 1164 - Merenies, Serchingehem cum berberia... blz. 94.

Wanneer wij deze stukken leggen naast het diploma van Karel de Kale voor Sint Vaast, het diploma waarvan de echtheid niet wordt in twijfel getrokken, dan komen wij tot het besluit dat Sirigoheim te vereenzelvigen is met Serchinguehem uit de bul van Paus Alexander III, een bul waarvan de echtheid niet werd betwist. De villa Zerkegem was dus in 867 in het bezit van de abdij van Sint Vaast.

Voor wat Jabbeke betreft, liggen er geen duidelijke bewijzen voor handen. Toch kan er met een betrekkelijke waarschijnlijkheid worden uitgemaakt dat ook Jabbeke vóór 941 van Snellegem werd afgescheiden. Jabbeke bestond reeds als afzonderlijke parochie vóór 988. De bul van Paus Jan XV, van 988, bevestigde dat de kerken van Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel en Vlissingen in het bezit waren van de bisschop van Noyon-Doornik. De bul is slechts een bevestiging. De kerk van Jabbeke was dus reeds vroeger in het bezit van de bisschop, reeds vóór 988 een parochie - wellicht dan ook reeds vóór 941.

De villa Zerkegem.
Het atrium of kerkplein.

De villa Zerkegem behoorde reeds vóór 867 toe aan de abdij van Sint Vaast. Door villa is in die tijd te verstaan, niet enkel een hofstede doch gans het domein Zerkegem. Is er nog iets van het oud bezit van de abdij terug te vinden? Wij beginnen ons onderzoek met de kom van het dorp. Het is immers te veronderstellen dat de kerk gebouwd werd, zoals elders waar een domaniale kerk werd opgericht, in de nabijheid van de voornaamste curtis van het domein.

Zijn er nog sporen van het bezit van de abdij in de dorpskom overgebleven? Wij hebben reeds gezien dat de kerk en dan ook het atrium in de twaalfde eeuw aan de abdij gerestitueerd werd. Hoe groot was het kerkplein?

Er is hier een zeer belangrijke vergelijking te maken tussen het atrium te Snellegem en dit van Zerkegem, niet enkel voor wat de oppervlakte ervan betreft, doch ook voor wat betreft de schikking ervan. Men heeft bij de vergelijking ervan de indruk dat Snellegem, de oudste kerk in het westen van Brugge, aldaar als voorbeeld heeft gediend voor de kerken die later in het domein werden opgericht.

Te Snellegem had het atrium volgens het kadastraal plan van P.C. Popp uit de 19e eeuw een oppervlakte van 26 aren: 4 aren 80 ca. (Sectie B, nr 227) voor de kerk, en 21 aren 20 ca. (Sectie B nr 228) voor het kerkhof. Te Zerkegem hebben wij volgens het kadaster de volgende oppervlakten: voor de kerk: 5 aren 60 ca. en voor het kerkhof 25 aren, samen 30 aren 60 ca. Het verschil is dus gering. De pastoor woonde oorspronkelijk binnen het atrium. Wij hebben dus nog het perceel op te zoeken waarop de pastoor woonde. Dat perceel dient nog te worden gevoegd bij de reeds gekende oppervlakte van het atrium, om de totale oppervlakte ervan te kennen.

Te Snellegem woonde de pastoor op een perceel dat in 1478 volgens het register van de watering van Blankenberge (berustend in het Rijksarchief te Brugge onder nummer 408) 158 roeden groot was. Dat perceel was in twee delen gesplitst: 100 roeden lagen ten zuiden van de beek en binnen het atrium en 58 roeden lagen ten noorden van de beek, buiten het atrium. Met de 58 roeden hebben wij, voor wat betreft de oorspronkelijke toestand, geen rekening te houden: het staat vast dat deze buiten het atrium lagen en dat de pastoor niet dàar woonde. De 58 roeden lagen zeer laag en waren zeer drassig. Er was geen mogelijkheid dàar een huis te bouwen. Er heeft daar vroeger nooit een huis gestaan. In 1956 werd dàar een villa gebouwd, doch de eigenaar van het perceel, Germain Sanders, heeft vooraf 33 kamions en een honderdtal karren aarde aangevoerd om de grond op te hogen. De koster van de kerk kreeg, volgens de rekeningen van de kerk van Snellegem, in het begin van de 17e eeuw, de toelating om in het huis te wonen dat stond op de 158 roeden, waarin de weduwe van Karel De Vrou was overleden, en waar vroeger, zo staat er geschreven, de kapelaan *placht up te wonen*. De koster bleef er wonen tot in de 20e eeuw. Vóór enkele jaren woonde

de koster nog in de kosterij. Hij woonde op het perceel van 100 roeden. Het is dus uitgemaakt dat de kapelaan vroeger binnen het atrium, ten zuiden van de beek, op de 100 roeden woonde. Oorspronkelijk heeft de pastoor daar gewoond. Wanneer een groter pastorie werd gebouwd buiten het atrium, naast het ridderhof, werd de oude pastorie binnen het atrium ter beschikking gesteld van de kapelaan.

Wij vinden juist dezelfde schikking terug te Zerkegem. Ook daar had de oude pastorie, die binnen het atrium stond, een oppervlakte van 100 roeden. Het perceel is gemakkelijk terug te vinden. De 100 roeden lagen te Snellegem ten oosten van het koor van de kerk. Ook te Zerkegem lagen ze ten oosten van het koor van de kerk. Volgens het register van de wateringten uit 1478 lag er te Zerkegem ten oosten van de kerk een perceel dat 100 roeden groot was. Nummer 11 van het 14e Begin luidt als volgt: *De costere van Zerkeghem, int zelve stic: 1 lijne, t.t.z. 100 roeden.* Men schrijft: *Int zelve stic, t.t.z. in het voorgaande stuk, nummer 10: De abt van Atrecht ten zuytoothoucke dran ende ande noords. vande kerckhove tusschen den weggen: 2 l. 60 roeden.*

De ommeloper van Zerkegem geeft nog een veel duidelijker beschrijving van dit laatste perceel: 8e Beloop, 14e Begin, nummer 14: *Minbeer de Abt van Atrecht aende zuysijde daeraen over den berrewegh, een haeckende stick aende Zuysijde bij 'oosthende zuytwaert tot aenden Landtwegh, mette Zuysijde ende Westhende ant kerckhof rontomme sijn weggen, met een huysen ten zuythende van den haecke, daer de Costere op woondt: 2 l. 40 r. t.t.z. 240 roeden.*

De koster woonde dus op de 100 roeden ten oosten van de kerk. Daar zal vóór hem de kapelaan hebben gewoond, en vóór de kapelaan de pastoor, zoals te Snellegem. Ook te Zerkegem werd er een nieuwe pastorie gebouwd, op grond die aan de abt toebehoorde en vroeger in de centrale curtis lag. De nieuwe pastorie werd gebouwd in het 16e Begin van de wateringten en staat in de Ommeloper van Zerkegem van 1680 beschreven als volgt: *Curatus van Zerkeghem ... drye stynghen... den noordersten breetst ende verhaeckende mette priestragie omtrent den middele...: 5 gem. 2 lijnen 69 roeden.*

De pastorie lag ten noorden van het kerkhof. De abt van Sint-Vaast was in het bezit van een perceel dat paalde aan de pastorie. Het volgende nummer van het register, nummer 4, luidt als volgt: *Mijn heer den abt van Atrecht van zuythende daeraen een lanck smal sticcken... 2 lijnen 4 roeden.* Het volgende perceel was kapelanieland: *De Capelrie van Zerkeghem ... 4 lijnen 50 roeden.* Ook nummer 6 was kapelanieland: *De selve aende noortsijde daeraen ... mette westzijde aen Curatus de Zerkeghem Landt 10 lijnen 40 roeden.*

Het zevende perceel vormde oorspronkelijk een blok met het achtste perceel: nummer 7: *Vedast de Cock - 7 lijnen 14 roeden,* en nummer 8: *Curatus de Zerkeghem int selve stick: 75 roeden.*

Hoe was de toestand in 1478? De ligging der percelen wordt in 1478 niet zo nauwkeurig beschreven als in de Ommeloper, doch wij kunnen ze toch identificeren, daar de oppervlakte ervan met deze van de percelen van de Ommeloper overeenstemt.

Register anno 1478

Ommeloper 17e eeuw¹⁶⁴

Nr. 3. <i>De prochiepape van Zerk. ende es de priestragie d. hij woent</i> : 5 g. 2 l. 60 r.	Nr. 3. <i>Curatus van Zerckeghem</i> . 5 g. 2 l. 69 r.
Nr. 4. <i>De abt van Atrecht</i> : 2 l. 4 r.	Nr. 4. <i>Mijnbeer den abt van Atrecht</i> : 2 l.
Nr. 5. <i>De capelrije van Zerck. ande noords. dran ende ande oosts. van 's prochiepapenland noord toten weghe</i> : 5 g.	Nr. 5. <i>De capelrie</i> : 4 l. 50 r.
Nr. 6. <i>Heer jan Maertens priester ende prochiepape t'serckeghem</i> : 7 l. 40 r.	Nr. 6. <i>De selve</i> : 10 l. 40 r.
Nr. 7. <i>De prochiepape van Zerckeghem, int zelve stick</i> : 75 r.	Nr. 5 en 6 samen : 5 g. 90 r.
Nr. 8 : <i>Jan maertens priester int zelve stick</i> : 50 r.	Nr. 7. <i>Vedast de Cock</i> : 7 l. 14 r.
Nr. 6-7-8 samen : 8 l. 65 r.	Nr. 8. <i>Curatus de zerckeghem, int selve stick</i> : 75 r.
Nr. 9. <i>De fermerie vanden wijngaerde</i> : 7 l. 25 r.	Nr. 7 en 8 samen : 7 l. 89 r.
Nr. 10. <i>De kercke van Zerckeghem int zelve stick</i> : 2 l. 2 r.	Nr. 9. <i>De fermerie vande wijngaerde in Brugge</i> : 3 g. 99 r.
	Nr. 10. <i>De kercke van Zerck</i> : 2 l.

Al deze percelen komen uit het vroeger bezit van Sint-Vaast en lagen nabij de kerk. Wanneer wij hierbij de reeds vermelde 2 lijnen en 40 roeden voegen die aan het kerkhof paalden, de 100 roeden van de oude pastorij naast de kerk en de 200 roeden van het kerkhof zelf, dan komen wij aan een groot complex van gronden in de dorpskom die eigendom was van de abdij van Sint Vaast.

De vraag kan worden gesteld of Snellegem en Zerkegem niet als typische voorbeelden kunnen doorgaan voor wat betreft de ligging, schikking en oppervlakte van het atrium in onze eerste landelijke parochies rond Brugge. Het kerkplein lag bij een boerderij en had een oppervlakte van daaromtrent een gemet (te Zerkegem 44 aren, te Snellegem 41). Een derde hiervan, langs de oostkant, was pastorij met hof. Te midden de overblijvende twee derden van het atrium werd er een houten kerkje gebouwd, met ingang langs de westkant. De pastoor woonde ten oosten van het koor van de kerk.

Wanneer op de buitenparochies kapelanijen opgericht werden, heeft men er gebruik van gemaakt om buiten het atrium een nieuwe en groter pastorij te bouwen. Dit zien wij althans te Snellegem en te Zerkegem gebeuren. De oude pastorij werd afgestaan aan de kapelaan en werd van dan af de kapelanij. Wanneer de kapelaan wegviel, werd aan de koster de toelating verleend de kapelanij te bewonen. Zo kreeg de

(164) Volgens 18e eeuwse copie berustend in het Kerkarchief te Zerkegem.

koster te Snellegem in het begin van de 17e eeuw de toelating om het huis te bewonen binnen het atrium, waar de kapelaan *placht up te woonen*. Hij mocht er wonen zonder pacht te betalen « bij wete van de parochianen ». Deze détails zijn van zeer groot belang voor de studie van onze grote dichter Jacob van Maerlant. Jacobus Custos of Jacob de Coster (van Maerlant) woonde te Snellegem binnen het atrium, in het huis dat kapelanij was of werd. Hij was dus geen koster. Men kan nu echter beweren, zoals J. Van Mierlo in het boek « De Stad Damme », dat Jacobus Custos in de kosterij woonde binnen het atrium. Deze bewering steunt op geen enkel document, en is in strijd met de geschiedkundige gegevens. Het register van de Wateringen van Blankenberge van 1478 bewijst dat de koster van de kerk van Snellegem buiten het atrium woonde. Met wat recht kan men dan beweren dat hij binnen het atrium woonde ?

De abdijs bezat echter oorspronkelijk gans het domein Zerkegem. Zijn er op andere plaatsen buiten de dorpskom, geen sporen van dit grondbezit overgebleven ?

De inventaire sommaire des Arch. Départ., IIe deel, vermeldt op blz. 74: « *Déclaration des censes, maisons, moulins, dîmes, terrages et autres fermes appartenant à l'abbaye, entièrement ruinés ou abandonnés en parties pendant les guerres de 1635 à 1660: aultres terres saisies par les Espagnols en Flandres... les fermes de Petite-Synthe et de Zerkeghem* ».

Het IIIe deel vermeldt in juli 1714: « *Il n'y a pas plus de 50 a 60 ménages dans cette paroisse qui est assez étendue; le monde y est pauvre le terroir sablonneux, couvert de hayes et de bois. La ferme de l'Abbaye est à un quart de lieue du village, elle est en fort mauvais état. Les terres ne se louent que 3 florins* ».

Waar lag deze hofstede? Ze lag in het Twaalfde Begin van de Wanlanden — in het zesde Beloop van de Ommeloper. Dit Beloop is duidelijk beschreven in de Ommeloper. Het lag ten noorden van de steenweg op Gistel en ten zuiden van de Bruggeweg... *streckende westwaerts duere tot in den Landtwegh daer Gistel Ambacht ende Zerkeghem op sceeden, ende is't beloop daer de hofsteden in staen toebehoorende Jan Rycx, den abt van Atrecht... ende andere.*

Het bezit van de abdijs in dit beloop is in 1478 nog terug te vinden in de volgende percelen:

- Nr. 6 - *De capelrie van Zerkeghem: 2 lijnen.*
- Nr. 8 - *De Prochiepape van Zerkeghem: 1 lijn en 50 r.*
- Nr. 10 - *De kercke van Zerkeghem: 4 lijnen 36 roeden.*
- Nr. 11 - *De abt van Atrecht: 3 gem. 10 roeden.*
- Nr. 14 - *De abt van Atrecht: 4 lijnen 83 roeden.*
- Nr. 15 - *De kercke van Zerkeghem: 1 lijn.*
- Nr. 16 - *Dezelve kercke: 1 lijne.*
- Nr. 17 - *Pieter beyens: 1 gemet.*
- Nr. 18 - *De kercke van Zerkeghem, int selve stick: 1 lijne.*
- Nr. 19 - *De zelve kercke; int selve stick: 75 roeden.*
- Nr. 20 - *De disch van Zerkeghem: int selve stick: 75 roeden.*

Nr. 30 - *De kercke van Zerkeghem: 1 lijne.*

Nr. 31 - *De abt van Atrecht ende es de hofstede ende iland: 1/2 gemet.*

De ligging van de percelen kan in het zesde beloop van de ommeloper gemakkelijk teruggevonden worden.

De centrale hoeve van de villa Zerkegem.

Waar lag te Zerkegem de centrale hoeve van de villa in de negende eeuw en vroeger?

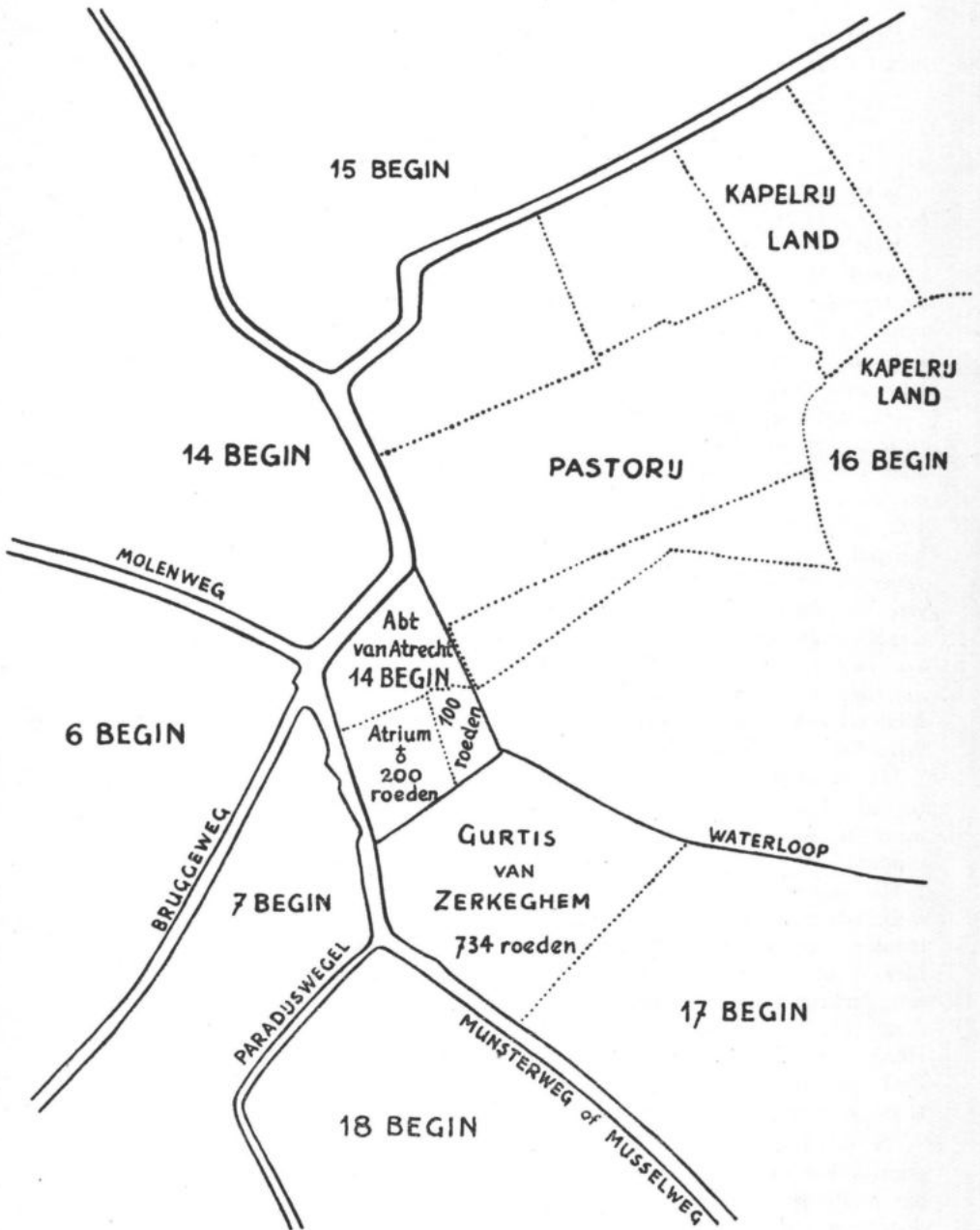
Veel keus is er niet. Er ligt slechts een hofstede naast de kerk en het kerkhof. Het 11e Beloop (17e Begin van de wanlanden) begint « *aen de zuytsijde vande kercke van Zerkeghem... streckende zuytwaert tot den velde, ende is 't beloop daer d'hofsteden in staen, toebehoorende Vedast de Cock, 't clooster vande willemjnen ende andere* ». Aldus de ommeloper van Zerkegem.

Het eerste perceel is beschreven als volgt: *Vedast de Cock... metter hofstede... jeghens t'kerckhof... metten westhende inden musselwegh, ende metten oosthende aenden heerwegh dictum waterloop - Vullandt, 7 l. 36 roeden.* Dit beloop strekte zuidwaarts « *Tot den velde* ». De Musselstraat was in de 17e eeuw de nieuwe benaming van de Munsterstraat. De hofstede was vroeger door walgrachten omringd. Ze was in 1478 vervallen en verdwenen. Het perceel waarop ze stond werd in 1478 beschreven als volgt: *Matheus lotin anden bouc streckende van den eenen weghe toten anderen: 7 lijnen 34 roeden.* Ze werd herbouwd in het 18e Begin, waarvan het eerste artikel luidt: *Matheus lotin ende es zijn hofstede d. hij woent metten lande ald. omtrent: 9 g. 1 lijne 32 r.* Men zal hebben opgemerkt dat het perceel naast de kerk met de hofstede van Matheus lotin verbonden bleef.

Het kerkhof, de kosterij of oude pastorie, het kapelanijland en pastorie, al het land dat in 1478 nog toebehoorde aan de abt van Atrecht, werd uit die hofstede genomen, het land noord van de hoge dijken uitgezonderd.

Het kan verwondering verwekken dat deze curtis in 1478 niet meer toebehoorde aan de abdij van Sint Vaast. Wij moeten hier echter rekening houden met het feit dat de Heren van Koekelare de villa Zerkegem hebben geusurpeerd. Wellicht waren ze de advocati van de abdij voor wat Zerkegem betreft. Het gebeurde wel meer dat de advocati de goederen van abdiyen die ze moesten beschermen zelf in beslag namen. De Heren van Koekelare werden in de 12e eeuw gedwongen de kerk van Zerkegem aan de abdij terug te geven. Van een teruggave van de curtis is er in gans deze aangelegenheid geen spraak geweest.

De curtis zelf, de omliggende mansi inbegrepen, was ten oosten begrensd door het Catteveld, ten zuiden en ten westen door het veld, en ten noorden door de hoge dijken. Het weideland lag, zoals te Snellegem, rond de curtis. Het akkerland kan nog gedeeltelijk worden teruggevonden in het kouterland, dat tussen de kerk en de hoge dijken lag. Het 8e Beloop heeft al nummer zes (14e Begin van de wanlanden, zesde

en zevende perceel): *diversche sticx, genaempt de Coutere, mette oostzijde inden halven Landtwegh, mette noorthende inde lanestraete, 7 gem. één lijn 71 roeden, en als nummer 7: De kercke van Zerckeghem int' selve stick: 2 lijnen.*

Een ander hof van belang, doch jonger dan de curtis van Zerkegem, was het hof ter Walle¹⁶⁵. Dit hof werd leen van de Burg van Brugge. Het staat in het leenboek van de Burg van Brugge beschreven als volgt in 1384 (in de oudere leenboeken was het nog geen leen gemaakt): Jacob cobbi(n) f. Jacobs houd een leengoed van minen vors(eiden) her(e) dats te wetene ene stede van 25 ymet lants groot lettel meer jof min leghende jn de prochie van Zerckeghem die men heet te Walle, met 13 mansc(epen) der toe behoren(de). En(de) stad te trauwen en(de) waerheden.

Wij wijzen om te sluiten nog naar het proostland dat wij te Zerkegem aantreffen. In 1089 bevestigt de graaf de proost van het kapittel van Sint Donaas in zijn bezittingen: *In Sarkangem X mensurae*. Het proostland lag op de hoge dijken, ten noorden en ten zuiden ervan.

Het Zesde Beloop (12e Begin van de wanlanden) heeft als eerste perceel: 2 strynghe cum zuysijde anden gistelwegh... 7 g. 10 r. Hierof 3 g. 1 lijne 50 r. proostlandt. Het 12e perceel luidt: 1 g. 20 r. proostland — Het 13e: 3 g. 60 r. proostland, streckende metten zuythende aenden gistelwech. Het proostland in dit Beloop paalde dus aan de steenweg op Gistel, en lag ten noorden ervan.

Het 9e Beloop (deel van het 16e Begin) had de hoge dijken als noordergrens. Het proostland lag ten zuiden van de steenweg. Perceel 5: proostlandt... 5 g. busch ten hauwe, 1 lijne 50 r. — Perceel 6: diversche stucx onder busch en lant... 7 lijnen 87 r. — proost 700 r. Volland tot 500 r. ende 287 r. busch dat maer betaelt ten hauwe. per ommeloper maer 784 r. en wordt ten proosschen geheel in Uutfandt (sic) gebracht. — Perceel 7.. 2 g. 6 r. proostlandt. Perceel 8: Mr Mathias Rodius.. metten noorthende aende hooghe dijcx. 2 g. 2 lijnen landts. Hierof 2 g. 2 lijnen proostland.

Perceel 9: Mr Mathias Rodius.. d'hofstede.. Vollandt. 3 g. 50 r. Proostl.

Perceel 10: Den selven.. Vollandt. 8 lijnen 30 r. proostl.

Perceel 11: Den selven.. 4 lijnen 74 roeden proostl.

De hofstede, met slecht en goed land, werd dus doorgesneden door de steenweg op Gistel. Wellicht bezat de proost deze landerijen vóór de aanleg van de steenweg.

Het domein Zerkegem had een oppervlakte van 808 hectaren¹⁶⁶.

(165) R.A.Brussel, Rekenkamer, nr 1074, anno 1384. De hofstede Ter Walle lag tussen de centrale curtis en het Veld, zuid van de kerk. Zie K. DE FLOU, *a.w.* Deel 17, kol. 1051 en kol. 1083. Voor Munsterstraat, ibidem, Deel 18, kol. 1038 en voor Musselstraat, Deel 11 kol. 78. Ter Walle lag in de wijk genaamd Stedeke of Steedje - Zie nog: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes*, T. I, p. 353: Cour Ter Walle à Zerckeghem.

(166) Pro memoria wijzen wij hier nog naar een oude verdwenen hofstede die ten zuiden van de kerk lag op een vierkant stuk land dat thans nog gekend staat onder de naam van de hovekens: twee percelen land, die in de bocht van de

Jabbeke.

Jabbeke mag niet op eenzelfde lijn gesteld worden met Zerkegem. Jabbeke vormde geen klein domein, geen afhankelijke villa, zoals Zerkegem, van de villa capitanea Snellegem. Nergens werden er te Jabbeke sporen teruggevonden van een oude villa. De kerken te Zerkegem en te Sint Michiels, de twee oudste kerken van het domein na de kerk te Snellegem, lagen in de uiterste oost- en westhoek van het domein. Het is logisch dat die twee domeinen het eerst van de moederparochie werden losgemaakt. Die twee kerken werden ver ten zuiden van de steenweg op Gistel gesticht, Zerkegem in het houtland, Weinebrugge in de meersen. De kerk van Jabbeke werd gesticht ten noorden van deze steenweg, langs de Zandstraat, op het kruispunt waar de beek, de Jabbeke, de Zandstraat bereikte. Te Varsenare hebben wij hetzelfde verschijnsel: ook daar werd de kerk gebouwd op de plaats waar de beek de Zandstraat doorsnijdt. De kerk te Jabbeke werd gebouwd ten behoeve van de bevolking die, ten noorden van de Zandstraat, na het terugtrekken van het water, de nieuwe gronden in cultuur had gebracht, en er zich gevestigd. Ze dateert waarschijnlijk uit de negende eeuw. Uit deze domeinstudie blijkt dat Jabbeke reeds in 941 niet meer tot het domein Snellegem behoorde. De parochie Jabbeke was toen reeds gesticht. Jabbeke was waarschijnlijk een bisschoppelijke stichting. De kerk stond in de tiende eeuw reeds onder het patronaat van de bisschop van Doornik.

Het terrein zuid van de steenweg op Gistel was een verlengsel van de Snellegemse noordkouter. Deze Jabbeekse kouter sloot zich verder in het westen aan bij de Zerkegemse kouter. Het Oosthof te Snellegem was te Jabbeke in het bezit van twee percelen, die genaamd werden de Jabbeke kouter. Het eerste was 4 gem. 2 lijn. 67 roeden groot, en het tweede 3 g. en 60 roeden. De twee percelen vormden één blok en werden ook genaamd: de tien gemeten. Ze lagen ten zuiden van de steenweg op Gistel¹⁶⁷. Ook daar moeten wij het kouterland zoeken dat reeds in 1268 vermeld wordt¹⁶⁸.

Tussen de Jabbeekse kouter en de Snellegemse kouter lag er, en ligt er nog, een uitgestrekt gebied weidelanden. De kouter te Snellegem ligt hoog. Hij wordt van zuid naar noord doorkruist door de Waelbeek

Op de plaats waar deze beek het grondgebied van Snellegem verlaat, zakt het terrein. De weiden lagen rechts en links van de beek, tussen de Snellegemse westkouter en de Jabbeekse kouter. Daar vonden de Franken, die aan landbouw en aan veeteelt deden, een uitgelezen plaats om zich te vestigen.

paradijsweg l'iggen Ze waren omgeven door brede walgrachten die nog gedeeltelijk bewaard gebleven zijn. De gebouwen waren reeds in 1630 verdwenen. De hovekens staan in dit jaar beschreven als volgt: zeven lijnen twee roeden landts... oost ende zuutwaert over 't paradijsweghelken ende zijn twee stryngghen ghenaeemt de hovekens. Rijksarch. Brugge, nr 3951 bl.

(167) J. NOTERDAEME, *Het Oosthof te Snellegem*. Handelingen der Maatschappij voor G-schiedenis te Gent, Nieuwe reeks, Deel 10, 1956, blz. 53.

(168) R.A.Br., oork. nr 7437 bl.

Sporen van grafelijk bezit vinden wij in de schenking van de gravin Suzanna op 1 juni 1003 aan de Sint Pietersabdij te Gent: *Susanna regina tradidit sancto Petro alodem suum... in Jabbeke (tantum habetur unde) VII (pisae veniunt)* ¹⁶⁹.

Ook de proost van Sint Donaas vinden wij er reeds zeer vroeg als eigenaar: in 1089 bevestigde de graaf hem in het bezit van *XXX mens. diurn.*

De vroegste vermelding van Jabbeke vindt men in het Liber Traditionum. In 971 schonken Windelmarus en zijn huisvrouw Hildrada aan de Sint Pietersabdij te Gent een deel van hun goederen waaronder een bos langsheen de Jabbeke: *Eodem vero anno quidam Windelmarus nomine cum conjuge sua Hildrada nomine, tradidit portiunculam sue possessionis cum silva sitam super rivum Gelbecca.* In de bul van Paus Jan XV komt Jabbeke in 988 als Gchbecca voor. *Gchbecca, in Flandris.* Het is dan ook te vermoeden dat Gelbecca = Jabbeke.

Jabbeke heeft een oppervlakte van 1343 hectaren.

Aantal inwoners

Wij kennen nu de oppervlakte van de parochies die in de oude fiscus Snellegem zijn ontstaan. Volledigheidshalve geven wij hier nog het aantal inwoners in 1796. Wij krijgen erdoor een beeld van de belangrijkheid van de ene parochie tegenover de andere. De verhoudingen zijn intussen totaal veranderd.

Snellegem: 496.

Varsenare: 433.

Sint Andries: 405. Bemerkt dat de Sint Baafsparochie in 1796 in de Sint Andriesparochie werd ingelijfd, en het aantal van haar inwoners in het cijfer 405 begrepen is. De Sint Baafsparochie maakte vroeger deel uit van de Sint Salvatorsparochie en haar grondgebied lag dus in de fiscus Weinebrugge ¹⁷⁰.

Sint Michiels: 571.

Jabbeke: 524.

Zerkegem: 397.

Brugge: 31.319.

Loppem, Zedelgem en Aatrijke.

Deze drie domeinen, die ten zuiden van de fiscus Snellegem lagen, hebben er nooit deel van uitgemaakt. Ze lagen buiten het gebied van de Wateringen van Blankenberge, in de zandstreek. Zerkegem, Jabbeke, Snellegem, Varsenare, Sint Andries en Sint Michiels lagen binnen het gebied van deze Wateringen, en werden medegerekend met de polderstreek. De zuidergrens van de fiscus Snellegem was de zuidergrens van

(169) A. FAYEN, *Liber Traditionum*, Gent, 1905, blz. 101.

(170) De parochie van Sint Baafs telde in 1796, toen ze bij deze van Sint Andries werd gevoegd, slechts 133 inwoners en 30 huizen.

het Brugs Ambacht en van de pagus Flandrensis, van de Vlaanderen-gouw in de enge zin van het woord.

Het Ambacht Straten.

De parochies van het platteland van het Brugse Vrije werden in 21 ambachten gecentraliseerd. Heeft men hier voor de groepering van de parochies in één ambacht oudere domeinverdelingen gevolgd? Het is een feit dat de parochies die deel uitmaakten van het ambacht Sijsele vroeger in de domeinen Sijsele en Weinebrugge lagen en in deze domeinen ontstonden. Het ambacht Sijsele omvatte: Sijsele, Assebroek, Ste Catherine, St Michiels, St Baafs, St Salvators buiten stad, St Pieters en St Kruis. Assebroek, St Catherine en St Kruis komen uit het domein Sijsele, en Sint Michiels, St Baafs en St Salvators uit het domein Weinebrugge. St Pieters is een latere aanwinst van St Salvators.

Het ambacht Straten was samengesteld uit de volgende parochies: Zerkegem, Jabbeke, Stalhille, Snellegem, Varsenare en Ste Anna ter Straten, t.t.z. Sint Andries¹⁷¹.

Wanneer men rekening houdt met het feit dat Stalhille vroeger met Jabbeke verenigd was en dat Snellegem aan invloed heeft verloren en heeft moeten onderdoen voor Straten, dan vinden wij hier onder het ambacht Straten al de parochies terug van de fiscus Snellegem (zonder Weinebrugge).

Wij laten enkele beschouwingen volgen in verband met de kerstening in het westen van Brugge, en het domein Snellegem. Vier kerken werden in het noorden van de fiscus gesticht voor de bevolking die zich aldaar had gevestigd toen de gronden er niet meer drassig waren: Jabbeke, Varsenare, Bethferkerke en de Sint-Salvatorskerk. Ze werden gesticht op hetgeen wij zouden durven noemen de oude kustlijn van Vlaanderen tussen de jaren 300 en 700. Ze werden er gebouwd langs de openbare weg, en niet op een villa. De kerken Jabbeke en Varsenare stonden langs de Oudenburgsen Weg, de oude verbinding tussen Oudenburg en Brugge. Die weg eindigde te Brugge op het Zand en werd later Zandstraat genaamd. Bethferkerke werd gebouwd langsheen de steenweg op Gistel, en de Sint-Salvatorskerk langsheen de weg die liep van het Zand door de vicus Brugge naar Gera (Sint-Kruis). De oudste kerken van het domein werden gesticht ten zuiden van deze hoogtelijn, niet langsheen een openbare weg, doch op een hoeve, op een villa. Het waren domaniale kerken, gesticht op de villa, naast de woning van de stichter: de kerk van Snellegem op het Oosthof, en de kerken van Zerkegem en Weinebrugge op de villa met die naam. De kerk van Weinebrugge of Sint-Michiels stond niet op de huidige plaats, doch een weinig verder oost, op de plaats waar nu nog het kerkhof ligt.

(171) E. VANDEN BUSSCHE, *Inventaire des archives de l'état à Bruges - Section I, Franc de Bruges, T. I Chartes, 1881, Inleiding blz. XIV.*

Van de acht kerken die in de fiscus werden opgericht (wij laten de jongere kerken terzijde), werden er zes gesticht naast een waterloop: de kerken van Snellegem en van Zerkegem naast de Lane, de kerk van Jabbeke naast de beek met dezelfde naam, deze van Varsenare naast de beek, vroeger wellicht Varsen are genaamd, de kerk van Sint-Michiels naast de Kerkebeek en deze van Sint Salvators naast de Boterbeek. Dit is geen toeval daar wij te Roksem en ook nog elders hetzelfde verschijnsel terugvinden. Wij durven eruit te besluiten dat de eerste kerken in de zandstreek houten kerken waren, hetgeen door de opgravingen reeds bewezen is voor wat betreft de kerk van Roksem. Wellicht werden die kerken in de nabijheid van het water gebouwd om een mogelijke brand te kunnen blussen. Hiertegen kan worden ingebracht dat de oude domaniale kerken naast een villa of een grote hoeve werden gebouwd die door walgrachten was omringd en in de nabijheid van een beek en dat de kerk die er werd opgericht dan ook noodzakelijk bij een beek stond. Er kan worden geantwoord dat de beek niet zoals de walgrachten rondom de hoeve liep, en dat de kerken opvallend langs die kant van de hoeve stonden waar de beek liep.

SAMENVATTING

Wij zijn gekomen aan het einde van onze visitatiereis door de fiscus Snellegem. Het koninklijk domein Snellegem was in het Merovingisch en in het Karolingisch tijdperk een zeer belangrijke fiscus, niet zozeer wat betreft de opbrengst, dan wel om reden van haar buitengewone grote uitgestrektheid en haar ligging langs de kust. De kroondomeinen in het noorden van Frankrijk waren niet zo uitgestrekt. De fiscus Annappes (caput fisci) was iets meer dan 2000 hectaren groot en met zijn drie afhankelijkheden: Gruson, Noyelles en Wattiesart bereikte de fiscus nog niet de 3000 hectaren. De villa Fontanas super fluvio Salam, in de streek van Amiens, zou ten minste 2500 en maximum 4000 hectaren hebben bereikt.

Wij kunnen gemakkelijk de omvang van de fiscus Snellegem berekenen. Het kroondomein omvatte:

1. Snellegem: 1116 hectaren.
2. Varsenare: 1015 hectaren.
3. Sint Andries: 2048 hectaren. Wij geven hier de oppervlakte van de gemeente Sint Andries, die zich uitstrekt over de parochies Sint Baafs en Sint Andries (vroeger genaamd Bethferkerke of Straten).
4. Sint Michiels: 959 hectaren.
5. Jabbeke: 1343 hectaren.
6. Zerkegem: 808 hectaren.

Wij komen voor de zes gemeenten samen aan een totaal van 7289 hectaren. Hierbij kunnen nog worden gevoegd de 80 hectaren die bij Zedelgem, de 27 hectaren die bij Loppem en de 45 hectaren die bij

Aartrijke werden ingelijfd. Ook de helft van het grondgebied van Brugge komt uit het kroondomein. De fiscus Snellegem overtrof in uitgestrektheid en was bijna dubbel zo groot als de fiscus van Bonneleu (Oise), een domein dat als het uitgestrekteste werd aanzien omdat het de 4000 hectaren overschreed. De villa van Snellegem was de caput fisci, de villa capitanea, de hoofdvilla van het domein. Er waren in het domein twee afhankelijke villae, appendicia of mansioniles: Zerkegem en Weinebrugge. Zerkegem lag ver in het westen van het domein en Weinebrugge ver in het oosten ervan. De drie villae lagen ten zuiden van de hoge dijken. De laatstgenoemde villa groeide uit tot een afzonderlijk domein dat een nieuwe fiscus werd. De hulpkerk van Weinebrugge, de Sint Salvatorskerk te Brugge, werd gesticht in de eerste helft van de 9e eeuw. De kerk van Weinebrugge is natuurlijk nog ouder en dan ook het domein Weinebrugge, en vermits dit domein uit de fiscus Snellegem werd genomen en de fiscuskerk aldaar een stichting is uit de zevende eeuw, dan moet de fiscus Snellegem zeker Merovingisch zijn.

Wij vestigen er nog even de aandacht op, voor wat beteft de oppervlakte van het kroondomein, dat het noordelijk deel van deze fiscus, een lange brede strook grond zuid van de Ieperleed, vóór de achtste eeuw, nog zeer drassig was, en waarschijnlijk onbewoond of weinig bewoond. Hetzelfde mag worden gezegd van de linkeroever van de Reie en van het Zwin.

De fiscus Snellegem is vooral van belang omdat hij het uitgangspunt is geweest van de kerstening van de Vlaanderengouw, de oorspronkelijke pagus Flandrensis. De bekeringsaktie, door Sint-Elooi ingezet, is daàr begonnen, door het stichten van een kerk te Snellegem. De fiscus kreeg nog meer belang, nadat de eerste graaf van Vlaanderen, Boudewijn I, zich in de uiterste oosthoek van het domein had gevestigd. Gedurende de negende eeuw werd Vlaanderen door de Noormannen geteisterd. Het was er nergens veilig, behalve in de omstreken van Brugge. Het was een fijne zet van de graaf zich te vestigen langs de zeeboesem van het Zwin en er zijn burcht te bouwen. Hij grendelde daarmee de mogelijke invalspoort van de Noormannen, het Zwin, toe. Meer was er niet nodig om aan de bevolking vertrouwen in te boezemen. Wij weten niet of de kerkjes in het domein Snellegem door de Noormannen werden verwoest, doch wij kunnen veilig aannemen dat de Noormannen tot Brugge niet zijn doorgedrongen. De schatten en kostbaarheden van de Sint-Baafsabdij te Gent, die daàr in veiligheid waren gebracht, werden haar later teruggeschonken. Ze werden dus niet door de Noormannen geroofd. De vestiging van de graaf te Brugge heeft veel bijgedragen tot de groei van de vicus Brugge. Zijn burcht was een symbool van veiligheid en bescherming: meer was er in die onveilige tijden niet nodig om er de plattelandsbevolking heen te lokken.

DE STRIJD TEGEN DE VRIJBUITERS BINNEN DE KASSELRIJ VAN DE OUDBURG (1584-1609)

DOOR

ACHIEL DE VOS

INLEIDING

a) Omschrijving en grenzen der Kasselrij

Wij menen dat het niet ongepast is alvorens het eigenlijke artikel aan te vangen, een korte uiteenzetting te wijden aan de omvang, de structuur en de algemene toestand van de kasselrij ten jare 1584.

De Oudburg, een administratieve eenheid boven de lokaal-juridische gehelen, omvatte 46 gemeenten om en rond het stadsgebied van Gent gelegen. Zij lagen in halve-maanvorm waaivormig opengespreid van Schelde tot Schelde, van Eke tot Heusden (zie bijgevoegde kaart).

Deze 46 parochies werden op hun beurt in vier « roeden » of rechtsgebieden onderverdeeld : de roede van Nevele, die van de Oudburg in engere zin, die van St-Baafs en die van St-Pieters, omdat de heer van de hoofdheerlijkheid in bedoelde parochies respectievelijk was ofwel de heer van het land van Nevele, ofwel de Prins zelf vertegenwoordigd door een particuliere heer of door de hoogbaljuw van de Oudburg zelf, ofwel de abt van St-Baafs, ofwel de abt van St-Pieters¹.

Onder de *Roede van Nevele ressorteerden* : Nevele, Vinkt, Lotenhulle, Meigem, Landegem, Maria-Leerne², Martens-Leerne, Vosselare, Poesele, Bachte, Zeveren³, Baarle⁴.

Onder de *Roede van de Oudburg* : Aalter, Ruiselede⁵, Knesselare, Ursel⁶, Bellem, Hansbeke, Oostwinkel, Zomergem, Ronsele, Lovendegem, Drongen, Waarschoot, Merendree, Vinderhoute, Mariakerke, Heusden, Desteltonk, Eke, Deurle, Nazareth⁷.

Onder de *Roede van St-Baafs* : Evergem, Sleidinge, Wondelgem⁸, Oost-

(1) RAG - Oudburg nr 154, f° 35 v°.

(2) Na het Oud-Regiem verenigd met Bachte onder de benaming Bachte-Maria-Leerne.

(3) Slechts gedeeltelijk onder de Oudburg, ook 2/5 onder Kortrijk.

(4) Onder het Nieuw-Regiem verenigd met Drongen.

(5) 2/5 onder de Oudburg, 3/5 onder Kortrijk. — Zie eveneens : D. BERTEN : *Coutume du Vieuxbourg de Gand*, Introduction p. 64, Bruxelles, 1904.

(6) 1/4 onder 't Gentse, 3/4 onder 't Brugse Vrije.

(7) Het grootste deel van Nazareth 't Gentse werd er later van afgescheiden onder de benaming van de nieuwgevormde gemeente De Pinte. Nazareth (Oudburg) slaat hier dus bijna uitsluitend op De Pinte.

(8) Hieronder viel slechts het deel van Wondelgem onder het graafschap Evergem. Wondelgem, Vrije van Gent viel buiten het gebied van de Oudburg en ressorteerde rechtstreeks onder het Gentse schependom.

akker ⁹, Zeveneken, Lochristi, Mendonk en St-Martens-Latem.

Onder de *Roede van St-Pieters* : Destelbergen ¹⁰, Zaffelare, Zwijnaarde, Zevergem, St-Denijs-Westrem en Afsnee.

Aldus omsloot de kasselrij van de Oudburg de noord-, west- en oostzijde der stad Gent en werd begrensd door de kasselrijen van het Brugse Vrije, Boekhoute- en Assenede-Ambacht, het land van Waas, het land van Dendermonde, het land van Aalst (tot Gentbrugge en Ledeberg), de kasselrijen van Oudenaarde en van Kortrijk.

Binnen het tijdsbestek van de door ons behandelde periode (1584-1609) werden elk van deze parochies, in de orde van hun belangrijkheid naar een vast cijfer « quote » genaamd, vastgesteld in de transport van 1517, aangeslagen. Aldus kunnen wij de onderlinge belangrijkheid van de parochies naar dit cijfer afmeten en hebben wij het aandeel %-gewijze in het geheel berekend.

Na 1584 werden de parochies niet meer volgens de « roeden » gegroepeerd, maar om praktische redenen (o.a. gemeenschappelijke afweermatregelen) uitsluitend *territoriaal*. Aldus ontstonden opnieuw 4 groepen, die wij hier voor de duidelijkheid en belangrijkheid, samen met hun « quote »-cijfers en % in de totale ommestelling weergeven.

Soms werden de eerste twee groepen samengenomen onder de algemene benaming : parochies tussen Gent en Brugge.

1. Land van Nevele :

Nevele 14s. 8d. of	3,02%
Vinkt 8s. of	1,64%
Lotenhulle 13s. of	2,68%
Meigem 7s. 10d. of	1,61%
Landegem 9s. 6d. of	1,95%
Maria-Leerne 8s. of	1,64%
Martens-Leerne 3s. 6d. of	0,72%
Vosselare 6s. 6d. of	1,34%
Poesele 3s. 8d. of	0,75%
Bachte 2s. 6d. of	0,51%
Zeveren 2s. of	0,41%
Baarle 1s. of	0,20%

2. Parochies tussen Gent en Brugge :

Bellem 5s. 6d. of	1,13%
Hansbeke 10s. 5d. of	2,14%
Oostwinkel 7s. 6d. of	1,54%
Ronsele 2s. 4d. of	0,48%
Aalter 18s. 6d. of	3,81%
Ursel 3s. 8d. of	0,75%

(9) Oorspronkelijk genaamd H. Kerst extra muros, omvatte het huidige St-Amandsberg.

(10) Omvatte eveneens het huidige Beervelde.

Knesselare	12s. 6d.	of 2,57%
Ruiselede	10s.	of 2,06%
Zomergem	30s. 6d.	of 6,28%
Lovendegem	17s. 6d.	of 3,60%
Drongen	26s. 1d.	of 5,37%
Waarschoot	17s.	of 3,50%
Merendree	12s. 6d.	of 2,57%
Vinderhoute	3s. 8d.	of 0,75%
Mariakerke	6s. 6d.	of 1,34%
Evergem	46s.	of 9,48%
Sleidinge	23s.	of 4,74%
Wondelgem	9s. 6d.	of 1,95%

3. De 8 parochies tussen de Nederschelde en de Nieuwe Vaart ¹¹ :

Heusden	11s. 6d.	of 2,37%
Oostakker	17s. 6d.	of 3,60% ¹²
Zeveneken	8s.	of 1,64%
Destelbergen	11s. 6d.	of 2,37%
Lochristi	17s.	of 3,50%
Zaffelare	14s.	of 2,88%
Mendonk	2s.	of 0,41%
Desteldonk	7s.	of 1,44%

4. De 8 parochies tussen de Leie en de Opperschelde :

Zwijnaarde	10s.	of 2,06%
Eke	11s.	of 2,26%
Zevergem	6s.	of 1,23%
Nazareth	8s.	of 1,64%
Deurle	4s. 4d.	of 0,89%
St-Martens-Latem	5s.	of 1,03%
St-Denijs-Westrem	4s. 4d.	of 0,89%
Afsnee	5s.	of 1,03%

Uit deze vergelijkende tabel maken wij op dat gedurende de XVIe eeuw *Evergem* gold als veruit de grootste en belangrijkste parochie van de kasselrij met 9,48% van de totale ommestelling, gevolgd door *Zomergem* met 6,28%, *Drongen* met 5,37%, *Sleidinge* met 4,74%, *Aalter* met 3,81%, *Lovendegem* en *Oostakker* met 3,60%, *Lochristi* en *Waarschoot* met 3,50% en als tiende in de rij *Nevele* met 3,02%.

(11) Bedoeld is hier de Sasse Vaart, gegraven in 1547. In de periode die wij behandelen werd hij nog beschouwd als « nieuwe vaart ». Wij zullen in ons exposé, deze, voor die tijd gebruikelijke naam behouden.

(12) Hier en eveneens begrepen de cijfers van het gehucht Meulestede.

b) *Algemene toestand van de Oudburg in 1584*

Bij de inname van Gent op 17 september 1584 was de toestand van de Oudburg op zijn zachtst uitgedrukt, zeer ernstig te noemen. Sinds 1580 immers was de algemene toestand voortdurend verslecht¹³.

Werd de lening van 17 oktober 1578 nog normaal omgezet¹⁴, dan stellen wij vast hoe op 22 februari 1580 in de kasselrij reeds afweermaatregelen getroffen werden¹⁵ om de vijand (toen de Malcontenten en de opdringende Spanjaarden) te weerstaan.

Opeisingen in mensen en materiaal volgden elkaar op¹⁶, wachten werden uitgezet¹⁷ en beschransingen uitgevoerd¹⁸; wat meer is de inwoners der parochies werden « gefouleerd » en gebrandschat door heen en weer trekkende legers, zo geallieerde als vijandelijke. Zo werd er op 18 april 1582 klacht ingediend tegen de uitspattingen der Franse troepen van Anjou te Evergem¹⁹; op 21 december 1582 werden maatregelen getroffen door de baljuw van Bellem en de kapitein van Oostwinkel om Aalter van invallen te vrijwaren²⁰.

Op 8 april 1583 is de toestand dermate verergerd, dat het bestuur van de kasselrij in een protestschrijven aan de Staten, volgend somber beeld van de kasselrij ophangt: de landslieden zijn door menigvuldige lasten bezwaard en « duer extremen noot huer huus, hoof ende lant hebben moeten abandonneren, ghedooghende den roof van hueren resterende(n) goeden, peerden, coyen ende andere bestiaelen mitsgaeders transoneren van huere personen als ooc bij de alteratie vanden fransoysen d(aer) zij niet min Ja meer ghejndureert hebben es dat de casselrie als verlopen quasi vague, den meestendeel onbewuent, zo bij der occupatie vanden viant van eene goede p(ar)tije der zeluer ende d(aer) oer hij domineert als dat die onghecultieert light bij faulte van peerden, waghenen ende volck die bouen de voors. Vlucht ziec ende caduyc zijn niet gestelt noch gedisponeert tot eenighen labuer oft dienste »²¹.

Ziedaar een vrij goede synthese van de algemene toestand van de Oudburg bij de aanvang der door ons te behandelen periode, d.i. vanaf de reductie van Gent aan de legers van Farnese op 17 september 1584.

HET EIGENLIJKE OPTREDEN VAN DE VRIJBUITERS

Wie waren in feite deze vrijbuiters? Soldaten in de strikte zin kunnen wij hen moeilijk noemen, want zij opereerden meestal in kleine groep-

(13) Zie « *Appeltjes van het Meetjesland III* », 1951; — A. RYSERHOVE, *De Geuzenberoerten in de streek van Knesselare*.

(14) RAG-Oudburg nr 154, f° 103v°.

(15) RAG-Oudburg nr 156, f° 12r°, 25r°.

(16) RAG-Oudburg nr 156, f° 25r°, nr 157, f° 95v°.

(17) RAG-Oudburg nr 156, f° 91r°, nr 157, f° 2r°.

(18) RAG-Oudburg nr 158, f° 21v° (11 mei 1582).

(19) RAG-Oudburg nr 158, f° 17r°.

(20) RAG-Oudburg nr 158, f° 162r° (21 december 1582).

(21) RAG-Oudburg nr 159, f° 51r°. In al onze citaten hebben wij de lettertekens u en v gelijkgesteld en de afkortingen ingelost.

jes en stonden bij het vervullen van hun opdrachten onder geen georganiseerd bevel.

Achter de frontlinies voerden zij hun raids uit op het onbeschermd platteland en trokken zich daarna meestal met de door hen veroverde buit terug. In de hedendaagse terminologie zouden wij ze met de benaming «guerilla», «verzetsstrijder» of zelfs «para-commando» kunnen betitelen. Toch waren het veelal avonturiers en verlopen soldaten — zowel vreemdelingen als autochtonen — die vanuit de militaire basissen in Staatse handen, onze streken kwamen binnenvallen op buit belust. Precies omwille van hun «rebellie» werden zij steeds van gewone landlopers en booswichten onderscheiden. In de traditionele geschiedschrijving worden zij naargelang hun uitvalsbasis *water- of bosgeuzen* genaamd.

Door het bestuur van de Oudburg werden zij dan ook als de vijand nummer één beschouwd. Op hun hoofd stonden hoge premies, medewerking door de plaatselijke bevolking verleend, werd steeds met de zwaarste straffen vergolden.

Een eerste maal dat er in de Resolutieboeken van de Oudburg sprake is van de vrijbuiters, is op 11 december 1584, een drietal maanden dus na de Reductie van Gent²². Zomergem, Lovendegem, Waarschoot en Oostwinkel vragen om verdedigingsmiddelen tegen «dexcursien vande Rebelle van Sluus ende Oosthende». Het was vooral vanuit deze plaatsen onder Staats bewind — Sluis tot 1587 en opnieuw in 1604, Oostende tot 1604 — dat de vrijbuiters opereerden. Later zal het zwaartepunt der uitvallen zich verleggen naar Terneuzen²³ en Aksel²⁴, althans voor de 8 parochies tussen de Schelde en de Nieuwe Vaart.

Op 22 december 1584 vragen Waarschoot en Lovendegem indien het hun toegestaan wordt, wachten op te richten op de voornaamste toegangswegen²⁵. Op 25 februari 1585 werd Pauwel van Vooren te Sleidinge met brandbrieven gevat en er voor veroordeeld²⁶.

In datzelfde jaar wordt met man en macht gewerkt aan de heroprichting van het fort te IJzendijke²⁷.

Hoewel buiten de kasselrij gelegen moest ook de Oudburg namens de Generaliteit zijn deel in de oprichting ervan bekostigen. Op 28 juni 1585 werd er met afgevaardigden van het Ambacht Boekhoute te Sleidinge gemeenzaam overleg gepleegd «omme den generalen vijant te wederstaene ende belettene alzulcke quade voornemen ende Entrepriyusen als hij vp dese ende Brugsche quartieren zouden willen attempteren²⁸. Als afgevaardigden van de Oudburg traden hierbij op Jonker Jacques

(22) RAG-Oudburg nr 160, f° 52 v°.

(23) Sinds 1583 Staats.

(24) Op 16 juli 1586 door Maurits van Nassau bij verrassing genomen. Zie hierover: J. R. DE JONGE, *Axel door Prins Maurits ingenomen 16-17 juli 1586 en wat daaraan voorafging*, in Jaarboek 1936 Oudheidkundige Kring «De Vier Ambachten», Hulst 1936.

(25) RAG-Oudburg 160, f° 74v°.

(26) RAG-Oudburg nr 2197. Enkwesten en Vonnissen.

(27) RAG-Oudburg nr 617 (Corr.) - 4 juli 1585.

(28) RAG-Oudburg 617 - Corres. - 27 juni 1585.

Borluut, heer van Schoonberghe, baljuw van St-Baafs en Jonker Jan de Stoppelaere, heer van Schoubroek.

De «sluseneers» ondernamen in december 1585 een uitval in Deurle en St-Martens-Latem, nadat zij zich in de kerk van Leerne verzameld hadden ²⁹.

Ondertussen was de Oudburg niet stil blijven zitten en had ter bescherming van zijn gebied een eigen korps van soldaten opgericht onder kapitein Jacques van Riebeke. Speciale belastingen werden geïnd om deze troepen te financieren: op elk paard 1 stuiver, op elk stuk hoornvee 1 groten, op elke gebrouwde ton bier 6 stuivers, op elke stoop wijn 1 stuiver ³⁰. Het loon van deze soldaten werd nog aangevuld door premies, die zij bekwamen bij het gevangen nemen of doden van een «slusenaer», zoals de vrijbuiters naar hun eerste uitvalsbasis aanvaankelijk steeds genoemd werden.

Zo werd op 4 januari 1586 aan kapitein Riebeke reeds een premie van 25 gulden uitbetaald om een vrijbuiters gedood te hebben ³¹.

Op 6 maart 1586 werd hij samen met zijn sergeant Caesteckere naar Bellem gestuurd, een der meest bedreigde dorpen van de kasselrij met bevel om de 14 dagen van standplaats te verwisselen.

Het oprichten van een eigen soldatenkorps volstond nog niet. Dit moest aangevuld worden door plaatselijke wachten, samengesteld uit alle weerbare mannen van 16 tot 60 jaar. Zij werden geplaatst onder het bevel van een wachtmeester. Daar op practisch alle parochies de klokken weggehaald waren, moest er alarm gegeven worden met horentjes, aangevuld 's nachts met vuur bij middel van strowalmen en overdag met rook door het aansteken van hooi ³².

Theoretisch waren de dorpen aldus voldoende beveiligd tegen elke inval, maar in de practijk viel het heel anders uit. Reeds op 16 mei 1586 dienden de parochies scherp op hun plichten en tekortkomingen gewezen te worden ³³. Men had ondervonden dat er tussen de ingezetenen en de invallende vrijbuiters dikwijls een geheime verstandhouding bestond. Hun schuilplaatsen werden niet bekend gemaakt, erger nog er werd hun daar soms voedsel gebracht. Dit alles gebeurde onder voorwendsel dat de landslieden de kracht van de vijand vreesden en hem aldus wensten ter wille te zijn. De inwoners die zich nog aan dergelijke nalatigheden en overtredingen schuldig maken zullen als medeplichtigen beschouwd en diensvolgens berecht worden.

Ondertussen ondernamen de vrijbuiters hun eerste grootscheepse inval. Op 5 juni 1586 vielen zij Sleidinge binnen, roofden er alles wat zij konden in handen krijgen en namen verschillende gevangenen, waaronder de pastoor, heer Jan Goethals, als gijzelaars mede ³⁴. Deze pastoor

(29) RAG-Oudburg nr 2197 (enkwesten).

(30) RAG-Oudburg 618 - Corr. - 8 januari 1586.

(31) RAG-Oudburg nr 161, f° 1v° - 4 januari 1586.

(32) RAG-Oudburg 161, f° 9r° - 6 maart 1586.

(33) RAG-Oudburg nr 623 - Corr. - 16 mei 1586.

(34) «Item ghegheuen den Ven van Wedemaendt 86 om Jaecxken een cleetlaken met de voeringhe ende al datter toebehoort zoo dat al huer cleeren ende

was tegelijk aalmoezenier van het Korps van de Oudburg. Zijn « rantsoen » of losprijs was vastgesteld op 800 gulden³⁵. In 1589 werd hij nog steeds gevangen gehouden binnen Zeeland. Hij vraagt dat men hem zou uitwisselen voor Jaspas Clauwaert, gevangen schipper te Nieuwpoort³⁶. Na zijn vrijlating werd hij in 1593 opnieuw aalmoezenier van de Compagnie³⁷. Hij bleef pastoor te Sleidinge tot aan zijn dood circa 1610.

Op zondag 19 oktober 1586 werd Jacques Dammant samen met Pieter Huughe en de muldersknecht van Zelzate gevangen genomen door vrijbuiters tussen Ertvelde en Zelzate, nabij het Goed ter Loveren. Zij werden hun geld afgenomen en in een bos vastgehouden tot 7 uur 's avonds, daarna gekoerd en gebonden weggevoerd langs de weg die loopt van Stoepekapel naar Nieuwburg, over de landerijen op de dijk van Boekhoute en vandaar naar de landdijk tussen Nicasius- en St-Janspolder verder naar de dijk van de Rode Polder alias Penningmeesterspolder op een schip. Volgende vrijbuiters waren hierbij betrokken: « Eerst Joos van Hecke, prince van Aertvelde, Hansken dellaert gheboren van Oost-eckeloo, Eenen ghenaeempt Cleyntkin zeer lanck wesen(de) van staturen, noch eenen ghenaeempt Coedief, Item pieter martens van oost-eckeloo gheboren »³⁸.

Tevoren zagen wij reeds dat de verwijderde toegangswegen buiten de kasselrij beschermd werden door een reeks forten, verdedigd en bezet door Spaanse garnizoenen. Naast IJzendijke dat slechts in 1604 zal veroverd worden door Maurits van Nassau, vormde het Sas van Gent een stevig bolwerk tegen de opdringende Staatse troepen. Het was de toegangspoort tot het ganse gebied langsheen de Sasse Vaart, ja zelfs tot de stad Gent. Slechts in 1644, ver buiten de door ons behandelde periode zal het in Staatse handen vallen. Vanaf 1586, het jaar der eerste massale invallen van de vrijbuiters zullen de bewoners van de Oudburg, vooral de dichtstbijzijnde parochies — Evergem en de 8 parochies tussen de Schelde en de Nieuwe Vaart — het garnizoen moeten voorzien van brandstoffen en kaarsen³⁹.

Einde 1586 wordt de toestand steeds kritischer. Men besluit de Cie Riebecke met 25 man aan te vullen⁴⁰ en er 20 van te leggen binnen het bedreigde Sleidinge, het eerste dorp van de kasselrij voorbij de onbewoonde heidestreek van Oosteeklo en Lembeke, een uitmuntend operatieterrain en schuilplaats voor de vrijbuiters.

lijwaet ghenomen was met Roeland boelins dinghen, wullen ende lijnen *vande Sluseneers als beere Jan goethals ende meer andere ghevanghen waeren*, zoo datmen al ander dinghen cleederen, caussen ende schoens heeft moeten coopen... xvi s.gr. » RAG-Evergem nr 225, 109v°, 6 juli 1588, Wezenrekening Jan Aerts.

(35) RAG-Oudburg nr 162, f° 1v° - 7 januari 1587.

(36) RAG-Oudburg nr 164, f° 44v° - 31 mei 1589.

(37) RAG-Oudburg nr 1864. - Monsterrol 14 juni 1593 « Heer Jan goethals, capellaen vander compagnie. »

(38) RAG-Oudburg nr 2249 - Bundel Criminele Sentencien.

(39) RAG Oudburg nr 161, f° 31r° - 1 september 1586.

(40) RAG-Oudburg nr 161, f° 47r° - 3 november 1586.

Riebeke wordt bevolen scherp op de bewegingen der hoofdwegen te letten ⁴¹, vooral binnen het gebied der 8 parochies.

De plaatselijke schepenbanken worden ervan verwittigd dat vrijbuiters vermomd als soldaten de wegen aflopen en de bewoners lastig vallen. Geen enkel soldaat zonder geldig paspoort mag binnen de onderscheiden parochies toegelaten worden ⁴².

Aan de landslieden wordt nog eens op het hart gedrukt op hun hoede te zijn tegen de vrijbuiters. Zij zullen «doen een generale revue ende neirstich ondersouck vp alle de onclaer velden, canten, geensten ende grachten loopende Lancx de herweghen ende andere passaigen» ⁴³.

Ondertussen zullen de 20 man van Riebeke te Sleidinge aangevuld worden door een nachtwacht bestaande uit 10 weerbare mannen van Evergem ⁴⁴. Op oudejaarsavond 1586 monstert heer Hendrik Sterck, baljuw van de Oudburg, de soldaten van Riebeke te Evergem ⁴⁵, terwijl op 7 januari 1587 volgende gevangen vrijsschutters aan een «scherp examen» onderworpen worden: Joos de Vleeschauwer fs Adriaan van Geraardsbergen, Antoon Carette fs Jan van Bohain (Guise), Adriaan de Clerck fs Adriaan van Gent, Jacques van den Berghhe, Jan Opstal van Nazareth en Lieven Symoens ⁴⁶.

Bij de monstering van 9 februari 1587 bestond de Cie Riebeke uit 77 man. Aalmoezenier was toen Pieter Truwe fs Pieter van Kachtem, paspoort te Bellem en Hansbeke (zie Bijlage I). Tijdens de maand maart werd te Landegem de vrijbuiters Hans van Canne gevangen genomen ⁴⁷. Evergem en Sleidinge ontvingen dreigbrieven geschreven door Berthelmeeus Busse uit Sluis, vermoedelijk een uitgeweken Evergemenaar. Evergem zou 37 P.gr. dienen op te brengen, Sleidinge 10 P. «ofte zou heurlieder ruyneren» ⁴⁸. Men raadt de wethouders van beide dorpen aan, de eiser met mooie woorden te paaien, totdat er genoeg versterking zal aangekomen zijn van Riebeke en de la Mote.

Jan van der Vennet, soldaat van de Oudburg sneuvelde op 6 maart 1587 ⁴⁹ en werd de 7e vervangen door Pieter de Bleeckere fs Michiels van Lotenhulle, zo eveneens Joos van Wonterghem, Luc de Meester, Pieter de Hondt, Christoffel Goethals, die allen vielen in een bloedig samentreffen met de vrijbuiters ⁵⁰.

De inwoners van Sleidinge zijn het onderling niet eens betreffende het opstellen van de soldaten van Riebeke. Sleine-St-Baafs wenst de versterkte post opgesteld te zien op het Zwaantje, Sleine-Keure daarentegen op Daasdonk. Men kiest de gulden middenweg om beide partijen

(41) RAG-Oudburg nr 618 - 10 november 1586.

(42) RAG-Oudburg nr 161, f° 52r^o.

(43) RAG-Oudburg nr 618 - 3 december 1586.

(44) RAG-Oudburg nr 161, f° 55r^o.

(45) RAG-Oudburg nr 161, f° 58r^o.

(46) RAG-Oudburg nr 162, f° 2r^o, nr 2197 (Vonnissen en Enkwesten 1547-1589).

(47) RAG-Oudburg nr 162, f° 11v^o.

(48) RAG-Oudburg nr 162, f° 12r^o.

(49) RAG-Oudburg nr 618 - Corr. - 30 april 1587.

(50) RAG-Oudburg nr 618, monstertrol 16 juni 1587.

tevreden te stellen : 10 soldaten zullen post vatten op het Zwaantje en 10 te Daasdonk. Daaruit bleek echter dat de derde toegangsweg tot Sleidinge, de weg langs Volpenswege onbeschermd zou blijven. Ook hier werd voor gezorgd. De landslieden van Evergem, die 's nachts de wacht te Sleidinge moeten optrekken, zullen deze post bezetten ⁵¹.

Hierop volgen nogmaals scherpe verordeningen betreffende de bewapening der landslieden : ten allen tijde zijn zij gehouden een behoorlijk wapen hetzij roer, pijk of vork bij zich te dragen om 't even of zij zich begeven naar de kerk, naar de molen of naar hun akkers. Tijdens de veldarbeid moeten zij het wapen ter plaatse laten om zich seffens te kunnen verdedigen tegen een onverwachte overval der vrijbuiters. Overtreders zullen streng gestraft worden een eerste maal met een boete van 6 stuivers, bij herhaling 11 p. en een tuchtstraf ⁵².

Ondertussen eiste de militaire goeverneur van het Sas, Diego Rodriguez de Olmares, van de kasselrij 25 werklieden voorzien van spaden en haummessen om het fort aan de haven van Boekhoute op te richten ⁵³.

Met de val van Sluis op 5 augustus 1587 zag het er een ogenblik naar uit dat de invallen van de vrijbuiters in aantal en kracht zouden afnemen. Niets was minder waar.

Op 7 oktober 1587 moest het bestuur van de Oudburg aan alle parochies een rondschrijven sturen waarin nogmaals gewezen werd op de ernst van de toestand. Het heet er dat de vrijbuiters van Zeeland en Oostende dagelijks ongestoord hun uitvallen doen en de ingezetenen en voorbijgangers gevangen nemen en op losprijs stellen. Dit valt hun des te gemakkelijker daar zij nergens een behoorlijke tegenstand ontmoeten. Er wordt aan de lokale overheden ten scherpste opdracht gegeven alle onderhorigen te enregisteren en hen van behoorlijke wapens te voorzien. De premie van 25 gulden op het hoofd van elke vrijbuiters gesteld, blijft behouden ⁵⁴ (zie Bijlage II).

Vergeeten wij niet dat de inwoners daarbij ook nog lastig gevallen werden door de bevriende (!) Spaanse en hiermede geallieerde bezettingstroepen. Ook de militaire leveringen op de forten van 't Sas en IJzendijke dienden voortgezet.

Een zekere Geraart van Hoorenbeke fs Laureins, ervan beticht de vrijbuiters gespijsd te hebben, wordt hiervoor gezeseld, voor 3 jaar verbannen uit de Oudburg en met 16 gulden beboet ⁵⁵.

In het kader van de strijd tegen de vrijbuiters worden 50 à 60 soldaten van de bezetting van het Nieuw Kasteel (Spanjaardskasteel) in dienst genomen door de Oudburg, ter versterking van de normale compagnie ⁵⁶.

Op het Schuurveld te Bellem, een der uitkanten van de kasselrij, waren de vrijbuiters er in geslaagd in de loop van het jaar 1588 een

(51) RAG-Oudburg nr 162, f° 15v^o - 3 april 1587.

(52) RAG-Oudburg nr 162, f° 19r^o.

(53) RAG-Oudburg nr 162, f° 26v^o - 2 juli 1587.

(54) RAG-Oudburg nr 618. Corr. 7 oktober 1587.

(55) RAG-Oudburg nr 163, f° 44r^o.

(56) RAG-Oudburg nr 163, f° 62r^o. 26 augustus 1588.

waar weerstandsnest op te bouwen. Toch werden zij er op 31 augustus 1588 onverhoeds aangevallen en lieten er 2 doden achter⁵⁷. Adriaan de Munck en Guillaume Bruneel, die de lijken naar Gent overbrachten, ontvingen hiervoor elk 2 pond⁵⁸.

Enkele dagen later op 5 september 1588 worden al de weerbare mannen nauwkeurig gemonsterd. Te *Odonk* moeten aantreden de inwoners van Drongen, Nevele, Vosselare, Meigem, Landegem, Lotenhulle, Vinkt, Zeveren, Poesele, Bachte, St Jans-Lerne, St-Martens-Lerne, Baarle, Merendree, Hansbeke en Bellem. Te *St-Martens-Latem* : Eke, Nazareth, Deurle, Zwijnaarde, Zevergem, St-Martens-Latem, St-Denijs-Westrem en Afsee. Te *Lochristi* : Desteldonk, Heusden, Destelbergen, Zaffelare, Lochristi, Zeveneken, Oostakker en Mendonk. Te *Evergem* : Wondelgem, Evergem, Sleidinge en Mariakerke. Te *Zomergem* : Vinderhoute, Lovendegem, Zomergem, Ronsele en Oostwinkel⁵⁹.

Een concreet voorbeeld hoe de vrijbuiters te werk gingen bij hun overvallen vinden wij in het verzoekschrift van de echtgenote van Lieven de Vos. Haar man, die voerman was, werd op 31 oktober 1588 op de weg van Gent naar Oudenaarde, te Eke, door vrijbuiters gevangen en vandaar overgebracht op het oorlogschip liggende voor Boekhoutehaven. Zijn « rantsoen » werd vastgesteld op 20 pond gr. + 1 gulden verblijfkosten per dag. De vrouw had geen provisie. Zij zou haar paard en wagen moeten verkopen wat voor haar de totale ruïne zou meebrengen. Daar haar man vroeger nog wagen dienst gepresteerd had voor de kasselrij, vroeg zij een financiële tussenkomst van de Oudburg. Er werd haar een voorschot van 18 p. toegezegd⁶⁰.

Tussen 10 september en 16 november 1588 wordt de bevelhebber van de Compagnie van de Oudburg, Jacques van Riebecke, opgevolgd door Jan van Ooteghem fs Gillis van Meigem. Reeds op 13 november 1588⁶¹ slagen zijn soldaten er in de hand te leggen op twee vrijbuiters : Michiel de Costere van Zwevegem werd neergeschoten en Guillaume van Daele in handen van het gerecht uitgeleverd. Deze schermutseling deed zich voor te Zeveren. Andere vrijbuiters worden gesignaleerd op de weg van Nevele naar Poeke⁶².

Op 2 februari 1589 is kapitein van Ooteghem gestationneerd te Bellem. Hij valt er een troep vrijbuiters aan, en weet de hand te leggen op een aanzienlijke buit en verscheidene gevangenen. Naderhand nochtans werd van Ooteghem op zijn beurt aangevallen. De nieuwe troep vrijbuiters slaagt er in de buit en de gevangenen in handen te krijgen en er mee te vluchten. De militaire gouverneur van 't Sas wordt ervan verwittigd en verzocht een oogje in 't zeil te houden om de troep eventueel te pakken te krijgen bij het oversteken der dijken⁶³. Bij deze

(57) RAG-Oudburg nr 619. Corr. 31 augustus 1588.

(58) RAG-Oudburg nr 619. Corr. - 31 augustus 1588 ; nr 163, f° 53r°.

(59) RAG-Oudburg nr 163, f° 57r°.

(60) RAG-Oudburg nr 619. Corr. 9 november 1588.

(61) RAG-Oudburg nr 619. Corr. 9 november 1588.

(62) RAG-Oudburg nr 619. Corr. 19 december 1588 ; RAG-Oudburg nr 2197 (Enkwesten). Vonnis Guillaume Van Daele.

(63) RAG-Oudburg nr 164, f° 8r°. 3 februari 1589.

schermutseling sneuvelden volgende soldaten van de Oudburg: Jan van der Heyden fs Laureins van Massemen, Joos Rougiers fs Matthys van Gent en Jan van Pauenbroeck fs Boudewijn van Kortrijk ⁶⁴.

Kort nadien werden verschillende personen verdacht vrijbuiters geherbergd te hebben, op het kasselrijhof onderhoord, maar bij gebrek aan bewijzen terug vrijgelaten.

Einde februari 1589 werden nog 2 vrijbuiters gedood door de soldaten van de Oudburg nl. Joos de Pape en Pieter van der Straten ⁶⁵. Drie andere vrijbuiters — één ervan Loyken de Manghelaere van Ertvelde — werden te Stekene gevangen en naderhand aan de Oudburg uitgeleverd ⁶⁶.

Toch was het vrijbuitersnest op het Schuurveld te Bellem niet volledig uitgeroeid. Zij hadden het vooral op de kapitein gemunt, een doorn in het oog voor hun uitvallen.

Op 15 maart 1589 slagen zij in hun opzet. Kapitein van Ooteghem viel in hun handen en werd « doot ghesmeten ende moordadelick ghebrant » ⁶⁷, samen met 2 van zijn soldaten: Jacques van den Borne fs Jan van Oudenaarde, pas in dienst sinds 10 februari 1589 en Bernard den « Yerlandooyts » (Ier) in dienst sinds 24 januari 1589 ⁶⁸.

Het lijk van de kapitein werd op kosten van de kasselrij naar Gent overgebracht. De begrafenis had plaats in het klooster der Predikheren in aanwezigheid van de baljuw en de mannen van het College van de Oudburg.

Reeds op 21 maart 1589 werd tot zijn opvolger aangesteld Jonker Joos Cabeliau, heer van Oudegoede ⁶⁹.

Ondertussen vraagt korporaal Adriaan de Munck fs Daneel te Waarschoot gelegerd, versterking en steun bij de landslieden om wacht te houden binnen de kerk en het fort aldaar ⁷⁰.

Daar men steeds meer en meer beducht werd om de invallen der vrijbuiters, werd het voetvolk verhoogd tot 60 manschappen op 19 april 1589 om op 23 mei reeds opgevoerd te worden tot 80 man voetvolk en 10 ruiters ⁷¹.

Gedode vrijbuiters werden als afschrikwekkend voorbeeld langs de openbare weg te Hansbeke aan een driepikkel gehangen met het hoofd naar omlaag ⁷².

Op 19 mei 1589 komt er een klacht binnen vanwege de notabelen van Evergem, Waarschoot, Sleidinge, Zomergem, Lovendegem, Wondelgem, Merendree en Oostwinkel, die beweren dat de Cie Oudegoede, die door hen onderhouden wordt, konvooidienst doet op Kortrijk, waar-

(64) RAG-Oudburg nr 619. Corr. Monsterrol 26 maart 1589.

(65) RAG-Oudburg nr 164, f° 14v^o - 1 maart 1589.

(66) RAG-Oudburg nr 164, f° 15r^o. Zie eveneens nr 2197. Vonnis Loys de Manghelaere.

(67) RAG-Oudburg nr 164, f° 22v^o - 17 maart 1589.

(68) RAG-Oudburg nr 619. Corr. Rol 26 maart 1589.

(69) RAG-Oudburg nr 164, f° 23r^o.

(70) RAG-Oudburg nr 164, f° 27v^o - 27 maart 1589.

(71) RAG-Oudburg nr 164, f° 32v^o.

(72) RAG-Oudburg nr 34v^o.

voor zij niet betaald worden. Gedurende die tijd wordt de kasselrij praktisch onbeschermd achtergelaten. Men stelt voor de soldaten te verdelen op de uitkanten, die het meest onderhevig zijn aan de uitvallen der vrijbuiters ⁷³.

Daar men over het gedrag der inheemse soldaten niet al te zeer te spreken was, werd er op 23 mei 1589 een streng reglement opgesteld, dat hun gedragingen ter dege moest regelen ⁷⁴ (zie Bijlage III).

De soldaten werden als volgt verdeeld: te Sleidinge 11, te Waarschoot 9, te Oostwinkel 7, te Nevele 11 en in het bedreigde Bellem 42 soldaten + 10 ruiters ⁷⁵.

Op 13 juni 1589 verscheen een nieuwe ordonnantie op het weren van de hagen op de straten en op het vullen van de grachten « daer de vrijbuiters bequamelick zauden moghen Inne ligghen » ⁷⁶.

Kapitein Oudegoede zou afwisselend verblijven te Bellem en te Nevele. Hiertegen wordt geprotesteerd door Zomergem, Lovendegem, Merendree, Bellem en Hansbeke, die hem uitsluitend te Bellem wensden te behouden.

Van de zeedijken uit nl. van het fort IJzendijke dat volledig vervallen staat, wordt er scherp en dringend om hulp verzocht. Servaas van Steeland, ontvanger-generaal van Oost-Vlaanderen, schrijft op 9 juli 1589, vanuit het Sas van Gent, indien de kasselrij in gebreke mocht blijven « ick ghenootzaect zal wesen tvolck van orloghe omtrent mij wesende te Logierene vp de naeste durpen van de stadt van Ghendt, zoo langhe als Ick zal verstaen dat den vijant zoo sterck es ende dat tvoorn. fort (IJzendijke) niet vphemaect en es » ⁷⁷. Uit deze correspondentie blijkt dat toen als de voornaamste drie steunpunten der vrijbuiters beschouwd werden: Oostende, Terneuzen en Aksel.

Op deze vrij scherpe vraag antwoorden de heren van de kasselrij even gevat: « Ende alsomen verstaet dat de soldaten Ligghende tysendycke, philippijne, bouchaute ende andere forten niet en willen verstaen tot vervolghen van den voors. Vrijbuiters nemaer met hemlieden zijn houdende quaertier ende eenighe ghevanghen hebbende vp Rantsoen ofte manghelynghe laten gaen, Ende dat oick de Vrijbuiters neffens de zelue forten passeren, ende repasseren dynct de voors. Bailliu ende Mannen noodeloos andere forten te maeckene ten waere daer Inne eerst ende alvooren voorsien wierden » ⁷⁸.

Hoe zag de algemene toestand der kasselrij er uit na die eerste periode van roof en plundering? De ommestelling van 3 oktober 1589 licht er ons nauwkeurig over in: Lotenhulle, Knesselare, Ursel, Ruiselede en Aalter zijn *totaal* onbewoond, Nevele ongeveer 50%, Vinkt 75%, Meigem 55%, Landegem 15%, Maria-Leerne 70%, St-Martens-Leerne 40%, Vosselare 55%, Poesele 55%, Bachte 35%, Zeveren 90%, Bellem 50%, Hansbeke 50%, Oostwinkel 45%, Ronsele 40%, Waarschoot

(73) RAG-Oudburg nr 164, f° 9r° - 19 mei 1589.

(74) RAG-Oudburg nr 164, f° 41v° - 23 mei 1589.

(75) RAG-Oudburg nr 164, f° 41v°.

(76) RAG-Oudburg nr 164, f° 46v° - 13 juni 1589.

(77) RAG-Oudburg nr 619. Corr. 9 juli 1589.

(78) RAG-Oudburg nr 164, f° 53v° - 10 juli 1589.

10%, Merendree 15%, Mariakerke 15%, Heusden 10%, Nazareth 10%, Deurle 20% en St-Denijs-Westrem 20% ⁷⁹.

Al de andere parochies werden op de gewone manier getaxeerd. Hun toestand werd dus nog min of meer als normaal beschouwd. Het zwaarst getroffen waren de parochies van het land van Nevele en die in de N.W.-hoek der kasselrij.

In de 8 parochies tussen de Schelde en de Nieuwe Vaart werd de wacht onder de landslieden terdege georganiseerd. De inwoners van Destelbergen houden wacht binnen de kerk en zullen eventueel alarm maken door klokgelui ⁸⁰. Toch wordt tengevolge van de «sobre gestaethede» van de kasselrij het aantal der soldaten teruggebracht op 50 man voetvolk en 2 paarden.

Het schijnt dat de vrijbuiters het nu meer op dit gebied gemunt hadden want op 14 januari 1590 wordt kapitein Oudegoede met zijn manschappen naar Heusden gestuurd om de posities der vrijbuiters aldaar te gaan verkennen ⁸¹.

Ook in het tot nog toe rustig gebleven gebied tussen Leie en Schelde worden op 14 maart 1590 vrijbuiters signaleerd ⁸².

Kort daarop nl. op 21 maart 1590 verschijnt een gezamenlijke verordening van de kasselrijen van de Oudburg en van Oudenaarde, uitgevaardigd met het doel een gecoördineerde en gezamenlijke strijd te voeren tegen de vrijbuiters (zie bijlage IV).

In beide kasselrijen zullen behoorlijke wachten ingericht worden met een gemeenschappelijke operatieterrein. Uitgezonden patrouilles zullen mekaar het wachtwoord tot herkenningsteken doorgeven.

De kapiteins zullen nochtans gehouden worden hun soldaten in goede tucht te houden en ze behoorlijk van eten en drank te voorzien. Bij gemeenschappelijk alarm zullen alle landslieden van beide kasselrijen met de wapens in de hand toegesnel komen. Zij zullen eveneens gehouden zijn op bevel van hun respectieve baljuws een algemeen onderzoek te doen in alle bossen, kanten, droogliggende sloten, op de heerwegen en langs de rivieren. 's Avonds zullen alle schepen zowel op de Leie als op de Schelde vastgemaakt en onder bewaking gesteld worden om nachtelijke overtochten der vrijbuiters te beletten. Gevangen vrijbuiters zullen uitgeleverd worden aan de kasselrijbesturen.

Het lijkt dat de heren van de Oudburg niet al te zeer ingenomen waren met de diensten van hun kapitein, want op 22 maart 1590 wordt er een voorstel goedgekeurd, gezien «den cleynen debuoire van den Capiteyn Audegoede jnt vervolghen van de Vrijbuiters ende dat hij gheen dienst nochte exploit en dede tot beschermen van den platten Lande» ⁸³, strekkende tot vervanging in zijn bevelhebberschap. De heren zullen later evenwel terugkomen op hun beslissing, hoewel zij meer dan eens last krijgen met deze eigengereide bevelhebber, die zich

(79) RAG-Oudburg nr 164, f° 74v° - 3 oktober 1589.

(80) RAG-Oudburg nr 164, f° 84r° - 6 november 1589.

(81) RAG-Oudburg nr 165, f° 10v° - 13 januari 1590.

(82) RAG-Oudburg nr 165, f° 32v°.

(83) RAG-Oudburg nr 165, f° 39r°.

als een echte militair weinig storen zal aan de bevelen hem door een burgerlijk gezag voorgeschreven.

Op 21 maart 1590 had er een vrij ernstig treffen plaats tussen vrijbuiters en soldaten van de Oudburg in de streek van Lochristi en Zeveneken : 4 vrijbuiters werden er gedood en 2 gevangen genomen ⁸⁴.

De volgende dagen blijven zij er nog rondhangen. Daar de invallen voortdurend in aantal en kracht toenemen, achtte het bestuur van de Oudburg het noodzakelijk op 7 april 1590 nogmaals aan te dringen op het stipt naleven der vroeger uitgevaardigde plakaten ⁸⁵.

Aan kapitein Oudegoede wordt op 2 mei 1590 bevolen met zijn soldaten naar Evergem te trekken om van daaruit de kwartieren van Waarschoot en Sleidinge te onderzoeken en er de bedoelingen der vrijbuiters te achterhalen ⁸⁶. Om de invallen meer afdoend te kunnen te keer gaan werd op 27 juni 1590 besloten het contingent der Oudburgse soldaten opnieuw tot 70 te verhogen en nabij het huis van Lieven Meyntkens te Doornzele aan de Sasse Vaart (thans « de Nest »), een fort op te richten, bemand met 20 soldaten ⁸⁷.

Eveneens werd er aangedrongen dat Waarschoot en Zomergem met bekwame spoed het fort zouden oprichten op de Dam, tussen Eeklo en Waarschoot (Kasselrijgrens Oudburg-Vrije) ⁸⁸.

Op 28 juli 1590 valt als een donderslag het bericht dat de soldaten van kapitein Oudegoede worden opgevorderd in de dienst van de hoogbaljuw van Waas. De Oudburg protesteert en zegt dat aldus al de dorpen tussen Gent en Brugge helemaal zullen open liggen voor de vijand ⁸⁹. Ondanks dit protest moeten op 30 juli 1590 zich reeds 70 soldaten naar Wachtebeke begeven ⁹⁰.

De forten van Waarschoot, Zomergem, Sleidinge, Oostwinkel, Bellem, Hansbeke en Nevele waar de soldaten uittrokken, moeten thans door de landslieden overgenomen worden.

Van de militaire gouverneur van 't Sas komen ook maar weinig beoedigende berichten. Hij verwittigt de heren van de Oudburg dat de vrijbuiters van plan zijn een grootscheeps offensief tegen onze streken in te zetten ⁹¹. Zijn eigen soldaten hadden nabij Bassevelde een troep vrijbuiters uiteen geslagen, die om hun leven te redden, verder landwaarts waren getrokken. Hij vraagt goed toezicht op alle wegen te houden om bedoelde vluchtelingen te kunnen aanhouden ⁹².

Ondertussen wordt er door de inwoners van de dorpen tussen Gent en Brugge gesmeekt dat de troepen van Oudegoede zouden terugkeren ⁹³.

(84) RAG-Oudburg nr 165, f° 41v^o.

(85) RAG-Oudburg nr 620 - Corr. 7 april 1590.

(86) RAG-Oudburg nr 165, f° 54v^o.

(87) RAG-Oudburg nr 165, f° 76r^o - 27 juni 1590.

(88) RAG-Oudburg nr 165, f° 81r^o - 19 juli 1590.

(89) RAG-Oudburg nr 165, f° 84r^o.

(90) RAG-Oudburg nr 165, f° 87v^o.

(91) RAG-Oudburg nr 165, f° 90r^o.

(92) RAG-Oudburg nr 165, f° 100v^o.

(93) RAG-Oudburg nr 165, f° 101r^o.

Slechts 1/5 van de kasselrij is op dit oogenblik werkelijk bewoond en bebouwd ⁹⁴. Mede door de plundering der vreemde soldaten, was de toestand der kasselrij zo financieel als economisch onhoudbaar geworden. Zij kan aan geen enkele verplichting meer voldoen.

Op 19 december 1590 smeken de bewoners nogmaals dat de vreemde soldaten zouden gaan liggen « vp de dycken wesende de dore aldaer de vrijbuuters jnnecomen ende oick expres verbot te doen doene ande soldaten dat zij Int passeren van den lande de wapenen van den Lantslieden niet en nemen, ofte ontsticken en smijten, zo zij daghelicx doen » ⁹⁵. Als gevolg daarvan waren alle inwoners van Evergem verlopen van 24 oktober tot 12 december 1590 ⁹⁶. Gedurende het jaar 1591 zal dit nog vaker voorkomen.

Op 11 januari 1591 verzoekt de Sasse goeverneur aan de Oudburg, te Langerbrugge een fort op te richten met een bezetting van 18 à 20 soldaten. De 8 parochies tussen Schelde en Nieuwe Vaart dienen hiervoor in te staan ⁹⁷.

Hiertegen wordt geprotesteerd. Heusden vindt dat dit fort slechts dienen kan tot beveiliging van de Nieuwe Vaart en van de heerweg Gent-Antwerpen, maar het algemeen belang slechts weinig dient. Men zou dan eveneens forten kunnen doen bouwen te Heusden, Wetteren en andere dorpen langs de Schelde, « anghesien de Vrijbuuters vele andere passaigen ghenouch hebben sonder bedwonghen te worden al ouer de Langhe brugge te passeren » ⁹⁸.

Toch komt het fort er : de bezetting ervan zal onderhouden worden door de generaliteit der kasselrij, het fort zelf door de 8 parochies ⁹⁹. Tevens wordt er om meer afdoende bescherming gevraagd vanwege de forten op de zeedijken : nl. Oudeman, Aardenburg, Middelburg, Eeklo, Kaprijke, Ertvelde en Kluizen ¹⁰⁰.

Tijdens het jaar 1591 evenwel hadden de bewoners tussen Gent en Brugge nog veel meer te lijden van de wanordelijkheden der Ieren liggende te Evergem en Lovendegem ¹⁰¹.

Op 22 april 1591 worden nogmaals alle dorpen gewaarschuwd op hun hoede te zijn, daar de vijand in Holland en Zeeland grote voorbereidingen treft tot een grootscheepse invasie ¹⁰². Daarom worden eveneens werklieden gevorderd om de forten aan de zeedijken in orde te brengen : 30 man van de Oudburg voor het Sas, 80 man voor Ijzenedijke ¹⁰³. Later vraagt men nog 10 tot 12 werklieden voor het fort te Filippine ¹⁰⁴.

(94) RAG-Oudburg nr 165, f° 109v^o.

(95) RAG-Oudburg nr 165, f° 128v^o.

(96) RAG-Oudburg nr 166, f° 11v^o.

(97) RAG-Oudburg nr 166, f° 6v^o.

(98) RAG-Oudburg nr 166, 7v^o.

(99) RAG-Oudburg nr 166, f° 15v^o.

(100) RAG-Oudburg nr 166, f° 19v^o.

(101) RAG-Oudburg nr 166, f° 21r^o, 38r^o.

(102) RAG-Oudburg nr 166, f° 44r^o.

(103) RAG-Oudburg nr 166, f° 63v^o.

(104) RAG-Oudburg nr 166, f° 86v^o.

Het gevaar voor de invallen der vrijbuiters bleef zo acuut, dat de schepenen van Evergem vanaf 12 juni 1591 de zittingen der vierschaar hielden te Meulestede en dit tot op het einde van het jaar ¹⁰⁵. Hiervoor vroegen zij toelating aan de Oudburg ¹⁰⁶.

Ondertussen trachtten de « rebellen » niet alleen het Brugse Vrije, maar eveneens de Oudburg onder contributie te brengen ¹⁰⁷. Door Charles Everwijn werden vanuit Middelburg (Walch.) op 27 januari 1592 de eerste brandbrieven verstuurd aan Oostakker en Destelbergen (zie bijlage V). Indien de inwoners een zekere brandschat betalen kunnen zij bevrijd worden van de strooptochten der vrijbuiters en Staatse soldaten. Dergelijke brieven werden eveneens verstuurd aan Eke, Bachte, Knesselare, Ursel, Nazareth, Hansbeke, Baarle, Ruiselede, Poesele, Lotenhulle, Maria-Leerne, Meigem, Bellem, Zwijnaarde, Aalter, Deurle, St-Martens-Latem, St-Denijs-Westrem en Afsnee ¹⁰⁸.

Om het kwartier tussen Schelde en Leie van vrijbuiters te bevrijden zal men samen met Kortrijk de Leie goed bewaken. Men zal er de korporaalschappen behoorlijk inrichten. De Oudburg zal instaan voor het deel van Gent naar Deinze ¹⁰⁹.

Bij de 4 leden wordt herinnerd aan de vage beloften tot bevrijding der kasselrij. Men had gehoopt op vrijwaring « zo wel van de daghelichsche excursien vanden vijant, vrijbuiters ende andere Rebelle, als vande foullen ende overlastynghe van onze eyghen soldaten. Nochtans bij daghelichsche experientie ghevoelen de contrafie ende de ghemeene Insetenen meer berooft, gheplundert ende vanden Vrijbuiters ouervalen dan oyut daer te vooren, waerduere de lantslieden ghenootsaect ende bedwonghen worden het landt ende huerl. agriculture te verlatene heml. vertreckende jn andere landen ofte steden » ¹¹⁰.

De lantslieden der 8 parochies tussen de Schelde en de Nieuwe Vaart willen wel optreden tegen de vrijbuiters op voorwaarde dat zij zelf bevrijd worden van de Ierse (geallieerde !) soldaten liggende in garnizoen te Stekene ¹¹¹, Krekeldijk, Zuiddorpe en andere omliggende forten.

Ondertussen worden er op het platteland nieuwe recruten gemonsterd ¹¹² en wordt aan de inwoners van Waarschoot, Lovendegem, Zomergem en Ronsele opgedragen het fort aan de dam te Eeklo zo spoedig mogelijk te herstellen ¹¹³.

(105) « Dinghedagh ordinaire van der Vooghdie swoondaegs den xijen Juny 1591, ten huuse van Gillis mueleman ter Muelstede, omme tdangier duer djnvasie van der geussche vrijbuiters vianden van zijne Majesteyt. » RAG-Evergem nr 660, f° 20r°.

(106) RAG-Oudburg nr 166, f° 88r° ...- 2 oktober 1591.

(107) Zie hierover : N. KERCKHAERT, *De Inval van Maurits van Nassau in het Meetjesland op 21 juni 1600*. In « Appeltjes van het Meetjesland V » p. 177-190. Eeklo 1954.

(108) RAG-Oudburg nr 167, f° 11r°, 31r°, 48v°.

(109) RAG-Oudburg nr 167, f° 12r°.

(110) RAG-Oudburg nr 167, f° 25r°.

(111) RAG-Oudburg nr 167, f° 32r°; nr 621, Corr.

(112) RAG-Oudburg nr 621. Corr.

(113) RAG-Oudburg nr 167, f° 50v°.

Op 26 mei 1592 waren de soldaten van de Oudburg als volgt verspreid: Nevele 20, Bellem 30, Oostwinkel 15, Waarschoot 25, Sleidinge (Volpenswege) 25, de rest te Deinze ¹¹⁴.

Te Nevele en te Bellem worden hier later nog versterkingen aan toegevoegd ¹¹⁵.

Op 19 juni 1592 wordt er te Brugge gemeenzaam overleg gepleegd tussen Jan de Ryvas, militaire goeverneur van Sluis, en de kasselrijen Kortrijk, Ieper, Oudenaarde, Belle en Kassel, betreffende de te nemen maatregelen tegen de vrijbuiters. Hiervoor vaardigde de Oudburg af Jan van Cathulle, heer van de Haverij en Jr Jacques Borluut, heer van Schoonberghe ¹¹⁶.

Men zal de ordonnanties op de Vrijbuiters streng toepassen en op de bedreigde punten manschappen legeren. Voor de Oudburg: te Kluizen in de kerk 20 man, te Sleidinge 30 man, te Waarschoot aan de dam 50, te Oostwinkel 25. Kortrijk zorgde voor een bezetting te Poeke, Tielt en Egem. Ieper te Lichtervelde, Kortemark en Werken ¹¹⁷.

Naast de Oudburgse soldaten en ter aanvulling er van, worden 6 wachtgroepen gevormd samengesteld uit de inwoners der respectieve parochies. Aan het hoofd van elke groep stond een wachtmeester.

Onder wachtmeester Louis Dailly groepeerden zich Ronsele, Waarschoot, Oostwinkel en Sleidinge, onder wachtmeester Jan Gaeresmet: Evergem, Wondelgem, Mariakerke en Vinderhoute, onder wachtmeester Jan Bauts: Zomergem, Lovendegem, Merendree, Hansbeke en Bellem, onder wachtmeester Guillaume de Croock: het land van Nevele + Drongen, onder wachtmeester Adriaan Bekaert de 8 parochies tussen de Schelde en de Leie, tenslotte onder wachtmeester Jan Dhamere de 8 parochies tussen de Schelde en de Nieuwe Vaart ¹¹⁸.

De soldaten van Oudegoede werden te Evergem gemonsterd op 21 juli 1592 ¹¹⁹. Op 2 augustus 1592 werd door diezelfde soldaten een vrijbuiters gedood te Ertvelde ¹²⁰.

Wederspannige landslieden, die weigeren de wacht op te trekken, worden beboet ¹²¹.

Einde november 1592 stak de vijand de kerk van Grammene, benevens verschillende pachthoven te Meigem en de molen te Nevele in brand ¹²².

De inwoners van Bellem, Hansbeke en Merendree vragen dringend « in desen noodt ende Loopen van de vrijbuiters » vervanging voor het verplaatste garnizoen uit Bellem. Oudegoede zal 15 man sturen te nemen uit de forten van Ertvelde, Kluizen en Waarschoot ¹²³.

(114) RAG-Oudburg nr 167, f° 51v^o.

(115) RAG-Oudburg nr 167, f° 61r^o.

(116) RAG-Oudburg nr 167, f° 68r^o.

(117) RAG-Oudburg nr 167, f° 70v^o.

(118) RAG-Oudburg nr 167, f° 79r^o.

(119) RAG-Oudburg nr 167, f° 86r^o.

(120) RAG-Oudburg nr 167, f° 92r^o.

(121) RAG-Oudburg nr 167, f° 100r^o.

(122) RAG-Oudburg nr 167, f° 113r^o.

(123) RAG-Oudburg nr 167, f° 113v^o.

Op aandringen van de er omheen wonende bewoners zal te Sleidinge in de Witte Moer, nabij het Goed te Marienpade, zonder verwijl een klein fort opgericht worden ¹²⁴.

Deze voorzorgsmaatregel bleek maar al te nodig want reeds op 29 december 1592 viel een sterke groep vrijbuiters Sleidinge binnen, staken er 10 tot 11 huizen in brand en namen er verschillende gevangenen ¹²⁵. Diezelfde dag lag eveneens de Leie dichtgevrozen en werden er speciale wachten uitgezet om het ijs te breken ¹²⁶. Daar de vrijbuiters zowat overal het hoofd opstaken werd een mobiele groep gevormd, zowel aan de zeedijken als binnen de kasselrij om de indringers aldus beter en sneller op te sporen ¹²⁷.

Einde 1593 viel de vijand Nevele binnen, maakte verscheidene gevangenen en trok zich dan terug op Beernem ¹²⁸.

Op 7 maart 1594 werden in het land van Waas door kapitein de la Biche 5 vrijbuiters gevangen en ter beschikking gesteld van de Oudburg ¹²⁹.

Nogmaals worden alle inwoners van 16 tot 60 jaar, uit vrees voor een mogelijke excursie der vrijbuiters gemonsterd en van behoorlijke wapens voorzien ¹³⁰.

Op 6 mei 1594 waren de soldaten van de Oudburg over de volgende forten verspreid: Waarschoot 30, Oostwinkel 9, Daasdonk 6, Zwaantje 9, Volpenswege 6, Kluisen 5, Ertvelde 15, Nevele 16, Zaffelare 15, Mendonk 15, Bellem 30 en Langerbrugge 4 ¹³¹. Hierbij kwam nog een supplementaire wacht van 17 man aan de ondiepte van de Dullaert (Moervaart), benevens een wacht op de toren te Mendonk ¹³² en 15 man bij de Westlee te Zaffelare.

De forten aan de zeedijken lieten zich toch niet helemaal onbetuigd want het garnizoen te Ijzendijke ving op 23 juni 1594 volgende vrijbuiters: Meeus van Ghelder, Niklaas Janssens uit Eeklo, David Eversone, Engelsman en Jacques van der Schelden. Zij werden op 4 juli 1594 allen geexecuteerd.

De kasselrijen van de Oudburg, Kortrijk, Aalst, Oudenaarde, Dendermonde en de Ambachten Assenede en Boekhoute besluiten gezamenlijk op te treden in de strijd tegen de vrijbuiters ¹³³.

Een massale inval van de vrijbuiters had plaats op 9 september 1594 binnen de parochies Waarschoot, Lovendegem, Zomergem en Mariakerke. Benden te voet en te paard staken het vuur in vele huizen en molens. Eigenlijk waren ze gekomen om met geweld het contributiegeld af te dwingen. Waarschoot werd bijzonder erg geteisterd. Zij namen er de

- (124) RAG-Oudburg nr 167, f° 115r^o.
- (125) RAG-Oudburg nr 167, f° 124v^o.
- (126) RAG-Oudburg nr 167, f° 120r^o.
- (127) RAG-Oudburg nr 167, f° 125v^o.
- (128) RAG-Oudburg nr 168, f° 2v^o.
- (129) RAG-Oudburg nr 168, f° 19r^o.
- (130) RAG-Oudburg nr 168, f° 29v^o; nr 621.
- (131) RAG-Oudburg nr 168, f° 35r^o.
- (132) RAG-Oudburg nr 168, f° 38v^o.
- (133) RAG-Oudburg nr 168, f° 49r^o.

officier Pieter de Jaghere mee in gevangenschap¹³⁴.

In de ommestelling van 3 oktober 1594 genoot de parochie een moderatie van 7s. (10s. op de 17s.) of een vermindering van 41% « In regarde vanden brande ende Invasie van den vijant, behoudens alhier enseignement doende hoe dat sij van dese gratie de afghebrande ende meest ghefoullerde Insetenen sullen recompenseren »^{134bis}. Deze vermindering betekende dus dat Waarschoot voor de 2/5 verwoest werd.

Evergem, Sleidinge en Waarschoot worden hierdoor aangezet de Burg-gravenstroom tussen Kluizen en Eeklo op te delven, evenzo het gat te Spierdamme (Kluizen) en de Oude Voord (Doornzele). Dit zou de toegang der vrijbuiters in bovengenoemde parochies ten zeerste bemoeilijken. Het deel van Waarschoot zal uitgevoerd worden door arbeiders van Waarschoot, Vinderhoute, Lovendegem en Zomergem. Evergem en Sleidinge zullen geholpen worden door Mariakerke, Drongen en Wondelgem in hun deel vanaf Sleidinge tot Kluizen. De werklieden zullen zich aanbieden voorzien van bijlen, haumessen, schoppen en met hun wapens¹³⁵.

Op 20 oktober 1594 was de Cie Oudegoede als volgt « gesmaldeeld » : Lotenhulle 25, Bellem 15, Oostwinkel 12, Waarschoot 35 met de kapitein, Daasdonk 7, Zwaantje 7, Volpenswege 6, Kluizen 5, Ertvelde 15, Langerbrugge 3, Mendonk en Zaffelare 15, Westlee (Zaffelare) 3¹³⁶.

Een nieuwe massale inval der vrijbuiters, ditmaal per schip had plaats op 25 november 1594 in het afgelegen Mendonk. De ganse parochie werd er leeggeplunderd. Onmiddellijk werden 50 soldaten van Oudegoede ter plaats gestuurd, die opdracht kregen elke avond, alle schepen in de omgeving van Wachtebeke en St-Kruis-Winkei onder bewaking te stellen¹³⁷.

Op 5 december 1594 vallen vrijbuiters binnen in Zomergem en Lovendegem waar zij 13 tot 14 personen gevangen namen. Waarschoot en Oostwinkel, die hun bureu niet ter hulp waren gekomen op dit kritiek moment, worden hiervoor ter verantwoording geroepen. Hierop replikeert Waarschoot dat zij sinds het platbranden van hun eigen parochie op 9 september 1594, alleen een soort brandwacht onderhielden. Wat het alarm van Zomergem betreft, hierop hadden zij geen acht gegeven. Immers reeds dikwijls was er loos alarm gemaakt « bij de gone bij ontijde ende 's nachts sittende jnde herberghen en dryncken »¹³⁸.

Op 9 december 1594 vragen ook Lochristi en Zeveneken hulp tegen de invallen der vrijbuiters¹³⁹, te Bellem begraaft baljuw Jan de Loof zijn zoon Gillis en David van den Beerghen, beiden soldaten van de Oudburg gevallen in de strijd tegen de vrijbuiters¹⁴⁰.

- (134) RAG-Oudburg nr 168, f° 67r°.
- (134 bis) RAG-Oudburg nr 168, f° 85v°.
- (135) RAG-Oudburg nr 168, f° 83v°.
- (136) RAG-Oudburg nr 168, f° 91v°.
- (137) RAG-Oudburg nr 168, f° 101v°.
- (138) RAG-Oudburg nr 168, f° 104v°.
- (139) RAG-Oudburg nr 168, f° 107r°.
- (140) RAG-Oudburg nr 168, f° 107v°.

De parochies tussen Leie en Schelde houden vanaf 21 december 1594 een supplementaire vorstwachter op de Leie tussen Deurle en de Gapaart. Het contingent bestaat uit Afsnee 6, St-Denijs 8, St-Martens-Latem 8, Zwijnaarde 10, Zevergem 8, Deurle 8, Nazareth 12 en Eke 12 man ¹⁴¹.

Van de kasselrij Kortrijk komt er in de loop van 1595 bericht dat zij te Gits bij Roeselare 3 vrijbuiters gevangen hebben. Een ervan is een zekere Pauwel van Hyfte, geboren te Waarschoot « inde wandelynghe den schoonen Pau ». Hij is betrokken geweest bij de roof en plundering der stad Harelbeke. Men vraagt alle inlichtingen betreffende zijn persoon te verzamelen ¹⁴².

Bij het begin van 1595 betaalden de meeste dorpen tussen Gent en Brugge contributiegeld aan de vijand. De inwoners van Evergem, die dat niet doen, worden bedreigd door de vrijbuiters. Zij zullen alles komen roven en plunderen en zelfs geen « verckenscot » laten overeind staan ¹⁴³.

Ook te Meigem vielen zij binnen en namen er kapitein Maryn Mestdach gevangelijk mede in de bossen ¹⁴⁴. Om de toegangswegen tot de kasselrij nog meer af te sluiten werd besloten een sterk garnizoen van de Oudburg te leggen in de kerk van Eeklo, tot fort omgebouwd.

Honderd nieuwe soldaten worden aangeworven. Hiervoor betalen de inwoners van de Oudburg maandelijks een supplementaire belasting van 170 p. gr. De strijdmacht van de Oudburg is thans als volgt verdeeld: Lotenhulle 25, Ruiselede 35, Aalter 50, Oostwinkel 25, Eeklo 50, Schuitje (Waarschoot) 10, Oosteeklo (heide) 25, Ertvelde 25, Mendonk 15, Zaffelare (in de kerk) 25, Westlee 15 ¹⁴⁵.

Wij merken op dat de soldaten van nu af voor de eerste maal meer vooruitgeschoven posten betrekken, gedeeltelijk zelfs buiten de kasselrij: Eeklo, Oosteeklo, Ertvelde, ofwel op de meest verlaten dorpen, die sinds 1580 opgegeven waren en thans blijkbaar opnieuw om bescherming vragen: Lotenhulle, Ruiselede en Aalter, een indirect bewijs dat er terug bewoning kwam.

Langs de Antwerpse heerweg lagen vrijbuiters in hinderlaag om de kooplieden komende van de halfvastenfoor te Gent gevangen te nemen ¹⁴⁶.

Om de verzwakking door een al te grote spreiding te keer te gaan besluit men de soldaten van de Oudburg slechts op 5 plaatsen te concentreren: nl. Eeklo 50, Ertvelde 30, Westlee 50, Bellem 30 en Lotenhulle 40 ¹⁴⁷.

Ondertussen slagen de vrijbuiters er in, kapitein Joos Cabeliau, heer van Oudegoede, gevangen te nemen en over te brengen naar Aksel. Men vraagt een losprijs van 1000 gulden voor deze belangrijke persoon.

(141) RAG-Oudburg nr 621 Corr.

(142) RAG-Oudburg nr 622. Corr.

(143) RAG-Oudburg nr 169, f° 30v°.

(144) RAG-Oudburg nr 169, f° 26r°.

(145) RAG-Oudburg nr 169, f° 20r°.

(146) RAG-Oudburg nr 169, f° 32v°.

(147) RAG-Oudburg nr 169, f° 41r°.

De kasselrij schiet de som voor en zo is de bevelhebber op 11 april 1595 terug op vrije voeten ¹⁴⁸.

Op 17 april 1595 deden de vrijbuiters een nieuwe inval ditmaal te Destelbergen en Oostakker, waar zij verscheidene personen gevangen met zich voerden ¹⁴⁹.

Later werden zij evenwel bevrijd in de streek van Aksel door Anthonis de Lare, Spaans sergeant van het Nieuw Kasteel te Gent ¹⁵⁰.

Twee Engelse vrijbuiters afkomstig van het garnizoen van Oostende, nl. Rytsaert Jones fs Jones en Thomas Balderson fs Thomas werden beiden gehangen ¹⁵¹.

Op 3 augustus 1595 worden er opnieuw soldaten geplaatst op het Zwaantje (Sleidinge), Volpenswege (Sleidinge) en Oostwinkel ¹⁵².

Er volgen nieuwe leveringen aan de Spaanse forten van de Klinge en Austria (Hulst) ¹⁵³.

Op 15 november 1595 wordt het fort St Lucas of Patientie door de vijand genomen, waardoor Eeklo rechtstreeks bedreigd wordt. Er worden nieuwe brandbrieven geschreven aan alle parochies ¹⁵⁴.

Men beklagt er zich over dat kapitein Oudegoede weinig uitricht om de kasselrij en haar inwoners te beschermen en dat de lasten steeds zwaarder worden ¹⁵⁵.

Daar de druk der vrijbuiters niet afneemt worden bijzondere premies (40 p. gr.) gesteld op de hoofden der meest beruchte aanvoerders ervan, nl. Hans van Bastelaere, Jaspas Malem, gezegd Holvoet, 't Kindt van Meulebeke, Pluimken, Serjant Noë en Lau van Parijs ¹⁵⁶.

In de noordwestelijke uithoek van de Oudburg (streek van Aalter-Knesselare) werd als opvolger van Joos de Cuuper, die voor zijn taak niet opgewassen bleek, aangesteld Jr Jacques van Riebecke ¹⁵⁷. Van nu af zal deze laatste bevelhebber onafhankelijk staan ten opzichte van Oudegoede en naast hem optreden. Daar de meeste parochies tussen Gent en Brugge nog contributie betalen, worden de parochies van het land van Nevele, Drongen, Zomergem, Lovendegem, Waarschoot, Sleidinge, Vinderhoute, Merendree, Evergem, Wondelgem en Mariakerke formeel verzocht deze betalingen op te schorten en zich niet te laten intimideren door de bedreigingen der vrijbuiters. Men belooft meer hulp onder vorm van soldaten. De Cie Oudegoede zal van 180 soldaten op 295 gebracht worden (Zaffelare-Mendonk 50, Ertvelde of Kluizen 30, Waarschoot (Schuitje) 30, Oostwinkel 30, Zwaantje (Sleidinge) 23, Volpenswege 12, Daasdonk 15, Zomergem (Vierweegse) 30, Doornzele

(148) RAG-Oudburg nr 169, f° 48r^o, 60r^o.

(149) RAG-Oudburg nr 169, f° 67v^o.

(150) RAG-Oudburg nr 169, f° 96r^o.

(151) RAG-Oudburg nr 169, f° 88r^o.

(152) RAG-Oudburg nr 169, f° 125r^o.

(153) RAG-Oudburg nr 169, f° 134v^o.

(154) RAG-Oudburg nr 169, f° 160v^o.

(155) RAG-Oudburg nr 169, f° 171v^o.

(156) RAG-Oudburg nr 170, f° 1v^o.

(157) RAG-Oudburg nr 170, f° 3v^o.

25 ; die van Riebeke van 62 soldaten op 110 (Aalter 30, Lotenhulle 30, Vinkt 25, Zeveren 25) ¹⁵⁸.

Kapitein Riebeke wordt er van verwittigd dat in het land van Nevele 150 vrijbuiters verschenen zijn ¹⁵⁹.

Ondertussen beveelt de baljuw van Evergem dat al de inwoners van de parochie zich op zon- en feestdagen gewapend dienen ter kerke te begeven. Het niet naleven van deze verordening zal beboet worden : $\frac{1}{3}$ zal dienen tot herstel der kerk, $\frac{1}{3}$ voor de kapitein en $\frac{1}{3}$ tot het aankopen van wapens en munitie voor de arme ingezetenen ¹⁶⁰. Op 27 maart 1596 wordt deze maatregel veralgemeend voor de ganse kasselrij ¹⁶¹.

Op 15 maart 1596 vragen de parochies Drongen, Mariakerke, Maria-Lerne, St-Martens-Lerne, Hansbeke, Bachte, Vosselare en Meigem een bezetting te Nevele op 't kasteel, te Zeveren, aan de Bierstal te Vinderhoute en bij de Benningsbrug (aan de Lieve te Wondelgem). Er wordt hun 10 man toegestaan te Nevele en 12 aan de Bierstal ¹⁶².

Te Gent worden opnieuw 4 vrijbuiters gehangen : nl. Adriaan Mahienart fs Olivier, Roeland van Belsele fs Jan, Hans van den Bossche alias Bosman en Hendrik van Cuelene ¹⁶³. Deze laatste drie hadden de kasselrij als soldaat gediend, waren gevat te IJzendijke, overgebracht naar de gevangenis van Sluis, tenslotte uitgeleverd aan de mannen van de Oudburg.

De pastoor van Vinkt doet door bemiddeling van de bisschop, beroep op de leenmannen van de Oudburg om de soldaten uit de kerk van Vinkt te verwijderen en ze op een andere plaats te leggen ¹⁶⁴.

Sleidinge beklaagt er zich over dat zij aan St Jorishulleken en de Vier Huizen geheel open liggen voor de vijand. Zij krijgen toelating samen met die van Evergem om de toegangswegen tot bedoelde plaatsen op te delven ¹⁶⁵.

Op 2 mei 1596 lijkt een groot deel van de verlopen bevolking, ondanks de ernstige toestand van de kasselrij, toch te zijn teruggekeerd. Er wordt nog slechts moderatie (belastingsvermindering) toegestaan aan Vinkt, Lotenhulle, Aalter, Ursel, Knesselare en Ruiselede ¹⁶⁶.

Op 3 juli 1596 werd Pieter de Meyer fs Marten, inwoner van Zomergem, veroordeeld om met de vrijbuiters in verstandhouding te hebben geleefd ¹⁶⁷.

Dominicus van Ooteghem, gevangen vrijbuiters te Gent, zal gehangen worden, maar zijn lichaam mag in gewijde aarde begraven worden ¹⁶⁸.

Met vreugde en opluchting werd op 18 augustus 1596 vernomen dat

(158) RAG-Oudburg nr 170, f° 8r^o.

(159) RAG-Oudburg nr 170, f° 30v^o.

(160) RAG-Oudburg nr 170, f° 37v^o.

(161) RAG-Oudburg nr 170, f° 63v^o.

(162) RAG-Oudburg nr 170, f° 51v^o.

(163) RAG-Oudburg nr 170, f° 52v^o; zie eveneens nr 2198 (Vonnissen).

(164) RAG-Oudburg nr 170, f° 60v^o.

(165) RAG-Oudburg nr 170, f° 70r^o.

(166) RAG-Oudburg nr 170, f° 80v^o.

(167) RAG-Oudburg nr 2199 (Vonnissen).

(168) RAG-Oudburg nr 170, f° 95r^o.

Hulst terug Spaans geworden was ¹⁶⁹. De la Biche werd er als militair gouverneur geïnstalleerd ¹⁷⁰.

Opnieuw beklaagt de kasselrij er zich over dat men gemakkelijk de invallen der vrijbuiters zou kunnen weerstaan, moesten alle inwoners eendrachtig samenwerken en niet in geheime verstandhouding leven met de vijand ¹⁷¹.

Een paar flink gestoffeerde verslagen van Kapitein Riebecke verhogen nog die indruk. Van uit het fort te Lotenhulle geeft hij op 12 november 1596 een bondig verslag over zijn excursies. Op zeker oogenblik was hij doorgedrongen tot de schuilplaatsen der vrijbuiters in de streek tussen Torhout, Lichtervelde, Zwevezele, Ruddervoorde en Gullegem. Zijn verslag vervolgt : daar zijn zij heer en meester. Het is een woeste en eenzame streek : de landslieden werken er openlijk samen met de vrijbuiters. Wij staan er totaal machteloos « omme dieswille dat de lantslieden te meschant zijn ende niet clappen » ¹⁷².

Een tweede maal, toen hij vergezeld was van de landslieden van Evergem en Mariakerke op zoek naar vrijbuiters in de bossen van Wingene en Zwevezele, werd hij door bedoelde landslieden in de steek gelaten. Zij kregen heimwee naar hun huis en land « alzo zo zij zeyden alle arm lieden waeren, verstonden den cost te gaen winnen voor haerliedder wijf ende kinderen » ¹⁷³.

Uit de twee landslieden, die hij ter plaatse gevangen had om de schuilplaatsen der vrijbuiters aan te wijzen, was niets te krijgen. Verontwaardigd voegt hij er aan toe : « Men zoude niet gheloooven hoe cleen bescheet datter In de landslieden es ».

Jan Rodijcke, kommandant van het fort te Westlede, ontvangt 50 gulden om een vrijbuiters, genaamd Joos Wylandt, gevangen te hebben ¹⁷⁴. Tijdens de wintermaanden moesten de plaatselijke forten van de Oudburg voorzien worden van brandhout en kaarsen door de inwoners.

Op het einde van het jaar ontstaan er plannen om ter bescherming van Bellem en Zomergem een fort op te richten te Berken op de grens Zomergem-Ursel ¹⁷⁵.

Men vraagt eveneens een nieuw fort op te richten te Zaffelare ter Linden ¹⁷⁶.

Korporaal Niklaas de Visschere mag zich met zijn soldaten legeren in de kerk van Ronsele « dat zo verre als Inde zelue kercke den dienst Godts niet en wordt gecelebreert » ¹⁷⁷.

Op 29 maart 1597 werd Hans Crop fs Jan, vrijbuiters uit Wevelgem,

(169) RAG-Oudburg nr 170, f° 131v^o.

(170) RAG-Oudburg nr 170, f° 139v^o.

(171) RAG-Oudburg nr 622. Corr.

(172) RAG-Oudburg nr 622. Corr.

(173) RAG-Oudburg nr 622. Corr. 14 november 1596.

(174) RAG-Oudburg nr 170, f° 163v^o.

(175) RAG-Oudburg nr 170, f° 173v^o.

(176) RAG-Oudburg nr 171, f° 13v^o.

(177) RAG-Oudburg nr 171, f° 29r^o.

20 jaar oud, te Gent gehangen. Zijn proces licht ons in nopens zijn vroegere gedragingen. Aanvankelijk had hij gediend als soldaat onder Justinus van Nassau in het garnizoen Terneuzen. Tevoren lag hij te Biervliet, en nam deel aan de harde gevechten bij de verdediging van Hulst. Bij de val van Hulst trokken zij naar Terneuzen. Vanuit het fort Patientie vielen zij het land binnen, legden zich in een hinderlaag aan de Lieve en overvielen er een schip. De gevangene beweerde dat er op die dag wel 53 vrijbuiters in het land waren gekomen, « in gheenen dienst zijnde maer alle wonende tot Vlissinghe, Middelburch ende andere plaatsen »¹⁷⁸.

Over de massale inval der vrijbuiters op 12 oktober 1597 binnen de parochies Zaffelare en Desteldonk zijn wij zeer goed ingelicht dank zij het verhoor van 3 gevangenen aan de ene zijde, en het verhaal van een landsman aan de andere zijde.

De 3 gevangen vrijbuiters waren Jacques van den Leene, Hubert Steene en Christoffel de la Fonte. De eerste gevangene Jacques van den Leene fs Gillis, oud 35 jaar, was geboren te Arnemuiden, bijgenaamd « Cuuperken duerdyn hij van zijnen ambachte een Cuuper is » ; hij was sinds 2 jaar soldaat onder kapitein Hans van der Horst en lag in garnizoen nabij Terneuzen. De zaterdagavond tevoor waren zij uit Aksel vertrokken aan boord van kleine schuiten vanuit een kreek tussen Kerkeldijk en St Marc, ter sterkte van 500 man en 3 kapiteins. Zij dwarsten het kanaal en de straat tussen Wachtebeke en Zaffelare. Te Wachtebeke was de algemene verzamelplaats. Van hieruit trokken 80 man naar Zaffelare en 120 man naar Desteldonk. De overige 300 soldaten waren toen nog niet geland en zouden te Wachtebeke als achterhoede voor dekking zorgen. Hijzelf passeerde met zijn groep een schrans door soldaten bezet. Deze maakten alarm en schoten op hen. Wie de brand te Desteldonk aangestoken had, kon hij niet zeggen. Wel was er in hun groep een zekere Hendrik « maar hebbende eene hant, duyts wesende » die vanuit Aksel « solferpriemen » meegenomen had. Een zekere Hans van Antwerpen had eveneens « solferpriemen » bij zich. Nadat zij te Desteldonk ongeveer 200 koeien en paarden verzameld hadden en aanstalten maakten om de andere groep te Zaffelare te verwoegen, werden zij door de landslieden aangevallen. Twee onder hen werden in de benen geschoten en dienden op de paarden gelegd. Aan de kerk te Zaffelare evenwel werden zij opgewacht door een groepje Oudburgse soldaten en landslieden, bij zoverre dat zij uit mekaar moesten gaan en hun heil dienden te zoeken in de vlucht. Naderhand werd Jacques van den Leene gevangen. Hij verklaarde verder dat de uitval vooral tot doel had de dorpen onder contributie te brengen¹⁷⁹.

De tweede gevangene Hubert Steene fs Hubert, was 21 jaar oud, geboren te Luik en franssprekend. Hij diende eveneens onder kapitein van der Horst. Hij gaf nagenoeg hetzelfde relaas van zijn voorganger

(178) RAG-Oudburg nr 2219, f° 1r° (Criminele Sentencien).

(179) RAG-Oudburg nr 2219. Criminele Sentencien 1597-1599 ; nr 2198. Vonnissen.

maar voegde er aan toe dat zij opdracht gekregen hadden alle landslieden en hun vee gevangen te nemen. Als gids diende Pieter van Brusselle, gezegd « Schipperman ».

De derde gevangene Christoffel de la Fonte fs Christoffel, 24 jaar, geboren te Calais, eveneens franssprekend, diende onder de compagnie van Jehan Pyron, goeverneur van Aksel. Hij werd door de landslieden gevangen genomen op een weide. Hij wist te melden dat sergeant Pluimken met twee van zijn soldaten enkele dagen te voren, vermomd als landsman, de streek verkend had en dat luitenant Hoemaeckere door de landslieden op straat was neergestoken.

Op 14 oktober 1597 werden zij alle drie als vrijbuiters veroordeeld tot de strop¹⁸⁰.

Dat de landslieden zich hardnekkig verdedigd hadden tegen de indringende vrijbuiters, moge blijken uit het rekwest van Lieven Bate, inwoner van Desteldonk, 8 dagen na de feiten aan de gevolgen van zijn verwondingen in de strijd, overleden¹⁸¹. Bij het horen van het alarmsein was hij uit zijn bed gesprongen, was in zijn hemd buitengelopen met het geweer in de hand. Hij had de vrijbuiters achtervolgd tot bij de kerk van Zaffelare en wel 40-maal geschoten. Toen zijn geweer uit mekaar barsste, ontnam hij er één aan de vijand en was voor alle inwoners een toonbeeld van moed en zelfopoffering.

Lieven Standaert, een ander inwoner van Desteldonk, eveneens gekwetst in de strijd, werd 28 dagen verpleegd in de Bijloke¹⁸². Om hun moedig optreden in deze memorabele strijd ontvingen de soldaten een gezamenlijke premie van 34 p. 13 s. 4 gr. en de landslieden 400 gulden¹⁸³. Deze uitval was dan ook een der meest massale, die de vrijbuiters ooit ondernamen.

Op het einde van oktober volgde ditmaal vanuit een andere richting, een aanval op Lotenhulle. De bedoeling was er het fort van Kapitein Riebeke in te nemen. Wel verloor hij er 3 man, maar het opzet mislukte. Daarop werd de molen met het molenaarshuis in brand gestoken¹⁸⁴.

Doordat Kapitein Oudegoede op last van de superintendent van het krijgsvolk in Vlaanderen, Sr Augustijn de Herrera, 40 man had moeten afstaan voor de forten van het Sas, Filippine en Boekhoute, waren de garnizoenen te zwak geworden en besloot men eens te meer, ze te concentreren. De Cie Oudegoede zou over 4 plaatsen verdeeld worden: 50 te Eeklo, 50 « up de heyde tJeghens Oostecloo ter plaatsen ghenaeemt ter handt », 50 te Ertvelde en 50 te Mendonk-Zaffelare. Waarschoot en Sleidinge verzetten zich hiertegen en wensen hun soldaten te behouden. De Cie Riebeke zal verspreid liggen over Oostwinkel 20 man, Zomergem (ten Berken) 25, Aalter 25, Lotenhulle 30 en Vinkt 20¹⁸⁵.

(180) RAG-Oudburg nr 171, f° 121r°; nr 2198. Vonnissen.

(181) RAG-Oudburg nr 171, f° 142v°.

(182) RAG-Oudburg nr 171, f° 144r°.

(183) RAG-Oudburg nr 171, f° 148v°.

(184) RAG-Oudburg nr 171, f° 171 124v°.

(185) RAG-Oudburg nr 171, f° 105r°.

Na de uitval der vrijbuiters te Desteldonk, hierboven beschreven, waren de inwoners slechts matig ingenomen met een garnizoen van 5 soldaten. Tevens beklagen zij er zich over dat de inwoners van Oostakker en Heusden, die te Desteldonk de wacht moeten optrekken, dikwijls te laat aankomen en te vroeg naar huis terugkeren¹⁸⁶. Ter versterking ontvangen zij 30 soldaten van de Cie Riebecke uit Lotenhulle.

Evergem beklaagt er zich over dat de forten van Doornzele (20 man), Zwaantje (6 man), Volpenswege (2 man) en Kluizen (3 man) absoluut onvoldoende bemand zijn. Oudegoede had namelijk op eigen hand verschillende soldaten ontboden om hem te helpen bij het oprichten van een fort boven Eeklo. Hij ontvangt voor dit eigenmachtig optreden een scherpe terechtwijzing¹⁸⁷.

Ook het fort te Lotenhulle verkeerde in een deerlijke staat. Het was aan 2 zijden ingestort en de soldaten dreigen het te verlaten. Men belooft het zo spoedig mogelijk te herstellen¹⁸⁸. Deze en andere « forten » bestonden slechts uit palissaden en vlechtwerk. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat zij weinig stabiel bleken.

Op 5 maart 1598 werd in het Gravensteen te Gent onderhoord Pauwels Ferie fs Jan, Engelsman, kandelaarmaker van beroep, gekomen uit het garnizoen van Oostende. Bij Ruddervoorde had de groep bestaande uit 8 man, 4 landslieden gevangen en op rantsoen gesteld. Te Oostende zijn er 4 gidsen, die de streek goed kennen nl. Karelken van de streek van Ieper, Spoele, Foulle of Rafoulle, Hans Lambrecht en 't Kindt van Meulebeke. Het garnizoen van Oostende bestaat uit 1200 soldaten, waarvan 700 Engels en de rest van diverse nationaliteiten¹⁸⁹.

Op 10 juni 1598 vragen burgemeester en schepenen van Hulsterambacht de uitlevering van Hans Helwaut fs Wauter van Hulst, schoenmaker oud 21 jaar en van Hans Blanckaert fs Willem van Stoppeldijk, oud 19 jaar¹⁹⁰. De eerste was soldaat op het Mauritsfort tegenover Filippine, onder kapitein Colve¹⁹¹. Hij verklaart in het land gekomen te zijn langs het fort Patientie met 7 andere gezellen, waaronder Hansken de Jaghere, gezegd 't Kint van Bassevelde, die dienst deed als gids. Zij zwierven enkele dagen rond in de streek van Bassevelde en Kaprijke. Toen zij met een gevangene opnieuw de grens wensten over te steken, werden zij gevat door soldaten van het fort van IJzendijke, die in een hinderlaag lagen. Vroeger was hij nog binnengekomen langs de Braakman, vanuit een oorlogschip. De meeste van hun « exploten » hadden echter plaats in de streek van Kaprijke en Watervliet, buiten het gebied van de Oudburg. Daarom vergenoegen wij ons hier alleen met een zeer korte samenvatting van de hun ten laste gelegde feiten.

(186) RAG-Oudburg nr 171, f° 139r°.

(187) RAG-Oudburg nr 171, f° 147r°.

(188) RAG-Oudburg nr 171, f° 157v°.

(189) RAG-Oudburg nr 2219. Criminele Sentencien.

(190) RAG-Oudburg nr 623. Corr.

(191) RAG-Oudburg nr 2219. Criminele Sentencien; nr 2198. Enkwesten en Vonnissen.

Werden eveneens samen met hen onderhoord en gevangen te Gent : Andries Vane fs Jan, geboren te Zaamslag, oud 20 jaar, Hans de Jaghere fs Jan van Bassevelde, oud 35 jaar, gediend hebbende onder kapitein Ghistelle te Biervliet en Willem Willemsone van Delfshaven, oud 25 jaar, gediend hebbende op een oorlogschip.

Ondertussen smeekt sergeant Jan Bleyaert, tijdelijk bevelhebber van het fort te Lotenhulle, dat men hem geen soldaten zou afnemen om naar Vinkt te sturen, aangezien er 3 van zijn manschappen gesneuveld zijn in de strijd tegen de vrijbuiters en er geen nieuwe recruten aankomen¹⁹².

Nogmaals moet de kasselrij ten sterkste aandringen op het behoorlijk naleven der wachten, vooral langs de Leiekant¹⁹³.

Bij het begin van 1599 blijkt men flink op te schieten met de oprichting der forten te Zeveren¹⁹⁴ en te Vinkt¹⁹⁵. Toch schijnt de vloed der vrijbuitersinvallen nog niet gestuit te zijn. Op 20 januari 1599 worden 2 vrijbuiters uit Aksel, gevangen te Waarschoot, onderhoord¹⁹⁶.

Het betreft hier allereerst François van der Leye fs Vincent, geboren te Waregem, oud 30 jaar, zes weken gediend hebbende onder kapitein Maximiliaan te Aksel. Vier dagen geleden kwamen zij met een groep van 43 man langs Penningmeesterssluis bij Filippine in het land met een sloep en 3 snekken. Zij werden aangevoerd door Hans Wolfvaert en Pieter de Bouvere van Sleidinge. Hun voornaamste doelwit was Sleidinge. Bedoelde vrijbuiters werd bijgenaamd « deghelick », omdat hij steeds zegde, in plaats van te vloeken, « het is deghelick waer ». Hij beweerde verder aan de schrans van Sleidinge niet geweest te zijn, maar zich van zijn gezellen afgezonderd te hebben om zich te Waarschoot gemakkelijker te kunnen overgeven. Dit werd echter door zijn medegevangenen tegengesproken. Vijf weken tevoren was hij betrokken geweest bij een inval in de Rode Hoek, waar 25 paarden meegenomen werden.

De tweede gevangene, Lenaart de Laet fs Jan, bijgenaamd God van Damme, oud 24 jaar, geboren te Venlo, diende eveneens onder kapitein Maximiliaan. Hun was opgedragen Sleidinge te plunderen en het dorp daarna in brand te steken. Als voornaamste begeleiders noemde hij Pierken Martens, Hansken van Waarschoot en Lieven Leroy¹⁹⁷. Beiden werden veroordeeld tot de galg bij vonnis van 24 januari 1599.

Ondertussen werd het aantal der kasselrijssoldaten verhoogd tot 407¹⁹⁸, en werd in opvolging van pastoor Jan Goethals tot aalmoezenier aangesteld heer Jan van der Brugghe, pastoor te Vinkt¹⁹⁹.

Men tracht zijn best te doen om de 5 meest geteisterde dorpen op-

(192) RAG-Oudburg nr 623. Corr. - 7 juli 1598.

(193) RAG-Oudburg nr 623. Corr. - 24 september 1598.

(194) RAG-Oudburg nr 172, f° 1r°.

(195) RAG-Oudburg nr 172, f° 3r°.

(196) RAG-Oudburg nr 172, f° 10r°; nr 2219.

(197) RAG-Oudburg nr 2219. Criminele Sentencien; nr 2198. Vonnissen.

(198) RAG-Oudburg nr 172, f° 12v°.

(199) RAG-Oudburg nr 172, f° 16r°.

nieuw bewoonbaar te maken. Dat er reeds enig teken van nieuw leven te bespeuren was, kunnen wij aflezen uit de moderatietabel van 27 januari 1599. *Lotenhulle* betaalt 15% van zijn vroegere normale belasting, *Ruiselede* 25%, *Aalter* 13%, *Knesselare* slechts 4% en *Ursel* 14%. Al de andere parochies werden reeds normaal omgezet. Op 16 april 1599 wensden de reeds teruggekeerde inwoners van Knesselare, het zwaarst geteisterde dorp, dat men hun ter versterking en ondersteuning 30 soldaten zal toesturen. Het wordt hun toegestaan²⁰⁰.

Voorlopig zullen de soldaten ondergebracht worden in de afgebrande parochiekerk, tot fort omgebouwd. Op 15 mei 1599 zijn er reeds 45 soldaten aangekomen en hebben de landslieden binnen 3 dagen het fort in gereedheid gebracht. De bevelhebber, sergeant Bleyaert, zendt volgend gedetailleerd verslag aan de heren van de Oudburg: « Ic hebbe doen maken voeren ande deure een cleyn cavelynken ende buyten aent kerckhoff een baescourt van palisaden omme hutten te maken voor de ghene die veel beesten vrouwen ende kinderen hebben, maer de soldaten sullen alle Int fort slapen, deur dyen de kercke gheheel jnghevallen es, ende het niet moghelick en es den coer te ruymen... ende alsoo Ic alhier ligghe jn een dangereuse ende leelijcke plecke heeft den Baillieu, bourghemeestere ende Schepenen deser prochie aen mij begheert dat Ic ul. zoude willen adverteren, jndyen het moghelick waer ende sal een requeste presenteren omme te trecken die van hansbeke, dewelcke daer noodeloos ligghen, ende de zelve te legghen jn een cleen fortken tot knesselaere, dwelck men met cleenen cost soude maken »²⁰¹.

Dit maal wordt met vaste hand de strijd tegen de vrijbuiters aangepakt. Verscheidene personen verdacht van medeplichtigheid worden aangehouden en ondervraagd op het Gravensteen.

Dit was onder meer het geval met Pieter Hovaere fs Pieter, oud 28 jaar, geboren en wonende te Aarsele, bijgenaamd « Vulspieghele ».

Een jaar geleden was hij samen geweest met de vrijbuiters te Aarsele. Tweemaal had hij de vijand gekonvoyeerd binnen Meigem, de laatste maal slechts 14 dagen geleden, en éénmaal te Zeveren²⁰². Hij bracht eveneens de losprijs der gevangenen over. Om al deze feiten werd Pieter Hovaere fs Pieter veroordeeld tot de galg. Op zijn borst werd een biljet gespeld, waarop met grote letters geschreven stond: « Pieter houaere fs pieters van Aersele omme den vijant ende vrijbuiters thebben gheadsisteert ende beholpen »²⁰³.

Ook Rijkaard van Bestbrugge fs Cornelis, oud 34 jaar, herbergier te Aarsele, werd onderhoord maar naderhand vrijgelaten, samen met andere personen uit Zwevezele, Ruddervoorde, Deerlijk, Gottem en Lichtervelde²⁰⁴.

Aan de gevangen kapitein-vrijbuiters Cleygate werden een hele reeks namen van verdachte personen voorgelegd. Men vroeg hem eveneens

(200) RAG-Oudburg nr 172, f° 63v°.

(201) RAG-Oudburg nr 623. Corr. - 15 mei 1599.

(202) RAG-Oudburg nr 623. Corr.

(203) RAG-Oudburg nr 172, f° 41v° ; nr 2198. Vonnissen.

(204) RAG-Oudburg nr 172, f° 45v°.

wie de pastoor van Vinkt naar Boekhoute geleid had, wie de markt te Ruiselede overvallen had, en wie hen inlichtte nopens de positie van het volk van Riebeke, hun proviand bezorgde en hen over de rivieren bracht ²⁰⁵.

Het was immers duidelijk dat zonder vele medeplichtigen van ter plaatse al deze feiten niet konden hebben plaats gevonden.

Op 2 maart 1599 worden nieuwe vrijbuiters binnen gebracht, o.a. Hans van Eecken fs Laureins, oud 32 jaar, geboren te Temse, bijgenaamd «den duvele van Snaeskerkcke». Hij diende onder geen bijzondere compagnie. Zes weken geleden waren zij aan de Rode Hoek in 't land gekomen met een groep van 24 man, waaronder Joos Goemaere, gezegd Speelman, Jan de Ly, Engelsman, Sergeant Kit, eveneens Engelsman, Willem van Liere, Klein Thomken, Engelsman, «Cleyen Jooren», ook Engelsman, Dick Meyem, Engelsman, in de wandeling genaamd «Dry blanck», Adriaan van Biervliet, Jan Kemels, Jan de Wale, Engelsman, «Luucxken, wiens bijnaeme hij niet en weet», Henry Smet, Martin Cock uit Nederland, Martin Sammers uit Kortrijk en Joris Jacqs. Deze Vlissingers verenigden zich met een groep Oostendse vrijbuiters tot een troep van 50 man. Te Kortemark kwam het tot een treffen met de inlandse soldaten, waarbij zij er 8 à 9 doodden.

Dezelfde Hans van Eecken was ook te Meigem geweest. Reeds 18 à 19 maand «was hij exploiterende opde bane». Hij was betrokken geweest in overvallen te Woumen, te Beveren aan de Leie, te Desselgem, te Aarsele, te Vinkt bij de kerk waar zij een officier doodden, te Nieuwkapelle, waar zij een herberg in brand staken, ook te Zomergem was hij geweest. Hij somt een lange lijst op van medeplichtigen in de streek van Torhout. Om al deze invallen werd de «duvele van Snaeskercke» veroordeeld tot de brandstapel ²⁰⁶.

Een tweede gevangene Robert Houpar fs Thomas, Engelsman, was in 't land gekomen bij het fort van Patientie, nu 6 weken geleden. Zij hadden met 24 man een raid ondernomen op Meigem, waarbij zij een «pape» vingen, die hun naderhand ontliep. Vervolgens hadden zij te Zeveren een bruiloft opgebroken. Telkens waren zij geleid geworden door Pieter Hovaere. Robert Houpar werd om deze feiten gehangen ²⁰⁷.

Een nieuwe alarmkreet ging door de Oudburg, wanneer op 26 februari 1599 het gerucht de ronde deed dat Jaspas Holvoet «vermaet vrijbuuter Jnde Rebelle plaetsen» wegens zeker misdrijf uit de gevangenis geslaakt werd, nadat hij beloofd had, eer het driemaal 24 uur verder was, de dorpen Waarschoot, Sleidinge en Evergem in brand te steken. Hiervoor zouden hem 1000 soldaten ter beschikking gesteld worden ²⁰⁸. Dit bleek later slechts een loos alarm te zijn.

Op 18 maart 1599 werden volgende vrijbuiters door de soldaten van

(205) RAG-Oudburg nr 2250 (Bundel Criminele Sentencien).

(206) RAG-Oudburg nr 2219 (Criminele Sentencien).

(207) Ibid. Eveneens onder nr 2198 (Vonnissen).

(208) RAG-Oudburg nr 172, f° 34r°.

de kasselrijen van de Oudburg en van Kortrijk te Ardoois gevangen genomen of gedood : « den serjant Noë aelgoet gheboren van Mauwe vp de Schelde »,

franchois lambrecht zijnen compere & compaignon, gheboren van thielborch in brabant, overcommen.

Voorts zijnder doot bleven,

+ Serjant kit, Ingelsman.

Adriaen van westerhout van breda, wesende een cort gastgen met een purperen casacke.

Joos de metsere van omtrent ypre oick een cort dick gastgen.

Philips dunckerckere met een blaerde bolle.

Geerdeken van quaet Mechelen, bij de maese, van Ruremonde, deerste reyse wesende dat hij vut quam.

Eeckenboom van Cuelen ofte daeromtrent, bij fieren doot ghesmeten. Swartjen oick van omtrent Cuelen.

een cleyn bruun gastken.

Geert hoogher vut duytslant.

Sekeren Corporael van Vlissynghen gen. Jatiemes, Ingelsman.

Jacques de blauwe, temmerman vut Vlaenderen, lanck met een blaerde bolle.

Hans gaukens van Tongerlo.

den broeder van herry smet, die onlanx te lichtervelde bleven Is, genaemt Symoen smet, Ingels.

Ende noch twee zo drije uut Vlissynghen, den eenen ghenampt Cap. Willem, ende christiaen de brauwere van yseghem.

Joos de pottere van Wackene.

Heindrick vut brabant bij fieren doot gheschoten.

Joos de lyt van over de lèye, lanck gast.

Cornelis..... waghenaemere van swevezele ghes. ruuschinck. (fieren raecke van gothem).

gillis van boomere van rouselaere, Corporael vp Liefekens houck »²⁰⁹.

Samenwerking tussen de kasselrijen onderling bleek dikwijls slechts in theorie te bestaan. Wel stelt Kortrijk op 2 augustus 1599 nogmaals voor gezamenlijk tegen de vrijbuiters op te treden²¹⁰, maar in veel gevallen stak dikwijls nog een eng particularisme het hoofd op. Zo weigerden de inwoners tussen Schelde en Leie wacht te houden in 't land van Nevele²¹¹.

Na de overval te Zeveren, werden 25 soldaten in de kerk geplaatst²¹². Op 1 juli 1599 verlaat kapitein Joos Cabeliau, heer van Oudegoede, de kasselrij om dienst te nemen bij de vier leden van Vlaenderen²¹³. Tot zijn opvolger werd op 21 augustus 1599 aangeduid kapitein Jan van Sycleers²¹⁴.

(209) RAG-Oudburg nr 623. Corr.

(210) RAG-Oudburg nr 623. Corr.

(211) RAG-Oudburg nr 172, f° 32v°.

(212) RAG-Oudburg nr 172, f° 47v°.

(213) RAG-Oudburg nr 172, f° 91v°.

(214) RAG-Oudburg nr 172, f° 126r°.

Ondanks de verhoogde bezetting der forten en de monstering der landslieden komen vaak nog klachten binnen van overvallen der vrijbuiters. Op 11 september 1599 waren zij te Oostakker, nabij Langerbrugge binnen gevallen en hadden er enkele paarden meegenomen, zonder noemenswaardige tegenstand van de soldaten te ondervinden. Men dringt aan op een betere dienstregeling²¹⁵. Kapitein Sicleers zal elke nacht 3 soldaten zenden naar het hof van de bisschop te Langerbrugge, de soldaten van Mendonk zullen met één landsman de ronde doen tot aan Winkel-veer (huidig Spanje-veer), de soldaten van de Dullaert samen met die van het fort te Desteldonk, vanaf Winkel-veer tot Rodenhuize; die van Desteldonk en Oostakker vanaf Rodenhuize tot Langerbrugge, die van Doornzele vanaf Terdonk tot Langerbrugge, langs de trage van de vaart tot aan het Goed van Lieven Meyntkens en die van Zaffelare met de soldaten van het fort Ingeland vanaf Westlede tot Mendonk. Wachtverzuimen zullen streng bestraft worden.

Op 1 oktober 1599 slaagden de vrijbuiters er in, mede door de zorgeloosheid der wacht, opnieuw een inval te doen binnen Zaffelare en de wijk te nemen met 17 à 18 koebeesten. Bij onderzoek bleek het immers dat er op het nieuw fort ter Linden, geen wacht uitgezet was. De soldaten, verondersteld op patrouille, lagen te slapen in een schuur. Soldaat « Boerenverdriet » en Lucius Andries werden ter verantwoording geroepen, eveneens kapitein Sycleers en de wachtmeester van de 8 parochies, die naderhand afgezet werd²¹⁶.

Op 12 oktober 1599 waren volgende forten over de Oudburg verspreid: op de Dullaert (Moervaart), Mendonk, Ingeland (Zaffelare), Westlede (Zaffelare), Langerbrugge, Doornzele, Kluizen, Volpenswege (Sl.), Zwaantje (Sl.), Daasdonk (Sl.), Oostmoer (Waarschoot), Schuitje (W.), Dam, Oostwinkel, Berken (Ursel)²¹⁷.

Op 7 november 1599 vragen de parochies Assenede, Wachtebeke en St-Kruis-Winkel steun aan de Oudburg in hun strijd tegen de vrijbuiters²¹⁸. Een maand later stuurt Sycleers, op bevel van het college, 20 soldaten naar Wachtebeke, 20 naar Assenede en 5 à 6 naar Winkel²¹⁹. Men vraagt hun nog 5 soldaten, zodat men in Winkel en Wachtebeke over 30 man zou beschikken, dit ten hoogste echter voor 3 weken²²⁰.

In de maand januari 1600 werden Waarschoot, Sleidinge en Evergem geteisterd door muitende Duitse troepen, die hun officieren gevangen met zich voerden²²¹.

Ook soldaten van de kasselrij, die zich voor vrijbuiters uitgeven, vallen de landslieden lastig²²².

Ondertussen worden de bevelhebbers der kasselrijtroepen Sicleers en

(215) RAG-Oudburg nr 172, f° 130r°.

(216) RAG-Oudburg nr 172, f° 139r°.

(217) RAG-Oudburg nr 172, f° 144r°.

(218) RAG-Oudburg nr 172, f° 139r°.

(219) RAG-Oudburg nr 172, f° 174r°.

(220) RAG-Oudburg nr 172, f° 174r°.

(221) RAG-Oudburg nr 173, f° 11r°.

(222) RAG-Oudburg nr 173, f° 13r°; nr 624, Corr.

Hembyze met hun soldaten opgevorderd om aan de kasselrijgrens te Destelbergen (Beervelde-kapel), de aartshertogen, komende van Dendermonde, de eer te bewijzen bij hun Blijde Inkomst binnen de stad Gent op 27 januari 1600²²³.

Tengevolge van het beleg voor Oostende schijnt de druk der vrijbuiters af te nemen. Men overweegt maatregelen tot vermindering der strijdmacht. Hiertegen protesteren de dorpen tussen Gent en Brugge. Knesselare en Zomergem vragen zelfs versterking van hun bezetting²²⁴. Toch wordt het aantal soldaten gereduceerd tot 100 man²²⁵. Siccleers heeft aldus nog 30 man in de forten Ingeland, Westlede, Wachtebeke en Winkel, 10 man te Doornzele en 10 man te Sleidinge. Hembyze heeft er 15 te Waarschoot, 20 te Oostwinkel, 15 te Knesselare, volstrekt onvoldoende evenwel tot vrijwaren der kasselrij.

Op 21 juni 1600 's avonds landt Maurits van Nassau, nabij Filippine en Boekhoute en jaagt daardoor gans de bevolking der kasselrij op de vlucht²²⁶. Daar men bevreesd is dat hij met zijn troepenmacht de Nieuwe Vaart zal overtrekken, wordt aan de inwoners van Heusden en Destelbergen opgedragen, wacht te komen houden langs de vaart van Meulestede tot Langerbrugge; Desteldonk en Mendonk zullen waken langs de Moervaart, Lochristi en Zeveneken langs de Desteldonkse gracht en Zaffelare langs de Zuidlede²²⁷.

's Anderendaags werd kapitein Jan van Sycleers, vermoedelijk door de troepen van Maurits van Nassau, te Kluizen gevangen genomen²²⁸ en naar Oostende gevoerd. Begin augustus geraakt hij vrij tegen betaling van een losprijs van 2000 gulden²²⁹.

Door de inname en de vernietiging van het fort Filippine, ligt gans Assenede-ambacht open voor de vrijbuiters. Men vraagt het fort gezamenlijk herop te richten²³⁰. Hiervoor dient men eerst het oorlogschip te verdrijven dat de toegang tot het fort beheerst²³¹.

De pastoor en de wachtmeesters van Sleidinge beklagen er zich van hun kant over, dat dagelijks groepjes vrijbuiters ongehinderd de Lembeekse heide kunnen doorkruisen²³².

Op 12 oktober 1600 wordt er nogmaals om advies gevraagd nopens het al of niet in stand houden van een eigen troepenmacht. Alleen de parochies tussen Schelde en Leie — de minst bedreigde wegens hun ligging — zijn voor de opheffing samen met Lovendegem. Al de andere parochies verzetten zich hardnekkig tegen dit voorstel. Er wordt

(223) RAG-Oudburg nr 173, f° 15v°

(224) RAG-Oudburg nr 624. Corr.

(225) RAG-Oudburg nr 173, f° 52r°.

(226) Zie hierover: N. KERCKHAERT, *De Inval van Maurits van Nassau in het Meetjesland op 21 juni 1600*. In « Appeltjes van het Meetjesland V » p. 177-190. Eeklo 1954.

(227) RAG-Oudburg nr 173, f° 73r°.

(228) RAG-Oudburg nr 173, f° 75r°.

(229) RAG-Oudburg nr 173, f° 82v°.

(230) RAG-Oudburg nr 173, f° 94v°.

(231) RAG-Oudburg nr 173, f° 100v°.

(232) RAG-Oudburg nr 173, f° 111 bis r° - 8 november 1600.

dan besloten de soldaten in dienst te behouden, op voorwaarde dat de bevelhebbers zich meer inspannen om hun plichten te volbrengen²³³.

Tijdens de periode 1600-1604 wordt het zwaartepunt der moeilijkheden verlegd van de invallen der vrijbuiters naar het heen en weer trekken, gepaard met plunderingen der eigen koninklijke troepen.

Op 6 oktober 1601 worden de soldaten van de Oudburg opnieuw gereduceerd: men behoudt er slechts 60²³⁴.

Toch komt het einde oktober 1601 nog tot een treffen tussen landslieden en vrijbuiters nabij de Dam tussen Waarschoot en Eeklo. Drie vrijbuiters werden ter plaatse gedood en 4 gevangen genomen, nl. Hans Stol fs Jan van Sweybrouck, gezegd «Coetsere», Andries van Thunderen fs Hans, Niklaas Waelens fs Guillaume van Brussel en Jocs Baliu fs Frans van Denderhoutem, allen rebelle soldaten, gediend hebbende onder kapitein Maximiliaan te Terneuzen. De eerste drie werden op 27 oktober 1601 gehangen, de laatste werd later benadigd²³⁵.

Tegen de grote moderatie aan de 5 verwoeste dorpen (Aalter, Knesselare, Ursel, Ruislede en Lotenhulle) toegestaan, werd op 30 september 1602 door de andere parochies protest aangetekend. Na een onderzoek ter plaatse werd volgende «quote» vastgesteld: *Ursel*, 1 s. 6 d. tegenover 3 s. 8 d. normale «quote», hetzij 43% van het normale cijfer, *Knesselare* 5 s. 6 d. van de 12 s. 6 d. of 44%, *Aalter* 11 s. van de 18 s. 6 d. hetzij 59%, *Lotenhulle* 7 s. van de 8 s. hetzij 87%, *Ruislede* 7 s. van de 10 s. hetzij 70%, wat er op wijst dat de bevolking ook in deze dorpen aan 't terugkeren was en dat de toestand stilaan naar het normale evolueerde²³⁶.

Op 2 februari 1603 brachten de landslieden van Assenede en Zelzate 2 vrijbuiters binnen te Gent, nl. Pieter van Brussele en een Fransman²³⁷.

Men dringt nog aan op de bezetting van het fort Ingeland en van het fort Doornzele²³⁸.

De strijdmacht van de kasselrij dient verhoogd tot 100 man en zal bovendien nog aangevuld worden met 103 keurlingen (de beste weerbare mannen) na monsteringen te doen ten Duven, Lochristi, Vossele, Evergem en Zomergem²³⁹.

Op 24 juli 1603 komt er van de schepenen van Kaprijke en Lembeke, een rekwest binnen om soldaten van de Oudburg te leggen «vp de heyde van Oostecloot ter handt ende maes Cruyken presenterende te becosteghen de erectie van de zelue forten»²⁴⁰. Hiervoor echter moeten Waarschoot, Sleidinge en kapitein Hembyse geraadpleegd worden.

(233) RAG-Oudburg nr 173, f° 105r°.

(234) RAG-Oudburg nr 174, f° 123r°.

(235) RAG-Oudburg nr 174, f° 135v°. Zie eveneens nr 2199. Vonnissen.

(236) RAG-Oudburg nr 175, f° 195v° - 23 december 1602.

(237) RAG-Oudburg nr 176, f° 10r°.

(238) RAG-Oudburg nr 176, f° 16r° - 26 februari 1603.

(239) RAG-Oudburg nr 176, f° 30r°.

(240) RAG-Oudburg nr 176, f° 86v°.

En steeds maar wordt er melding gemaakt van «de groote foulen ende executien daghelicx geschiedende bij het Chrijsvolck duer de prochyen vande Casselrije, passerende ende repasserende»²⁴¹.

Binnen Lotenhulle worden op 1 december 1603 nog 4 verdachte personen aangehouden²⁴².

Op 20 april 1604 komt er een bericht door dat de vijand een landing zal uitvoeren om te pogen Oostende te ontzetten. De kasselrij wordt gewaarschuwd en zal 275 man in gereedheid brengen²⁴³, bestaande uit de 75 soldaten van Hembyse en 200 keurlingen. Naar IJzendijke gestuurd ontvluchtten deze ongeoefende soldaten hun eenheid en kapitein Hembyse mocht zich met zijn regelmatige troepen terugtrekken op Doornzele en Langerbrugge²⁴⁴.

De aangekondigde invasie gebeurde inderdaad en leidde einde juni 1604 tot de val van de forten IJzendijke en Aardenburg en op 20 augustus 1604 tot de val van Sluis.

De nieuwe Vaart wordt van dit ogenblik af het centraal verdedigingspunt, een laatste borstwering tegen de indringende vijand. De la Biche, de militaire goeverneur van Hulst, wordt tot kommandant van al de forten aan de Nieuwe Vaart benoemd²⁴⁵.

Een sterke burgerwacht wordt opgesteld vanaf Meulestede tot Rodenhuize en de Moervaart :

- a) *Meulestedebrug* : 2 man van Meulestede + 7 van Destelbergen.
- b) te *Mesvoorde* : 3 man van Destelbergen, 10 man van Heusden.
- c) *Meintjesdreef* : Oostakker 13 man, Desteldonk 3 man.
- d) *Desteldonkse gracht* : Zaffelare 4 man, Zeveneken 3 man.
- e) *Rodenhuize* : Desteldonk 4 man, Lochristi 10 man, Mendonk 1 man.

Ook aan de Leie wordt een verdedigingssysteem opgebouwd vanaf Deinze tot Gent²⁴⁶.

Ondertussen leeft het meeste deel van de parochies der kasselrij terug op contributie (september 1604). Nu IJzendijke gevallen is, brengt de verovering van Oostende op 20 september 1604 slechts weinig baat voor de Oudburg.

De 8 parochies achten zich niet in staat de linie aan de Nieuwe Vaart te houden en roepen de hulp in van de la Biche²⁴⁷ voor het deel der kasselrij vanaf Rodenhuize tot Langerbrugge.

Deze heeft echter slechts formeel bevel om Zelzate, Rieme en Terdonk te behouden, maar zal zijn best doen voor de rest²⁴⁸.

Het noordelijk deel van de Oudburg wordt een niemandsland. De vrijgekomen troepen van Oostende gaan zich te buiten aan allerlei gewelddaden. De inwoners beklagen zich over de Spaanse garnizoenen

(241) RAG-Oudburg nr 176, f° 110v°.

(242) RAG-Oudburg nr 176, f° 143v°.

(243) RAG-Oudburg nr 177, f° 52r° - nr 624. Corr.

(244) RAG-Oudburg nr 177, f° 68r°.

(245) RAG-Oudburg nr 177, f° 109v°.

(246) RAG-Oudburg nr 177, f° 113r°.

(247) RAG-Oudburg nr 177, f° 163v°.

(248) RAG-Oudburg nr 177, f° 168r°.

te Evergem, Westbeke, Vinderhoute, Merendree-brug, Landegem, Nevele en Baarle, die al het brandhout komen opvorderen en stelen ²⁴⁹.

Op 14 januari 1605 werd Joos Oste fs Joos, inwoner van Waarschoot veroordeeld tot de galg omdat hij de vijand gediend had als « archier » onder de bende van Ordonnantien van de prins van Oranje, en daarna onder de Cie van graaf Hendrik van Nassau. Hij had eveneens brandbrieven geschreven ²⁵⁰.

Op 7 maart 1605 doodden de soldaten van de kasselrij te Aarsele 6 vrijbuiters : Jacques Piers, molenaar, Gillis de Brune, beenhouwer, Louis van der Straten, strodekker, Lanck Hals, timmerman te Poeke, « Petytjen » van Diksmuide en een Bruggeling ²⁵¹.

In het kwartier tussen Leie en Schelde wordt de wacht georganiseerd te *Morswalle* voor Zwijnaarde en Afsnee, te *Afsnee* in de kerk voor St-Denijs, te *Deurle* voor Zevergem en St-Martens-Latem, te *Janne Verbeggens* voor Deurle en Nazareth, te *Deurle* voor Eke ²⁵².

De inwoners der 8 parochies tussen Schelde en Nieuwe Vaart betalen de soldaten die in hun plaats de wacht optrekken aan de Nieuwe Vaart ²⁵³.

Er wordt brandhout geleverd op de sterkten te Meulestede, Langerbrugge, Roskam, Mesvoorde (Oostakker), Jan Michiels en de Destel-donkse gracht ²⁵⁴.

Verschillende personen worden beboet voor nalatigheden op wacht. De kasselrijen Oudenaarde en de Oudburg protesteren tegen het weg-nemen der Kortrijkse soldaten langs de Leie ²⁵⁵.

De pastoor van Oostakker, heer Louis van den Berghe, ontvangt 25 sch. om de soldaten te Langerbrugge bezocht en hun de H. Sacramenten toegediend te hebben ²⁵⁶.

Op 14 maart 1607 ontvangt wachmeester Pierre Dailly, de premie van 50 gulden, om « thebbene doot ghesmeten eenen Pierre obissart Inde wandelynghe ghenaeamt Lappere, fameux vrijbuitere » ²⁵⁷.

Op 20 juni 1607 wordt er aan de parochies opnieuw om advies gevraagd, nopens de opheffing van de soldaten in dienst der kasselrij. De parochies buiten de Brugse Poort zijn van oordeel « mits de tJegenwoirdighen staet van tijde... gheenen noodt te zijne de soldaten langhere In dienste te haudene » ²⁵⁸.

De parochies tussen Schelde en Nieuwe Vaart menen « dat de forten van der Langherbrugge ende Roscam niet en moghen teenemale zonder soldaten ghelaeten worden », terwijl de parochies tussen Schelde en Leie verklaren « dat zij goet vinden dat men de voors. soldaten cassere

(249) RAG-Oudburg nr 177, f° 222v°.

(250) RAG-Oudburg nr 178, f° 12r°.

(251) RAG-Oudburg nr 178, f° 43v°.

(252) RAG-Oudburg nr 178, f° 46v°.

(253) RAG-Oudburg nr 179, f° 10r°.

(2 4) RAG-Oudburg nr 179, f° 30v°.

(255) RAG-Oudburg nr 179, f° 97v°.

(256) RAG-Oudburg nr 180, f° 12r°.

(257) RAG-Oudburg nr 180, f° 24r°.

(258) RAG-Oudburg nr 180, f° 52r°.

zo verre die van audenaerde ende Cortrijck oick haerl. soldaten casseren.»

Er wordt besloten het aantal Oudburgse soldaten tot 30 te herleiden, waarvan 15 te Langerbrugge, 5 op het fort Roskam en 10 tussen Schelde en Leie.

Op 25 juni 1607 trekt ook de kasselrij Oudenaarde haar soldaten op de Leie terug²⁵⁹.

Op 14 november 1607 wordt eveneens een definitieve regeling getroffen voor de «verwoeste» parochies Aalter, Knesselare, Lotenhulle, Ruiselede 't Gentse en Ursel 't Gentse. Voortaan zullen zij de volle transport betalen: zij worden hierdoor terug als normaal bebouwd en bebouwd aanzien. Er is echter nog één tegemoetkoming: zij hoeven slechts 2/3 van het bedrag seffens te betalen; het andere mag in surceantie gehouden worden²⁶⁰.

In de laatste fase der vijandelijkheden, op het ogenblik dat het Bestand reeds in de lucht hangt, blijkt de Nieuwe Vaart, zoals hoger gezegd, het cruciale punt te zijn. Op 9 januari 1608 waagt het sinds 1604 Staats garnizoen van IJzendijke, gebruik makend van een dikke ijslaag over de Nieuwe Vaart, een uitval binnen Oostakker. Zij nemen er verschillende gevangenen mede²⁶¹.

Men doet een poging om in het kader van de aan gang zijnde onderhandelingen, de gevangenen vrij te krijgen, doch men botst op de onwil van de Staatse gouverneur van Sluis, die beweert dat het gebied over de Nieuwe Vaart en het Land van Waas, voorlopig niet in de onderhandelingen begrepen zijn.

De bewoners der 8 parochies zullen tijdens de vorstperiode dubbele wacht houden langs de Vaart²⁶². Op 13 februari 1608 evenwel wordt er afgekondigd dat de 8 parochies samen met het Land van Waas en Dendermonde wel degelijk begrepen zijn onder de «stilstant van Wapenen»²⁶³.

Een laatste maal nog werd de streek tussen Evergem en Zomergem geteisterd door de «foulen» van het garnizoen Duitsers te Hulst²⁶⁴.

Op zaterdag 22 januari 1609 dringt de vijand nog eens door tot Lovendegem. De gids ervan wordt gedood en 3 man krijgsgevangen genomen. Zij waren vergezeld van landslieden uit de streek, die zich wensden in vijandelijke dienst aan te melden te Aardenburg²⁶⁵.

Een paar maand later, op 9 april 1609 werd het Twaalfjarig Bestand gesloten tussen de kroon van Spanje en de nu voor het eerst officieel erkende Staten der Verenigde Nederlanden. Te Gent werd het bestand plechtig afgekondigd op 5 mei 1609²⁶⁶.

(259) RAG-Oudburg nr 180, f° 54r^o.

(260) RAG-Oudburg nr 180, f° 93r^o.

(261) RAG-Oudburg nr 181, f° 7r^o.

(262) RAG-Oudburg nr 181, f° 4r^o.

(263) RAG-Oudburg nr 181, f° 21r^o.

(264) RAG-Oudburg nr 181, f° 46r^o.

(265) RAG-Oudburg nr 624. Corr. 24 januari 1609. Zie eveneens nr 2199. Enkwesten.

(266) «Up den Ven Meye XVIc negene Is ter plaetsen ghecostumeert, ghepubliceert den trefves ende stilstandt van wapenen ghemaect tusschen de Co Mt

Als gevolg daarvan werd op 22 april 1609 besloten de soldaten van de Oudburg opnieuw te reduceren : slechts 25 zouden in dienst behouden worden ²⁶⁷.

Op 30 december 1609 werden deze overblijvende soldaten praktisch tot een politiemacht herleid : slechts 7 man werden in dienst behouden. Het waren Pieter van Cotthem, kapitein aan 15 gulden per maand, Joos de Cuupere, sergeant aan 12 gulden, de overige 5 : Joos Roels, Louis de Schietere, Jan de Noysson, Lieven Mortier en Joos van den Vondele aan 9 gulden per maand ²⁶⁸.

ALGEMEEN BESLUIT

De invallen der vrijbuiters in de kasselrij van de Oudburg begonnen onmiddellijk na de reductie der stad Gent op 17 september 1584.

Aanvankelijk opereerden zij vanuit Sluis (tot 1587), later evenwel vanuit verschillende plaatsen en niet alleen vanuit Oostende zoals traditioneel voorgesteld wordt. Na 1587 is de voornaamste operatiebasis voor onze streken ongetwijfeld Aksel en in mindere mate Terneuzen en Biervliet.

De aanvallen der vrijbuiters bereikten een hoogtepunt gedurende het laatste decennium der XVIIe eeuw. Wij noemen hier slechts de massale invallen van 1594 in de streek van Waarschoot en Sleidinge en die van 1597 in Zaffelare en Desteldonk.

Tengevolge van de belegering van Oostende (1600-1604), bevond zich een grote troepenmacht in de streek tussen Gent en Brugge. Hierdoor verminderde vanzelf de bedrijvigheid der vrijbuiters. Na 1604 zal zij nog een paar maal opflakkeren, maar de oude stootkracht blijkt gebroken. Beide partijen wachten lijdzaam het Bestand af.

Ondanks de uiterst strenge maatregelen tegen de vrijbuiters, slaagde de Oudburg er dus niet in, op eigen kracht deze plaag uit te roeien. Dit kwam hoofdzakelijk hierdoor, dat een bepaald deel van de bevolking de vrijbuiters niet bestreed, maar integendeel ze in veel gevallen in 't geheim steunde. Dit laatste facet, al te weinig beklemtoond, wensen wij hier duidelijk in het licht te stellen.

Van hogerhand werden nochtans verschillende maatregelen tegen de vrijbuiters getroffen.

1) Buiten haar grondgebied, op een verwijderd plan, door de oprichting van de *forten aan de zeedijken*, die de toegangen tot het land moesten bewaken. De garnizoenen waren Spaans maar in de onderhoudskosten moest de Oudburg tussenbeide komen. Deze forten werden opgericht te IJzendijke (tot 1604), Sas van Gent, Sluis (1587-1604), Hulst (vanaf 1593), Aardenburg (tot 1604), Filippine (tot 1604), Patientie (tot 1595).

van Hispanien ende haerl. Souveraine Hoocheden ter eendere ende de ghevnerde staten van de nederlanden ter andere zijde». RAG-Oudburg nr 182, f° 33r°.

(267) RAG-Oudburg nr 182, f° 31v°.

(268) RAG-Oudburg nr 182, f° 107v°.

2) Binnen het grondgebied der kasselrij werd een *eigen strijdmacht* opgericht, bestaande uit soldaten, aangeworven en betaald door de Oudburg. Naarmate de druk der vrijbuiters toenam, verhoogde het aantal soldaten geleidelijk (van 75 in 1585 tot 407 in 1599), om onmiddellijk na het ergste gevaar gereduceerd te worden (1600 : 100 man, 1607 : 30, in 1609 nog slechts 7 man).

3) Deze strijdmacht werd binnen elke parochie nog aangevuld door een *burgerwacht*, bestaande uit alle weerbare mannen van 16 tot 60 jaar. Dit waren geen militairen. Aan het hoofd hiervan stond een wachtmeester, bijgestaan door de plaatselijke « officieren » of « kapiteins » (locale politie). De manschappen werden gemonsterd en moesten zich tijdens de wachturen aan een militaire tucht onderwerpen. De besten onder hen, *keurlingen* genaamd, werden soms gebruikt ter aanvulling van de regelmatige strijdmacht.

BIJLAGEN

I

Monsterrol van de soldaten van de Oudburg in dato 9 februari 1587

Naam	Plaats van herkomst	Bewapening
van Riebeke Jacques fs Adriaan	Gent	Kapitein
Truwe Pieter fs Pieter pastoor Bellem en Hansbeke	Kachtem	Aalmoezenier
van Ooteghem Jan fs Gillis sergeant	Meigem	Hellebaard
de Meester Adriaan fs Joos sergeant	Machelen	Hellebaard
de Visschere Lieven fs Willem	Gent	Tamboerijn
van Hove Gillis fs Mattheus korporaal	Aarsele	Vuurroer
Pijlaer Rijkaard fs Hendrik korporaal	Munkzwalm	Vuurroer
van Wonterghem Joos fs Oste korporaal	Vinkt	Vuurroer
Hembyze Geraard fs Jr Joos	Gent	Vuurroer
van Parijs Cornelis fs Rijkaard	Poesele	Halfpijk
de Meester Luc fs Joos	Machelen	Vuurroer
Roose Jan fs Marten	Deinze	Lontroer
Evrard Daniel fs Adriaan ¹	Meigem	Vuurroer
de Croock Jan fs Glaude	Gent	Halfpijk
van Reynbouch Hans fs Pieter	Vincker (?)	Lontroer
Goethals Filiep fs Gillis	Nevele	Vuurroer
Mestdach Jan fs Antoon	Machelen	Lontroer
de Clercq Passchier fs Geraard	Drongen	Halfpijk
van der Heyden Jan fs Jan	Massemem	Halfpijk
van der Straten Olivier fs Jan	Machelen	Vuurroer
van der Straten Lieven fs Jan	Machelen	Lontroer
de Hondt Joos fs Willem	Eke	Lontroer
Lansens Lieven fs Lieven	Gent	Lontroer
Stofferis Pieter fs Willem	Landegem	Lontroer
de Meyere François fs Joris	Merendree	Halfpijk
de Croock Guillaume fs Jan	Gent	Vuurroer
Daniels Geraard fs Jan	Nevele	Vuurroer
van der Plancken François fs Lieven	Deerlijk	Vuurroer
Evrard Lieven fs Adriaan	Meigem	Halfpijk
Straetman François fs Frans	Nevele	Vuurroer
de Smet Jan fs Jan	Eichem	Lontroer
de Costere Joos fs Jacob	Zomergem	Lontroer

(1) In het jaar 1589 als verlopen soldaat en vrijbuiters veroordeeld - RAG-Oudburg nr 2197.

Braet Jacob fs Maurus	Nevele	Vuurroer
de Meyere Hans fs Willem	Hansbeke	Lontroer
van der Vennet Jan fs Cornelis	Aarsele	Lontroer
Boom Jan fs Jan	Zomergem	Lontroer
van Bruusele Jan fs Elooi	Zeveneken	Lontroer
van Cottes Marten fs Jan	Lovendegem	Vuurroer
Vrancke Jacques fs Lieven	Waarschoot	Halfpijk
de Prince Mattheus fs Marten	Aarsele	Vuurroer
Lootins Willem fs Antoon	Bellem	Vuurroer
de Jonghe Govaart fs Jacob	Leeuw (Dender?)	Vuurroer
de Meestere Joos fs Arent	Huise	Halfpijk
van Hee Jan fs Joris	Machelen	Lontroer
de Wulf Maurus fs Adriaan	Vinkt	Lontroer
van Overackere Cornelis fs Arent	Eke	Lontroer
van der Straten Geraard fs Pieter	Poesele	Vuurroer
de Hondt Pieter fs Jan	Nevele	Lontroer
Blomme Joris fs Pauwel	Waarschoot	Lontroer
van Parijs Rijkaard fs Laureins	Lotenhulle	Vuurroer
Paridaen Pauwel fs Joos	Sleidinge	Lontroer
Coppins Jan fs Zeger	Aalter	Halfpijk
Heyndricx Jan fs Daniel	Erembodegem	Halfpijk
de Wispelaere Joos fs Pieter	Bellem	Vuurroer
van Mercke Pieter fs Jan	Wachtebeke	Lontroer
Florijn Abraham fs Willem	Wachtebeke	Lontroer
Muushondt Lieven fs Adriaan	Gent	Halfpijk
de Roose Pieter fs Laureins	Gent	Lontroer
dHondt Pieter, doude, fs Willem	Nazareth	Halfpijk
de Dobbelaere Louis fs Jan	Drongen	Lontroer
d'Inghelsche Filiep fs Jan	Vinkt	Lontroer
Schevinck Arent fs Mattheus	Ronsele	Vuurroer
de Wulf Joos fs Joos	Ronsele	Halfpijk
de Noble Hendrik fs Laureins	Gent	Lontroer
van Maldeghem Joos fs Lieven	Gent	Lontroer
de Pelsmakere Robrecht fs Arent	Gent	Lontroer
van Knesselaere Joris fs Jan	Gent	Lontroer
de Neetenzuene Filiep fs Adriaan	Ertvelde	Lontroer
de Causmakere François fs Jan	Gent	Lontroer
de Dobbelaere Gillis fs Jan	Vinderhoute	Halfpijk
de Rijck Joos fs Jan	Zomergem	Halfpijk
Willems Noël fs Jan	Ursel	Lontroer
de Caesmakere Pieter fs Jan	Ronsele	Vuurroer
Clays Marten fs Adriaan	Lovendegem	Halfpijk
Sergeant Arent fs Jan	Gent	Lontroer
Roose Jan fs Mallaart	Gent	Lontroer
van den Watere Joos fs Adam	Brugge	Halfpijk

II

7 oktober 1587. - Baljuw en Leenmannen van de Oudburg geven onderrichtingen aan de parochies voor de strijd tegen de Vrijbuiters.

« Baill. ende Mannen van Leene Sconincx ons geduchs heeren van zijnen casteele en(de) Auderburch van Ghendt.

Lieue ende beminde, Alzo wij bij daghelichsche experientie bevinden dan de vrijbuiters co(m)mende vut Zeelandt ende Oostende alle daeghe zijn doende dijversche exploicten vanghende ende rantsonnerende de passanten ende andere goede Insetenen van dese landen, twelck zij jn partijen te Liberlicke zijn executerende duerdyen zij nievers wachten noch resistentie en vinden, So Ist dat wij ul. lasten en(de) conforme de Plaecten ten dien diverschelick ghestatueert bij zijne M(ajesty)t wel ende scherpel(ick) bevelen te enrulleren alle de Insetenen van Vlieder Jurisdictione doende heml. voorsien met goede wapenen om te resisteren den voorn. Vrijbuiters vijanden van zijne voorn. M(ajesty)t, doende dezelve houden scherpe wachte vpde passaigen daer de zel(ve) quaetdoenders zouden moghen passeren de welcke gheware wordende, zult den anderen Insetenen en(de) ghelande met slaen van alarme en(de) branden van wallemen stroots de wete ende advertentie doen om te zelve straetschenders alzo met eenen ghemeenen voet te v(er)volghen en(de) te nieute brynghen van elck welcker alzo ghevanghen ofte doot gesleghen, doende blijcken tzelve vrijbuuter te wesene ofte met heml. te converseeren ul. betaelt zal worden vijff ende twintich guldenen.

Lieve en(de) beminde. God zij met Ul. Tot Gendt desen viie Octobris 1587. »

Rijksarchief Gent, fonds Oudburg nr 618. (Correspondentie).

III

23 mei 1589. - Tuchtreglement voor de soldaten van de Oudburg.

« Omme van Weghen Bailliu ende Mannen van Leene Sconincs ons gheduchs heeren van zijnen Casteele ende Auderburch van Gendt behoerlick voorsien te wordene jegens de dagelicxsche faulten ende abuisen ende goede discipline militaire te doen haudene onder de Comp(ag)nie van Joncheer Joos cabillau, heere van audegoede, Capitain van (den) voorn. baill. ende mannen van Leene, Sijn ghestatueert ende gheordonneert dese naer volghende pointen ende artien.

Inden eersten wort een yegelick vande zelve soldaten van wat qualiteyt hij zij scherpelick verboden te sweeren, vloucken ofte eenighe onbehoorlick eeden te prefereren vp peyne van voor de eerste reyse ghestelt te worden Jnt ysere te water ende te broode drie daghen ende drye nachten, de tweede reyse acht daeghen, de derde reysen drye weken lanck ende voorts arbitrairl. ghecorrigeert te worden naer de enormiteyt vander zaecke.

Item dat hem niemant en vervoordere jn wat stercte ofte quartier dat zij ligghen zullen daervut te vertrecken zonder te hebben schriftelick pasport van zijnen Capiteyn In wiens absentie zij met consente van (den) bevelhebber ghehouden worden den voorn. capiteyn te gaen spreken daer hij wezen zal om schriftelijck oirlof van hem te heesschen, ende begheeren, zonder twelcke zij niet en zullen vermoghen heml. te absenteren vp de voorn. peyne, die vermeerdert zullen worden naer den tijt dat de soldaten heml. gheabsenteert zullen hebben, Ten waere voor eenen dach alleenelick, In welck regard de ghone co(m)mende vpt fort ofte quartier zal vermoghen pasport te ghevene an eenen soldaat alleene ofte vuterlicq twee vanden forte omme binnen den zelven dach zonder voordere huerl. noodelicke affairen te doene ende tsavonts wederomme In huerl. quartier ende fort te zijne vpede peyne als boven. Ende so verre de voors. bevelhebbere Int gheven van de zelve pasporten zijne bovenschreven macht excedeerde zal Incurreren dobbel boete.

So wie de Compagnie verlaet zonder absolut pasport van Baill. ende Mannen van Leene, die daervp nemen zullen tadvijs van (den) capiteyn (eyst noodt) zal lijvelick ghestrafte worden naer de qualiteyt ende ten exemple van anderen.

So wie eenighe foule, rudesse ofte onbehoorlickeyt bedrijft waer dat zij, zo datter clachte aff compt, zal ghestrafte worden naer de qualiteyt ende grootthede van zijner Insolventie.

Dat eenyghelick soldaet hem altijts ghestoffeert vinde van behoorlicke wapene, zoo den Capiteyn hem lasten zal ende de harquebousiers van cruyt, loot ende lonten, ende zijne wapenen wel schoone ende ghebruucksaeem onderhoude vp peine van de ghone, die In faulte ghevonden zal worden te verbeuren telcker reyse een weke solde.

Soo wie naer tslaen van (den) tro(m)mele ofte ontboden zijnde om eenich exploit te doene, bevonden zal worden droncke ende bijdien onbequaem dienst te doene, ofte absent zonder pasport, zal Jnt yser ghestelt worden te water ende te broode, voor deerste reyse drie daghen ende drie nachten, voor de tweede reyse acht daeghen ende voor de derde reyse drie weken ende arbitraire correctie.

Dat hem niemant en vervoordere jnt marcheren ofte Int quartier met eenen andere questie te maecten ofte te vechten vp peyne van daer aff ghestrafte te worden naer tbevindt van zijnder misdaet ter discretie van (den) Capiteyn.

So wie up den dach van zijnder wacht droncke bevonden wordt, zal voor de eerste reyse ghestelt worden jnt ysere te water ende te broode, drie daghen ende drie nachten voor de tweede ende derde reysen als vooren ende daerenboven ghecorrigeert worden ter discretie vanden Capiteyn.

Dat hem niemant en vervoordere zijne wacht te verlaeten ofte daeraff te gaene ten zij met wille wete ofte consente van (den) bevelhebber vp peyne van jnt hyser ghestelt te zijne ende ghesuspendeert van een weke solde voor deerste reyse, voor de tweede reyse voor xiiij daeghen, Ende voor de derde reyse een maendt ende arbitraire correctie.

So wat soldaet zijnen Capiteyn ofte anderen officier niet en obediert,

Int gone hij hem den dienst angaende co(m)manderen zal ende belasten, werdt voor deerste reyse ghepuniert met de stroppeade ende voor de tweede reyse lijvel. oft vuterl. naer tbevindt van dien.

Die officiers vande voorn. Compaignie zullen seer nerustich regard nemen dat alle de voorn. poincten inviolabelick gheobeserveert worden ende zo verre yemant van heml. In eenich van (der) voorn. poincte failgierde zal dobbel straffe daer aff ontfanghen ende lijden.»

Rijksarchief Gent, fonds Oudburg nr 164, f° 41 v°.

IV

21 maart 1590 - Gezamenlijke verordening door de kasselrijen Oudenaarde en de Oudburg uitgevaardigd, tegen de vrijbuiters.

Alvooren zullen elck vp huerl. Jurisdictione lanx de Rivieren ende Inde prochyen de Lantslieden wacht doen houden ende enrolleren bij Capitainschepen ende Corporaelschepen.

Ghelijck zij oock zullen huerl. respective Capitainen doen houden goede correspondentie omme de zelve Vrijbuiters te vervolghen ende dootslaen, ghevende deen dandere een signal tzij bij Woorde ofte andersints o(m)me d'een dandere Rencontreren(de) te moghen onderkennen, ende also alle desordren eviteren twel(cke) woort ofte signal eerst zal ghegheuen worden bijden Capitain vander auderburch ende daernaer bijden ghenen van Audenaerde ende also voorts vice versa te continueren ende veranderen telcker occurentie.

Welcke Capitainen co(m)mende vp de prochyen van deen ofte dandere Casselrije zullen ghehouden wesen huerl. soldaeten goede ordre te doen onderhouden ende betalen tgone zij, tsij In biere, spijsse, ofte andersints verteeren zullen vp paine van arbitraire correctie en(de) alle costen en (de) schaden van huerl. gaigen ghetrocken te wordene, Voor al twelck de zelve Capitainen ende andere bevelhebbers zullen moeten verantwoirden.

Ende zo wanneer deen of dandere tzij Bailliu en(de) Mannen ofte dhoochpointers ofte ooc Landslieden ofte soldaten de wete hebben dat den vijant Jnt Landt js zullen danof Jn alder diligentien deen den anderen adverteren(de) doen o(m)me alsdan met mutuele intelligentie de zelve vrijbuiters te ghecrijghen.

Ten welcken effecte generaelen alarm zo wel vp deen zijde alsdandere van (den) Casselrijen ende Rivieren ghemaect zal worden ende alsdan ghehouden zijn alle Lantslieden, jn Roere ende met de wapene inde handt te zijne o(m)me ghesaemdelick mette soldaten den vijant te vervolghen tzij passerende de Leye ofte andere Rivieren naer dat den nootd requireren zal.

Ende o(m)me de zelve Vrijbuiters te vindene zullen de voorn. Bailliu ende Mannen ende Hoochpointers telckent als heml. onderlynghe goetdyncken zal, alle de Insetenen van haerl. respectijve prochyen doen

doen een generale Reveue in alle bosschen, canten, drooghe grachten ende andere plaetsen up herweghen ende Rivieren liggende tzij vp pretext van Wolfven te jaghene ofte andere oirzaeck.

Sullen voirts alle schepen tzij gheladen ofte ongheladen tsnavonts voor Sonne onderganck doen bryngghen ende vaste maken onder de naerste plaetse ofte corps de guarde daermen wachte hauden zal ende versoucken Inde steden van Gendt ende Audenaerde bij voorghebode vut gheleyt te wordene bevel dat de schiplieden tzelve alzo zullen ghehauden wesen te doene ende de wachten ten platten lande lancx de Rivieren zijnde obedieren en(de) oock dat Mijne Heeren vanden Raede believe te verschen dordonn. bij heml. dien angaende ghestatueert.

Ende zo verre eenighe vrijbuuters ofte vijanden van zijne Mt ende lande ghevanghen wierden zullen ghelevert worden ande Baillius van (de) Casselrije vp de welck zij ghevanghen zullen worden o(m)me die tot executie ghestelt te wordene, ende zal danof betaelt worden van elcken vrijbutere, tzij ghevanghen ofte doot ghesmeten ande soldaten ghegai-giert zijnde ofte de Landslieden conforme de voors. ordonnantie vp de wachte ghestatueert ende dat bijde ghone onder wiens Jurisdictie ofte Casselrije tzelve zal gheschieden.

Dit al zonder eenighe distinctie van (de) Casselrijen prehementien ofte Jurisdictie van (den) zelve de welcke daerduere en(de) al tgone voors. met diesser anne cleeft niet en zullen v(er)mindert ofte gheprejudiciert worden als tzelve ghebuerende tot wederstande van (den) voors. Roovers ende gemeene vijanden vanden lande.

Aldus gheadvijseert ende gheresolveert jnt Collegie van den auderburgh ter presentie van Mijn heere den procur. generael van Vlaenderen desen xxj marty XVc IIIIxx X.»

Rijksarchief Gent, fonds Oudburg nr 165, f° 37 v°.

V

27 januari 1592. - Brandbrief van de ontvanger van de brandschat en maandelijkse contributie van de staten der Geunieerde Nederlanden gericht aan de inwoners van Oostakker.

« Lieve ende beminde van wegghen mijn heren de generaele staten deser gheunieerde Nederlanden hebbe ul. willen sommeren dat ghilieden onder hier ende thien daghen in mijnen handen sendt ofte compt betalen binnen deser stede Middelburgh in spetie ofte bij Wissel soot vlieden best ende bequaemst doendelick wert de somme van tseventich ponden thien scell. groo(te)n over ghelijcke somme als bedraecht uliederer gereeden brandtschat ende verlopen contributie. Item dat ghilieden comt lichten de sauvegarde van den voorn. heeren, waermede jegghens haerl. Edelheit, Chrychvolck, ulieder persoonen, vrouwen, dochters, kinderen, bestialen, meubelen, goederen, huysen ende lantsneerynghe gheheel bevrijd zullen wezen, daer vooren boven trecht der zelve ghilieden maen-

del. voor ul. contributie betalen zult elf ponden vijfthien scell. grooten Innegaende prima Marty eerst quomende. Ende zoo ghilieden voldaan hebben(de) alsdan eenighe ulieder prochianen alhier ghevanghen hebt, zal de zelve zonder eenich Rantsoen doen ontslaen. In contrarie blijvende jn ghebreke zult ter ghelegender tijdt voor het Volcommen van desen met tguene noch v(er)loopen zal zonder eenighe ghenade ofte breeder Waerschouwynghe ten viere ende ten zweerde geexecuteert worden; al twelcke Ulieden geen(en) afslach en zal doen, hiermede naer mijne Jonstighe gebiedenisze zijt Gode bevolen. Vuyt Middelburch jn zeelandt XXVIJen January 1592.

Bij mij als Ontfangher van den voorn. brandschat ende maentlicke contributie.

Ulieder goede Vriendt,

Charles Everwijn.

Rijksarchief Gent, fonds Oudburg nr 167, f° 11 r°. (Copij).

VI

27 mei 1592. - Eed van Joos Cabillau, kapitein van de Oudburg.

« Ic sweere bij God almachtich den Vader, den Sone ende den heylegghen gheest, dat Ick de heyl. Cathol. Roomsche kercke zal vooren staen ende beschermen mitsg. de Co Mt onsen Souverainen gheduchten heere als Grave van Vlaenderen ende den Bailliu ende Mannen van Leene van zijnder Casselrije vander auderburch In zijnen name zal ghetrauwe wesen, dat Ick de Justitie alle adsistentie metten volcke onder mijn bevel wesende zal doen, zo Int executeren van de placieten van (de) voorn. zijne Majesteyt ghemaect vp tfaict vande Vrijbuters Roovers ende andere zijne vijanden, als anderssints jn alle manieren mij moghelick zijnde tot bevrijden deser Casselrije ende onligghende landen van den Roovers straetschenders, vrijbuters ende andere quaetdoeners de welcke Ick zal vervolghen ende zo verre In mijne macht js doot slaen jn conformiteyt van (den) voorn. placieten ofte In handen van Justitie leveren mitsg. dat Ic zal hauden jn goeden politie tvolck onder mij wesende zonder te ghedooghene bij heml. den Lants man oft andere goede Insetenen van (den) Lande ende passanten eenich molest oft onghelijck ghedaen te wordene, nemaer zo verre zij tselve deden en(de) tot mijnder kennisse quame zal de zelve Mijn heere den Bailliu vander Auderburch Leveren omme daer over te doene exemplaire puntie naer den heesch van den faicte ende voorts generalick ende specialick teffectueren naer mijn vermoghen het inhauden van mijne commissie. So moet mij God helpen ende alle zijne heyleghen. »

Rijksarchief Gent, fonds Oudburg nr 167, f° 52 v°.

HET GENTSE BEVOLKINGSCIJFER IN DE TWEEDE HELFT VAN DE ACHTTIENDE EEUW

DOOR

PAUL DEPREZ
Aspirant N.F.W.O.

Bijna tien jaar zijn verlopen sedert Prof. Van Werveke, in de Koninklijke Vlaamse Akademie zijn verhandeling liet verschijnen over «*De Curve van het Gentse Bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw*»¹.

Sindsdien werden er veel demografische studies geschreven, doch onze kennis van de demografische ontwikkeling te Gent bleef eerder stationair. Nieuwe gegevens over Gent werden ons, voor de tweede helft van de 18e eeuw, aan de hand gedaan door de eminente Gentse archivaris, de Heer Dr. M. Gysseling².

Het is niet de bedoeling van dit artikel kritiek uit te oefenen op het werk van de Gentse hoogleraar: wat wij beogen is nog enkele problemen bij te voegen bij het reeds zo complexe (om niet te zeggen duistere) beeld der historisch demografische ontwikkeling.

De gegevens waarover Prof. Van Werveke bij de publicatie van zijn verhandeling beschikte waren voor de 18e eeuw weinig talrijk. In 1783 was door het Oostenrijks bewind een algemene volkstelling uitgeschreven: in Gent werd de telling pas in 1786 uitgevoerd en bracht als resultaat 48.409 inwoners, waaronder 36.834 kommunikanten en 11.575 niet-kommunikanten (inwoners van minder dan 12 jaar oud). Daarnaast was er ook nog het aantal inwoners der St. Nikolaasparochie door de pastoor opgetekend voor 1741, 1749 en 1765: respectievelijk 3.469, 3.358 en 3.359 inwoners³.

De gegevens die we bij dit schaars materiaal konden voegen, hebben hoofdzakelijk betrekking op twee algemene tellingen, nl. van 1741 en 1786, waarvan we hierna de gedetailleerde tabellen laten volgen⁴.

(1) H. VAN WERVEKE, *De Curve van het Gentse Bevolkingscijfer in de 17e en de 18e Eeuw*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, Brussel, 1948.

(2) We willen niet nalaten de heer Dr. M. Gysseling nogmaals onze zeer hartelijke dank hiervoor te betuigen.

(3) H. VAN WERVEKE, *op. cit.*, blz. 5-8.

(4) Rijksarchief te Gent (R.A.G.), nieuw (gedeponiseerd) bisschoppelijk archief, nr. K. 4096: «*Liber pertinens ad documenta pastoralia Sti Bavonis in urbe Gandensi, anno 1714.*» De telling van 1786 die Prof. Van Werveke benutte, omvat noch de bevolking der liefdadige en geestelijke instellingen, noch het garnizoen. Deze cijfers zijn daarentegen wel bevat in de telling van 1784.

TABEL I — TELLING VAN 1741

	<i>Kommunikanten</i>	<i>Niet-Kommun.</i>	<i>Totaal</i>
St. Baafs	8.000	2.236	10.236
St. Niklaas	2.754	715	3.469
St. Michiels	7.132	1.910	9.042
O.L.V. St. Pieters	5.168	1.622	6.790
St. Jacobs	4.270	1.290	5.560
Heilig Kerst	3.677	1.100	4.777
St. Maartens	3.341	1.097	4.438
Totaal	34.342	9.970	44.312

TABEL II TELLING VAN MEI 1784

	<i>Kommunikanten</i>	<i>Niet-Kommun.</i>	<i>Totaal</i>
St. Baafs	9.759	2.924	12.683
St. Niklaas	2.761	649	3.410
St. Michiels	8.653	1.640	10.293
O.L.V. St. Pieters	5.085	1.946	7.031
St. Jacobs	4.613	1.368	5.981
Heilig Kerst	4.452	1.594	6.046
St. Maartens	4.568	1.246	5.814
Totaal	39.891	11.367	51.258

Met betrekking tot de algemene telling van 1784 kunnen we nog opmerken dat we in een dossier, berustend in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, voor Gent het aantal van 50.963 inwoners opgetekend vonden, wat zeer goed overeenstemt met het hierboven vermelde totaal⁵.

Naast deze twee algemene tellingen bezitten we ook nog enkele losse gegevens voor de St. Baafsparochie. Voor 1715, 1737 en 1773 kennen we het aantal kommunikanten dat respectievelijk 9.008, 7.755 en 9.346 bedroeg. Op 7 mei 1749 werden er in St. Baafs 10.795 inwoners geteld, waaronder 7.827 kommunikanten en 2.968 niet-kommunikanten. Op 21 mei 1765 was het aantal inwoners tot 10.106 gedaald, waarvan 8.027 kommunikanten waren⁶.

De kritiek die men op het werk van Prof. Van Werveke uitbracht, gold vooral het feit dat hij, met betrekking tot de berekening van de bevolkingsevolutie, het gebruik van een niet evoluerende geboortekoefficient had vooropgezet⁷. Het was Prof. Blockmans die in zijn artikel

(5) Algemeen Rijksarchief te Brussel, Geheime Raad, Oostenrijkse Tijd, nr 1339.

(6) R.A.G., Nieuw Bisschoppelijk Archief, nr. K. 4096.

(7) Zie F. BLOCKMANS, *De Bevolkingscijfers te Antwerpen in de XVIIIe eeuw*, in « Antwerpen in de XVIIIe Eeuw », Antwerpen, 1952, zie blz. 397 e.v. — J. VERBEEMEN, *De demografische Evolutie van Mechelen (1370-1800)*, Handelingen van de Koninklijke Kring Oudheidkunde Mechelen, LVII, 1953, p. 63-97.

« De Bevolkingscijfers te Antwerpen in de XVIIIe eeuw » voor de eerste maal op deze werkwijze een kritiek uitbracht en op klare wijze aantoonde hoe groot de fout « kon » zijn wanneer men aan de hand van een niet-veranderend geboortekoëfficiënt het bevolkingscijfer probeerde te berekenen. Opzettelijk maakte hij voor Antwerpen een gelijkaardige fout: enerzijds berekende hij het aantal inwoners van Antwerpen aan de hand van een onveranderd geboortekoëfficiënt (nl. 36,151 of 27,661 geboorten per duizend inwoners voor 1784), anderzijds deed hij hetzelfde, doch met behulp van een veranderend nataliteitskoëfficiënt (34,286 of 29,166 geboorten per duizend inwoners in 1699 ; 30,110 of 33,132 in 1755 en tot slot het geboortekoëfficiënt van 1784⁸⁾). Omdat de verschillen die Prof. Blockmans aldus bekwam zo sprekend zijn laten we ze hier, naast elkaar weergegeven, volgen:

1696-1705 : 1912,2 x 36,151 = 69.128	1912,2 x 34,286 = 65.562
1706-1715 : 1900,3 x 36,151 = 68.698	1900,3 x 34,286 = 65.154
1716-1725 : 1861 x 36,151 = 67.277	1861 x 30,11 = 56.035
1726-1735 : 1638,7 x 36,151 = 59.241	1638,7 x 30,11 = 49.341
1736-1745 : 1455 x 36,151 = 52.600	1455 x 30,11 = 43.810
1746-1755 : 1449,9 x 36,151 = 52.415	1449,9 x 30,11 = 43.656
1756-1765 : 1347 x 36,151 = 48.695	1347 x 30,11 = 40.858
1766-1775 :	1401,7 x 36,151 = 40.673

Het waren deze, soms grote, afwijkingen die Prof. Blockmans deden aannemen dat Prof. Van Werveke in zijn berekeningen wel eens een aanzienlijke fout kon hebben gemaakt.

J. Verbeemen, die de kritiek door Prof. Blockmans uitgebracht hernam, erkende evenwel dat Prof. Van Werveke geen enkele reden had om een evolutie in het nataliteitskoëfficiënt te zien, temeer daar in de 18e eeuw het geboortekoëfficiënt in de St. Niklaasparochie slechts weinig veranderde⁹⁾.

Aan de hand van de nieuwe demografische gegevens voor Gent, die we hoger in tabellen weergaven, blijkt dat Prof. Blockmans het in zijn kritiek bij het rechte eind had. Dat ook te Gent het nataliteitskoëfficiënt in de loop der 18e eeuw is geëvolueerd, blijkt overduidelijk uit de hierna volgende tabel :

TABEL III — GEBORTEN PER DUIZEND INWONERS

	1741	1749	1765	1784	1786
St. Baafs	38,6	37,5	38,5	38,1	
St. Jacobs	32,9			32,9	
O.L.V. St. Pieters	32,6			40,2	

(8) F. BLOCKMANS, *op. cit.*, blz. 400.

(9) J. VERBEEMEN, *op. cit.*, blz. 73.

St. Michiels	25,6			25,4	
St. Niklaas	29,2	31,9	31,4	31,4	34,0
St. Maartens	31,9			37,1	
Heilig Kerst	34,7			39,1	
	<hr/>				
Totaal	32,5			34,8	37,9 ¹⁰

Laat ons, vooraleer verder te gaan, de geboortekoëfficiënten der verschillende Gentse parochies onderzoeken.

Wat de evolutie dezer koëfficiënten, tussen 1741 en 1784, betreft kan men drie groepen parochies onderscheiden:

1) de periferische: hun geboortekoëfficiënt, betrekkelijk laag in 1741 32,7 per duizend, steeg tot 38,8 p. d. in 1784.

2) de centrale (uitgezonderd St. Baafs): het geboortekoëfficiënt, dat redelijk laag is, blijft doorlopend konstant: 29,6 p.d. in 1741 en 29,7 p.d. in 1784.

3) de Sint-Baafsparochie, die geheel afzonderlijk staat: een koëfficiënt dat hoger ligt dan in de andere parochies, maar dat nagenoeg onveranderd blijft tot 1784.

Daarnaast is er nog een andere vaststelling die het ons onmogelijk maakt één enkel geboortekoëfficiënt voor geheel Gent te gebruiken. Voor 1741 hebben we als gemiddeld geboortekoëfficiënt voor Gent 32,5 geboorten per duizend inwoners, doch in werkelijkheid schommelen de koëfficiënten der onderscheidene parochies van 25,6 (voor St. Michiels) tot 38,6 p.d. (voor St. Baafs). Hetzelfde stellen we vast voor 1784. Daar waar het gemiddeld geboortekoëfficiënt 34,8 bedraagt is het laagste 25,4 (St. Michiels) en het hoogste 40,2 p.d. (voor O.L.Vr. St. Pieters).

Het is derhalve het onderscheid dat we maakten tussen Sint-Baafs, de centrale en de periferische parochies, dat zal moeten dienen als basis voor de bevolkingsberekening van Gent. In plaats van het totaal aantal geboorten met één bepaald koëfficiënt te vermenigvuldigen hebben we de geboorten van elk der drie onderscheiden groepen parochies met een voor hen passend koëfficiënt vermenigvuldigd.

Deze koëfficiënten zijn de volgende:

1) voor de centrale parochies: 33,7 voor de periode 1736-1765;
33,6 voor de periode 1766-1785.

2) voor de periferische parochies: in de veronderstelling dat het geboortekoëfficiënt dezer parochies, gelijk dat der andere, tussen 1741 en 1784 op ononderbroken wijze gelijkvormig evolueerde, hebben we de evolutie van het geboortekoëfficiënt als volgt gereconstrueerd:

1736-45	: 30,5 of 32,5	geboorten per	duizend inwoners	(1741)
1746-55	: 29,3 of 34,2	»	»	»
1756-65	: 28,1 of 35,7	»	»	»
1766-75	: 26,9 of 37,2	»	»	»
1776-85	: 25,6 of 38,9	»	»	» (telling 1784)

(10) H. VAN WERVEKE, *op. cit.*, blz. 52.

3) voor de Sint-Baafsparochie: alhoewel de geboortekoëfficiënten zeer weinig veranderden — ze schommelden tussen 38,6 en 37,5 per duizend — hebben we er toch van afgezien één enkele geboortekoëfficiënt te gebruiken. We namen aan dat het nataliteitskoëfficiënt als volgt evolueerde:

1736-45	: 25,8 of 38,6	geboorten per duiz. inwoners	(T. 1741)
1746-55	: 26,6 of 37,5	» » » »	(T. 1749)
1756-65	: 25,9 of 38,5	» » » »	(T. 1765)
1766-75	: 25,9 of 38,5	» » » »	
1776-85	: 26,2 of 38,1	» » » »	(T. 1784)

Met deze evolutie voor ogen kunnen we overgaan tot de berekening der bevolkingsevolutie der drie groepen; de resultaten hiervan zijn de volgende ¹¹:

	<i>St Baafs</i>	<i>Centrale par.</i>	<i>Perifer. par.</i>	<i>Totaal</i>
1736-45	10.260	17.719	16.247	44.226
1746-55	10.573	17.992	16.835	45.400
1756-65	9.816	17.736	16.109	43.661
1766-75	10.650	18.463	16.352	45.465
1776-85	12.222	18.910	17.891	49.023
1786-95				51.104

Uit deze nieuwgevonden cijfers blijkt dat de daling in het bevolkingscijfer heel wat minder sterk is geweest dan oorspronkelijk gedacht en dat de bevolkingsvermeeldering die omstreeks 1765 aanving veel gelijkmatiger is verlopen. Dit gewijzigd beeld noopt er ons toe onze vroegere opvattingen aangaande een demografische crisis te Gent enigszins te herzien. Persoonlijk menen we dat de demografische inzinking, omstreeks 1686-95 begonnen, een ongunstige overgangperiode is geweest die mede haar oorsprong vond in de ontwikkeling van de economische conjunctuur te Gent. Deze stellingname is zeker niet nieuw: Verbeemen heeft ze reeds nader omschreven in één van zijn recente artikels. « Ergens in de tweede helft der XVIIe eeuw, zo schrijft hij, misschien zelfs iets vroeger, naar gelang het geval, geraakte de stedelijke arbeidsmarkt verzadigd. Het gevolg daarvan moet een zekere stagnatie op het demografisch plan zijn. Stagnatie die tot verval verworden zal wanneer naar het einde der XVIIe eeuw de Zuidnederlandse economie in krisistoestand geraakte, er te veel mannelijke arbeidskrachten zullen zijn en daarom dit deel der stadsbevolking moet afnemen » ¹².

(11) Vergelijk hiermee de totalen berekend door Prof. Van Werveke, op. cit., blz. 52:

1736-45 : 38.298	1766-75 : 41.254
1746-55 : 39.608	1776-85 : 45.454
1756-65 : 38.887	1786-95 : 51.104

(12) J. VERBEEMEN, *De Werking van economische Factoren op de stedelijke Demografie der XVIIe en der XVIIIe Eeuw in de Zuidelijke Nederlanden*, Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis, Deel XXXIV, 1956, nr. 4, blz. 1049.

Daarenboven is het niet onmogelijk dat deze ongunstige ontwikkeling in het bevolkingscijfer in nauw verband gestaan heeft met de demografische evolutie op het platteland. Op het platteland begint de crisis reeds in het midden der zeventiende eeuw: zulks is het geval in de Heerlijkheid Nevele en in het Veurne-Ambacht¹³. Dat er rond dat moment een ongunstige wending in de economische conjunctuur heeft plaats gegrepen staat, naar onze persoonlijke mening, buiten kijf. Hoe heeft de stad, in casu Gent, nu gereageerd op deze ommekeer op het platteland? Prof. Van Werveke heeft in zijn « *Curve* » de tienjaarlijkse geboortegemiddelden per parochie in grafiek gebracht¹⁴. Ook daar is een merkwaardige tegenstelling in de kurven op te merken. Voor Sint-Jacobs daalt het geboortecijfer vanaf 1646-55, voor Sint-Niklaas stagneert het rond hetzelfde tijdstip. Voor Sint-Maartens en het Heilig Kerst ligt het keerpunt rond 1666-75; voor Sint-Baafs en Sint-Michiels tien jaar later en voor Sint-Pieters pas in 1706-15. Dus geen eenheid wat het beginpunt der crisis betreft, doch het is wel typisch dat dit het vroegst valt in de kleinste en, volgens de gegevens der achttiende eeuw, demografisch zwakste parochie. Het studiemateriaal ontbreekt ons nog al te veel om aan deze interpretatie een hechtere basis te geven.

Laat ons, vooraleer verder te gaan, een weinig blijven stilstaan bij de geboortekoëfficiënten der verschillende Gentse parochies.

Tot hiertoe werden deze geboortekoëfficiënten steeds berekend op basis van het totaal aantal inwoners. We geloven echter dat deze werkwijze geen volledige bevrediging biedt wegens het feit dat in deze berekening bevolkingsgroepen betrokken worden die, omdat ze te jong of te oud zijn, geen actief aandeel hebben in de bevolkingsvermeerdering. Het geboortekoëfficiënt berekenen op basis van het demografisch actieve deel der bevolking zou een veel juistere kijk op de zaken geven, doch helaas ontbreken ons in de meeste gevallen de preciese gegevens die hiervoor nodig zijn. Niettemin geloven we dat we in zekere mate hieraan kunnen tegemoet komen door het geboortekoëfficiënt te berekenen steunend op het aantal kommunikanten, m.a.w. op het aantal personen van meer dan twaalf jaar oud. Het niet actieve deel der kinderen, dat tussen de 20 en de 25 procent van het totaal aantal inwoners schommelt, wordt hierdoor uitgeschakeld. Deze methode biedt twee grote voordelen: ten eerste laat ze ons toe aan de hand van de kommunikanten-cijfers, die heel wat talrijker ter onzer beschikking staan, de evolutie van het geboortekoëfficiënt te bepalen; ten tweede is dit koëfficiënt heel wat gevoeliger en laat het de verschillen beter uitkomen. Ter illustratie hiervan onderhavige tabel, aangevuld met de koëfficiënten berekend op basis van de gegevens uit De Castillon¹⁵ en van de kommunikanten-cijfers voor Sint-Baafs.

(13) D. DALLE, *De Volkstelling van 1697 in Veurne-Ambacht en de Evolutie van het Veurnse Bevolkingscijfer in de XVIIe Eeuw*, Handelingen van het Genootschap « Société d'Emulation » te Brugge, blz. 33 in overdruk.

(14) H. VAN WERVEKE, *op. cit.*, Grafiek IV.

(15) R.A.G., Oud-Bisschoppelijk Archief, nr. 29 bis.

TABEL IV

GEOORTEN PER 1.000 KOMMUNIKANTEN ¹⁶

	1681	1712	1737	1741	1749	1765	1773	1784
St. Baafs		53,3	52,7	49,4	51,8	48,3	45,2	49,5
St. Jacobs		51,4		42,8				42,7
St. Pieters		59,2		42,9				55,7
St. Michiels		32,5		32,5				30,0
St. Niklaas	50,2	40,0		36,9	39,0	40,6		38,7
St. Maartens		43,2		39,5				47,3
H. Kerst		74,5		45,0				53,2

Indien we in deze tabel de gegevens voor 1712 uit het boekje van De Castillon hebben verwerkt dan is dit omdat de koëfficiënten hieruit berekend op buitengewoon treffende wijze de evolutie van dit koëfficiënt in de eerste helft der achttiende eeuw illustreert. Met uitzondering voor Sint-Michiels waar het konstant blijft, daalt het koëfficiënt zeer sterk voor alle andere parochies. Herleiden we deze koëfficiënten dan krijgen we:

Sint-Baafs :	39,1	Sint-Niklaas :	31,3
Sint-Jacobs :	38,6	Heilig Kerst :	49,8
Sint-Pieters :	42,0	Sint-Maartens :	32,7
Sint-Michiels :	25,6		

Gemiddeld maakt dit voor de periferische parochies 41,5 geboorten per duizend inwoners en voor de centrale 31,8. Het zijn deze gemiddelde koëfficiënten die we als basis zullen nemen voor de berekening van het bevolkingscijfer gedurende de periode 1706-1725. Voor het decennium 1726-35 nemen we de cijfers gelegen halfweg deze van 1712 en 1741: 38,9; 30,7 en 37,1 respectievelijk voor Sint-Baafs, de centrale en de periferische parochies.

We bekomen dan de volgende resultaten:

	<i>St. Baafs</i>	<i>Centrale par.</i>	<i>Perifer. par.</i>	<i>Totaal</i>
1706-15	12.303	20.491	16.987	49.781
1716-25	11.077	18.504	14.539	44.120
1726-35	10.806	17.153	14.773	42.732

(16) Voor het aantal kommunikanten van de St.-Niklaas-parochie in 1681, zie H. VAN WERVEKE, *De Gentse int-Niklaasparochie in 1681, Demografisch-historische studie*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, deel IX, 1955, blz. 35.

Het aantal geboorten per duizend kommunikanten bedraagt in 1715 voor de Sint-Baafsparochie 51,8.

De cijfers door Prof. Van Werveke berekend zijn voor de overeenkomende deccenia: 48.468, 42.853 en 39.384. Het is opmerkelijk dat voor 1706-15 het verschil tussen beide cijfers eerder gering is: dit komt omdat het gemiddelde geboortekoëfficiënt in 1712, 37 per duizend bedroeg bij ons, wat slechts een verschil met 0,9 maakt met de koëfficiënt door Prof. Van Werveke gebruikt. Wat we daarjuist over het bevolkingscijfer te Gent en zijn evolutie zegden behoudt ook hier zijn volle waarde en bevestigt dat de daling niet zo sterk is geweest als de cijfers van Prof. Van Werveke laten vermoeden.

In zijn reeds hoger aangehaald werk¹⁷ wees Prof. Van Werveke er op dat tussen de decennia 1726-35 en 1786-95 het procent dat de centrale parochies vertegenwoordigden in het totaal aantal geboorten onderbroken daalde van 34,9% tot 32,4%; voor dezelfde periode steeg in de periferische dit ten honderd van 36,7 tot 40,8. Aan de hand van de tabellen III en IV heeft men de evolutie der geboortekoëfficiënten kunnen nagaan. In Onze-Lieve-Vrouw Sint-Pieters, Sint-Maartens (Ekergem) en het Heilig Kerst (Sint-Salvator) vermeerderde het geboortekoëfficiënt tussen 1741 en 1784 voortdurend. In de centrale parochies daarentegen, evenals in Sint-Baafs bleven ze gedurende dezelfde tijdspanne onveranderd.

Deze vaststellingen zouden er op wijzen dat de bevolkingsevolutie in de centrale en in de periferische parochies verschillend, zoniet tegengesteld, is geweest. De stijging van het procent geboorten der periferische parochies zou er voor pleiten dat ze een veel grotere levenskracht vertoonden dan de centrale, wier aantal geboorten op veel zwakkere wijze toenam. Gaan we evenwel de procentuele toename na van de verschillende parochiale bevolkingen in 1784 ten overstaan van 1741, dan krijgen we de volgende rangorde:

Sint- Maartens:	31,0%	Sint-Jacobs:	7,5%
Heilig Kerst:	26,5%	O.L.V. St. Pieters:	5,0%
Sint-Baafs:	23,9%	St Niklaas:	daling met 1,7%
Sint-Michiels:	13,8%		

Slechts twee van drie periferische parochies kennen een sterke bevolkingstoename; Sint-Pieters wordt door drie van de vier centrale parochies voorbij gestreefd; onder deze laatste bekleedt het grensgeval Sint-Baafs de eerste plaats. Sint-Michiels, dat nochtans het laagste geboortekoëfficiënt bezit ziet zijn bevolking met 14% toenemen. Sint-Pieters daarentegen, wiens geboortekoëfficiënt het sterkst is toegenomen, en in 1784 het hoogste is te Gent, heeft slechts een bevolkingsvermeerdering van 5%. Wat hier de diepere oorzaak van is blijft vooralsnog een open vraag. Het enige dat deze vaststelling ons leert is dat er wel een verband bestaat tussen de evolutie van het geboortecijfer en dit van het geboortekoëfficiënt, hetgeen bevestigd wordt door een vergelijking van

(17) H. VAN WERVEKE, *De Curve*, blz. 53.

Tabel IV met de tienjaarlijkse geboortegemiddelden. Zulks bevestigt J. Verbeemen's mening¹⁸ als zou er een wisselwerking bestaan tussen het geboortecijfer en het geboortekoëfficiënt: kleine geboortecijfers kleine koëfficiënten, grote cijfers grote koëfficiënten. Daarentegen valt er geen enkele rechtstreekse korrelatie op te merken tussen de bevolkingsvermeerdering en het geboortekoëfficiënt.

Ook over het huwelijkscijfer in zijn verhouding tot het geboortecijfer valt een en ander te vertellen, doch ook hier willen we eerst een parenthesis openen over de te gebruiken methode. Deze verhouding werd zowel door Prof. Van Werveke als door J. Verbeemen gebruikt om mogelijke fluktuaties in de huwelijksvruchtbaarheid aan te tonen. Telkens werd het aantal huwelijken van een bepaald decennium vergeleken met de geboorten in dezelfde periode. Tegen deze werkwijze hebben moderne statistici bezwaar gemaakt en de volgende passus uit een artikel van Paul Vincent onderstreept zulks: «Le nombre des naissances d'une année dépend en effet du nombre des ménages en âge de procréer, c'est-à-dire, en gros, de l'ensemble des mariages de la vingtaine d'années antérieures. Il n'est donc pas étroitement lié au nombre des mariages des quelques années immédiatement précédentes...»¹⁹. Het is juist dit «en gros» dat ons interesseert, want onze gegevens zijn te schaars om de huwelijksvruchtbaarheid op juistere wijze te berekenen. Bij wijze van proef hebben we dan ook de verhouding huwelijken-geboorten berekend op basis van het geboortecijfer van een bepaald decennium gedeeld door het gemiddelde der huwelijkscijfers van hetzelfde en voorgaande decennium. Voor iedere groep parochies hebben we eerst de cijfers gegeven berekend door Prof. Van Werveke en dan de onze.

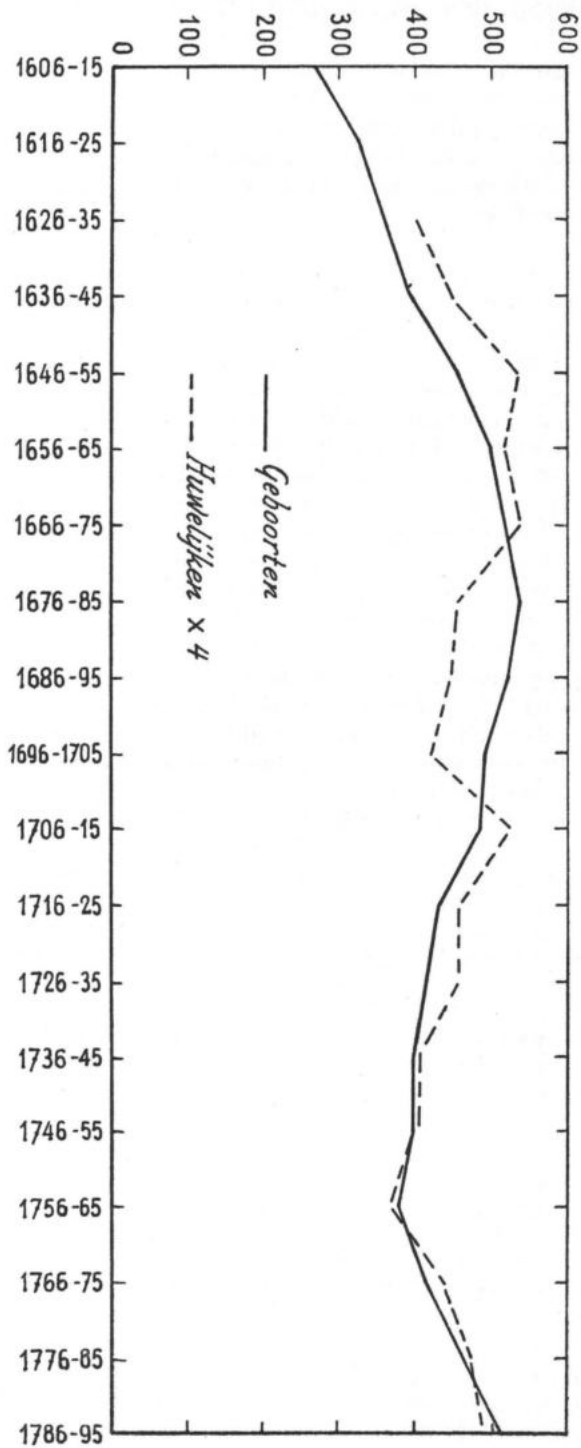
TABEL V — VERHOUDING GEBOORTEN-HUWELIJKEN

	<i>Sint-Baafs</i>	<i>Centrale par.</i>	<i>Periferische par.</i>
1616-25		4,6	4,6
1626-35	3,5		
1636-45	3,5 3,7	3,8	4,5
1646-55	3,4 3,7	3,8 4,1	3,9 4,1
1656-65	3,8 3,7	4,0 4,1	4,4 4,5
1666-75	3,7 3,8	3,4 3,8	4,8 4,7
1676-85	4,6 4,2	3,2 3,4	4,2 4,4
1686-95	4,5 4,5	3,3 3,5	4,0 4,2
1696-05	4,6 4,5	3,7 3,6	4,3 4,3
1706-15	3,6 4,0	3,3 3,4	3,9 4,1
1716-25	3,7 3,5	3,3 3,1	4,0 3,6
1726-35	3,6 3,6	3,3 3,1	3,8 3,7

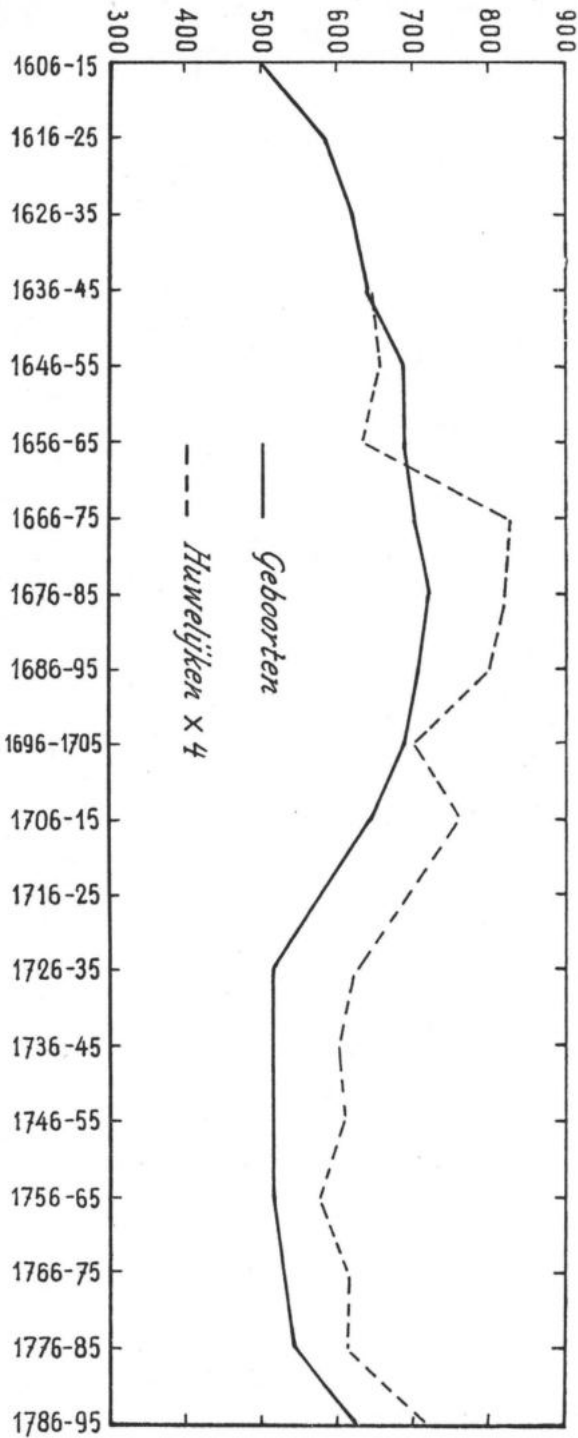
(18) J. VERBEEMEN, *De Werking...*, blz. 696, 699-700, 1050.

(19) PAUL VINCENT, *Comment déterminer le tendance de la fécondité*, Population, 2e année, nr. 3, juillet-septembre 1947, blz. 467.

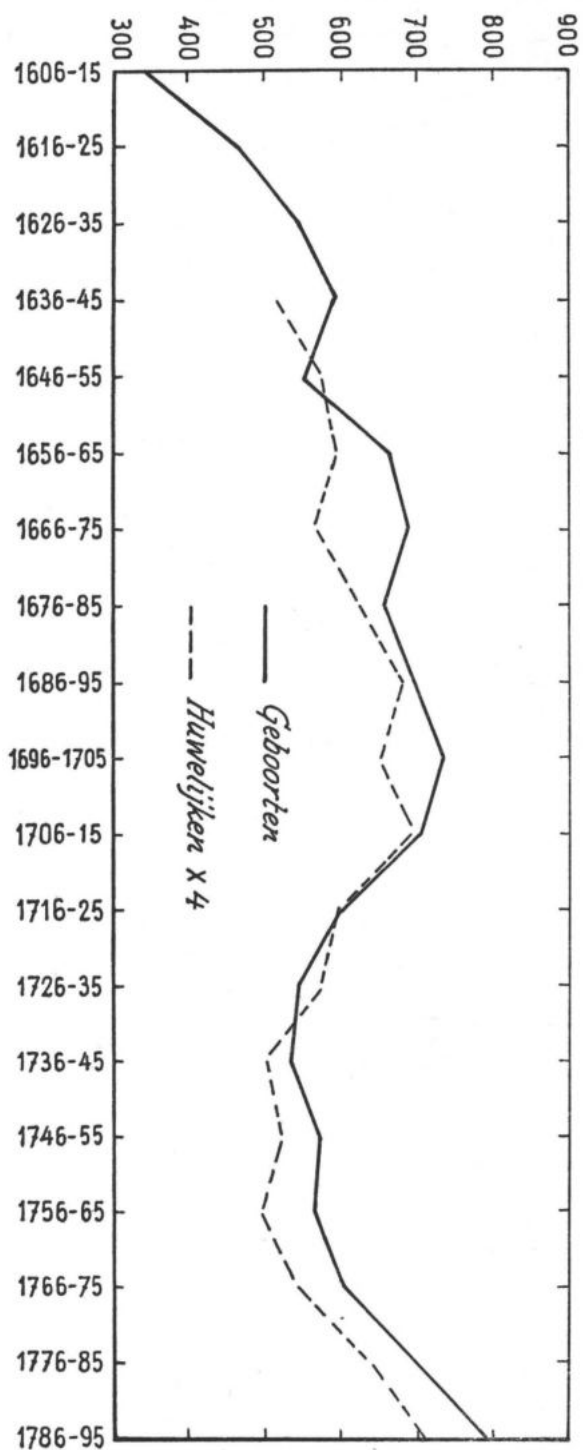
GRAFIEK I
Sint-Baafs-parochie.
 Verhouding der geboorten en huwelijken. Tienjaarlijkse gemiddelden.

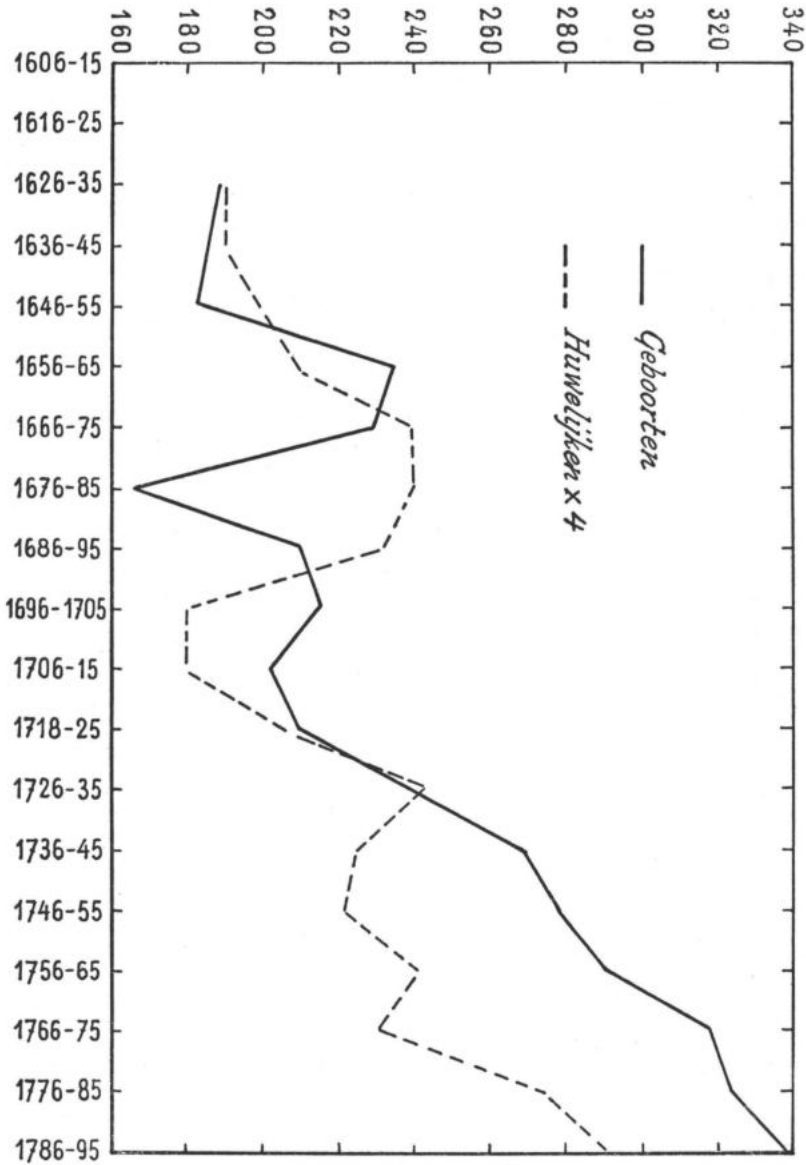

GRAFIEK II
Centrale parochies.
 Verhouding der geboorten en huwelijken. Tienjarige gemiddelden.

GRAFIEK III
Periferische parochies.
 Verhouding der geboorten en huwelijken. Tienjaarlijkse gemiddelden.

GRAFIEK IV
Astene, Drongen, Hambeke, Lotenbulle en Zeveren.
Verhouding der geboorten en huwelijken. Tienjaarlijkse gemiddelden.

1736-45	3,8	3,6	3,5	3,4	4,2	3,9
1746-55	3,9	3,9	3,4	3,4	4,3	4,4
1756-65	4,0	3,9	3,6	3,4	4,6	4,4
1766-75	3,8	4,0	3,4	3,5	4,4	4,6
1776-85	3,9	4,1	3,4	3,4	4,3	4,7
1786-95	4,0	4,1	3,4	3,7	4,5	4,7

Wanneer men telkens de twee kolommen met elkaar vergelijkt, stelt men al onmiddellijk vast dat de verhoudingen tussen beide cijfers veel beter tot hun recht komen en dat de bewegingen beter afgetekend zijn, om niet te spreken van de kleine schommelingen die grotendeels weg-gewerkt zijn.

Reeds aan de hand van Tabel V kan men een diepgaand verschil bespeuren tussen de centrale en de periferische parochies. Om deze verschillen beter tot hun recht te doen komen hebben we, evenals Prof. Van Werveke, de tienjaarlijkse gemiddelden der huwelijken met vier vermenigvuldigd. Aan de hand van de grafieken dezer cijfers (grafieken I, II en III) stellen we vast dat in de centrale parochies gedurende de achttiende eeuw de kurve van deze vermenigvuldigde huwelijkscijfers steeds hoger ligt dan deze der tienjaarlijkse geboortegemiddelden. Voor Sint-Baafs vallen beide lijnen praktisch samen, terwijl voor de periferische parochies de huwelijkscijfers lager liggen dan de geboortecijfers. Deze evolutie in de laatste reeks parochies is volledig identiek met de verhouding dezer gegevens op het platteland, in zover we het voor de Heerlijkheid Nevele vaststelden. Dit blijkt zeer duidelijk aan de hand van grafiek IV gemaakt op basis van de samengenomen gegevens der dorpen Astene, Drongen, Hansbeke, Lotenhulle en Zeveren²⁰ Daarnaast stellen we nog hetzelfde vast voor Deinze, Petegem, Vinkt, Nevele en Wontergem. Eenzelfde beeld krijgen we ook nog in Sint-Niklaas-Waas en in Haaltert en in minder uitgesproken mate in Lede en Erembodegem²¹.

Voortgaande op deze verhouding geboorten-huwelijken komen we nog tot een andere vaststelling, die eerder negatief is. In zijn artikel « De Werking van economische factoren op de stedelijke demografie der XVIIe en der XVIIIe eeuw in de Zuidelijke Nederlanden » ontwikkelt J. Verbeemen de volgende gedachte: het verschijnsel van geboortestijging bij een onveranderd huwelijkscijfer zou volgens de auteur kun-

(20) Deze dorpen tellen in 1796 tesamen ongeveer 9.000 inwoners. De jaartallen der geboorten en der huwelijken kan men terugvinden in ons artikel « *Het Bevolkingscijfer in de Heerlijkheid Nevele gedurende de 16e, 17 en 18e eeuwen*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, deel XI, 1953, blz. 96-114.

(21) Voor Deinze, Petegem, Vinkt, Nevele en Wontergem, zie ons aangehaald artikel, blz. 96-114. — Sint-Niklaas-Waas: G. WILLEMSSEN, *Etude sur la démographie d'une commune*, Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique, LVI, 2e reeks, deel VI, blz. 189-222. — Haaltert: J. DE BROUWERE, *Demografische en Sociaal-ekonomische Evolutie van Haaltert*, Land van Aalst, dl. 8, 1956, blz. 49-83. — Lede: A. VAN LUL en V. DE SAEDELEER, *Bijdrage tot de Demografie van Lede*, Land van Aalst, dl. 5, 1953, blz. 105-120. — Erembodegem: A. VAN LUL, *De Bevolking van Erembodegem*, dl. 3, 1951, blz. 55-64.

nen verklaard worden door een immigratie bestaande uit een min of meer gelijk aantal mannen en vrouwen, dit op het ogenblik dat er in de stad een gunstige economische conjunctuur heerst²². De voorbeelden die Verbeemen aanhaalt pleiten inderdaad voor zijn zienswijze, in zover we voor Gent de globale verhouding geboorten-huwelijken berekenen. Wanneer we echter deze berekening maken voor de drie groepen (Sint-Baafs, centrale en periferische parochies) afzonderlijk, dan blijft de verhouding van 4,6 inderdaad sterk kontrasteren met de andere cijfers voor de centrale parochies, terwijl voor de periferische dit cijfer niet uit de toon valt.

Nu bestaat evenwel de mogelijkheid dat de periferische parochies juist de sterkste inwijking hebben gekend, zowel gedurende de zeventiende als gedurende de achttiende eeuw, want gedurende heel de betrokken periode liggen de cijfers van de verhouding geboorten-huwelijken in de periferische parochies steeds hoger dan in de centrale en in Sint-Baafs. Persoonlijk geloven we dat de verklaring van J. Verbeemen dan ook voor dit verschijnsel de meest logische is. Daarbij kunnen we voegen dat voor de periferische parochies de cijfers dezer verhouding zeer goed overeenkomen met deze die we voor het platteland berekenden²³.

Het feit dat we nu voor verschillende jaren de verhouding kommunitanten- niet kommunitanten kennen, en dit voor de verschillende Gentse parochies, laat ons toe te bepalen in hoever de Gentse bevolking « verouderd » of « verjongd » is. De hierna volgende tabel is dienaangaande zeer instructief.

(22) J. VERBEEMEN, *De Werking...*, blz. 1044-1047.

(23) Al zijn onze gegevens voor het platteland beperkt (zie hoger, nota 20) en blijft er bijgevolg plaats voor het spel van het toeval, toch willen we hier wijzen op het feit dat in de tweede helft der achttiende eeuw de geboortecijfers op het platteland hoog lagen in verhouding tot de huwelijkscijfers, hetgeen trouwens duidelijk tot uiting komt in de hierna volgende tabel en op grafiek IV :

*Verhouding geboorten-huwelijken voor de dorpen
Astene, Drongen, Hansbeke, Lotenhulle en Zeveren :*

1626-35 :	3,9	1716-25 :	4,0
1636-45 :	3,8	1726-35 :	3,9
1646-55 :	3,6	1736-45 :	4,8
1656-65 :	4,4	1746-55 :	5,0
1666-75 :	3,8	1756-65 :	4,8
1676-85 :	2,7	1766-75 :	5,5
1686-95 :	3,9	1776-85 :	4,7
1696-05 :	4,7	1786-95 :	4,6
1706-15 :	4,4		

Het ligt voor de hand dat de oorzaken van dit verschijnsel niet kunnen verklaard worden door Verbeemen's zienswijze alleen. De economische conjunctuur op het platteland is weliswaar gunstig doch op demografisch gebied heerst er een akute overbevolking die de emigratie in de hand werkt. Misschien dient voor het platteland de verklaring toch gezocht in een vermeerderde huwelijksvruchtbaarheid, doch dit zal door verder onderzoek dienen uitgewezen te worden: voorlopig kunnen we het slechts bij een zuivere veronderstelling houden.

TABEL VI

VERHOUDING KOMMUNIKANTEN - TOTALE BEVOLKING

	1741	1749	1765	1784	1786
Sint-Baafs	78,1	72,5	79,4	76,9	
Sint-Jacobs	76,7			77,1	
Sint-Pieters	76,1			72,3	
Sint-Michiels	78,8			84,1	
Sint-Niklaas	79,4	79,1 ²⁴	77,6 ²⁴	80,9	78,4 ²⁴
Sint-Maartens	77,7			78,5	
Heilig Kerst	76,9			72,6	
Totaal	77,6			77,6	76,0

Globaal genomen blijken de verhoudingen te Gent stationnair te zijn gebleven. Doch bij nader toezicht blijkt dat voor de centrale parochies het ten honderd in 1784 80,7 bedraagt tegenover 78,3 in 1741, hetgeen wijst in de richting van een ouder wordende bevolking in deze parochies. In de periferische parochies daarentegen bedraagt het aandeel der kommunikanten in de totale bevolking 74,4% in 1784 tegenover 76,9% in 1741. Voor de periferische parochies komt dit jonger worden zeer goed overeen met een laag sterftcijfer, hetgeen een verminderd aantal overlijdens onder de kinderen behelst. Voor Sint-Pieters bedraagt het jaarlijks gemiddeld sterftcijfer 132,5 eenheden in het decennium 1736-45 en 120,2 in de periode 1776-85. Voor het Heilig Kerst zijn de cijfers respectievelijk 186,1 en 187,7²⁵. Het feit dat Sint-Maartens hier een uitzondering maakt is alleszins verbazend want zoals hoger geschreven vermeerderde de bevolking in deze parochie met niet minder dan 31,0%. Maar het beeld wordt nog heel wat ingewikkelder wanneer we volgende tabel nader ontleden.

(24) H. VAN WERVEKE, *De Gentse Sint-Niklaasparochie in 1601*, blz. 41.

(25) Prof. Van Werveke achtte de registers der sterfgevallen onbetrouwbaar omdat voor St. Maartens de registers door de grafmakers gehouden meer overlijdens geven dan de registers door de pastoor gehouden. Zie H. VAN WERVEKE, *De Curve*, blz. 12-13. Van onze kant achten wij het evenwel niet uitgesloten dat personen in één parochie overleden in een andere begraven werden, hetgeen dus ook voor St. Maartens het geval kan geweest zijn, temeer daar dit een aan de rand van de stad gelegen parochie was, met wellicht meer voorhanden begraafruimte.

TABEL VII

	Overlijdens			Geboorten			Natuurlijk Overschot		
	1736-45	1756-65	1776-85	1736-45	1756-65	1776-85	1736-45	1756-65	1776-85
S. Baafs	244,8	308,8	269,8	397,7	379,0	466,5	152,9	70,2	196,7
S. Niklaas	91,7	102,8	79,1	101,4	105,4	98,1	9,7	2,6	19,0
S. Jacobs	205,5	167,9	153,6	183,2	173,5	185,6	— 22,3	5,6	32,0
S. Maartens	67,2	131,9	186,2	142,4	153,0	200,6	75,2	21,1	14,4
H. Kerst	186,1	149,0	187,7	167,0	171,8	227,7	— 19,1	22,8	40,0
S. Michiels	168,7	166,5	214,3	234,1	237,0	255,3	65,4	70,5	41,0
S. Pieters	132,5		120,2	223,3		270,7	90,8		150,5

Laat ons eerst met de « normale » voorbeelden beginnen.

In Sint-Pieters bedraagt het aantal kinderen van minder dan twaalf jaar 23,9 % in 1741 en 27,5 % in 1784: deze evolutie schijnt overeen te komen met een stijging van het geboortecijfer, een daling van het sterftcijfer en bijgevolg met een vermeerdering van het natuurlijk overschot. In de Sint-Salvatorsparochie krijgen we een volledig identiek beeld. De moeilijkheden beginnen echter met Sint-Niklaas en Sint-Maartens, de ene een centrale, de andere een periferische parochie. Sint-Niklaas kent een sterke vermeerdering van het natuurlijk overschot, vooral te wijten aan een daling van het sterftcijfer; Sint-Maartens ziet zijn natuurlijk overschot op even gevoelige wijze slinken, vooral door een sterke vermeerdering van het aantal overlijdens, groter dan de stijging van het aantal geboorten. In beide gevallen blijft de verhouding komunikanten-totale bevolking dezelfde in 1741 en 1784.

Ondanks deze voorbeelden zou het landelijk karakter der demografische evolutie in Sint-Pieters en het Heilig Kerst nog altijd zeer goed kunnen aanvaard worden, moest er niet op hetzelfde ogenblik op het platteland een verslapping van natuurlijke bevolkingstoename vallen waar te nemen. Deze verslapping schijnt, althans volgens de schaarse voorbeelden die we bezitten, een verder gevolg te zijn van een evolutie begonnen in de eerste helft der zeventiende eeuw. Deze evolutie schijnt in Gent, steunend op het voorbeeld der Sint-Niklaasparochie, eveneens in de zeventiende eeuw te zijn begonnen ²⁶.

Het is niet onwaarschijnlijk dat dit ouder worden der bevolking, begonnen in de zeventiende eeuw, één lijn vormt met de gelijkaardige evolutie waaraan het bevolkingscijfer hier in België heden ten dage onderhevig is.

BESLUIT

Het besluit van dit artikel kan kort zijn. Uit de nieuwe gegevens blijkt dat de omvang van de demografische crisis te Gent minder groot is geweest dan aanvankelijk gemeend. Het zijn vooral de periferische parochies die hier in gunstige zin de doorslag hebben gegeven, juist wegens het feit dat zij een veranderd geboortekoefficient kenden. De hoger gedane vaststellingen pleiten er tevens voor binnen de stad nogmaals verschillende koëfficiënten te gebruiken, iets dat totnogtoe niet werd gedaan, zelfs daar waar men er de mogelijkheid toe bezat. We denken hierbij aan Antwerpen waar een opvallende tegengestelde evolutie bestaat tussen Onze-Lieve-Vrouw Noord en Zuid en Sint-Filips aan de ene kant en Sint-Walburgis, Sint-Joris, Sint-Jacobs, Sint-Andries, Sint-Willibrordus en Sint-

(26) Voor Lede daarentegen stelt men vast dat het natuurlijk akkres stelselmatig toeneemt tussen 1670 en 1770: dit dorp is gelegen in het Land van Aalst waar de economische conjunctuur op het platteland gunstig evolueerde. Derhalve bestaat er, volgens onze mening, een kans dat verdere opzoekingen zullen kunnen aantonen dat de evolutie van het natuurlijk overschot nauw verbonden is met de ontwikkeling van de economische conjunctuur op het platteland.

Laureys aan de andere kant. In 1784 bedragen de geboortekoëfficiënten van O.L.V.Noord en Zuid respectievelijk 23,9 en 23,8 per duizend inwoners; Sint-Filips telt slechts 2,5 geboorten per duizend, wat abnormaal laag is en buiten beschouwing kan gelaten worden. De koëfficiënten voor St. Walburgis, St. Andries, St. Joris zijn daarentegen: 35,4; 33,9 en 30,4, wat toch een aanzienlijk verschil maakt. De enige uitzondering op deze tegenstelling is St. Jacobs met slechts 24,9 geboorten per duizend inwoners.

Wat Gent in het bijzonder aangaat, schijnt er zich aldaar rond 1740 een ommekeer in de demografische evolutie te hebben voorgedaan. De centrale en periferische parochies die tot dan toe een gelijklopende evolutie kenden, krijgen van dan af een tegengesteld karakter: nadat tussen 1712 en 1741 het geboortekoëfficiënt in alle parochies gedaald was, steeg het terug in de periferische, terwijl het in de centrale rond eenzelfde niveau bleef schommelen.

Als konklusies van minder belang konstateren we dat de huwelijksvruchtbaarheid in de periferische parochies zeer dicht bij deze van het platteland ligt. De verhouding geboorten-huwelijken voor de centrale parochies ligt daarentegen meer in de lijn van hetgeen door J. Verbeemen voor Mechelen, Lier en Leuven werd berekend²⁷.

Tot slot nog een woord over het sterftcijfer. Ik geloof dat het geen enkele twijfel laat dat Gent, in tegenstelling met andere steden uit de Zuidelijke Nederlanden, wel een natuurlijk overschot heeft gekend in de tweede helft der achttiende eeuw. Hieraan is de uitbreiding van de tekstielnijverheid te Gent wellicht niet vreemd geweest.

(27) J. VERBEEMEN, *De Werking...*, blz. 1042.

DE SOCIALE SAMENSTELLING VAN DE BEVOLKING TE ANTWERPEN, BRUSSEL, GENT EN LUIK IN 1846 - 1847

DOOR

J. KRUIHOF

We willen in dit artikel een onderzoek wijden aan enkele aspecten in verband met de bevolkingsamenstelling van de vier grote Belgische steden tijdens de vorige eeuw. Meer bepaald zal voor de jaren 1846-47 de beroepsstructuur en de bevolkingsindeling op basis van het vermogen te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik nagegaan worden.

Het is niet overbodig hier te beklemtonen dat tot dusver de studie van de kwantitatieve verhoudingen tussen de diverse sociale strata in de steden en op het platteland te veel werd verwaarloosd. Dit ontbreken van diepgaande analyses is begrijpelijk voor wat betreft de vroegere tijden, gezien de moeilijkheden, die zich daar voordoen. De bewaarde of met behulp van diverse gegevens opgestelde statistieken laten immers vaak geen volledige en nauwkeurige kwantitatieve vaststellingen toe¹. Voor de meer recente tijd is de toestand evenwel anders: sinds 1846 werden in België algemene tellingen gehouden², welke heel wat inlichtingen op demografisch en sociaal gebied bevatten. In méér dan één opzicht werden deze gegevens nog niet bewerkt. Er verschenen wel algemene demografische werken³, maar daarin werd weinig aandacht besteed aan de beroepsstructuur en de samenstelling van de bevolking volgens het inkomen. Het gevolg was, dat in meerdere gevallen een verkeerde voorstelling van zaken werd gegeven, omdat men naliet de demografische verschijnselen in hun algemeen sociaal kader te plaatsen⁴.

Het ligt niet in onze bedoeling hier het vraagstuk van de demografische en sociale evolutie in België tijdens de vorige eeuw opnieuw te stellen en een reëel antwoord te geven op de vragen, die daarbij oprijzen. We

(1) Voor de toestand in de 16e-18e eeuw bestaan er wel verschillende bijdragen met betrekking tot de demografische en sociaal-ekonomische verhoudingen in deze of gene stad (vooral J. VERBEEMEN heeft over talrijke steden interessante studies geschreven), maar een globaal overzicht van de toestand in heel ons land ontbreekt.

(2) Voor de negentiende eeuw bezitten we bevolkingstellingen voor 1846, 1856, 1866, 1876, 1880, 1890 en 1900, landbouwtellingen voor 1846, 1856, 1866, 1880 en 1895, industriële tellingen voor 1846, 1880 en 1896.

(3) o.a. van C. JACQUART, M. HEINS, A. RUTTEN en C. MERTENS.

(4) Dit is o.a. het geval voor C. JACQUART, A. RUTTEN en M. HEINS, die de demografische aspecten op zichzelf behandelden. Interessanter werk leverde J. VERBEEMEN in: *Mechelen in 1796. Demografische en sociaal-ekonomische studie*. Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, LVIII, 1954, pp. 135-179. Van dezelfde auteur verscheen een tweede belangrijke bijdrage over een demografisch-ekonomisch aspect van de hedendaagse tijd: *Mechelen gedurende de eerste helft der XIXe eeuw. Demografische en ekonomische studie*. Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, LIX, 1955, pp. 70-127.

houden ons aan een beperkt onderwerp en behandelen enkel de sociale stratificatie in 1846-47 en dan slechts in de steden van meer dan 50.000 inwoners, welke op dat moment bestaan ⁵. Waarom de jaren 1846-47 zal men vragen? Wegens het bijzonder rijke materiaal, dat met betrekking tot die jaren voorhanden is en herleid kan worden tot drie reeksen van gegevens:

1) een *algemene bevolkingstelling van 15 oktober 1846*, uitgevoerd onder leiding van A. Quetelet en X. Heuschling, waarin men achteraan ⁶, gerangschikt per provincie, uitgebreide tabellen vindt met betrekking tot de beroepsstructuur in de grote en kleine steden alsmede op het platteland. Deze telling is zeer belangrijk omdat de cijfers verstrekt worden per stad, wat in latere tellingen niet meer het geval is ⁷.

2) een *algemene industriële telling van 15 oktober 1846*, eveneens opgesteld onder leiding van A. Quetelet en X. Heuschling, waarin men, gerangschikt per provincie, statistieken vindt met betrekking tot de industriële en ambachtelijke ondernemingen en hun personeel in de grote en kleine steden alsmede op het platteland ⁸.

3) cijfers aangaande het aantal *stemgerechtigden, rechtstreekse belastingbetalers en behoeftigen*. Elders hebben we er op gewezen dat deze inlichtingen van grote waarde zijn voor de studie van de sociale verhoudingen tijdens de vorige eeuw ⁹. Om deel te nemen aan de verkiezingen voor kamer, senaat, provincie- en gemeenteraad moest men een bepaalde som aan rechtstreekse belastingen, omvattende de personele belasting, de grondbelasting en het patent, betalen. Het bedrag verschilde naargelang de *tijd* (verschillende verlagingen van de kiescijns werden ingevoerd, o.a. in 1836, 1848, 1871 en 1894), de *plaats* (in de grote steden was het vereiste bedrag groter dan in de kleine steden en in deze laatste weer groter dan op het platteland) en de *aard van de verkiezing* (voor de kamers, de provincie- of de gemeenteraad).

Als we de inlichtingen uit deze drie bronnen samennemen, beschikken we over tamelijk veel gegevens met betrekking tot de sociale verhoudingen in de grote steden. We zullen hier achtereenvolgens de beroepsstructuur,

(5) In 1846 zijn er in België vier steden met meer dan 50.000 inwoners, nl. Brussel (123.874 inw.), Gent (102.977 inw.), Antwerpen (88.487 inw.) en Luik (75.961 inw.). Daarna komen volgens grootte:

Brugge: 49.308 inw. - Leuven: 30.278 inw. - Doornik: 30.125 inw. - Mechelen: 29.693 inw. - Bergen: 24.442 inw. - Verviers: 23.363 inw. - Namen: 22.218 inw. Kortrijk: 21.571 inw. - Sint-Niklaas: 20.429 inw.

Bemerk het overwicht der Vlaamse steden. Een algemene vergelijkende tabel vindt men in de: *Annuaire Statistique de la Belgique*. Ire année, 1870. Brussel, 1870, pp. 30-31.

(6) *Statistique de la Belgique. Population. Recensement général (15 octobre 1846)*. Bruxelles, 1849, pp. 438-477.

(7) Van 1856 af worden enkel nog inlichtingen verstrekt per provincie.

(8) *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général (15 octobre 1846)*. Bruxelles, 1851. Voor de grote en middelgrote steden worden de gegevens apart vermeld, voor de kleinere steden en de dorpen worden de cijfers samengesteld en beschikken we dus alleen over totalen.

(9) J. KRUIHOF, *De samenstelling van de Brusselse bevolking in 1842. Proeve tot opbouw der sociale stratificatie*. Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, I, 1956, pp. 162-163 en 180-181.

de verhouding tussen werkgevers en werknemers alsmede de bevolkingsindeling op basis van het vermogen bestuderen.

§ I. DE BEROEPSSTRUCTUUR VAN DE BEVOLKING IN 1846¹⁰

Vooreerst een algemeen statistisch overzicht, opgesteld met behulp van de gegevens uit de bevolkingstelling van 1846¹¹:

(10) Vooraleer de beroepsstructuur te bestuderen, is het misschien niet overbodig enkele inlichtingen te geven betreffende de algemene demografische evolutie van de vier grote Belgische steden:

JAAR	AANTAL INWONERS							
	ANTWERPEN		BRUSSEL		GENT		LUIK	
	Absol. cijfers	Index	Absol. cijfers	Index	Absol. cijfers	Index	Absol. cijfers	Index
1831	73.649	100	99.522	100	85.559	100	58.752	100
1846	88.487	120	123.874	125	102.977	120	75.961	129
1866	117.269	159	157.905	158	115.354	135	99.129	169
1900	272.831	370	183.686	184	160.133	187	157.760	269

(de gegevens voor 1831 zijn te vinden in: *Statistique de la Belgique. Population. Relevé décennal. 1831 à 1840. Bruxelles, 1842.* Voor de andere jaren, zie: *Annuaire statistique, XXXII, 1901, p. 123.* De cijfers voor 1831 en 1846 betreffen de werkelijke bevolking, deze voor 1866 en 1890 de wettelijke bevolking).

Tot 1846 is de bevolkingstoename in de vier steden volgens de indexcijfers ongeveer even groot. Tijdens de daarop volgende twintig jaar verslapt de ontwikkeling te Gent, terwijl te Luik de bevolking naar verhouding het meest toeneemt. Tussen 1866 en 1900 neemt Antwerpen de grootste uitbreiding, terwijl Brussel (dwz. de stad Brussel) achteraan komt. In de hoofdstad stijgt de bevolking dan minder omdat de voorsteden belangrijker worden. Te Gent, waar de voorsteden pas rond 1880-1890 een voorname rol beginnen te spelen, is de toename het geringst.

In 1846, jaar dat ons hier vooral interesseert, is Brussel de grootste stad van België (vijf en dertig jaar later, in 1880, zal de stad Antwerpen meer inwoners tellen dan de stad Brussel, nl. 169.112 inwoners tegenover 162.498 inwoners voor Brussel). Op de tweede plaats volgt in 1846 Gent, dat bijna 21.000 inwoners minder heeft dan de hoofdstad. De kleinste van de vier steden is Luik met bijna 50.000 inwoners minder dan Brussel.

Merk op dat, terwijl het verschil tussen de grootste en de kleinste van de vier steden in 1831 40.770 inwoners bedraagt (Brussel zijnde de grootste en Luik de kleinste stad), dit in 1900 gestegen is tot 115.071 inwoners (Antwerpen is dan de grootste en Luik de kleinste stad). Daar onze studie zich zal beperken tot een onderzoek van de sociale structuur in de vier steden, laten we de agglomeraties hier terzijde. Alleen te Brussel is de agglomeratie in 1846 reeds tamelijk belangrijk: ze telt dan 188.458 inwoners of 64.584 inwoners meer dan de stad zelf (tot de agglomeratie werden gerekend: Anderlecht, Elsene, Etterbeek, Sint-Gillis, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, Laken en Schaarbeek).

(11) *Statistique de la Belgique. Population. Recensement général (15 octobre 1846).* Bruxelles, 1849, pp. 438-445, 450-453, 458-461. In deze telling worden de beroepen opgesomd zonder een indeling op te geven volgens de aard van het beroep. De grote categorieën, welke in deze eerste statistiek voorkomen, hebben we dus zelf vastgesteld. Het spreekt vanzelf dat deze algemene indeling van de beroepen voor kritiek vatbaar is (maar welke indeling zou dat niet zijn?).

Opgemerkt moet worden dat in de telling voor iedere gerecenseerde persoon slechts één beroep wordt opgegeven, ook al oefent hij er meerdere uit. In dat geval wordt alleen het belangrijkste vermeld. In de eerste bijlage achteraan geven we een uiteenzetting van de grondslagen van de in dit artikel gebruikte tellingen.

1. — Absolute en procentuele cijfers betreffende de samenstelling van de bevolking volgens het beroep of de staat ¹²

BEROEP OF STAAT	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absolute cijfers	%	Absolute cijfers	%	Absolute cijfers	%	Absolute cijfers	%
Handelaars								
— Hotel- en drankhuishouders	720	0,8	1.096	0,9	1.040	1,-	692	0,9
— Kleinhandelaars en winkeliers ¹³	1.497	1,7	1.501	1,2	1.694	1,6	102	0,1
— Groothandelaars, wisselagenten, reders, makelaars	919	1,-	1.067	0,9	502	0,5	1.611	2,1
— Handelsreizigers, magazijniers, winkelmeisjes	1.012	1,1	1.577	1,3	321	0,3	611	0,8
— andere beroepen	222	0,2	310	0,3	359	0,4	296	0,4
Personen met een vrij beroep	701	0,8	1.441	1,2	696	0,7	735	1,-
Ambtenaren en bedienden	1.066	1,2	2.788	2,2	1.458	1,4	1.484	1,9
Grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden ¹⁴	933	1,1	2.890	2,3	2.399	2,3	1.012	1,3
Personen in het transportwezen werkzaam	2.601	3,-	734	0,6	728	0,7	509	0,7
Personen, werkzaam in ambachtelijke en industriële sectoren								
— Voeding	1.170	1,3	1.783	1,4	1.783	1,7	1.107	1,5
— Kleding								
- Naaisters, breisters, bleeksters, wasvrouwen, strijksters, modisten, handschoenmaaksters en borduursters	4.091	4,6	5.636	4,6	3.008	2,9	2.914	3,9
- Andere beroepen	3.872	4,4	5.836	4,7	2.893	2,8	2.435	3,2
— Bouw en ameublement	3.716	4,2	8.313	6,8	5.072	4,9	3.391	4,4
— Textiel	2.788	3,2	3.223	2,6	13.826	13,5	1.531	2,-
— Metaal en kolen	722	0,8	901	0,7	747	0,7	3.766	5,-
— Andere sectoren	1.355	1,5	2.402	1,9	1.092	1,1	984	1,3
Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	4.347	4,9	6.827	5,5	7.512	7,3	4.769	6,3
Dienstknechten en -meiden ¹⁵	1.409	1,6	7.598	6,1	4.018	3,9	3.236	4,3
Diversen	3.762	4,2	4.905	3,9	6.171	6,0	5.030	6,6
PERSONEN MET EEN INKOMEN	36.903	41,7	60.828	49,1	55.309	53,8	36.215	47,7
PERSONEN ZONDER INKOMEN	51.584	58,3	63.046	50,9	47.668	46,2	39.746	52,3
TOTAAL AANTAL PERSONEN	88.487	100,-	123.874	100,-	102.977	100,-	75.961	100,-

(12) In de tweede bijlage achteraan vindt men een gedetailleerde opgave van al de beroepen, welke tot de diverse rubrieken (handel- vrije beroepen, enz.) werden gerangschikt. Tot de « diversen » onderaan in de statistiek behoren de personen, vermeld onder nrs 1, 5, 9 van de tweede bijlage (dus de landbouwers, onderofficieren en soldaten alsmede enkele speciale beroepen). De « andere sectoren », vermeld onder de rubriek: « personen, werkzaam in ambachtelijke en industriële sectoren » vindt men gedetailleerd in de tweede bijlage nr 11, g.

(13) Voor Luik is er in de telling waarschijnlijk een vergissing geslopen: veel kleinhandelaars en winkeliers werden bij de groothandelaars, wisselagenten, enz. gerangschikt.

Uit de verstrekte cijfers blijkt dat op professioneel gebied het belangrijkste onderscheid tussen de vier steden in 1846 verband houdt met het al dan niet aanwezig zijn van industriële bedrijven. Alleen te Gent en te Luik zijn grote nijverheidsondernemingen gevestigd en is een aanzienlijk deel van de actieve bevolking daarin werkzaam. Te Gent zijn volgens de bevolkingstelling 13.826 personen bij de textielindustrie betrokken, onder wie echter 3.207 kantwerksters, die gewoonlijk thuis werken. In een veertigtal grote bedrijven verdienen nagenoeg 10.000 Gentenaars hun brood. In totaal leeft 18,5% van de bevolking van de textielnijverheid. Te Luik zijn 3.766 personen werkzaam in de metaalindustrie en de kolenmijnen. Een vijftal grote metaalondernemingen tellen er samen bijna duizend arbeiders.

In de industriële telling van 1846 vinden we volgende nadere inlichtingen betreffende de grootindustrie te Gent en te Luik :

2. — *De grootindustrie te Gent en te Luik*¹⁶

INDUSTRIE	GENT			LUIK		
	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal arbeiders per meester	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal arbeiders per meester
KATOEN :						
— Katoenspinnerijen en -weverijen	36	5.994	166			
— Fabrieken, spinnerijen en weverijen van gemengde stoffen	6	1.290	215			
— Drukkerijen van gemengde stoffen	4	68	17			
— Stoffenfabrieken, wattenfabrieken en tulefabrieken	11	175	16			
Totaal	57	7.527	132			

(14) In de telling worden de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden, omvattende de burgerlijke en militaire gepensioneerden, bij de personen met een beroep gerekend. Tot de grondeigenaars worden echter niet alle personen gerekend, die grond bezitten, maar enkel degenen, die van de opbrengst van hun grond leven. In totaal betaalden in 1847 bv. te Gent 5.013 en te Antwerpen 7.213 personen grondbelasting.

(15) Het kleine aantal dienstknechten en dienstmeiden te Antwerpen berust waarschijnlijk ook op een vergissing. Een aantal onder hen werden misschien elders gerangschikt (zie daarover de opmerking in de tekst, enkele bladzijden verder).

(16) *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général* (15 octobre 1846). Bruxelles, 1851, pp. 178-181, 194-197, 324-331. Uit de vergelijking van de gegevens uit de eerste met deze van de tweede statistiek blijkt dat de cijfers van de bevolkingstelling en van de industriële telling van elkaar verschillen. In de eerste bijlage achteraan wordt dit probleem besproken.

INDUSTRIE	GENT			LUIK		
	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal ar- beiders per meester	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal ar- beiders per meester
VLAS :						
— Vlasspinnerijen	6	2.421	403			
— Linnenspinnerijen en -weverijen ¹⁷	2	451	225			
— Twijnders	1	7	7			
T o t a a l	9	2.879	320			
IJZER :						
— Machinefabrieken				5	946	189
— Mecaniciens				17	287	17
— Spijkerfabrieken				2	52	26
— Ijzergieterijen, draad- trekkerijen				12	245	20
— Andere takken ¹⁸				99	244	2
T o t a a l				135	1.774	13

De textielnijverheid te Gent telt dus twee belangrijke takken, de katoenindustrie en de vlasnijverheid. Eerstgenoemde verschafft aan 7.584 personen, laatstgenoemde aan 2.888 personen werk. In de katoenindustrie kan men twee reeksen bedrijven onderscheiden, enerzijds de grote spinnerijen en weverijen van katoen en gemengde stoffen, 42 in aantal, met een totaal van 7.284 arbeiders of gemiddeld 173 werknemers per fabriek, anderzijds de kleine nevenbedrijven, 15 in aantal, met een totaal van 243 arbeiders of gemiddeld 16 arbeiders per onderneming. In de Gentse vlasnijverheid treffen we acht reuzespinnerijen en weverijen van vlas en linnen aan met in totaal 2.872 arbeiders of gemiddeld 359 werknemers per bedrijf, wat voor die tijd een reuzecijfer is.

Wat de metaalnijverheid te Luik betreft, in het geheel zijn hierin 1.909 personen werkzaam. Er zijn vijf grote machinefabrieken, die ieder

(17) Waarbij 438 personen uit het « atelier de charité », een instelling, waar arme lieden een onderkomen vonden.

(18) Ziehier welke takken nog kunnen onderscheiden worden :

	Luik	
	Meesters	Arbeiders
Spijkersmeden	2	1
Messenmakers	1	1
Smeden, kettingmakers	15	25
Hoefsmeden	20	34
Koperslagers, ijzerkramers	1	2
Slotenmakers, kachelsmeden	56	150
Egsmeden	2	—
Houtschroefmakers	2	31
Totaal :	99	244

Behalve de personen in de metaalsektor werkzaam, vormen de mijnarbeiders te Luik een grote groep. Volgens de bevolkingstelling werken 794 Luikenaars in de mijnen.

gemiddeld 189 arbeiders in dienst hebben en verder een hele reeks kleine bedrijven, waarvan de belangrijkste soorten in de laatste tabel aangegeven worden. Merk op dat de concentratie te Luik veel geringer is dan te Gent: de meeste metaalbedrijven bezitten er in 1846 nog een artisaanaal karakter. Terwijl Gent een vijftigtal grote ondernemingen telt, zijn er te Luik slechts een vijftal. In laatstgenoemde stad zal de metaalindustrie pas later op een moderne grootindustriële basis worden ingericht.

De afwezigheid van aanzienlijke nijverheden te Brussel en te Antwerpen mag ons niet doen besluiten dat aldaar de proletarische bevolking geheel ontbreekt. Er bestaat in alle vier de steden een grote groep van dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep. Deze categorie van mensen, welke, sociaal gezien, tot de minst bevoorrechten behoort, vertegenwoordigt, de afhankelijken inbegrepen, overal meer dan 10% van de totale bevolking. Daarenboven zijn er te Antwerpen veel havenarbeiders, volgens de bevolkingstelling rond de 1.500¹⁹ (het aantal van transport levende personen bedraagt in deze stad 6% van de totale bevolking). In de hoofdstad, die geen havenproletariaat bezit, zijn de dienstknachten en -meiden zeer talrijk. Tenslotte vinden we te Brussel en te Antwerpen kleine tabakondernemingen met respectievelijk 395 en 453 personen in dienst, te Antwerpen verschillende suikerrafinaderijen met 321 arbeiders en te Brussel twee glasbedrijven met 130 arbeiders en meerdere drukkerijen met in totaal 760 arbeiders in dienst²⁰. Dat deze kleine ondernemingen echter niet kunnen opwegen tegen de fabrieken te Gent en te Luik blijkt duidelijk uit het feit dat te Antwerpen en te Brussel slechts 5,5% en 5% van de bevolking van de industrie leeft tegenover 15% voor Luik en 18,5% voor Gent.

Terwijl er op nijverheidsgebied grote contrasten tussen de vier steden zijn, stellen we voor de ambachtelijke sectoren, die ook zeer veel arbeidskrachten opsloepen, minder aanzienlijke verschillen vast: overal vormen de personen, die van deze economische activiteiten leven, één derde of meer van de gehele bevolking. De verklaring van dit feit ligt voor de hand: in tegenstelling tot de industriële ondernemingen voorzien de meeste van de kleine ambachtelijke bedrijven hoofdzakelijk in de lokale en regionale behoeften, in behoeften dus, die in ieder van de vier steden aanwezig zijn (voeding, kleding, bouw en ameublement, enz.). Dit betekent niet dat de verhoudingen tussen de werkkrachten in de diverse neringen voor de vier steden volkomen dezelfde zijn. Zo zijn, om enkele voorbeelden te noemen, de kleermakers te Antwerpen en te Brussel zeer talrijk en werken er vooral te Brussel veel personen in de bouw- en ameublementsector.

Wat tenslotte de meer « burgerlijke » beroepen uit de eerste statistiek betreft, daarover kunnen we hier kort zijn. Het percentage handelaars,

(19) Hoeveel havenarbeiders er precies waren kan niet opgemaakt worden uit de bevolkingstelling, omdat de schippers, loodsen, matrozen, lijnlopers en sjouwers samen worden opgegeven.

(20) Voor deze gegevens, zie bijlagen II en III achteraan.

personen met een vrij beroep, ambtenaren en bedienden, grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden scheelt meestal niet zeer veel van stad tot stad. Wel moet aangestipt worden dat voor de meeste van deze beroepen de percentages te Antwerpen het kleinst en te Brussel het grootst zijn ²¹. Opmerkelijk is tevens dat er te Brussel en te Gent, procentueel gezien, bijna tweemaal zoveel grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden zijn als te Antwerpen en te Luik ²².

In de eerste statistiek vindt men, behalve cijfers over het aantal personen in deze of gene tak van het economische leven bedrijvig, onderaan ook getallen over de globale verhouding tussen het aantal personen met en zonder een inkomen ²³. Behalve de personen, die van de opbrengst van hun arbeid of van hun bezittingen leven, is er in ieder van de vier steden immers een grote groep personen zonder eigen inkomen, dus afhankelijken en economisch niet-actieven, die door anderen onderhouden worden (o.a. kinderen, huisvrouwen, gebrekkigen en ouden van dagen). De aanwezigheid van industriële bedrijven nu brengt een grondige wijziging te weeg in de verhouding tussen de actieve en de niet-actieve bevolking. De industrialisatie veroorzaakt een sterke aangroei van het proletariaat, van een klasse van mensen, die bereid of liever verplicht is tegen lage lonen te werken. Het gevolg hiervan is, dat de man, die als arbeider in de fabriek werkt, te weinig verdient om zijn gezin te kunnen onderhouden. Zijn vrouw en in veel gevallen ook zijn kinderen moeten werk zoeken om de noodzakelijke levenskosten te dekken. De grootindustriëlen van hun kant werken dit niet tegen, want voor hen is deze toestand allerminst ongunstig: de vrouwen- en kinderarbeid geschiedt immers tegen zeer lage lonen. Het gevolg is dat we, tegelijkertijd met de industrialisatie, een stijging van het aantal actieven en een parallele daling van het aantal afhankelijken vaststellen. Zo vertegenwoordigen de niet-actieven te Gent, de meest geïndustrialiseerde van de vier steden, slechts 46,2% van de totale bevolking, terwijl deze groep te Antwerpen dat zeer weinig industriële ondernemingen telt, 58,3% van de gehele bevolking uitmaakt! De respectievelijke cijfers voor Brussel en Luik (50,9% en 52,3%) liggen tussen deze twee uitersten in.

Meer bijzonderheden over de verhouding tussen het aantal mensen met een beroep en degenen die te hunne laste zijn vindt men in volgende tabel, waarin de toestand per arbeidssector belicht wordt:

(21) Wat de ambtenaren en bedienden te Brussel betreft, moet hieraan nog toegevoegd worden dat velen onder hen in de voorsteden wonen (het aantal ambtenaren en bedienden, te Brussel werkzaam, is dus nog groter).

(22) Kan men de dienstboden en -knechten aan een andere groep van beroepen verbinden? Opvallend is wel dat er te Antwerpen, waar betrekkelijk weinig personen met een vrij beroep, industriëlen, grondeigenaars en renteniers zijn, niet zoveel dienstknechten en -meiden voorkomen. Brussel, met meer grondeigenaars, renteniers, gepensioneerden en handelaars dan Gent of Luik, telt ook meer dienstboden en -knechten dan laatstgenoemde twee steden.

(23) We spreken in deze statistiek niet over actieve en niet-actieve bevolking, doch over « personen zonder en met inkomen » omdat de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden wel een inkomen bezitten, maar niet werken.

3. — *De verhouding tussen de aktieve en de niet-aktieve bevolking per belangrijke arbeidsektor (aktieve bevolking = 100)* ²⁴

ARBEIDSEKTOR	ANTWERPEN		BRUSSEL		GENT		LUIK	
	Akt.	Afhank.	Akt.	Afhank.	Akt.	Afhank.	Akt.	Afhank.
Handelaars	100	224	100	141	100	137	100	140
Personen met een vrij beroep	100	122	100	103	100	112	100	137
Ambtenaren en bedienden	100	197	100	113	100	141	100	179
Grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden	100	202	100	66	100	33	100	82
Personen in het transportwezen werkzaam	100	94	100	179	100	139	100	216
Personen in de industrie werkzaam	100	113	100	107	100	66	100	155
— Meesters textielnijverheid	100	225	100	178	100	192		
— Arbeiders textielnijverheid	100	77	100	111	100	51		
— Meesters metaalnijverheid							100	307
— Arbeiders metaalnijverheid							100	169
Personen in de ambachtssectoren werkzaam	100	121	100	108	100	93	100	117
Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	100	193	100	113	100	96	100	79
Dienstknechten en dienstboden	100	23	100	11	100	6	100	11
TOTALE BEVOLKING	100	140	100	104	100	86	100	110

Akt. = Aktieven ; Afhank. = Afhankelijken

In de sektoren, waarvan de vertegenwoordigers in hoofdzaak tot de lagere bevolgingsklassen behoren, treffen we meestal een gering aantal personen ten laste aan: dat is zo het geval voor de personen, te Antwerpen in het vervoerwezen werkzaam, hoofdzakelijk bestaande uit ha-

(24) Welke beroepen tot de handelssektor, tot de vrije beroepen, enz. gerekend worden vindt men in de tweede bijlage achteraan. De cijfers steunen op de gegevens van de bevolkingstelling (pp. 438-445, 450-453, 458-461).

Men vindt in de derde statistiek de personen uit de industrie en deze uit de ambachtelijke sektoren apart vermeld. Tot de industrie rekenen we: de metaalnijverheid te Luik, de scheepswerven te Antwerpen, de textiel- en aanverwante nijverheden in de vier steden, de tabakondernemingen, de drukkerijen alsmede de « industries diverses », een afzonderlijke rubriek in de bevolkingstelling, waarin waarschijnlijk de suikerraffinaderijen begrepen zijn, aangezien deze niet afzonderlijk vermeld worden. Alle andere ondernemingen, de commerciële natuurlijk uitgezonderd, werden gerekend tot de ambachtelijke sektor. Deze bemerking geldt eveneens voor de zesde statistiek.

venarbeiders²⁵, voor de arbeiders uit de Gentse textielnijverheid en voor de dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep te Gent en te Luik. Bij al deze groepen oefent er per gezin gewoonlijk meer dan één persoon een beroep uit. Er zijn echter daarenboven twee bijzondere gevallen aan te stippen, nl. het dienstpersoneel en de categorie van de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden, die beide eveneens niet veel afhankelijk tellen. Dat er bij de dienstknachten en -meiden weinig niet-aktieven zijn heeft een bijzondere reden: velen van hen zijn ongehuwd, velen wonen bij hun werkgever in. Wat de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden betreft mag niet uit het oog worden verloren dat deze groep een groot percentage bejaarden, die geen kinderen en vaak ook geen echtgenoot of echtgenote te onderhouden hebben, omvat. Dat er te Antwerpen in deze categorie toch veel afhankelijken voorkomen moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit dat onder hen een aantal inwonende knachten en meiden gerangschikt werden, wat dan tevens het geringe absolute cijfer van deze laatsten (cfr. eerste statistiek) gedeeltelijk zou verklaren.

In de sectoren, waarvan de vertegenwoordigers in hoofdzaak tot de gewone en goeode burgerij behoren, is het aantal personen ten laste doorgaans niet gering: dit is o.a. het geval bij degenen, die van de handel leven²⁶, de industriëlen, de personen, die in het vervoer werkzaam zijn (behalve dan de havenarbeiders te Antwerpen) en de ambtenaren en de bedienden. Deze toestand is begrijpelijk als men bedenkt dat in die tijd de meerderheid der burgersvrouwen geen beroep uitoefende, hetzij omdat het de sociale standing van het gezin zou verlagen, hetzij om een andere reden, bv. de geringere werkmogelijkheden voor een vrouw in die tijd (het gebeurt ook dat bepaalde vrouwen als niet-aktief worden vermeld terwijl ze in werkelijkheid hun man in de winkel of elders behulpzaam zijn).

Op de regel dat het aantal personen ten laste vooral groot is in de niet-proletarische middens zijn er uitzonderingen: zo treffen we een groot aantal niet-aktieven aan bij de Antwerpse dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep, alsmede bij de Luikse industrie-arbeiders. In dit verband mag niet vergeten worden dat Antwerpen naar verhouding méér kinderen telt dan de andere drie steden: de personen van 0-15 jaar oud vertegenwoordigen er 30,7% van de totale bevolking, tegenover 29,2% voor Gent, 28,9% voor Luik en 26,1% voor Brussel. Misschien bezitten de dagloners en arbeiders zonder beroep te Antwerpen gemiddeld veel kinderen. Daar de bevolkingstelling noch de industriële telling ons hier-

(25) Er bevinden zich in deze groep een aantal matrozen, wat ook ten dele het geringe aantal afhankelijken verklaart.

We geven in dit artikel slechts enkele algemene aanduidingen in verband met het probleem van de verhouding tussen het aantal aktieven en afhankelijken. Een grondige analyse per arbeidssector zou o.a. ook de studie van de kinderrijkdom in de verschillende bevolkingslagen moeten omvatten.

(26) Het is echter niet uitgesloten dat in bepaalde sectoren, bv. bij de winkeliers, veel vrouwen worden gerangschikt bij de afhankelijken, die geen beroep hebben, hoewel ze toch in een winkel werkzaam zijn. In die veronderstelling geldt de stelling, wat de handelssector betreft, dus slechts ten dele.

over inlichtingen verschaft, bestaat er evenwel geen zekerheid. Alleen een grondige ontleding van de bevolkingsregisters zou dit vraagstuk kunnen oplossen. In verband met de vermelde Luikse industrie-arbeiders moet opgemerkt worden dat de industrie in die stad zich minder leent voor vrouwen- en kinderarbeid dan de Gentse textielnijverheid.

Het duidelijkst blijkt het feit, dat de industrialisatie bij de werknemers een stijging van het percentage werkende vrouwen en kinderen veroorzaakt uit de cijfers in de derde statistiek met betrekking tot de textielnijverheid: te Gent hebben 100 meesters uit die sektor, dit zijn dus fabrikanten, gemiddeld 192 personen te onderhouden, terwijl er voor 100 van hun arbeiders gemiddeld slechts 51 afhankelijken zijn. De industriëlen hebben in deze stad dus bijna vier maal meer personen ten laste dan de arbeiders. Te Antwerpen doet zich in de kleinere textielbedrijven iets dergelijks voor: hier is het aantal niet-aktieven bij de werkgevers ongeveer driemaal groter dan bij de werknemers.

In verband met het probleem van de vrouwen- en kinderarbeid vinden we in de bevolkingstelling nog volgende gegevens²⁷:

4 — Aantal mannen en vrouwen zonder en met een eigen inkomen;
de leeftijd van de actieve bevolking

	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%
Personen van het mannelijk geslacht:								
— met een inkomen	24.500	57,3	39.153	65,8	33.557	68,1	23.621	63,6
— zonder inkomen	18.266	42,7	20.349	34,2	15.768	31,9	13.504	36,4
— totaal	42.766	100,-	59.502	100,-	49.325	100,-	37.125	100,-
Personen van het vrouwelijk geslacht:								
— met een inkomen	12.403	27,1	21.675	33,7	21.752	40,6	12.594	32,4
— zonder inkomen	33.318	72,9	42.697	66,3	31.900	59,4	26.242	67,6
— totaal	45.721	100,-	64.372	100,-	53.652	100,-	38.836	100,-
Aantal vrouwen met een inkomen voor 100 mannen met een inkomen	50		55		64		53	
Mannen van 15-70 jaar	28.469		41.690		33.263		25.043	
Mannen met een inkomen	24.500		39.153		33.557		23.621	
% ²⁸	86		94		100		94	
Vrouwen van 15-70 jaar	30.642		45.497		37.987		25.747	
Vrouwen met een inkomen	12.403		21.675		21.752		12.594	
%	40		48		57		49	

(27) Volgens gegevens van de bevolkingstelling, pp. 441, 445, 453, en 461.

(28) Volgens gegevens van de bevolkingstelling, waarin op pp. 386, 391, 403 en 414 de leeftijdsstructuur van de bevolking in de vier steden aangeduid worden.

Deze statistiek bevestigt op meer nauwkeurige wijze wat we reeds naar voren brachten betreffende de relatie tussen de graad van industrialisatie en de algemene economische structuur van de stad enerzijds, de omvang van de vrouwen- en kinderarbeid anderzijds. Zowel voor de mannen als voor de vrouwen, afzonderlijk genomen, treffen we, procentueel gezien, te Gent het grootste en te Antwerpen het kleinste aantal personen met een inkomen aan. Op 10 mannelijke personen bezitten er te Gent 7, te Antwerpen 6 een eigen inkomen. Op 10 vrouwelijke personen bezitten er te Gent 4, te Antwerpen nog geen 3 een inkomen. Voor 100 mannen die werken of van hun eigen bezittingen leven zijn er te Gent 64 en te Antwerpen slechts 50 vrouwen met een inkomen. Alleen te Gent is het aantal mannen met een inkomen groter dan het totaal aantal mannen tussen 15 en 70 jaar oud, wat betekent dat daar talrijke mannelijke personen, ouder dan 70 jaar of jonger dan 15 jaar, een beroep uitoefenen. Het aantal jongens, dat werkt moet wel vrij aanzienlijk zijn omdat men mag aannemen dat niet alle mannelijke personen tussen 15 en 70 jaar actief zijn. Te Brussel en te Luik bedraagt het aantal mannen met een inkomen 94%, te Antwerpen slechts 84% van het totaal aantal mannen van 15-70 jaar oud. Bij de vrouwen noteren we tussen de vier steden ongeveer gelijkaardige verschillen: te Gent bezit meer dan de helft van de vrouwen tussen 15 en 70 jaar een inkomen, te Antwerpen verkeert slechts 40% van deze groep in hetzelfde geval. Op tien vrouwen van 15 tot 70 jaar werken er te Gent gemiddeld bijna twee meer dan in de Scheldestad.

Welke beroepen oefenen de vrouwen uit? Dat wordt in de volgende tabel belicht:

5 — *De vrouwelijke personen met een eigen inkomen* ²⁹

BEROEP OF STAAT	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%
Vrouwen in de handel werkzaam	1.322	10,6	1.754	8,0	1.641	7,5	1.672	13,3
Grondeigenaressen, renteniers en gepensionneerden	245	2,0	1.424	6,6	1.494	6,9	482	3,8
Dienstmeyden	1.177	9,5	5.712	26,3	3.233	14,8	2.749	21,8
Kledingssector :								
— kleermaaksters	1.112	9,0	278	1,3	151	0,7	—	—
— kantwerksters	1.505	12,1	2.119	9,8	3.204	14,7	30	0,2
— naaisters, breisters, bleeksters, wasvrouwen, strijkers, modisten, fijjnaaisters, borduursters en handschoenenmaaksters	4.080	32,9	5.633	26,0	2.984	13,7	2.914	23,1
— totaal	6.697	54,0	8.030	37,1	6.339	29,1	2.944	23,3
Arbeidsters uit de textiel- en aanverwante industrieën ³⁰	420	3,4	173	0,8	3.809	17,5	336	2,6
Dagloonsters en arbeidsters zonder bepaald beroep	1.667	13,4	2.859	13,2	2.411	11,1	2.532	20,1
Diverse beroepen ³¹	875	7,1	1.723	8,0	2.825	13,1	1.879	15,1
Totale vrouwelijke bevolking met een eigen inkomen	12.403	100,-	21.675	100,-	21.752	100,-	12.594	100,-

Eerste belangrijke vaststelling : in de vier steden behoort de overgrote meerderheid, d.w.z. méér dan twee derden van de vrouwen met een inkomen tot de lagere klassen van de bevolking. In de laatste statistiek zijn er maar vier rubrieken, waarvan de vertegenwoordigsters niet tot het proletariaat in de ruime betekenis van het woord kunnen gerangschikt worden: de handelaarsters, de grondeigenaarsters, renteniersters en gepensioneerden, de klermaaksters, alsmede de diverse beroepen onderaan³².

Tweede vaststelling: te Gent en te Luik is het aantal vrouwelijke arbeiders groter dan te Antwerpen en te Brussel. In eerstgenoemde stad zijn er in tegenstelling tot elders veel textielarbeidsters, te Luik daarentegen treffen we een hoog percentage dagloonsters en arbeidsters zonder bepaald beroep aan. Het totaal van beide groepen bedraagt te Gent 28,6%, te Luik 22,7%, te Antwerpen 16,8% en te Brussel 14% van de vrouwen met een inkomen. Wat de andere beroepen betreft: de kantwerksters komen veel voor te Antwerpen, Brussel en Gent, maar ontbreken praktisch geheel te Luik; de naaisters, breisters, bleeksters, strijksters, enz. zijn overal sterk vertegenwoordigd; ze vormen te Antwerpen en te Luik zelfs de grootste groep onder de werkende vrouwen; de vrouwen, die in de handel werkzaam zijn, zijn talrijk te Antwerpen en te Luik, de grondeigenaressen, renteniersters en gepensioneerden talrijk te Brussel en te Gent; tenslotte zijn de dienstmeiden, vergeleken bij de andere steden, te Brussel zeer en te Antwerpen weinig talrijk.

We stellen dus een grote diversiteit vast:

- typisch voor *Antwerpen* zijn vooral 1) het relatief groot aantal vrouwen, in de handel werkzaam, naaisters, breisters, strijksters, enz. en 2) het gering aantal grondeigenaarsters, renteniersters, gepensioneerde vrouwen en dienstmeiden.
- kenmerkend voor *Brussel* daarentegen is het relatief groot aantal grondeigenaarsters, gepensioneerden en dienstmeiden. De groep van de naaisters, strijksters, bleeksters is zoals te Antwerpen zeer omvangrijk.
- opvallend voor *Gent* zijn 1) het groot aantal textielarbeidsters en kantwerksters en 2) de naar verhouding grote groep van grondeigenaarsters, renteniersters en gepensioneerden.

(29) Voor de diverse beroepen, gerangschikt onder de benaming handelaarsters, cfr. tweede bijlage achteraan.

(30) Vervaardiging en bewerking van laken, wol, katoen, zijde, tapijten, breigoed, linnen en hennep.

(31) Omvat o.a. de vrouwen in land- en tuinbouw werkzaam, vrouwen, die een vrij beroep uitoefenen, in het transportwezen werkzaam zijn, onderwijzeressen, vrouwelijke bedienden, leerlingen van kostscholen, geestelijken, kunstenaressen, haarkapsters, hoedenmaaksters, passementwerksters, slaggers- en bakkersvrouwen.

(32) Bij de vrouwelijke handelaars worden bv. zowel winkelmeisjes als hotel- en restauranthoudsters gerekend. Uit de opsomming in vorige voetnoot blijkt anderzijds het heterogeen karakter van de groep « diverse beroepen ».

— typisch voor *Luik* tenslotte zijn : 1) het groot aantal vrouwen, in de handel werkzaam, 2) de aanzienlijke groep van dagloonsters, arbeiders zonder bepaald beroep en dienstmeiden en 3) het gering aantal grondeigenaarsters, renteniersters en gepensioneerde vrouwen.

*
**

Als we tot besluit van deze paragraaf de actieve en de niet-actieve bevolking nog eens samen rangschikken volgens de economische sectoren, bekomen we volgend globaal beeld betreffende de beroepsstructuur in de vier steden ³³:

6 — *De Beroepsstructuur in de vier steden (actieve en niet-actieve bevolking samengenomen). Procentuele indeling.*

SECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Handel	16,0	11,0	9,0	10,5
Vrije beroepen	2,0	2,0	1,5	2,0
Ambtenaren en bedienden	4,0	4,5	3,5	5,5
Transport	6,0	1,5	1,5	2,0
Industrie	5,5	5,0	18,5	15,0
Ambachten	38,5	42,5	32,0	33,5
Dagloners en arbeiders zonder bep. beroep	14,0	12,0	14,0	11,0
Grondeigenaars	3,0	4,0	3,0	2,5
Dienstponeel	2,0	7,0	4,5	5,0
Diverse sectoren	9,0	10,5	12,5	13,0
TOTALE BEVOLKING	100,0	100,0	100,0	100,0

Deze statistiek tekent de toestand zeer duidelijk. Er zijn economische sectoren, waartoe in de vier steden ongeveer een gelijk percentage van de bevolking behoort. Dit geldt voor de vrije beroepen, de ambtenaren en bedienden, de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden, de dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep alsmede de diverse sectoren ³⁴. Voor de andere takken van bedrijvigheid stellen we echter grondige verschillen vast: te Antwerpen zijn de handel en het transportwezen veel belangrijker dan elders; te Gent en te Luik is de industrie veel omvangrijker dan te Antwerpen en te Brussel, terwijl in laatstgenoemde twee steden de ambachten een hoger percentage van de bevolking opsorpen. Het percentage voor het dienstponeel tenslotte is te Brussel groter dan elders.

(33) Volgens de gegevens van de bevolkingstelling. Voor het onderscheid tussen industrie en ambachten, zie de voetnoot bij de derde statistiek.

(34) In de rubriek « diverse sectoren » werden gerangschikt: de onderofficieren en soldaten, de reguliere geestelijken, de landbouwers en tuinlieden, de leerlingen van kostscholen, de leerlingen-apothekers en leerlingen-drogisten, alsmede een categorie, welke in de bevolkingstelling apart vermeld wordt: « de personen zonder beroep ». Het betreft hier zeer waarschijnlijk zieken, gebrekkigen, ouden van dagen, krankzinnigen, enz., welke in gestichten en ziekenhuizen verblijven.

§ II. VERHOUDING TUSSEN WERKGEVERS EN WERKNEMERS

In de bevolkingstelling van 1846 vinden we veel inlichtingen betreffende het aantal meesters en arbeiders per tak van bedrijvigheid. Dank zij deze gegevens kunnen we trachten te bepalen hoe groot in de vier steden het proletariaat, omvattende al de ondergeschikten, is. In de volgende statistiek wordt een eerste algemene indeling in drie groepen gegeven ³⁵.

7 — *De indeling van de bevolking in werkgevers en werknemers: procentuele indeling (aktieve en niet-aktieve bevolking)* ³⁶

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
GROEP A				
— Werknemers uit de industrie	2,5	4,0	17,0	13,0
— Werknemers uit de ambachtssectoren	15,5	26,0	19,0	17,0
— Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	14,0	12,0	14,0	11,0
— Dienstpersoneel	2,0	7,0	4,5	5,0
Totaal groep A	34,0	49,0	54,5	46,0

(35) We zijn ons er wel van bewust dat een indeling van de bevolking in werkgevers en werknemers slechts een zeer rudimentair beeld geeft van de werkelijkheid. Tussen twee werkgevers kan er een enorm verschil in rijkdom en sociaal aanzien bestaan, tussen twee werknemers eveneens. Zo'n groot verschil zelfs dat in werkelijkheid veel kleine werkgevers, sociaal gezien, eerder in de groep der werknemers thuishoren. Zulks belet evenwel niet, dat de indeling in werkgevers en werknemers toch enig licht werpt op de algemene sociale verhoudingen.

(36) In de groepen A en B worden de werknemers en werkgevers opgesomd, welke ofwel in de bevolkingstelling afzonderlijk worden opgegeven ofwel, wegens de aard van hun beroep, onmiddellijk in deze of gene groep kunnen worden geklasseerd. Voor het onderscheid tussen industrie en ambachten raadplege men de voetnoot bij de derde statistiek.

In groep C zijn alle sectoren opgenomen, waarvoor het onderscheid tussen werkgevers en werknemers moeilijker is te bepalen. Welke beroepen in de sectoren van de landbouw, van het transport en van de «andere beroepen» zijn ondergebracht, vindt men in de tweede bijlage achteraan (zie nummers 1, 9 en 10). De handel in groep C omvat de «Commis négociants, commis voyageurs, magasiniers, filles de boutique», waarvoor in de bevolkingstelling enkel het totale aantal vermeld wordt. De groep van onderofficieren en soldaten omvat uiteraard allerlei soorten mensen, onder wie zekeren niet in de stad wonen. De personen in industrie en ambachten werkzaam, in groep C ondergebracht, omvatten alleen de sectoren, waarvoor geen onderscheid tussen werkgevers en -nemers gegeven wordt (kappers, pruikenmakers, kaarsenmakers, spijkersmeden, smeden, metaalgieters, vormgieters, steendrukkers, goudslagers, vergulders, plaveiers, polijsters, schoorsteenvegers, messen- en scharenslijpers, klompenmakers, mandenmakers). Tenslotte omvat de categorie «zonder beroep», welke als zodanig voorkomt in de bevolkingstelling waarschijnlijk de ouden van dagen, gebrekkigen, zieken, krankzinnigen, enz. die in speciale gestichten en ziekenhuizen verzorgd worden.

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
GROEP B				
— Werkgevers uit de industrie	3,0	1,0	1,5	2,0
— Werkgevers uit de ambachtssectoren	19,5	12,5	7,5	11,0
— Grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden	3,0	4,0	3,0	2,5
— Personen met een vrij beroep	2,0	2,0	1,5	2,0
— Ambtenaren en bedienden	4,0	4,5	3,5	5,5
— Handelaars	13,0	9,0	8,5	9,0
Totaal groep B	44,5	33,0	25,5	32,0
GROEP C				
— Landbouw	2,5	0,5	1,5	3,0
— Handel	3,0	2,0	0,5	1,5
— Onderofficieren en soldaten	3,0	3,0	3,0	4,0
— Transport	6,0	1,5	1,5	2,0
— Personen in industrie en ambachten werkzaam	3,5	4,0	5,5	5,5
— Andere beroepen	1,0	1,0	2,5	2,0
— Zonder beroep	2,5	6,0	5,5	4,0
Totaal groep C	21,5	18,0	20,0	22,0
TOTALE BEVOLKING	100,0	100,0	100,0	100,0

Groep A = Werknemers
 Groep B = Werkgevers
 Groep C = Werknemers en -gevers

In de vorige statistiek, waarin de totale percentages van de actieve en de niet-actieve bevolking samen worden gegeven, vindt men drie grote groepen: een groep A, omvattende alleen werknemers, een groep B, omvattende enkel werkgevers en een groep C, omvattende de sectoren, waarvoor het onderscheid tussen werkgevers en werknemers in de bevolkingstelling niet aangegeven wordt.

Laten we eerst de cijfers voor groep A onder ogen nemen. We merken dat het totaal voor Gent zeer hoog (54,5%), voor Antwerpen daarentegen laag is (34%). Het aantal arbeiders met hun afhankelijken is te Gent veel aanzienlijker dan in de Scheldestad. De reden van dit grote verschil is uit de statistiek zelf af te lezen: het aantal werknemers uit de industrie en hun personen ten laste is te Antwerpen zéér gering (2,5%), te Gent daarentegen aanzienlijk (17%). Te Luik is deze groep ook vrij omvangrijk (13%), te Brussel echter weinig talrijk (4%). Typisch, wat de groep A betreft, is voorts het hoge percentage voor de werknemers uit de ambachtssectoren en voor het dienstpersioneel te Brussel (resp. 26% en 7%), wat voor gevolg heeft dat het totale percentage voor groep A te Brussel groter is dan te Luik.

Wat nu groep B (werkgevers) betreft, het hoogste totaal vinden we voor Antwerpen, het kleinste voor Gent: de werkgevers met hun afhankelijken zijn in de Scheldestad naar verhouding veel talrijker dan te Gent. De cijfers voor Brussel en Luik zijn nagenoeg even groot. De

reden van deze verschillen is weer uit de statistiek zelf af te lezen. Te Antwerpen is het aantal werkgevers, werkzaam in de handel, samen met de personen te hunnen laste, groter dan elders. Daar is ook de groep van werkgevers met afhankelijken uit de ambachtelijke sectoren aanzienlijker dan in de drie andere steden, wat er op wijst, dat in de Scheldestad de ambachtelijke bedrijven gewoonlijk klein zijn: in tegenstelling tot de andere steden is het percentage werkgevers (met afhankelijken) uit de ambachtelijke ondernemingen te Antwerpen groter dan het percentage werknemers (met afhankelijken) uit deze ondernemingen³⁷.

In de volgende statistiek worden voor enkele belangrijke industrieën en typische ambachtssectoren nadere gegevens verstrekt betreffende de verhouding tussen het aantal meesters en arbeiders³⁸.

8 — *Verhouding tussen het aantal meesters en arbeiders in enkele belangrijke industrieën en ambachtelijke sectoren :
aantal arbeiders voor 10 meesters*

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
INDUSTRIELE SECTOR :				
— katoenindustrie			1.320	
— vlasindustrie			3.200	
— mach. fabrieken				1.890
— gasbedrijven	170	650	350	310
— suikerraffinaderijen	140	480	180	—
— tabakondernemingen	77	124	30	110
AMBACHTELIJKE SECTOR				
— bakkers, suiker- en pasteibakkers	15	17	14	15
— hedenmakers	—	64	—	—
— kleermakers	15	16	40	5
— metselaars	54	141	107	36
— schoen- en laarzenmakers	13	13	15	8

Het grootste aantal arbeiders per meester treffen we aan in de Gentse vlasindustrie (320 arbeiders voor 1 meester), daarna in de Luikse machinefabrieken (189 arbeiders per meester) en in de Gentse katoenindustrie (132 arbeiders per meester). De concentratie van werknemers is ook

(37) Zulks blijkt ook uit de gegevens van de industriële telling, waar we de volgende totalen aantreffen :

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Meesters	3.058	3.435	1.500	1.343
Arbeiders	6.207	11.774	16.021	9.085
Aantal arbeiders voor 10 meesters	20	34	168	67

(38) Volgens de gegevens van de industriële telling. Voor de verschillen tussen de bevolkingstelling en de industriële telling raadplege men de eerste bijlage. Het juiste aantal bedrijven in de diverse economische sectoren wordt in de bevolkingstelling noch in de industriële telling opgegeven. Waarschijnlijk zal in de meeste gevallen het aantal meesters gelijk zijn aan het aantal ondernemingen.

sterk in de gasbedrijven, vooral te Brussel (65 arbeiders per meester), maar minder in de suikerraffinaderijen en de tabakbedrijven. Bemerkt dat zowel voor de gasbedrijven, de suikerraffinaderijen als de tabakbedrijven Brussel het grootste aantal werknemers per werkgever telt.

Wat de ambachten betreft, stellen we de sterkste concentratie van arbeiders vast in de sector der metselaars. Het aantal werknemers per meester is te Brussel en Gent voor dit beroep veel groter dan te Antwerpen en te Luik. De hoedenmakers te Brussel zijn gegroepeerd in bedrijven, welke gemiddeld een 6 à 7 werknemers per meester tellen. Wat de bakkers, kleermakers, schoen- en laarzenmakers betreft, bemerken we overal (behalve voor de kleermakers te Gent) nagenoeg evenveel meesters als werknemers. Opvallend is wel, dat het gemiddeld aantal werknemers voor alle genoemde sectoren steeds het grootste is te Brussel.

Als we de gegevens van de zevende statistiek vereenvoudigen en de totale bevolking van de vier steden in twee grote groepen, werkgevers en afhankelijkten enerzijds, werknemers met de personen te hunnen laste anderzijds, verdelen, bekomen we volgend beeld ³⁹:

9 — Proletariaat en burgerij in de vier steden (in %) ⁴⁰

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Personen van groep C te rangschikken bij groep A	11-16	8,5-13,5	9,5-14,5	10-15
Personen van groep C te rangschikken bij groep B	5,5-10,5	4,5- 9,5	5,5-10,5	7-12
Nieuw totaal groep A	45-50	57,5-62,5	64- 69	56-61
Nieuw totaal groep B	50- 55	37,5-42,5	31- 36	39-44
Totale bevolking	100	100	100	100

(39) Het is niet mogelijk nauwkeurig te bepalen hoeveel werkgevers en hoeveel werknemers er in totaal in groep C zijn. We kunnen slechts grof schatten. Voor bepaalde beroepen, o.a. de commerciële en ambachtelijke, zal het aantal werknemers waarschijnlijk vrij groot zijn, voor andere sectoren, o.a. de landbouw en de groep « andere beroepen » zullen er vrij veel onafhankelijken zijn. Zeer voorzichtig kan volgende tabel opgesteld worden, rekening houdend met de kenmerken, eigen aan ieder van de vier steden :

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Totale % groep C	21,5	18	20	22
Te rangschikken bij groep A	13,5	11	12	12,5
Te rangschikken bij groep B	8	7	8	9,5

(40) We geven minima en maxima omdat een nauwkeurige numerieke bepaling onmogelijk is.

Hoewel het hier slechts benaderingen betreft, kunnen we het volgende uit de cijfers afleiden:

1. Het *proletariaat*, in de ruimste betekenis van het woord genomen, d.w.z. de werknemers met hun familie en afhankelijken, is te Gent bijzonder groot: 64% tot 69% of ongeveer twee derden van de totale bevolking wordt in de laatste statistiek daartoe gerekend.
2. De *burgerij*, eveneens in de ruimste zin van het woord gebruikt, d.w.z. de werkgevers met hun familie en afhankelijken, is te Antwerpen bijzonder groot: 50% tot 55% of iets meer dan de helft van de totale bevolking wordt in de laatste statistiek daartoe gerekend⁴¹.
3. Vooral tussen de steden Gent en Antwerpen bemerken we dus grote verschillen: voor 6 werknemers zijn er te Antwerpen ongeveer 7, te Gent slechts ongeveer 3 werkgevers. De cijfers voor Brussel en Luik schommelen tussen deze twee uitersten. Belangrijk is de vaststelling dat het proletariaat in de zeer ruime zin van het woord in de hoofdstad naar verhouding ongeveer even groot is als te Luik⁴².

§ III. DE GROTE BEVOLKINGSLAGEN OP BASIS VAN HET VERMOGEN

Een van de doeleinden, welke we nastreven bij de studie van de sociale stratificatie der grote Belgische steden in de negentiende eeuw is zo nauwkeurig mogelijk te bepalen hoe groot de diverse bevolkingslagen, sociale klassen zijn. Dit doel kan vanzelfsprekend niet bereikt worden door alleen de beroepsstructuur te ontleden: tussen de leden van eenzelfde beroepsgroep doen zich immers grote verschillen in rijkdom en aanzien voor⁴³. Behalve de professionele activiteit moet ook het vermogen van de inwoners, hun bezit, hun inkomen bestudeerd worden. Het is zeker dat naast het beroep en het vermogen ook andere factoren bepalen tot welke sociale geleding deze of gene persoon behoort, maar we kunnen de invloed van deze elementen, bij gebrek aan voldoende gegevens, moeilijk achterhalen. Intussen staat het wel vast dat genoemde twee factoren samen toch in hoofdzaak het onderscheid tussen de diverse bevolkingslagen bepalen⁴⁴.

(41) Men mag echter niet vergeten dat in dit percentage zeer veel kleine onafhankelijke ambachtlieden, die zeker niet bemiddeld zijn, begrepen is.

(42) Proletariaat in de brede zin van het woord. Zoals uit vroegere resultaten gebleken is, is het proletariaat te Luik wel meer een modern proletariaat, dwz. dat daar meer industrie voorkomt dan in de hoofdstad.

(43) We hebben bv. de handelaars als één homogene groep beschouwd, hoewel het zonder meer evident is, dat er in werkelijkheid een niet gering verschil bestaat tussen een wisselagent en een marskramer, tussen een groothandelaar en een voddeneraper.

(44) Het ligt niet in onze bedoeling hier het moeilijke vraagstuk van de diverse indelingen van de bevolkingslagen, gebouwd op verschillende basisverschijnselen, uit te diepen. We gebruiken het woord bevolkingslaag in een zeer brede betekenis en hebben niet de pretentie de reële sociale klassen in dit artikel kwantitatief te achterhalen.

Terwijl we op het stuk van de beroepsstructuur voor 1846 over veel gegevens beschikken, zijn er geen statistieken voorhanden, die ons toelaten het vermogen van de inwoners rechtstreeks te bepalen. We kunnen de rijkdom (en armoede) en hun verspreiding alleen op indirecte wijze, via de belastingen bestuderen. Tijdens de vorige eeuw bestonden er, naast de indirecte belastingen, welke, geheven op diverse goederen, de gehele bevolking troffen, rechtstreekse belastingen. Hoewel niet rechtstreeks op het netto inkomen gebaseerd, wilde men toch met de directe contributies de belastingsplichtige evenredig met zijn inkomen treffen. De drie soorten rechtstreekse belastingen waren: de grondbelasting (contribution foncière), welke het inkomen, door onroerend eigendom verschaft, trof, het patentrecht (droit de patente) en de personele belasting (contribution personnelle) welke ingesteld werden om bedrijfsinkomsten en roerend eigendom te treffen. Dank zij deze belastingen kunnen we tot op zekere hoogte de welstand van de inwoners nagaan⁴⁵.

In de inleiding werd er op gewezen, dat we ook enkele gegevens bezitten betreffende het aantal kiezers en behoeftigen. Uit deze cijfers en de belastingsgegevens kan afgeleid worden hoe groot vier belangrijke categorieën zijn, nl. 1) de bovenlaag der bevolking, bestaande uit de stemgerechtigden, 2) de middenlaag van de personen, die rechtstreekse belasting betalen zonder te mogen kiezen, 3) de laag, bestaande uit personen, die geen rechtstreekse belasting betalen, niet stemgerechtigd zijn maar evenmin behoeftig zijn, 4) de onderste bevolkingslaag der behoeftigen. Van deze vier categorieën omvat de eerste, deze der stemgerechtigden, de meest bemiddelde inwoners. Zoals bekend moest men immers tijdens de vorige eeuw, om deel te nemen aan de verkiezingen een bepaald minimum aan rechtstreekse belastingen betalen⁴⁶. Zo was

(45) Voor de persoonlijke belastingen gold als voornaamste grondslag de huurwaarde van het door de belastingschuldige betrokken huis. Andere gebruikte criteria waren: de deuren en ramen, de haardsteden, het meubilair (gezamenlijke hu'sraad), het aantal dienstboden en het aantal paarden. Het patentrecht trof de ondernemers van alle bedrijven, ook de ambachtslieden, die zelf de leiding van eigen arbeid in handen hadden. Er waren twee tarieven, gebaseerd op de klassen van het bedrijf en het aantal inwoners van de gemeente waar de onderneming was gevestigd. Voor nadere inlichtingen raadplege men het werk van L. RICHARD: *Histoire des finances publiques de la Belgique depuis 1830. Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. T. XLVI, Brussel, 1884, pp. 158-203.

Het staat vast dat we via de rechtstreeks belastingen niet zeer nauwkeurig het reële vermogen van de inwoners benaderen (het belastingstelsel was verre van volmaakt) maar een ander middel bestaat er niet.

(46) Voor de kiescijns telde zowel de grondbelasting, de persoonlijke belasting als de patentbelasting. Voor de steden van 50.000 tot 60.000 inwoners was de cijns voor de gemeenteraadsverkiezingen sinds 1836 90 F. Aanvankelijk viel Luik in die categorie, maar in 1846 telde het méér inwoners en was de kiescijns er 100 F.

Gegevens betreffende het aantal kiezers voor de kamers, de provincie- en gemeenteraad vindt men voor de vier steden in het jaarlijks in iedere stad verschijnende « *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville de...* »

Er zullen zeker rijke personen geweest zijn, die meer dan 42 F rechtstreekse belasting betaalden en toch niet mochten stemmen (vreemdelingen, gestrafte per-

de cijns, vereist om deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846 : 100 fr. De kiescijns voor de kamers en de provincieraad bedroeg te Antwerpen, Brussel en Gent 169 fr. en te Luik 148,50 fr. Uit het aantal stemgerechtigden voor de kamers, de provincieraad en de gemeenteraad in 1846 kunnen we afleiden:

a) hoeveel personen (d.w.z. gezinshoofden) er toen meer dan 169 fr. (te Luik meer dan 148,50 fr.) rechtstreekse belastingen betaalden, nl. degenen, die voor de kamers en de provincieraad mochten stemmen.

b) hoeveel personen tussen 100 en 169 fr. (te Luik tussen 100 en 148,50 fr.) rechtstreekse belastingen betaalden, nl. degenen, die wel voor de gemeenteraad, maar niet voor de kamers en de provincieraad mochten stemmen.

We zullen echter hier niet de gegevens voor 1846 onderzoeken. De reden hiervan ligt in het feit, dat in 1848, door de wet van 12 maart 1848, de kiescijns voor de kamers, de provincieraad en de gemeenteraad verlaagd werd tot 42,32 fr. Dank zij deze verlaging kunnen we verder bepalen hoeveel kiezers in 1848 tussen 42,32 en 100 fr. rechtstreekse belasting betalen, nl. degenen, die in 1848 wel en voordien niet voor de gemeenteraad mochten kiezen ⁴⁷.

Een andere opmerking moet hieraan toegevoegd worden: voor twee van de vier, hier bestudeerde steden, nl. Brussel en Luik bestaan er voor 1848 kiezerslijsten, waarop alfabetisch alle kiezers met het bedrag aan rechtstreekse belasting door hen betaald, vermeld wordt. We kunnen dus voor deze steden nog andere groepen onderscheiden, b.v. de personen, die tussen 200 en 300 fr., of meer dan 300 fr. betalen ⁴⁸.

Als we al de inlichtingen betreffende de kiezers samen rangschikken bekomen we voor 1847 volgend algemeen beeld ⁴⁹:

sonen, enz.). Verder zullen er mensen geweest zijn, die te Brussel verbleven, maar wier wettelijke woonst elders was gelegen en die dus niet te Brussel stemden. Onze cijfers betreffende de rijke burgers moeten dus als minima beschouwd worden.

(47) Opgemerkt moet worden dat de personen, die in 1848 kiesgerechtigd waren, de vereiste kiescijns betaald hadden voor het jaar 1847. Dus zal onze analyse in werkelijkheid dit laatste jaar betreffen.

(48) Voor Antwerpen en Gent zijn dergelijke kiezerslijsten slechts bewaard van 1858 af. Voor Brussel en Luik bezitten we, dank zij deze lijsten, gegevens per stedelijke wijk, maar daarover zullen we hier niet handelen (wat Brussel betreft werd door ons een analyse per sectie beproef in: *De samenstelling van de Brusselse bevolking in 1842*. Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, I, 1956, pp. 182-192). Merken we verder op, dat Prof. Dr. J. DHONDT in zijn artikel: *Woeelingen te Gent in 1848*. Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, dl. III, 1948, p. 33 e.vlg. de sociale structuur te Gent in 1848 onderzocht heeft.

(49) Daar we de gemiddelde gezinsgrootte per laag van de bevolking niet kennen, houden we ons in deze tabel aan de gezinshoofden. Ter verduidelijking moet evenwel vermeld worden dat het gemiddeld aantal leden per 100 gezinnen scheidt van stad tot stad. Te Antwerpen zijn er 489 personen in 100 gezinnen, te Brussel 405 personen, te Gent 467 personen en te Luik 437 personen (cijfers voor 1846 uit de bevolkingstelling).

10 — *Indeling van de kiezers in 1847 volgens het bedrag aan rechtstreekse belastingen betaald*

Belastingcategorie	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absol. cijfers	% van totale bevolk.	Absol. cijfers	% van totale bevolk.	Absol. cijfers	% van totale bevolk.	Absol. cijfers	% van totale bevolk.
300 fr. en meer			725	2,3			230	1,2
200 - 300 fr.			804	2,5			305	1,6
169 - 200 fr.			688	2,2				
169 fr. en meer	1.187	6,6	2.217	7,0	1.116	4,9		
100 - 169 fr.	938	5,3	1.197	3,8	703	3,9		
100 - 200 fr.							895	4,8
100 fr. en meer	2.125	11,9	3.414	10,8	1.819	8,8	1.430	7,6
42 - 100 fr.	1.285	7,2	2.250	7,1	1.663	7,3	1.332	7,2
42 fr. en meer	3.410	19,1	5.664	17,9	3.482	16,1	2.762	14,8

Uit de laatste regel van de statistiek blijkt dat de *kiezers*, d.w.z. de bemiddelden, naar verhouding het talrijkst zijn in de minst geïndustrialiseerde stad, nl. Antwerpen, waar er op 100 gezinshoofden 19 meer dan 42 fr. rechtstreekse betalen. Brussel volgt met ongeveer 18, Gent met 16 en Luik met 15 kiezers op 100 gezinshoofden. We stellen bijgevolg vast dat er in de twee grootindustriesteden Gent en Luik naar verhouding minder rijken zijn. Het verschil tussen de vier steden is evenwel niet zeer groot: te Antwerpen, waar de bemiddelden het talrijkst zijn, komen er per 100 gezinshoofden maar vier kiezers meer voor dan te Luik, dat het kleinste percentage rijken bezit.

Wat stellen we vast met betrekking tot de diverse lagen binnen de groep der kiezers in iedere stad? Als we twee categorieën beschouwen, nl. de kiezers die meer en degenen, die minder dan 100 fr. rechtstreekse belasting betalen, bemerken we dat de eerste categorie (van de rijksten) het talrijkst is te Antwerpen, dan volgt Brussel, dan Gent, terwijl Luik het kleinste percentage bezit. Dus ook voor de groep van de rijke kiezers treffen we de hoogst percentages aan voor de steden zonder grootindustrie, nl. Antwerpen en Brussel. De verschillen tussen de steden zijn hier naar verhouding vrij aanzienlijk: zo betalen te Antwerpen bijna 12 personen op 100 gezinshoofden meer dan 100 fr. rechtstreekse belasting per jaar, te Luik daarentegen maar iets meer dan 7 personen gemiddeld⁵⁰.

(50) Er zijn in 1848, volgens de gegevens van het gemeentelijk rapport, te Gent 7.764 patentbetalers, van wie ongeveer 2.600 mogen kiezen. De andere patentbetalers zijn niet stemgerechtigd en betalen dus in totaal minder dan 42 F rechtstreekse belasting. Te Antwerpen zijn er in 1848 6.961 patentbetalers, onder wie ongeveer 2.400 kiezen.

Hoe staat het nu met de numerieke verhoudingen tussen de in materieel opzicht *minder bevoorrechte lagen van de bevolking* in de vier steden? In volgende tabel worden de voornaamste gegevens, waarover we beschikken, verstrekt ⁵¹:

(51) Alle cijfers hebben betrekking op het jaar 1848. Daar de cijnsverlaging in dat jaar werd ingevoerd, is de bovenste rij cijfers betreffende de gezinshoofden, die meer dan 42 F rechtstreekse belasting betalen, alleen van dat jaar af te Antwerpen en te Gent bekend. Om geen verkeerde konklusies te trekken hebben we voor de andere strata (zie eerste kolom) en de andere steden eveneens gegevens genomen voor 1848.

Er komen in deze tabel vaststaande en afgeleide cijfers voor. Nauwkeurig zijn de gegevens betreffende de behoeftigen en het aantal personen, die meer dan 42 F rechtstreekse belasting betalen (dwz. nauwkeurig, wat de kiezers betreft, want er zijn ook rijken, die niet mogen kiezen, cfr. voetnota nr. 46). Alle andere cijfers zijn afgeleid. De getallen 9.154 en 5.229, zijnde resp. voor Antwerpen en Gent de personen die geen stemrecht bezitten en minder dan 42 F. personele belasting betalen, werden bekomen door van het totaal aantal betalers van personele belastingen in deze 2 steden (resp. 12.564 en 8.711, cfr. voor Gent: *Mémorial administratif de la ville de Gand*. Tome V, Gent, 1850, p. 125 en voor Antwerpen: *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville d'Anvers. Année 1848*. Antwerpen, 1849) het aantal gemeenteraadskiezers af te trekken. De cijfers 18.300 en 9.350 voor Brussel en Luik, zijnde het aantal gezinshoofden dat geen stemrecht bezit en niet behoeftig is, werden bekomen door van het totaal aantal gezinshoofden de behoeftigen en de stemgerechtigden af te trekken (de cijfers betreffende het aantal behoeftigen zijn te vinden in het *Rapport sur l'administration...* enz. dat jaarlijks verschijnt). Het cijfer 3.970 voor Gent, zijnde het aantal gezinshoofden dat geen personele belasting betaalt en niet behoeftig is, werd bekomen door van het totaal aantal gezinshoofden de behoeftigen en de personele belastingbetalers af te trekken.

De bovenste rij cijfers betreft de mensen, die meer dan 42 F. *rechtstreekse* belastingen (hetzij grondbelasting, patentrecht of personele belasting afzonderlijk, hetzij samen) betalen. De tweede rij cijfers geeft de personen aan, die minder dan 42 F. *personele* belasting betalen. Daar we het totaal aantal rechtstreekse belastingbetalers voor geen van de vier steden kennen, kan niet bepaald worden hoeveel mensen er minder dan 42 F. rechtstreekse belastingen betalen.

Voor Antwerpen en Luik bezitten we voor 1848 geen nadere inlichtingen betreffende het aantal gedeeltelijke en volledige behoeftigen (ze worden in het stedelijk rapport van 1848 niet afzonderlijk vermeld).

Het totaal aantal gezinshoofden in de vier steden in 1848 is niet nauwkeurig vast te stellen. Wel kennen we de cijfers voor 1846 en 1856: te Antwerpen resp. 18.106 en 17.324 gezinnen, te Brussel resp. 30.550 en 39.021 gezinnen, te Gent resp. 22.144 en 23.210 gezinnen en te Luik resp. 17.397 en 21.050 gezinnen. Onze cijfers voor 1848 zijn slechts bij benadering juist (we hebben aangenomen dat de toe- of afname regelmatig is gedurende de tien jaar tussen 1846 en 1856).

Tenslotte nog deze opmerking: natuurlijk zijn de scheidingen tussen de diverse bevolkingslagen vrij willekeurig. Het voorhanden zijnde materiaal laat echter geen andere wijze van indelen toe. Intussen blijft het waar dat in werkelijkheid het verschil tussen een zeer kleine belastingbetaler en een van belasting vrijgestelde, tussen een stemgerechtigde, die 43 F. rechtstreekse belasting en een persoon, die maar 41 F. betaalde, niet groot zal geweest zijn.

Als we de statistieken betreffende de beroeps- en vermogensverdeling met elkaar vergelijken, bemerken we dat er een duidelijk verband tussen beide structuren bestaat. Te Gent is de industrialisatie het verst gevorderd en daardoor de algemene sociale toestand het slechtst : het proletariaat is er zeer aanzienlijk, de personen, die steun genieten zijn bijzonder talrijk, terwijl de burgerij betrekkelijk klein en het aantal kiezers naar verhouding niet groot is: voor 100 bemiddelden treffen we er gemiddeld 169 behoeftigen aan. Te Antwerpen daarentegen is de burgerij groter, zijn er ook naar verhouding meer kiezers, terwijl het proletariaat minder groot is (maar er zijn onder de arbeiders véél behoeftigen). In de Scheldestad wonen grote groepen van rijken en armen, terwijl de tusseninliggende bevolkingslagen naar verhouding niet zo groot zijn. Het tegenovergestelde doet zich voor te Luik, een stad met een relatief klein aantal rijken en armen. Brussel tenslotte telt, zoals Antwerpen, een vrij grote laag van gegoeden maar het aantal behoeftigen is er naar verhouding veel kleiner ⁵³.

(53) In onze bijdrage : *De samenstelling der Brusselse bevolking in 1842*. Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, I, 1956, p. 192 kwamen we tot volgende statistiek (voor Brussel in 1842) :

Strata	Gezinshoofden	% van totaal aantal gezinshoofden
Meer dan 100 F. rechtstreekse belasting	3.080	12
0-100 F. rechtstreekse belasting	10.920	43
Geen rechtstreekse belasting en niet behoeftig	5.500	22
Behoeftig	5.797	23
Totaal	25.289	100

In 1848 is het bovenste percentage 6% groter dan in 1842 maar dat komt omdat de groep van gezinshoofden, die tussen 42 F en 100 F rechtstreekse belasting betalen, er bij gevoegd werd (percentage onbekend voor 1842).

BIJLAGEN

I. VERGELIJKING TUSSEN DIVERSE STATISTISCHE GEGEVENS

A. *De beroepsstructuur te Brussel in 1842 en in 1846*

Een van de belangrijkste problemen met betrekking tot de studie van de sociale structuur in de Belgische steden in de negentiende eeuw, betreft de betrouwbaarheid van de gegevens. Het heeft natuurlijk geen zin dit probleem te behandelen indien er geen controlemiddelen voorhanden zijn. Het toeval wil echter dat we voor Brussel een telling van 1842 met betrekking tot de beroepsstructuur bezitten, uitgevoerd onder leiding van A. Quetelet en X. Heuschling en bedoeld als proef voor een algemene telling, welke dan in 1846 plaats vond. We geven hier een vergelijking tussen de resultaten van beide tellingen :

*De Beroepsstructuur te Brussel in 1842 en in 1846*⁵⁴

BEROEPSGROEP	1842		1846		Vermeerdering of vermindering
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	
Handelaars	6.553	5,8	5.551	4,5	1.002 (—)
Personen met een vrij be- roep (met inbegrip van de seculiere geestelijken en de kunstenaars)	1.544	1,3	1.441	1,2	103 (—)
Ambtenaren en bedienden (met inbegrip van de onderwijzers, professoren, huisonderwijzers, schrijvers, magistraten en officieren)	2.458	2,2	2.788	2,1	330 (+)
Diversen	961	0,9	1.376	1,1	415 (+)
Grondeigenaars, renteniers, en gepensioneerden	3.316	3,0	2.890	2,3	426 (—)
Onderofficieren en soldaten	795	0,7	3.379	2,7	2.584 (+)
Landbouwers en tuinlieden	309	0,3	150	0,1	159 (—)
Personen in het transport- wezen werkzaam	2.142	1,9	734	0,6	1.408 (—)
Personen in industrie en am- bachtssectoren werkzaam	30.624	27,0	28.094	22,9	2.530 (—)

(54) Voor 1842 vindt men de gegevens bij A. QUETELET, *Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842*. Bulletin de la Commission Centrale de Statistique. Tome premier, Bruxelles, 1843, pp. 154-161. Voor de beroepen, gerekend tot de diversen zie tweede bijlage, nummer 9.

BEROEPSGROEP	1842		1846		Vermeerdering of vermindering
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	
Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	4.471	3,9	6.827	5,5	2.356 (+)
Dienstknechten en dienstmeiden	10.001	8,8	7.598	6,1	2.403 (—)
Personen met een inkomen	63.175	55,8	60.828	49,1	2.347 (—)
Personen zonder inkomen	50.032	44,2	63.046	50,9	13.014 (+)
Totaal aantal personen	113.207	100,0	123.874	100,0	10.667 (+)

Het meest verrassende in deze statistiek is wel dat, terwijl de totale bevolking tussen 1842 en 1846 met 10.667 personen aangroeit, het aantal inwoners met een inkomen 2.347 eenheden kleiner wordt. De groep van personen zonder inkomen neemt zeer sterk toe. Voor de meeste beroepsgroepen stellen we een gevoelige vermindering van de actieve bevolking vast.

Vanwaar deze cijfers? We beschouwen achtereenvolgens drie verklaringen :

a) *onnauwkeurigheden in de tellingen*: deze zijn niet exact te achterhalen. Afgezien van het feit, dat de personen, bij wie de leiding van deze tellingen berustte, nl. Quetelet en Heuschling, alle vertrouwen verdienen, moet aangestipt worden dat onnauwkeurigheden in de meeste tellingen uit de eerste helft van de vorige eeuw (en ook uit later tijd) voorkomen. De moeilijkheden, die bij een vergelijking tussen de uitslagen van 1842 en 1846 rijzen, kunnen dus niet uit de weg geruimd worden door te verwijzen naar onnauwkeurigheden, welke trouwens onmogelijk de grote verschillen kunnen verklaren.

b) *de manier van indelen*: het staat niet vast dat de criteria, voor de telling van 1842 gebruikt, ook toegepast werden in 1846. Dit betreft dan vooral de dienstknechten en dienstboden, de personen in industrie en ambachtssectoren werkzaam alsmede de dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep. Zo zijn er in 1842 10.001 dienstknechten en dienstboden, van wie er 7.956 behoren tot de « domestiques à gage » en 2.045 tot de « domestiques à journée ». Voor 1846 wordt een dergelijk onderscheid niet gegeven en het is mogelijk dat men voor dat jaar alleen de « domestiques à gage » bij het dienstpersoneel gerangschikt heeft (en dan stellen we slechts een lichte daling vast, gezien het cijfer voor 1846 7.598 bedraagt). De sterke vermeerdering van het aantal dagloners en arbeiders zonder beroep in 1846 zou dan te wijten zijn aan het feit, dat de « domestiques à journée » hierin begrepen zijn, wat voor 1842 niet het geval is.

c) *reële verschillen (de economische crisis)* : de onnauwkeurigheden en de verschillende wijze van indelen verklaren eigenlijk heel weinig. In

de meeste sectoren worden dezelfde beroepen samengenomen, terwijl toch het aantal aktieven sterk vermindert. Men mag in dit verband de invloed van de crisis van 1845 en volgende jaren niet verwaarlozen. Dat het percentage van de inwoners met een inkomen van 55,8 in 1842 terugloopt tot 49,1 in 1846 zal zeker vooral hieraan toe te schrijven zijn. Als we b.v. het totaal van de dienstboden, dienstknechten, industriëlen, ambachtslieden, dagloners en arbeiders van 1842 en 1846 vergelijken, bemerken we een daling van 2.575 eenheden⁵⁵. Waarschijnlijk zijn veel personen, die in 1842 in een of andere beroepsgroep geklasseerd werden, vier jaar later opgenomen in de amorfe groep van de mensen zonder beroep omdat ze dan werkloos zijn. In deze veronderstelling zou de werkloosheid dus de voornaamste reden zijn van de verschillen tussen 1842 en 1846.

B. De uitslagen van de bevolkingstelling en van de industriële telling van 1846

We hebben bij de uiteenzetting van de beroepsstructuur in de vier steden bemerkt dat de resultaten van de industriële telling niet helemaal kloppen met de uitslagen van de bevolkingstelling. Wat de textielnijverheid te Gent b.v. betreft, werden verschillende getallen gegeven in de eerste en de tweede statistiek. Ook voor andere sectoren verschillen de gegevens sterk, getuige volgende cijfers:

Vergelijking tussen enkele willekeurig gekozen gegevens uit de bevolkingstelling en uit de industriële telling

BEROEP	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Indust. telling	Bevolk. telling	Indust. telling	Bevolk. telling	Indust. telling	Bevolk. telling	Indust. telling	Bevolk. telling
Bakkers	341	293	594	485	507	550	124	223
Blikslagers,								
Lampenmakers	97	124	199	299	123	127	81	162
Klompemakers	43	3	—	3	9	14	—	—
Loodgieters	60	66	132	91	84	148	38	55
Mandenmakers	46	53	39	56	20	66	5	28
Metselaars	231	262	697	1.260	374	738	111	274
Scheepsbouwers	302	84	9	—	29	47	—	8
Schoen- en laarzen- makers	443	1.162	734	2.173	271	1.147	201	1.061
Straatmakers	—	125	—	54	—	14	3	20
Wagenmakers	32	61	65	91	29	92	25	53
Wapenmakers	11	6	17	16	9	10	491	1.705
Zoutziederijen	7	—	21	1	61	10	12	6
Totaal aantal personen in industrie en ambachten werkzaam	9.265	17.714	15.209	28.094	17.521	28.421	10.428	16.128

In de meeste gevallen zijn de getallen uit de bevolkingstelling groter dan deze uit de industriële telling (voor de bakkers, klompenmakers, scheepsbouwers, wapenmakers en zoutzieders doet zich het tegenovergestelde soms voor).

Vanwaar deze verschillen? Er zijn geen redenen om aan te nemen dat de ene telling minder exact uitgevoerd is dan de andere. Waarschijnlijk zullen in beide tellingen wel technische onnauwkeurigheden voorkomen. Er is een andere oorzaak: voor de twee tellingen, allebei op 15 oktober 1846 uitgevoerd, werden niet dezelfde criteria gebruikt. De bevolkingstelling geeft alle personen, die op het ogenblik van de telling in de stad verbleven. In deze telling bevinden zich dus ook de personen, die slechts momenteel in de stad vertoefden⁵⁶. De mensen, die in de stad woonden, maar tijdens de telling afwezig waren, worden daarentegen niet vermeld⁵⁷. Voor iedere persoon wordt slechts één beroep opgegeven. Degene, die twee beroepen uitoefende, wordt aangerekend voor het beroep,

(55) Dat de daling vrij algemeen is, blijkt uit de volgende vergelijking van enkele, willekeurig gekozen beroepen (de cijfers betreffen meesters en arbeiders samen):

	1842	1846
Tabakfabrieken	395	395
Hoeden- en Pettenmakers	505	275
Kleermakers	2.026	2.225
Likeurstokers en brouwers	209	165
Bakkers, suikerbakkers, pasteibakkers, chocoladevervaardigers	773	685
Slagers, slachters, poeliers, vishandelaars	371	357

(56) Cfr. bevolkingstelling van 1846, p. XLIX: « Le recensement général sera appliqué à la population de fait, prise dans toute sa rigueur. En conséquence, tous les individus, indigènes ou étrangers, présents au jour du dénombrement (15 octobre) seront recensés dans la localité où chacun d'eux aura passé la nuit ».

Hier volgen enkele gegevens betreffende de personen, die op 15 oktober 1846 slechts tijdelijk in één der vier steden verbleven:

ANTWERPEN		BRUSSEL		GENT		LUIK	
Op doorreis	Tijdelijk	Op doorreis	tijdelijk	Op doorreis	Tijdelijk	Op doorreis	Tijdelijk
2.439	4.512	834	8.609	406	6.258	267	5.494

Tot de personen op doorreis worden gerekend degenen, die nog geen maand in de stad vertoeven, om het even of ze in een hotel dan wel in een particulier huis verblijven. Bij de tijdelijken behoren al diegenen, die, op het ogenblik van de telling, langer dan een maand in de stad verblijven (of van wie verondersteld wordt, dat ze langer dan een maand zullen blijven), terwijl hun eigenlijke woonst zich ergens anders bevindt: zuigelingen, kostschoolgangers, studenten, seminaristen, leerjongens, militairen, gevangenen, zieken, gebrekkigen, behoeftigen (cfr. bevolkingstelling van 1846, p. L). Opvallend is het zeer groot aantal personen op doorreis te Antwerpen (de handelsstad!).

(57) Het aantal afwezigen wordt vermeld in de bevolkingstelling (nl. in het tweede deel, getiteld: Population par communes (séjour, état civil, origine, langues, cultes), pp. 251-383, maar in de tabellen betreffende het beroep (pp. 437-477) houdt men er geen rekening mee. In 1846 zijn er tijdens de telling te Antwerpen 1.222, te Brussel 3.808, te Gent 1.995 en te Luik 1.437 afwezigen.

waarvoor hij de hoogste patentbelasting (een soort bedrijfsbelasting) moest betalen ⁵⁸.

In de industriële telling worden andere criteria gebruikt: in plaats van formulieren te sturen naar alle gezinshoofden, zoals dit voor de bevolkingstelling geschiedde, zendt men formulieren naar alle hoofden van fabrieken, ondernemingen, werkplaatsen, kortom van alle industriële en ambachtelijke bedrijven (met uitzondering van de commerciële sectoren, d.w.z. de sectoren, waarin goederen verhandeld worden). Deze hoofden moeten aangeven hoeveel ondergeschikten er in hun bedrijf gemiddeld werken. Zoals in de bevolkingstelling wordt voor degene, die twee beroepen heeft, alleen het belangrijkste beroep geteld.

Het verschil tussen beide tellingen is te herleiden tot volgende punten:

1. In de bevolkingstelling worden *alle* beroepen gegeven, in de industriële telling *alleen de industriële en ambachtelijke beroepen*.

2. De bevolkingstelling geeft *momentele* cijfers, de industriële *gemiddelden*. De eerste geeft de *feitelijke*, de tweede de *wettelijke* bevolking.

3. Worden wel in de bevolkingstelling, niet in de industriële telling vermeld:

- de stedelingen, die *buiten de stad* werken ;
- de personen, die *thuis* af en toe voor deze of gene werkgever arbeiden;
- de personen, die *tijdelijk in de stad* verblijven.

4. Worden niet in de bevolkingstelling, wel in de industriële telling vermeld:

- de personen, die niet in de stad wonen, er ook niet overnachten, maar wel werken;
- eventueel de afwezigen.

Deze opgave van de gebruikte criteria brengt ons dichter bij de oplossing van het vraagstuk. Wat de afwijking tussen de gegevens van de bevolkingstelling en deze van de industriële telling in sterke mate zal veroorzaakt hebben is het feit, dat de grote groep thuiswerkers in laatstgenoemd recensement niet vermeld wordt. Er is echter nog een andere minstens even belangrijke oorzaak: de belastingontduiking. Voor de industriële telling geven de bedrijfshoofden dikwijls een getal arbeiders op, dat beneden het reële getal ligt, dit om minder patent te moeten betalen. Tenslotte is er ook een verklaring voor het feit dat bepaalde cijfers uit de bevolkingstelling lager zijn dan deze uit het industriële recensement: in eerstgenoemde telling worden veel personen in de amorfe groep der dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep gerangschikt.

(58) Voor deze inlichtingen, zie de inleiding van de bevolkingstelling van 1846, p. XLIX en volgende.

II. DE VOLLEDIGE GEGEVENS VAN DE ALGEMENE BEVOLKINGSTELLING BETREFFENDE DE BEROEPSSTRUCTUUR TE ANTWERPEN, BRUSSEL, GENT EN LUIK, GERANGSCHIKT PER STAD EN PER ARBEIDSSECTOR (totalen voor de mannelijke en vrouwelijke bevolking) ⁵⁹

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
1. <i>Landbouw</i> :				
— landbouwers	505	34	661	960
— tuinmannen, bloemisten, boomkwekers	508	62	153	156
— herders, ossenhoeders, varkenhoeders	1	1	8	—
— houthakkers, kolenbranders, bezem-makers	—	53	20	—
Totaal	1.014	150	842	1.116
2. <i>Grondeigenaars en renteniers</i> :	897	2.598	2.286	875
3. <i>Burgerlijke en militaire gepensionneerden</i> :	36	292	113	137
4. <i>Handelaars</i> :				
— Hotel- en koffiehuishouders	61	212	56	171
— Herbergiers en andere drankhuishouders	659	884	984	521
— Paardenhandelaars	1	5	7	2
— Houthandelaars	—	9	17	27
— Voddenrapers	—	66	28	20
— Uitdragers	40	130	85	77
— Kleinhandelaars, winkeliers	1.497	1.501	1.694	102
— Marskramers, venters	181	100	222	170
— Groothandelaars, wisselagenten, reders, makelaars	919	1.067	502	1.611
— Handelsreizigers, magazijniers, winkelmeisjes	1.012	1.577	321	611
Totaal :	4.370	5.551	3.906	3.312
5. <i>Onderofficieren en soldaten</i> :	2.226	3.379	2.889	2.612
6. <i>Dienstknachten en dienstdoden</i> :	1.409	7.598	4.018	3.236
7. <i>Personen met een vrij beroep</i> (met inbegrip van de seculiere geestelijken) :				
— architecten	23	26	15	10
— apothekers en drogisten	58	91	39	50
— advocaten en pleitbezorgers	53	209	123	138
— journalisten en letterkundigen	11	45	8	7
— geneesheren, chirurgen, tandartsen, gezondheidsofficieren, pedicuren, vroedvrouwen, verloskundigen	65	204	116	147
— notarissen	9	26	19	20
— veeartsen	5	7	6	11

(59) De cijfers betreffen alleen de actieve bevolking. De indeling volgens de economische sector werd door ons opgesteld.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
— kunstenaars	228	529	228	203
— beeldhouwers	125	152	33	58
— katholieke seculiere geestelijken	124	144	104	189
— protestantse en joodse geestelijken	—	8	5	2
Totaal :	701	1.441	696	735
8. <i>Ambtenaren en bedienden</i> (met inbegrip van de onderwijzers, klerken, professoren, huisonderwijzers, magistraten en officieren) :				
— politiecommissarissen en -agenten, veldwachters, boswachters, gendarmen, deurwaarders, dragers van dwangbevelen, uitvoerders van strafrechterlijke vonnissen	57	318	94	90
— klerken	3	147	409	329
— onderwijzers en onderwijzeressen	147	235	187	136
— magistraten, ambtenaren en bedienden	580	1.723	488	550
— officieren	209	187	186	238
— hoofden kostscholen	28	14	6	16
— professoren en huisonderwijzers	42	164	88	125
Totaal :	1.066	2.788	1.458	1.484
9. <i>Diversen</i> :				
— reizende muzikanten en volkszangers	180	160	125	101
— leerlingen kostscholen	24	850	568	776
— leerlingen-apothekers en leerlingendrogisten	7	30	10	—
— reguliere geestelijken	290	308	1.717	395
— personeel seculiere geestelijken	21	28	20	30
Totaal :	522	1.376	2.440	1.302
10. <i>Personen in het transportwezen werkzaam</i> :				
— voermannen, koetsiers, vrachtrijders, conducteurs, boden, koeriers, postknechten, huurders van wagens	330	587	279	344
— schippers, loodsen, matrozen, sjouwers, lijnlopers	2.234	110	402	106
— ondernemers, postmeesters, vervoerdiensten	37	37	47	59
Totaal :	2.601	734	728	509
11. <i>Personen werkzaam in industrie en ambachten</i> :				
a) Voeding				
— molenaars	32	72	106	53
— bakkers	293	485	550	223
— pasteibakkers, suikerbakkers, chocoladefabrikanten	124	193	69	79
— slaggers, slachters, poeliers	203	277	308	183
— vissers	—	—	22	7
— vishandelaars	100	80	71	19
— brouwers	50	159	232	54
— likeurstokers	13	6	54	22
— zoutzieders	—	1	10	6
— azijnmakers	3	4	8	4

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
— kuipers	222	137	149	133
— fruitverkopers, melkboeren	131	369	204	324
Totaal :	1.170	1.783	1.783	1.107
b) Kleding				
— kleermakers	1.963	2.225	1.234	742
— schoen- en laarzenmakers	1.162	2.173	1.147	1.061
— hoedenmakers	30	275	50	86
— kappers, pruikenmakers	147	277	155	94
— klompenmakers	3	3	14	—
— leerlooiers, zeemtouwers, leerbereiders	25	169	106	209
— parapluafabrikanten	17	57	22	23
— goudsmeden, juweliërs, graveurs, diamantslijpers	146	332	115	156
— polijsters (van metalen, marmer, diamanten)	221	—	1	24
— passementwerkers, kazuifelmakers, goudborduurders	158	325	49	40
— naaisters, breisters, bleeksters, was- vrouwen, strijksters, modisten, fijn- naaisters, borduursters, handschoen- maaksters	4.091	5.636	3.008	2.914
Totaal :	7.963	11.472	5.901	5.349
c) Bouwbedrijf				
— eigenaars van steengroeven, steenhou- wers, marmerstenhouwers, eigenaars en werklieden van leigroeven	108	397	103	110
— kalkbranders	—	—	—	1
— steenbakkers, pannenbakkers	4	3	7	29
— metselaars	262	1.260	738	274
— gevelschilders	513	972	543	306
— straatmakers	125	54	14	20
— loodgieters	66	91	148	55
— schoorsteenvegers	27	57	27	11
— glazenmakers, spiegelinzetters	44	94	31	43
— schrijnwerkers en zagers	639	100	1.286	37
— timmerlieden en houtdraaiërs	595	1.719	259	1.035
— slotenmakers, kachelsmeden en egsmeden	114	793	846	479
— leidekkers, schaliedekkers en andere dakwerkers	33	58	74	89
— stukadoors, wassers, kladschilders	121	334	57	23
Totaal :	2.651	5.932	4.133	2.512
d) Ameublement				
— meubelmakers	304	651	218	195
— behangers, stoffeërders, garneërders, matrassenmakers	225	443	185	85
— mandenmakers	53	56	66	28
— horlogemakers	67	125	54	64
— muziekinstrumentenmakers	13	71	28	29
— optiekers	—	16	8	5
— messen- en scharenslijpers	3	18	13	10
— blikslagers, lampenmakers	124	299	127	162
— fabrikanten van aardewerk en porce- lein	—	30	—	—

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
— pottenbakkers	23	5	37	20
— goudbewerkers, vergulders	69	203	24	24
— vertinners, koperslagers, tinnegieters	88	124	78	145
— rijtuigmakers, zadelmakers	96	340	101	112
Totaal :	1.065	2.381	939	879
e) Textielindustrie				
— fabrieken van laken, wollen stoffen, katoen, zijde, tapijten, hennep- en vlasindustrie	1.141	611	8.605	869
— ververs	19	162	84	84
— wevers	123	328	1.930	548
— kantwerksters	1.505	2.122	3.207	30
Totaal :	2.788	3.223	13.826	1.531
f) Metaalindustrie				
— smeden, metaalgieters, vormgieters	29	218	181	510
— mecaniciens, machinisten, ijzer- en koperdraaiers	28	233	377	538
— wapenmakers	6	16	10	1.705
— spijkersmeden	—	1	2	48
— messemakers	9	19	8	23
— wagenmakers	61	91	92	53
— hoefsmeden	589	323	77	95
— arbeiders uit de kolen- en ijzermijnen	—	—	—	794
Totaal :	722	901	747	3.766
g) Andere arbeidssectoren				
— fabrieken van olie, zeep	9	18	47	7
— papier, behangspapier	6	69	75	39
— scheikundige produkten	5	29	22	7
— fabrieken van glaswerk en spiegels	1	96	—	5
— tabakfabrieken	453	395	59	183
— kaarsen- en waskaarsenmakers	22	21	23	23
— touwslagers	127	1	49	19
— drukkers, boekhandelaars, letterzetters	214	779	224	223
— steendrukkers	13	159	46	25
— binders, brocheerders, bordpapiermakers	90	385	94	148
— scheepsbouwers en -herstellers (meesters en arbeiders)	84	—	47	8
— diverse industrieën	317	286	352	101
— metaal- en steengraveerders	14	153	54	179
— varia	—	11	—	17
Totaal :	1.355	2.402	1.092	984
Totaal aantal personen werkzaam in industrie en ambachtssectoren :	17.714	28.094	28.421	16.128
12. <i>Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep</i>	4.347	6.827	7.512	4.769
TOTALE AKTIEVE BEVOLKING	36.903	60.828	55.309	36.215

III. DE VOLLEDIGE GEGEVENS VAN DE INDUSTRIËLE TELLING BETREFFENDE DE BEROEPSSTRUCTUUR TE ANTWERPEN, BRUSSEL, GENT EN LUIK, GERANGSCHIKT PER STAD EN ALFABETISCH (mannen en vrouwen samen) ⁶⁰

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
A Aardappelmeel	—	—	—	—	1	14	—	—
Aardewerk	2	19	—	—	3	19	5	18
Azijn	6	5	6	10	1	—	3	6
B Bakkers ⁶¹	130	211	247	347	204	303	56	68
Banketbakkers, suikerbakkers, chocoladefabrikanten	56	81	61	177	21	24	15	36
Behangselpapier	—	—	10	115	—	—	4	55
Binders, bordpapiermakers	28	45	58	141	6	14	11	15
Blikslagers, lampenmakers ⁶²	36	61	73	126	20	103	20	61
Bloemisten	—	—	—	—	—	—	3	14
Bloemmolens	10	22	3	8	24	104	14	63
Bontwerkers	4	5	—	—	4	32	4	3
Borstelmakers	20	20	15	42	12	28	4	3
Brandspuiten (werkplaatsen)	—	—	—	—	—	—	1	14
Brons	—	—	1	11	1	24	—	—
Brouwerijen	12	53	42	228	48	174	22	89
Buskruit	—	—	—	—	1	—	1	13
C Cement	1	5	—	—	—	—	—	—
Cichorei	16	36	1	—	7	42	3	39
D Drukkers	28	158	57	760	20	150	11	119
G Gasbedrijven	2	33	2	130	2	70	2	62
Geplet lood (werkplaatsen)	—	—	—	—	—	—	1	7
Glazenmakers en spiegel- inzetters	19	23	36	23	1	3	10	14
Goudslagers	1	1	2	75	—	—	—	—
Goudsmeden, juweliers, diamantslijpers	113	203	73	231	23	32	29	59
Graveerders	4	2	13	25	—	—	15	19
Griesmeel-, macaroni en ver- micelli	—	—	—	—	—	—	1	9
H Handschoenen	—	—	8	326	3	32	—	—
Hekelmakers	—	—	—	—	3	14	—	—
Hoedenmakers	11	11	26	166	6	14	13	18
Horlogemakers	32	13	61	38	12	9	11	6

(60) De cijfers betreffen alleen de actieve bevolking. In de industriële telling worden de beroepen alfabetisch geklasseerd, volgens de franse benamingen. We geven hier een alfabetische orde volgens de nederlandse benamingen.

(61) Onder de 303 arbeiders te Gent bevinden zich 7 personen uit het tuchthuis.

(62) Voor Gent: 4 personen uit het tuchthuis onder de arbeiders.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
HOUT :								
— bezemmakers	—	—	—	—	—	—	—	—
— timmerlui, molenbouwers, vervaardigers van houten pompen	91	339	—	—	69	187	1	1
— wagenmakers	15	17	17	48	14	15	10	15
— meubelmakers, pijlen- en bogenmakers, vervaardigers van kinderspeelgoed	63	195	131	430	36	110	36	91
— leestmakers	—	—	4	8	—	—	1	—
— schrijnwerkers ⁶³	13	53	222	585	13	45	77	183
— klompenmakers	8	35	—	—	1	8	—	—
— ku pers, vervaardigers van dozen en latten	35	68	31	83	15	6	17	12
— houtdraaiers ⁶⁴	28	32	57	122	17	35	10	14
— mandenmakers	15	31	11	28	9	11	3	2
Huisschilders; vernissers ⁶⁵	65	146	106	242	69	129	21	53
I IJZER :								
— messenmakers	8	10	12	23	1	—	} 135	1.774
— ijzergieters	4	30	—	—	6	25		
— smeden	—	—	10	23	1	50		
— hoefsmeden	71	162	27	79	50	123		
— mecaniciens en ijzersmeden	11	34	23	88	12	46		
— vervaardigers van ijzeren veren	—	—	7	18	—	—		
— slotenmakers	—	—	—	—	—	—	—	—
— kachelmakers	62	218	165	490	56	162	—	—
— machinebouw	—	—	—	—	9	583	—	—
Inktvervaardigers	—	—	1	2	—	—	—	—
K Kaarden- en priemen								
Kaarsen- en waskaarsen	—	—	—	—	3	23	1	11
Kammen	21	8	16	27	17	5	5	5
Kanonnen	—	—	7	6	—	—	1	2
Kantfabrikanten	—	—	—	—	—	—	1	121
Katoen (spinnerijen, weverij- en, watten- en tulefabrieken, bedrukte stoffen) ⁶⁶	8	91	54	370	—	—	2	—
Kleermakers ⁶⁷	6	39	31	443	57	7.527	1	1
Knopenmakers	127	193	313	494	83	332	87	46
Kolenmijnwerkers	6	4	2	8	—	—	—	—
Kopergieters ⁶⁸	—	—	—	—	—	—	10	2.305
Koperslagers, ketelmakers, vert'nners	7	63	—	—	13	29	13	55
Krijtvervaardigers	25	27	24	50	21	33	18	39
Kristalslijpers	—	—	—	—	1	5	1	—
Kurkenmakers	—	—	2	—	—	—	—	—
	2	1	—	—	—	—	—	—

(63) Te Gent 28 arbeiders uit het tuchthuis.

(64) Te Gent 2 arbeiders uit het tuchthuis.

(65) Te Gent 12 arbeiders uit het tuchthuis.

(66) Te Gent 323 arbeiders uit het tuchthuis.

(67) Te Gent 176 arbeiders uit het tuchthuis.

(68) Te Gent 2 arbeiders uit het tuchthuis.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
Kristal-, spiegel en glas	—	—	1	42	—	—	—	—
Korvenmakers	—	—	3	19	—	—	—	—
Kunstbloemenmakers	—	—	14	27	2	10	—	—
Kurkenstoppenmakers	—	—	2	5	—	—	—	—
Krimpmachines	—	—	2	1	—	—	—	—
Kruidenbereiding	1	5	—	—	—	—	—	—
L Lantaarnmakers	1	1	—	—	—	—	—	—
Leerbereiders	—	—	2	17	1	4	1	3
Leerlooiers	4	3	23	105	15	61	24	67
Leidekkers en schaliedekkers ⁶⁹	5	18	18	80	3	10	10	12
Lettergieters	—	—	4	61	—	—	—	—
Likeurstokers	5	99	12	10	19	—	11	28
Linnenwasserijen	—	—	—	—	—	—	—	—
Loodgieters	24	36	39	93	24	60	13	25
Luc'fers	7	3	—	—	—	—	1	2
M Makers van gipsmodellen	1	—	—	—	1	5	—	—
Manufacturenzaken ⁷⁰	109	164	85	78	2	14	4	2
Mattenmakers	—	—	—	—	2	—	—	—
Menie	—	—	—	—	—	—	1	2
Messing	—	—	1	2	—	—	—	—
Metaalgaas	—	—	1	—	—	—	1	1
Metaalgieters	—	—	1	1	2	2	—	—
Metselaars ⁷¹	36	195	46	651	32	342	24	87
Mosterd	2	1	3	2	—	—	1	1
N Naaisters, modisten	75	176	186	399	49	166	19	31
Naaldenmakers	—	—	—	—	—	—	1	37
O Oliemolens en oliefabrieken	13	11	19	41	8	54	1	2
Ondernemers van openbare werken	—	—	—	—	24	369	11	139
Oorlogswapens	—	—	—	—	—	—	2	208
Optische en chirurgische instrumenten	9	3	11	10	3	6	1	3
Orgelbouwers	—	—	1	1	3	4	2	—
Ouwels	2	—	—	—	—	—	—	—
P Papierfabrieken	—	—	—	—	6	116	—	—
Schuurpapier	—	—	4	2	—	—	—	—
Paraplu	16	8	32	19	5	3	5	—
Passementwerkers, vervaardigers van kerkelijke ornamenten	21	120	46	601	—	—	—	—
Pek	1	1	1	—	—	—	—	—
Perkament	—	—	1	—	1	2	—	—
Piano's	—	—	11	80	4	11	6	15
P'jpen	—	—	—	—	4	4	1	24
Pleister	3	8	—	—	—	—	—	—
Porcelain- en glasschilders	—	—	13	36	5	8	4	13

(69) Te Gent 2 arbeiders uit het tuchthuis.

(70) Te Gent 12 arbeiders uit het tuchthuis.

(71) Te Gent 133 arbeiders uit het tuchthuis.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
R								
Rekbare weefsels, bretellen- fabrieken	—	—	2	10	—	—	—	—
Rijtuigmakers	4	81	31	219	7	54	5	41
S								
Salpeterziederijen	1	14	—	—	—	—	—	—
Scheepswerven	11	291	1	8	2	27	—	—
Scheikundige produkten	14	21	3	11	15	88	—	—
Schoen- en laarzenmakers ⁷²	195	248	319	415	107	164	112	89
Schoensmeer- en boenwas- vervaardigers	—	—	—	—	1	—	—	—
Schrijfpennen	—	—	3	12	—	—	2	15
Schroefbouten	—	—	—	—	1	11	—	—
Siroop	—	—	—	—	—	—	1	1
Snaarinstrumenten	2	5	7	33	3	—	1	—
Speelkaarten	—	—	2	24	1	4	3	34
Speldenfabriek	—	—	—	—	—	—	1	95
Spinners ⁷³	4	12	8	26	3	169	—	—
Steenbakkerijen, pannenbakke- rijen	—	—	1	25	—	—	—	—
Steedrukkers	11	9	35	60	4	26	3	6
Steenhouwers, marmarsteen- houwers	11	74	36	259	8	40	5	38
Stijfsel	5	7	—	—	11	13	—	—
Stolpen	—	—	1	—	—	—	—	—
Stoomzagerijen	6	62	5	57	2	14	—	—
Straatmakers	—	—	—	—	—	—	1	2
Strohoedenmakers	2	8	9	85	4	1	2	11
Stukadoors	11	65	61	262	2	3	2	3
Suikerraffinaderijen	23	321	2	97	9	165	—	—
Stoffen, bereid met paarden- haar	—	—	3	36	—	—	—	—
T								
Tabakfabrieken	52	400	45	558	14	42	20	222
Tapijtfabrieken	2	147	—	—	1	6	—	—
Tapijtwerkers, behangers	49	91	86	135	18	33	1	1
Touwslagerijen	16	103	—	—	5	22	—	—
V								
Vergulders op hout en metaal	8	31	33	128	2	8	2	8
Ververs	10	23	23	31	11	51	10	22
Vijlenmakers	—	—	—	—	—	—	1	14
VLAS :								
— spinnerijen	—	—	—	—	} 9	2.879	1	187
— spinnerijen en weverijen van vlas en hennep	1	110	1	4			—	—
Vuurpompenmakers	—	—	1	4			—	—
Vuurwerkmakers	2	—	1	—	—	—	—	—

(72) Te Gent 3 arbeiders uit het tuchthuis.

(73) Te Gent 165 arbeiders uit het tuchthuis. - In totaal zijn er te Gent in het tuchthuis 869 arbeiders.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik		
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	
W Wapenfabrieken	5	6	6	11	3	6	233	258	
Wasdoeken en rolgordijnen	1	10	—	—	—	—	—	—	
Wevers	9	—	10	16	12	26	19	79	
Weverskammen	6	12	—	—	6	47	—	—	
WOL :									
— spinnerijen	2	9	}	4	117	7	82	24	900
— spinnerijen en weverijen	—	—							
— laken en andere wollen stoffen	—	—							
— gemengde stoffen	1	2							
Z Zadelmakers	12	26	48	78	16	29	15	29	
Zagerijen (door water voortbewogen)	—	—	—	—	—	—	2	7	
Zeefmakers	3	8	2	2	—	—	—	—	
Zeepziederijen	10	10	3	9	4	9	8	31	
Zeilmakers	12	45	—	—	1	1	—	—	
Zijde	10	114	—	—	—	—	—	—	
Zijdespinnerijen	6	183	—	—	—	—	—	—	
Zinkfabrieken	—	—	—	—	—	—	1	324	
Zoutziederijen	3	4	4	17	9	52	3	9	
TOTAAL	3.058	6.207	3.435	11.774	1.500	16.021	1.343	9.085	

MEDEDELING UIT HET HANDSCHRIFTEN- KABINET VAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GENT

DOOR

DR. G. VAN ACKER

De vroegere hoofdbibliotekaris van de Stads- en Universiteitsbibliothek, Ferdinand van der Haeghen, welke bekend is o.m. door de vorming van een buitengewoon rijke私家bibliothek die hij later aan de Universiteitsbibliothek overmaakte om er het huidige fonds der Gentenaars te vormen, waarvan zijn *Bibliographie gantoise* een soort wetenschappelijke catalogus was, onderhield de vaste gewoonte op regelmatige tijdstippen mededelingen te verstrekken aan het publiek over de meest belangrijke werken welke in de bibliothek opgenomen waren geworden. In feite kwam dit vnl. neer op mededeling van de aanwinsten van het handschriftenkabinet, waarover men aldus in de *Messenger des sciences historiques* vele gegevens kan vinden.

Het is onze overtuiging dat terug bij deze traditie moet aangeknoopt worden. Door allerlei omstandigheden, o.m. door het werk dat uit het opnemen van nieuwe handschriften voortvloeit, kan inderdaad de normale catalogisatie der handschriften — de Censur — tijdelijk vertraagd worden, zoals dit ook nu het geval geweest is. Het zou dus nog geruime tijd kunnen duren alvorens het bredere publiek ingelicht zou worden over de jongste aanwinsten, welke slechts op het laatst aan de beurt kunnen komen voor de Censur. Dit te vermijden is de hoofdbetrachting van deze mededeling.

Het spreekt vanzelf dat in deze mededeling geen gedetailleerde beschrijving der vermelde handschriften mag verwacht worden. Hoe beknopt een beschrijving ook wezen mag — zoals in de door mijzelf uitgegeven Censur der handschriften — zij is nog altijd te uitvoerig dan dat zij in deze uiteraard beperkte mededeling zou mogen gezocht worden. Deze laatste bestaat inderdaad hoofdzakelijk uit een eenvoudige opsomming der ingekomen handschriften.

Toch lijkt het me geraten deze lijst door een korte commentaar te laten voorafgaan, met het doel het belang van de geïncorporeerde nummers te doen uitkomen en aldus de belangstelling van het publiek te wekken.

De lijst der handschriften is opgevat op volgende wijze: naast het plaatsnummer wordt per uniteit ook de herkomst aangegeven. Door herkomst verstaan wij hier de schenker of verkoper door wie het handschrift aan de bibliothek werd overgemaakt. Herhaaldelijk echter staat in deze kolom: « achterstal hsn », nl. telkens wanneer de juiste herkomst van hsn welke reeds lang in de bibliothek berustten, niet meer te achterhalen was. Betreffende sommige nummers moet nog bijgevoegd dat zij nog niet alle een « presentabele » vorm hebben gekregen. Dit geldt in de eerste

plaats voor nummers welke uit losse stukken bestaan, zoals briefwisselingen. Met het zeer beperkt personeel — dikwijls geen! — dat te mijner beschikking stond was het mij onmogelijk daarin volledig te voorzien.

Het commentaar dat de lijst voorafgaat behandelt de handschriften in drie groepen: 1) verscheidene,

- 2) de nalatenschap der familie Van Duyse,
- 3) de nalatenschap van wijlen G. Hulin de Loo.

1) *Verscheidene.*

In deze groep treft in de eerste plaats een ruim aantal *briefverzamelingen*. Vooreerst deze (Hs 3018) van J. Bidez (1913-1919 : 45 br.) en van de geheime vereniging « *L'Action papriotique* » (1916-1921: 42 br.) waarvan Bidez voorzitter is geweest. Betreft de correspondentie van Bidez zelf zijn wetenschappelijk werk, deze van genoemde geheime vereniging, waarvan ook het voltallig archief werd opgenomen, is ongetwijfeld belangrijk voor de Gentse geschiedenis tijdens de eerste wereldoorlog, en van het activisme en de toen opgerichte Vlaamse Hogeschool. Het geschiedkundig overzicht van het clandestien verzet tijdens de eerste wereldoorlog door Th. Heyse in het tijdschrift « *Archives, bibliothèques et musées* » in de laatste tijd geboden, kan hierdoor zeker vervolledigd worden. Hs 3017 bevat de voorbereiding tot een nieuwe uitgave van Sozomenos' *Ecclesiastica historia* door J. Bidez. Deze nieuwe uitgave wordt met gebruikmaking van ons handschrift, thans voorbereid door de Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Kommission für spätantike Religionsgeschichte.

Vermelden wij vervolgens de briefwisseling met de bekende Vlaamse componist *Aug. Gevaert* welke directeur is geweest van het Conservatorium te Brussel en beeknd staat als componist en musicoloog (Hs 3028: 1848-1869: 49 br.). Verder een viertal brieven *Alf. Siffer-Lodewijk de Vriese* betreffende de huldiging van deze laatste (Hs 3035), en de correspondentie van *Napoleon de Pauw* in de jaren 1901-1918 (Hs 3038: 21 br.). De briefwisseling gericht aan wijlen Professor *Van Ortrov* van 1892 tot 1931 (74 br.) vormt de inhoud van Hs 3042, en bevat brieven o.m. van J. Brunhes, Dom U. Berlière, A. Cauchie, J. Denucé, L. Barrau-Dihigo, H. Pirenne, e.a....).

Ook een 16tal brieven gericht aan of verzameld door *Alfons van Werveke*, (Hs 3049) van wie nog andere nummers met literair belang waarover wij het verder zullen hebben herkomstig zijn, en gaande van 1866 tot 1887 werd in onze verzameling opgenomen. Een drietal brieven van *Philippe de l'Espinoy* aan zijn neef Van Manselaer, burgemeester van Brussel, van de jaren 1623, '25 en '28 (Hs 3055), en de correspondentie van *De Dour*, « *conseiller au Présidial de Flandre à Bailleul* », van de jaren 1778'80 (Hs 3071) besluiten deze eerste reeks briefverzamelingen.

Is de aanwinstenlijst onzer handschriften hoofdzakelijk samengesteld uit moderne handschriften, toch zijn er enkele nummers die een bijzondere aandacht verdienen. Vooreerst een gebedenboek op perkament, in het

Latijn, van het begin der 15e eeuw, en van gehistorieerde lettrines en randversieringen voorzien (Hs 3007). Dit gebedenboek werd in 1950 aan de Bibliotheek geschonken door Mevr. Maertens de Noordhout. Vervolgens een fragment van een Middelnederlands gebedenboek op papier, uit de 16e eeuw, door mijzelf gevonden in een werk dat lang geleden naar de afdeling der dubbels was verwezen (Hs 3016). Een door Lodewijk XIV eigenhandig ondertekende Patentbrief (Hs 3029), welke blijkens de rode Minervastempel van de Bibliotheek er op aangebracht reeds sinds de aankoop van de verzameling P.C. Lammens in 1816 in de Bibliotheek berustte, evenwel zonder vast plaatsnummer, werd thans ook in de reeks opgenomen. Ten slotte is er nog een brief van Philips II van Spanje, van het jaar 1559, waarbij deze aan de Proost en het Kapittel van de S. Baafskerk de zitting van het kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in deze kerk aankondigde (Hs 3072). Deze brief was aanwezig op de heraldische tentoonstelling van de ridders van het Gulden Vlies gehouden te Gent in 1889. Hij was toen eigendom van Prosper Claeys. Voegen wij bij deze oudste handschriften nog het Rentebok van de Heerlijkheid van Philips Balthazar Vilain, van 1663, betrekking hebbend op Hermelgem, Dikkelvenne en Nederzwalm (Hs 3008), en een Rekenboek van de jaren 1592-1594, later evenwel bijgewerkt (Hs 3030), dan zijn hiermede ongeveer al de *oudste nummers* vermeld. Zoals men kan merken: hun belang is uiteenlopend doch van aard om de interesse van velen te wekken.

Genealogisch en *heraldisch* belangrijk zijn: een onvolledig 18e eeuws gekleurd wapenboek van de leden van de Raad van Vlaanderen (Hs 3025); een verzameling genealogische aantekeningen betreffende allerlei Gentse voorname geslachten van de hand van De Potter de ten Broecke en geschonken door de familie van wijlen G. Hulin de Loo (Hsn 3058 en 3058¹); tenslotte een 18e eeuwse genealogie, van gekleurde wapens voorzien, van de familie Borluut (Hs 3070).

Reeds werden enkele nummers vermeld welke belangrijk zijn voor de *geschiedenis van Gent*. Hierbij kunnen wij nog volgende handschriften voegen. Ten eerste een register der kosteloze behandelingen door de geneesheren-leden van de Société de Médecine de Gand, tijdens de jaren 1846-1853 (Hs 3012). Er is nog hel wat in de Bibliotheek dat zou toelaten de geschiedenis van deze vereniging te maken. Releveren wij in het genoemd register de aantekeningen van de enige Nederlandstalige gneesheer welke er in voorkomen: F.A. Snellaert! Vervolgens zijn er een zestal bundels betrekking hebbend op de katoendrukkerij en Spinnerij Clemmen en Story in de jaren 1786-1862 (Hs 3021). Tenslotte wijzen wij op het belang van het kadastraal atlas van de stad Gent, in 1807-1808 door Armand de Bast opgemaakt. Dit atlas, reeds sinds 1926 in de Bibliotheek aanwezig, kreeg thans zijn definitieve plaats toegewezen (Hs 3066). Het zal niemand ontgaan dat dit atlas buitengewone diensten kan bewijzen bij de studie van het Gentse stadsbeeld in die tijd. Er bevinden zich trouwens in dit atlas ook met waterverf gekleurde tekeningen van sommige monumenten welke sindsdien verdwenen zijn.

Eindelijk omvat de groep « verscheidene » nog tal van handschriften van meer *letterkundig belang*. Wie de auteur is van de Nieuwe Reinaert kunnen wij vooralsnog niet zeggen, maar wel dat deze opgevat is als een satire op 19e eeuwse toestanden, o.m. in verband met de schoolstrijd (Hs 3022). Onbekend ook is de herkomst van een vijftal bladen uit een album waarop eigenhandig geschreven gedichten voorkomen van Prudens van Duyse, Jan van Rijswijck, August Snieders, Emmanuel Rosseel, F.A. Snellaert (Hs 3039). Verder is er een verzameling, door Alfons van Werveke aangelegd, van handtekens van bekende Vlaamse letterkundigen van de jaren 1880-1890 (Hs 3047), en van autografen van A. de Cock, Van Beers, E. Blicck, Pol de Mont, S.J. du Toit, e.a. (Hs 3048). De bundel personalia over Jan Frans Willems (Hs 3052) zal hem, die het op zich neemt een biografische notitie te maken over deze Vlaamse figuur, nog niet opgenomen in de Biographie nationale, ten zeerste van nut zijn.

2) *Nalatenschap der familie Van Duyse* (Hsn 3074-3087, 3089-3093, 3200-3210)

Dit familie-archief, reeds in 1919 door P. Bergmans benut voor zijn Notice sur Florimond Van Duyse, bevat vanzelfsprekend talrijke autografen van Prudens en van Florimond, de twee bijzonderste leden van deze familie. Daarnaast echter omvat het nog autografen van tal van andere letterkundigen en toondichters uit de 19e eeuw: Aug. Daufresne, Jules Abrassart, Lagye, Richard Hol, Jan Blockx, Emm. Wambach, Emm. Hiel, Paul Lebrun, J. Van Droogenbroeck, e.a.... Andere stukken tonen aan dat ook de overige min bekende leden dezer familie belangstelling hadden voor de Vlaamse letterkunde en cultuur. Vermelden wij vooreerst de kopij van de Costuymen van het Land van Waas door Pieter Frans Van Duyse in 1776 gemaakt (Hs 3074). Dan de verzameling volksgezegden door Jozef Van Duyse, de vader van Prudens, geneesheer te Dendermonde, in 1789 te Geleen in Nederland waar hij studeerde opgetekend (Hs 3075). Dit verklaart voldoende de literaire aanleg van Prudens die eveneens een soortgelijke verzameling aanlegde, ditmaal echter van Gentse gezegden (Hs 3200). Over Jozef, Prudens en Florimond vindt men verder biografische gegevens in drie onderscheidene bundels personalia (Hsn 3087, 3089 en 3208), doch er dient nadruk gelegd op de buitengewone rijkdom aan biografische en genealogische gegevens over de leden dezer familie vervat in de uitgebreide correspondentie (Hs 3093: 713 brieven) welke gaat van 1792 tot 1916. Deze briefwisseling omvat echter benevens de talrijke brieven der verscheidene familieleden ook vele andere van bekende figuren: W. Rogghé, J. Heremans, J.M. Dautzenberg, A. Daufresne, J. de Saint-Genois, Mevr. Van Ackere, C. Fétis, Eug. van Oye, A. van Droogenbroeck, Peter Benoit, J. de Bom, J. Broeckart, P. Bergmans, V. van der Haeghen, e.a. Dit maakt van onze verzameling een buitengewoon belangrijke bron voor de studie van het 19e eeuws Vlaams cultureel leven in het algemeen. Wij hopen over kort van deze verzameling, alsook van de andere bundels brieven welke in de Bibliotheek zijn opgenomen in de laatste tijd, een overzicht te publiceren, hetzij als

aanhangsel aan de Census onzer handschriften, hetzij in afzonderlijke publicatie.

Vermelden wij nog als afkomstig uit deze nalatenschap een deel van het archief van het Duitsch-Vlaemsch Zangverbond (1847) waarvan Florimond Van Duyse voorzitter is geweest (Hs 3210).

Een woord van dank en waardering aan het adres van wijlen Professor A.J.J. Van De Velde welke jarenlang deze rijke nalatenschap in het oog heeft gehouden en haar uiteindelijk aan de Bibliotheek kon overmaken, is hier zeker op zijn plaats. Het is ongetwijfeld een der laatste werkzaamheden van deze hoogst verdienstelijke en betreunde figuur geweest de familie Van Duyse-Verriest tot deze afstand te overhalen. Onze oprechte dank gaat ook naar deze familie welke aldus dit geestelijke patrimonium harer familie, echter ook van de Vlaamse gemeenschap, voor de toekomst heeft verzekerd.

3) *Nalatenschap van G. Hulin de Loo.* (Hsn 3088, 3095-3096, 3098-3134, 3136-3164, 3211-3262, 3264-3274).

Voor het grootste deel bestaat dit uit autografen van deze bekende kunsthistoricus, van bijna al zijn werken. Ook vele van de cursussen welke hij heeft gegeven (Hsn 3148, 3259, 3261, 3264), en jaar voor jaar als zovele voorbereidingen tot later gepubliceerde studiën zijn geweest, althans wat betreft de cursussen van kunstgeschiedenis, vindt men hier chronologisch gerangschikt (Hs 3264). Eveneens konden wij 33 nota-boekjes met aantekeningen over zijn bezoeken aan binnen- en buitenlandse musea bijeenbrengen (Hs 3115). Het overvloedig materiaal aan fotos en reproducties van schilderijen en miniaturen waarover deze geleerde beschikte, van aantekeningen van zijn hand voorzien, was slechts gedeeltelijk door hemzelf geordend. Voor zover het bestond uit bundels waarbij allerlei geschreven aantekeningen gevoegd waren, werd dit materiaal in onze handschriftencollectie opgenomen, (Hs 3160), onder de benaming: Aantekeningen betreffende schilders en miniaturisten. Het overige deel zal, voor zover het reproducties van schilderijen betreft, overgemaakt worden aan het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde. De reproducties van miniaturen blijven vanzelfsprekend in het handschriftencabinet onzer bibliotheek. Een gelijkaardige verdeling van de talrijke diapositieven zal gedaan worden.

Ter inlichting voor de kunsthistorici: een buitengewoon rijke verzameling aan gedrukte boeken, brochuren, catalogi van veilingen en tentoonstellingen kwam, benevens de hier besproken handschriften, in het bezit van de Bibliotheek. En in verband daarmee, een kleine anecdotische nota. H. de Loo beschreef, niet zonder humor, aan het eind van zijn biografische notitie over G. Rassman in de Biographie nat. de verstrooidheid welke deze geleerde had gekenmerkt; bij het likwideren van diens nagelaten bibliotheek vond men tal van bankbriefjes steken als bladwijzers in zijn boeken. Wij geloven dat G. Hulin de Loo op het ogenblik dat hij bij dit werk betrokken was door de bacil van die verstrooidheid is aangetast geworden! In de werken uit zijn bibliotheek vond men inderdaad bank-

briefjes-bladwijzers voor een bedrag dat vóór 1940 de aankoop van een net burgershuis zou toegelaten hebben! (Men weet dat Hulin ongehuwd gebleven is).

Wat betreft de handschriften, andere dan de autografen van zijn werk en cursussen, weze in de eerste plaats vermeld de verzameling brieven aan hem gericht (Hs 3095), behelzende 1496 stukken, en van de hand van geleerden uit de ganse wereld (Winkler, Conway, Smital e.a.).

De verzameling briefontwerpen van Hulin de Loo zelf (Hs 3098) is niet zo uitgebreid. Zij bevat slechts 124 brieven, doch zij biedt niettemin veel interessante gegevens, o.m. over de gebeurtenissen welke in 1930 zijn verwijdering van de Gentse Universiteit voor gevolg hadden of welke er mede gepaard gingen.

De genealogische gegevens over de familie Hulin (Hs 3099), de personalia over G. Hulin de Loo (Hs 3211) en zijn autobiografische aantekeningen (Hs 3274) zullen een biografie over deze geleerde — welke nog altijd geen notitie in het Jaarboek van de Koninklijke Academie verkreeg — mogelijk maken.

Bijzonder belangrijk voor de geschiedenis van onze stad zijn verder verscheidene nummers (Hsn 3106-3110) welke betrekking hebben op de werkzaamheid van J.D. Brismaille. Deze is als aannemer van groot formaat op het einde der 18e eeuw, aan de stadshistorici voldoende bekend. Hij speelde een bijzondere rol in de wijziging van het stadsbeeld en van het omliggende door uitvoering van allerlei publieke werken (Nieuwe Coupure bij het Strop, Brugse Vaart, bouw van het Bargie-huis,...). Zoals blijkt uit de briefwisseling van Nicolas Hulin, oom van G. Hulin de Loo en pleitbezorger te Gent, bestond er verwantschap tussen de Brismaille's en de familie Hulin, wat de aanwezigheid van deze briefwisseling hier uitlegt (Hs 3113). Stippen we verder aan het archief van de Cercle des conférences (Hs 3114) voor de jaren 1887-1911. Hulin de Loo is van deze vereniging voorzitter geweest kort voor de eerste wereldoorlog. Dit archief bevat o.m. naast de uitnodigingen tot de gegeven voordrachten en de ledenlijsten een correspondentie met allerlei personen waaronder Herman Van Duyse, Edm. Picard, de Lapperent, G. Rodenbach, Max Waller, E. Van Ermengem, A. Visart de Bocarmé, e.a.

Er bevonden zich in de nalatenschap van Hulin de Loo ook enkele oudere handschriften. Zo de prachtige hoewel beschadigde miniatuur Kristus aan het kruis tussen Maria en Johannes (Hs 3088) welke reeds tentoongesteld is geworden op de tentoonstelling Scaldis te Gent. Zij draagt onderaan de bijna uitgewiste figuren van twee Benediktijnermonniken. Boven een er van ontcijfert men nog Willelmus abbas. Dit, alsmede de stijl van de miniatuur zelf leidden Hulin de Loo er toe te besluiten dat zij afkomstig zou zijn uit de Sint-Pietersabdij waar een abt Willem regeerde in 1170-1180.

Vervolgens is er een 16e eeuwse vertaling van Pantheas door Caye Jules de Guersens (Hs 3103) en de Declaratie van de tolrechten volgens het register van de tol in de Rekenkamer te Rijsel, gekopieerd in 1598 (Hs 3105).

Tenslotte zijn er nog een aantal stukken van recentere datum welke eveneens vreemd zijn aan deze nalatenschap. Zo de kleine briefwisseling Dowling aan gravin de Limburg-Stirum (Hs 3112). Hiertoe kunnen ook gerekend de talrijke cursussen, o.m. van Aug. Longnon te Parijs, van J. Nossent, van Albert Carlier te Gent, van Kohler, Meitzen en Knapp te Berlijn door Hulin de Loo gevolgd en door hemzelf of door andere (Fuérison) opgenomen (Hs 3116-3126). Hieruit leert men, wat min bekend is, dat Hulin de Loo begonnen is als historicus onder invloed van Longnon, Meitzen en Knapp. Zelf maakte hij een studie over de beboste streken van het abdijdomein van Saint-Germain-des Prés (Hs 3130). Men weet dat hij aan de Gentse universiteit benoemd is geworden niet voor het geven van lessen over kunstgeschiedenis, maar over logica en wijsbegeerte. Ook deze door hem gegeven cursussen bleven bewaard. (Hsn 3148, 3149, 3259, 3261).

Onder de autografen van andere auteurs wegens zijn medewerking of beoordeling in zijn bezit gebleven vermelden wij deze van J. Tombu, G. Macoir, Lucy Roman, E. Coosemans, S. Speth, M. Hulpiau, F. Preuschen, H. Kervijn de Lettenhove, P. Saintenoix, J. Kern, E. De Bruyn en J. Chabot.

Lijst van de Handschriften

Plaats-nummer	Herkomst	Auteur - Titel
3007	Mev. Maertens- De Noordhout	Gebedenboek van Sint Johannes Baptist (begin 15e eeuw). Perk. 27 bln.
3008	Juff. Droesbeke	Renteboek van de heerlijkheid van Philips Baltazar Vilain: Hermelgem, Dikkelvenne, Nederzwalm, 1663. Pap.
3009	De Kempeneer	M. Stuyvaert. Etude sur l'alcoolisme. 1896. 8°
3010	Fac. W. & Let.	? Le Parfait maréchal. 18e Eeuw 8°
3011	Achterstal Hsn.	J.E. Vandevelde. De Vlindervriend. 1910. Gent. 8°.
3012	»	Société de médecine de Gand. Régistre des consultations gratuites. 1846-1853. 4°.
3013	»	Relevé mensuel des ventes de la Raffinerie - Place des Fabriques. 1843-1853. 4°.
3014	»	Register van bestellingen bij een Gentse Papierhandel. Juni 1890-Juli 1903. 8°.
3015	Juff. Droesbeke	(L. Droesbeke?) Onpare toverkwardraten. 3 cah. 8°.
3016	Achterstal Hsn.	Devoot gebed. 16e Eeuw. Mndl. Pap. 8 bln. 16°
3017	Prof. Dr. E. Leemans	J. Bidez. Sozomenos. Ecclesiastica Historia. 5 bdn. (voorbereiding tot uitgave). 8°.
3018	»	Archief en Brieven van l'Action patriotique (1914-1921) en van J. Bidez, voorzitter der geheime vereniging.

3019	Achterstal Hsn.	P. Jouglas. Beschrijving van de zoneclips van 1842 en van 1847. 2 blz. 4°.
3020	»	Perk. Boekband met 15/16e eeuwschrift en muziekannotaties. 4°.
3021	»	Zes bundels betreffende de katoendruk- en spinnerij Voortman, Clemens en Story te Gent. 1786-1862. 8°.
3022	»	De nieuwe Reinaert. Auteur onbek. 19° E. (fragm. blz. 1-43/218-247).
3023	»	Attest van 28 dec. 1682 betreffende het wapen van Joh. Phil. Limnander en het grafschrift van Jacob Limnander, in de O.L.V. Kerk en in de St. Maartenskerk te Aalst berustend. Gedaan voor Olivier Limnander door Notaris Em. Caudron van Aalst. (Gekleurd) Plano.
3024	»	Stamtafels der Europese vorstenhuizen, toebehoord hebbend aan Nap De Pauw. 19e Eeuw. Plano.
3025	»	Onvolledig wapenboek van de leden van de Raad van Vlaanderen (gekleurd) 18e Eeuw. 4°. Pap.
3026	»	G. Okowsky. De Schoone Cubaansche. Operette (Hs. en getypt). Vert. door Arie van den Heuvel. Muz.: Max Gabriel. 8°.
3027	Mr. Rouquart Biblioteek Zuivelsteeg « Vooruit »	Pieter de Keukelaere. Propagandaschrift voor de Socialistische Partij te Gent. Begin 20e Eeuw. 8°. (Bijgevoegd: Brief van Jules de Backer aan ?).
3028	Achterstal Hsn.	Bundels liederen alsook enkele brieven (1849-1869) aan August Gevaert gericht (49 stukken) 19e Eeuw.
3029	»	Patentbrief van 1702, ondertekend door Lodew. XIV (1 blad).

3030	»	Rekenboek 16e-17e Eeuw (1592...) door Jan Stale (?).
3031	»	Arkel (Aantekeningen over dit geslacht) (Genealogie) Einde 17e/18e Eeuw. 4°.
3032	»	Twee attestaties uitgaande van het Keizerlijk leger, ten gunste van Jacob Apers en van François de Munter (1759-1814) 4°.
3033	»	Agenda voor het jaar 1843. Ingevuld in het frans door een vrouw (?). Brussel. 16e Eeuw.
3034	»	Karel Aubroeck. Biografische Nota. (Autograaf). 1951. (1 blad).
3035	»
(Schenking
Siffer)	Briefwisseling Alf. Siffer & Lod. de Vriese, in verband met de huldiging van deze laatste (4 briefv.) 1928-'30.
3036	Achterstal Hsn.	Twee brieven aan Lod. De Bast (Candido d'Almeida: 2 juni 1820 en Henry van Assche: Brussel 20 mei 1821). Bijgaand: een biografische nota (19e eeuw). 1 blad
3037	»	Charles Perin. 2 brieven dd. 26 aug. 1886 en 21 jan. 1869.
3038	»	Briefwisseling Nap. de Pauw, met anderen (P. Bergmans, E. Matthieu). 17 okt. 1901 - 1 jan. 1918 en vier ongedateerde (21 stuks).
3039	»	Vijf bladen uit een album (verguld op snee) met eigenhandige gedichten van Prud. Van Duyse, J. Van Rijswijk, A. Snieders, Emm. Rosseel en een prozastuk van F.A. Snellaert. 19e eeuw.
3040	»	Ch. Ruelens. Jan Van Ruysbroeck en Blommardine (autograaf verbeterd door J. Vercoullie) 8°.

- (Werk uitgegeven in de Vlaamse bibliophielen).
- 3041 » Paul Voituron. Le droit de succession. (Werk aangeboden aan de Acad. van België, voor de wedstrijd uitgeschreven in 1858. Autograaf).
- 3042 » F. Van Ortruy. Briefwisseling (74 brieven; gedateerd: 14 dec. 1892 - 26 mei 1931 + één ongedateerde).
- 3043 » Huldebrief aan Frans Van Cauwelaert gericht door de Voorzitters van de studentengroeperingen. Ongedateerd (einde oorlog 1914-1918). Ondertekend door Ph. de Pillecyn, Gulden-tops, H. D'Haese, J. Verduyn, A. de Beuckelaere, Fr. Daels, e.a. (1 bl.) 4°
- 3044 » Guillai Haemerlinck, deken van de Gilde van St. Michiels. Rekening en verslag van zijn beleid als deken der Gilde, ten jare 1628-29. Kopij van een 19e eeuwse hand. 8°.
- 3045 » Geschreven voorschriften en rapporten van het belgisch leger (1916) over afweer tegen gassen, vergezeld van:
Rapport sur les dispositions défensives contre les gaz asphyxiants. Paris. 25 mars 1916. 36 bln. 4°.
- 3046 » Genealogische nota's betreffende de Coster, friese familie, door Prof. A. Apers, Gent. 1913., 4°.
- 3047 » Album met eigenhandige handtekeningen van bekende Vlaamse letterkundigen e.a. verzameld door A. Van Werveke (53 st.) circ. 1880-1900.
- 3048 » Autografen van bekende Vlaamse letterkundigen, verzameld door Alfons van Werveke:
1) A. De Cock. Een blad tekst over Simon Stevin.

- 2) Van Beers. Een blad tekst over het Nederlands in de schoolprogramma's.
- 3) Gedicht « Vriendschap » door V. Beers. 3 bln.
- 4) F. Blicck. De Belgen, beminnaars van Kunsten en Wetenschapp. 10 bln.
- 5) Pol de Mont. Grafgezag (uit Loreley) 1 blad.
- 6) D.V. (?) Twee bln. uit een roman.
- 7) S.J. Du Toit. Eigenhandige handtekeningen in de rand van een verslag van een spreekbeurt van N.H. voor het Willemsfonds. 7 bln. 4°
- 8) Emiel Mathieu. De leeuwerik. Tekst door Pol de Mont. Muziek door E. Mathieu. 2 bln. 4°.
- 9) Emiel Mathieu. In den Herfst. Gedicht door Eugeen van Oye. Muziek door E. Mathieu. 2 bln. 4°
- 10) Edward Blaes. Ik ben een vrouw. woorden van P. Louwerse. Muziek door E. Blaes. 2 bln. 4°.
- 11) Pieter Heckers. Huwelijkszang. Muziek door P. Heckers.
- 3049 » Alfons van Werveke. Brieven aan hem of door hem verzameld. (16 brieven: 15-2-1866 - 29 november 1887 + 3 ongedateerde)
- 3050 » Getypte kopijen van een aantal brieven berustend in de verzameling van Leon de Saily, en betrekking hebbend op de veldtocht van het Belgisch leger in 1832. (11 brieven + 12 dagorders) 4°.
- 3051 » Elisa Felix, gezegd Rachel, bekende tragedienne (1820-1858) Autograaf dd. 3 juni 1848, 1 bl. 8°.
- 3052 » J.F. Willems. Dienststaat bij het enregistrement en Domeinen; brief aan hem gericht door Frederik Willem III, koning van Pruisen, dd. 31 mei 1836; Frans muziekstuk « A mes amis réunis à un banquet quelques

		jours après mon mariage » juillet 1882) door J.F. Willems geschreven en op muziek gezet. 3 bln. 4°.
3053	»	Frans Daels. Briefwisseling 16-9-16 24-9-1918 ,en een stuk behelzende het akkoord voor versmelting v. twee tijdschriften « Universitaire-Hoogstudent, en Studax ». 12 stukken, 4°.
3054	»	Drie brieven van Philips de L'espinooy aan zijn neef de Manselaer (?), burgemeester v. Brussel: 1623, 1625, 1628. 3 stukken. 4°.
3055	»	Vrijgeleide van Isabella Clara Eugenia, infante van Spanje, ten gunste van militairen, dd. 2 juni 1630. 1 bl. 4°.
3056	Prof. A. Bursens	Brevis informatio circa quae praecipus fieri debet approbandus pro cura animarum (ex libris: Joannes Hambücken. anno 1756. 18e eeuw, 514 bln. 12°.
3057	»	Frans liederenboek samengesteld door Edmond Jean Baptiste, Graaf De Pied de Vigne in 1878'79. 282 bln. 12°.
3058	Familie Hulin de Loo
18 nov. 1946	De Potter - de ten Broecke. Notices généalogiques de quelques familles bourgeoises de la ville de Gand. 19e eeuw. 4°.
3058 ¹	Hulin de Loo	Notes généalogiques gantoises. 19e e.
3059	Achterstal Hsn.	Derote. Renseignements sur le commerce des dentelles en Algérie. Rapport en date du 3 février 1849. 8 bln. (kopij). 4°.
3060	Juff. Droesbeke	Meetkundig tekenen. Cursus opgenomen door L. Droesbeke. 2 dln. 4°.

3061	Dr. Prof. H. De Waele	Cursus van Ophthalmologie, opgenomen door dr. Med. H. de Waele te Leipzig 1901. 8°.
3062	Achterstal Hsn.	Declaratie van successie van Mr. Gaspard Constantin Rollier, overleden te Gent den 2 ougste 1822. 4°.
3063	»	Staet en inventaris... ten sterfhuizen van Juffrouw Florence Adriaene De Cock ... overleden ... op den eersten April 1777. 16 bln. 4°.
3064 (vroeger G.ms 2B7)	G. de Tavernier 111,50 Fr.	J.B. Van Assche. Albums contenant des plans, dessins, tracés d'architecture civile et rurale, des compositions de perspective linéaire. Gand circ. 1840 - 1850. Fol. 1 vol.
3065 (vroeger G.ms 2B8)	?	Léon Derote. Lijntekeningen, bestemd voor architectuur e.a. circ. 1855-'56. fol. 1 vol.
3066 (vroeger G.ms 2B1)	De Smet de Naeyer 500 Fr.	Amand de Bast. Plan Cadastral détaillé par ilots et par parcelles de la ville de Gand. Gent. 1807-1808. 2 vol. In fol.
3067	Achterstal Hsn.	Jan Yperman. Chirurgie. Afschrift Snellaert, geëindigd op 20 maart 1856. 4°. 1 vol.
3068	»	Cursussen van Logica (onvoll.) XVIIIe eeuw.
3069	»	[Cursus van Logica] (onvoll.) XVIIIe eeuw.
3070	»	Genealogie der familie Borluut. (verscheidene stukken) 18e eeuw. 12 bln. 4°.
3071	»	Briefwisseling De Dour, conseiller présidial de Flandre à Bailleul. 1778-1780 (10 brieven) 4°.

3072	»	Brief van Philips II, koning van Spanje, dd. 16 mei 1559, betreffende het kapittel van het Gulden Vlies te Gent. 1 bl. 4°.
3073	Prof. Burssens	J. Uytterhoeven. Nota's over de drie Mechelse Rederijkerskamers. 19e eeuw. 8°.
3074	Prof. Dr. A.J.J. Vandavelde	Pieter Frans Van Duyse. /Kopie van/ Costuimen van den lande van Waes... van den jaer duyst ses hondert ende aghtiene ten verzoeke van M. heer Phil. de Lignes, ridder hoog balliu heere van authentike, Wissekerke ... hoofdschepenen van den voorgescreven lande... (gedrukt bij) Jan Van Steene, Gent, 1620. Gekopieerd in 1776.
3075	»	Josephus Van Duyse. Adagiorum maxime vulgarum quem hinc inde exerpsit. Gelae, 1789. 8°.
3076	»	Hyppolite-Joseph Van Duyse. Abrégé de l'histoire ancienne de Mr. Milot, rédigé par Mr. P. Blaufart ... au collège de la ville de Termonde et écrit par son élève ... 1811. 8°.
3077	»	F. A. Gevaert. Reis in Spanje, 1850-1852 (Fragm.) 8°.
3078	»	Gabriel Bataille. Airs de différents auteurs, mis en tablature de luth. Paris, P. Balland (?) Gekopieerd door ?.
3079	»	P. Van Duyse. Aantekeningen /dichters, spreekwoorden, taalschat./ 19e eeuw. 8°.
3080	»	Remèdes domestiques. (geneeskundige en andere remedien en recepten, verzameld door Jos. en Prud. Van Duyse) 18e en 19e eeuw. 8°.

3081	»	Prudens Van Duyse. Verhandeling van den drievoudigen invloed der Rederijkerskameren. Index (autograaf van werk uitgeg. in 1861). 8°.
3082	»	Melodien verzameld en geschreven door Florim. Van Duyse, e.a. (Bundel losse stukken). 8°.
3083	»	Evangelische Leeuwerck ofte historieliedekens, door C.D.P., Antwerpen, Deventer, 1862. Afschrift en muziek door Flor. Van Duyse. 8°.
3084	»	Flor. Van Duyse. Rosalinde. Autograaf. 1681. 80 blz.
3085	»	Afschrift: van «Het ierste ... en Het Tweeste musyck boecken mit vier partijen...» Antwerpen, Tilemz Susato, 1551-1552.
3086	»	Flor. Van Duyse. De Nacht. Ode-Symphonie. Gedicht door Karel Versnaeyen. 1867. 8 bln.
3087	»	Bundel bevattend personalia betreffende Prudens Van Duyse (4 stukken) 19e eeuw. 8°.
3088	Hulin de Loo	Miniatuur voorstellend Christus aan 't Kruis. 1 bl. 12e eeuw. 8°.
3089	Prof. Dr. A.J.J. Vandevelde	Bundel personalia over Joseph Van Duyse. circa 1787-1790. (3 stukken). 8°.
3090	»	Auguste Daufresne. Gedichten (hs. en gedrukt) & Personalia over deze Waalse dichter (36 st.) 19e eeuw 8°
3091	»	Jules Abrassart. /verscheidene gedichten, les gouttes d'eau, e.a. (3 stukken) 19e eeuw. 8°.
3092	Achterstal Hsn.	August van Lokeren. Chartes et documents de l'Abbaye de Saint Pierre de Gand. (Autograaf) 4 bdn. 19e eeuw. 8°.

3093	Prof. Dr. A.J.J. Vandevelde	Briefwisseling der familie Van Duyse. (23 sept. 1792 - 3 mei 1916). (713 stukken). 4°.
3094	Pierre Vermeire	Thiry: 1) Cours de chirurgie, 1862-'63, donnée à Bruxelles. 2) Notes prises dans l'Hopital St Pierre, dans la clinique du Prof. Thiry. 1862-63. /beide opgenomen door Van Ooteghem (?)/
3095	Hulin de Loo	Briefwisseling: verscheidene aan G. Hulin d Loo (1496 brieven). 4°.
3096	»	Briefwisseling G. Hulin de Loo, in verband met de tentoonstelling: l'art Belge au 17e siècle. Brussel 1910 (47 brieven). 8°.
3097	H. Strengs	Strengs Hippoliet. La nouvelle science naturelle. De gereformeerde natuurkunde. Janvier 1956. 187 bln. 8°.
3098	Hulin de Loo	G. Hulin de Loo. Kladd van brieven door hem gericht aan verscheidene. (124 stukken).
3099	»	Documenten en gegevens over de genealogie Hulin.
3100	»	E. Schacht. /Echtg. C. Hulin/ Notices des personnages mortes dans ma famille. (1817-1898) - (Geboorte harer kinderen: 1839-1842) 8°.
3101	»	E. Schacht. Dienstboden (lijst harer dienstboden, en uitgekeerde vergoedingen aan hen: 1839-1861) 8°.
3102	»	Brevet afgeleverd op 5 maart 1849 aan Leopold Stainier, voor zijn verbetering aan een model-leest reeds in 1846 op zijn naam gebreveteerd. 4°.
3103	»	Caye Jules de Guersens. Panthee. Tragedie; prise du Grec de Xenophon. Mise en ordre par ... 16e eeuw. (1571 ?). 8°.

3104	»	Cursus van ornithologie. 18e eeuw. 8°
3104 ¹	»	Geschiedenis van Vlaanderen. 18e eeuw. 8°.
3105	»	Declaratie van den tholen. Ghecollationeert jehghens tregistre van den tholen rustende inde camere van Rekeningen tot Rijssle ende bevonden accorderende bij mij getheekendt Moreel Anno domini 1598. 8°.
3106	»	Register der constructie van de nieuwe coupure bij het Strop, à Gand, dies onder de directie van J. Denis Brismaille. 1776. 4°.
3107	»	J. Denis Brismaille. Profils van de Sonderinge gemakt ten eynde van de mergelynge te doen executeeren in den Brugschen Vaerd ... 20e Meije 1780 fol. 1 blad.
3108	»	Livre de la réception et vente des marchandises des Indes etc... venant de l'envoi de Mr. Pre Stalraeve, negociant à Ostende. Pour être vendues en commission par J.D. Brismaille à Gand. (1794-95). (Onvoll.). 4°.
3109	»	Vijf stukken behelzende:
a) notariële akte van de verhuring van de herberg « La chasse royale » aan de Brugse Poort, door J.D. Brismaille aan Jan Michiel Bes, dd. 24 juli 1783.
b) Memorie over het geschil tussen de requeste ... door de gedeputeerden der Staeten van Vlaanderen aan J.D. Brismaille en den geproposeerden cheynsbrief (betreffende bouw en uitrusting van een gebouw, met bargieklokje, op de vage gronden door de Provincie gekocht van het St Elisabeth begijnhof. (onvoll. 1 blad)
c) Notariële akte betreffende verhuring van een huisje op de achtersten

- hof van het « S'Graevencasteel » door eigenaar van dit laatste: J.D. Brismaille aan G.J. Fierens, dd. 10 aug. 1785.
- d) Lijst behelzende de resteerende te applaneren deelen lants der verkogte fortificatien, gelegen buyten de Heuver & Percelle Poorte der stadt Gendt, mitsgaders der naemen der proprietarissen... /voor uitvoering van het werk van het gelijkmaken op last der schepenen te beginnen op 3 Febr. 1874/ Hierbij bevinden zich ook een lijst der kopers van deze gronden verkocht op 23 & 24 Febr. 1782, en een lijst van de gronden gekocht door Brismaille.
- e) Kopie van akte van verpachting van provinciale gronden aan de Brugse poort aan P.F. Schepens, directeur der Provinciale rechten van Vlaenderen, dd. 10 februari 1783. 4°.
- 3110 » Formulier tot het maeken Conditien voor nieuwe te maeken calseydeweghen als tot andere te construeren werken. 1788. 4°.
- 3111 » Archief van de Raad voor Vervolmaking van het Hoger Onderwijs, (9 stukken) 1921. 4°.
- 3112 » M.A. Dowling. Brieven aan de Gravin de Limburg-Stirum (14 brieven), 1911. 8°.
- 3113 » Hulin Nicolas. [Pleitbezorger te Gent]. Briefwisseling, 28 april 1830-17 mei 1852 + ongedateerde. 8° (499 brieven).
- 3114 » Archief van de Cercle des conférences te Gent. (o.m. 248 brieven: 1887-1911). 8°.
- 3115 » Hulin de Loo, G. Reisnota's, vnl. over schilderijen in de bezochte musea. 8°. (33 schrijfboeken).

3116	»	Cours de philosophie (opgenomen door Van de Sande, te Gent, in 1885-86) 8°. (2 schrijfboeken).
3117	»	J. Nossent. Cours de droit civil. (opgenomen door J. Fuerison aan de Gentse Universiteit, in 1882-83) 8°.
3118	»	Callier, Albert. Cours de droit Public (opgenomen door M. Baertsoen aan de Gentse Universiteit, in 1881). 8° (5 schrijfboeken).
3119	»	Longnon, Aug. Cours donné à l'Ecole pratique des hautes études à Paris: « Les noms de lieux gaulois et Gallo-romains » (1888-'89) 8° (4 schrijfboeken).
3120	»	Ricardon. Logique. (Cursus opgenomen door G. Jacobsen aan het Lyceum van Toulouse) 2e helft 19e eeuw. 8°.
3121	»	Ribot. Etats affectifs de l'âme. (Cursus opgenomen door G. Hulin de Loo te Parijs in 1888). 8° (3 schrijfboeken).
3122	»	Cursus van rechtsgeschiedenis, opgenomen door G. Hulin de Loo, te Parijs in 1888-'89. 8° (8 schrijfboeken).
3123	»	Verscheidene cursussen (psychologie, logica, etc.) opgenomen door G. Hulin de Loo te Parijs in 1888-89. 8° (8 schrijfboeken).
3124	»	Kohler. Vergleichende Rechtswissenschaft. (Cursus opgenomen door G. Hulin de Loo te Berlijn), 1886-88. 8° (2 schrijfboeken).
3125	»	Meitzen. Agrargeschichte (Cursus opgenomen door G. Hulin de Loo te Berlijn). 1886-1888, 8°. (2 schrijfboeken).

3126	»	Knapp. Agrargeschichte. (Cursus opgenomen door G. Hulin de Loo te Berlijn, 1886-1888). 8°. (22 schrijfboekjes).
3127	»	Hulin de Loo, G. Notes sur Rogier van der Weyden. (opgenomen nota's uit de cursus van Hulin de Loo, ?) z.d. 20e eeuw. 8°.
3128	»	Hulin de Loo, G. Aantekeningen over de miniatuurkunst. 20e eeuw. 8°.
3129	»	Haan, . Histoire de Belgique. Résumé à Léonie Hulin du cours donné par... 19e eeuw. 8°. (onvoll.)
3130	»	Hulin de Loo. La superficie des propriétés boisées de l'abbaye de Saint-Germain des Prés, d'après le Polyptique d'Irminon... (Handschriftelijke losse nota's in 8 schrijfboeken) 8°.
3131	»	Hulin de Loo, G. La réforme électorale (autograaf van de uitg.; Gent 1893) 3°.
3132	»	Hulin de Loo, G. Die Aufweckung des Lazarus des Sammlung von Kaufmann und die niederländische Maler des Könings René von Anjou (autograaf + drukproef voor het « Jahrbuch des Kön. Preuss. Kunstsammlungen » XXV, 1904). 4°.
3133	»	Hulin de Loo, G. Projet de demolition du campanile du Beffroi (verschenen in Bull. de la Soc. d'hist. et d'archéol. de Gand, 1904). Verscheidene aantekeningen 8°.
3134	»	Hulin de Loo, G. Rassmann, Georges-Guillaume (autograaf van biogr. nota voor Biogr. Nat. 1904). 8°.
3135	Prof. H. de Stella	De Stella, H. Maladies du cœur (cursus) 1e helft 20e eeuw. 8°.

3136	Hulin de Loo	Hulin de Loo, G. Jacques Daret's Nativity of our Lord. (Burl. magazine, XIX, 1911) (autogr.). 8°.
3137	»	Hulin de Loo, G. Les Frères Van Eyck. (nota's of cursus), 1911. 8°.
3138	»	Hulin de Loo, G. Met scherpen pnut en hamerslag, het Flamenspel verna-geld (Aug. 1916-April 1917) Gent, 1918 z.d. (autogr. eerste en tweede opstel). 8°.
3139	»	Hulin de Loo, G. Les flamboches et leur hogeschool-Universitätsersatz. Epigrammes et satires. (juin-oct. 1916) Gand, 1919 (autogr. eerste en tweede opstel) 8°.
3140	»	Hulin de Loo, G. (Allerlei gedichten, onuitgegeven 1916-1917, herzien in 1940). 8°.
3141	»	Hulin de Loo, G. Des compensations à réclamer pour les dommages artis-tiques. Communication à l'Acad. Roy. de Belg. Bull. Cl. Beaux-Arts, 1919. (autograaf) 8°.
3142	»	Hulin de Loo, G. Diptychs by Ro-gier van der Weyden. I. (Burlington Magazine, vol. XLIII, 1923) (auto-graaf) 4°.
3143	»	Hulin de Loo, G. An unknown por-trait by Quinten Matsys. (Burl. Mag. XLIV, 1924) (autograaf) 4°.
3144	»	Hulin de Loo, G. A Mysterious Our Lady by Dieric Bouts. (Burl. mag. vol. XLV, 1924) (autogr.) 4°.
3145	»	Hulin de Loo, G. Quelques notes de voyages (Bull. cl. B-Arts de l'Acad. Royale de Belg. 1925) (autograaf + drukproef) 8°.

3146	»	Hulin de Loo, G. Rapport sur le mémoire répondant à la question « Quel est l'état actuel de nos connaissances relat. à l'évolution de la peinture flamande depuis l'infiltration giotique jusqu'à l'apparition du retable de 'l'Agneau Mystique? (Bull. Cl. B-Arts de l'Acad. Roy. de Belg. 1925) (autogr.) 8°.
3147	»	Hulin de Loo, G. Famille de Stoevere... (Biogr. nat. 1926-29) (autogr.) 8°.
3148	»	Hulin de Loo, G. Métaphysique. (Cursus), z.d., 8°.
3149	»	Hulin de Loo, G. Histoire de la philosophie moderne. Résumé. 20e eeuw. 8°.
3150	»	Hulin de Loo, G. Les tableaux de justice de Rogier van der Weyden et les tapisseries de Berne (XIV Congrès intern. d'hist. de l'art, Bazel 1936, t. II p. 141-145) (autogr.) 4°.
3151	»	Hulin de Loo, G. (Aantekeningen betreffende Simon Bening) 8°.
3152	»	Hulin de Loo, G. (Aantekeningen betreffende Alex. Bening) 4°.
3153	»	Hulin de Loo, G. (Over identificeren van schilderijen van onbekende meesters) (getypt) 4° 16 bln.
3154	»	Hulin de Loo, G. (Le Rayonnement de l'art Eyckien) (autogr.) 4°.
3155	»	Hulin de Loo, G. (Toespraak over de Vervlaamsing der Gentse Universiteit) (autogr.) 4°.
3156	»	Hulin de Loo, G. Un tableau de Pieter de Ring. (autogr.) 4°.

3157	»	Hulin de Loo, G. Les Anges de Louvain. Une peinture murale de Rogier van der Weyden. (autogr.) 1901. 4°. (Pet. rev. ill. II, 1901, p. 149-50 & 165-69).
3158	»	Hulin de Loo, G. (Tableaux perdus de Simon Marnion. Ses portraits princiers et l'énigme de sa chandelle) (Album Friedländer, 1942, p. 11-19) (autogr.) 4°.
3159	»	Hulin de Loo, G. La « Pentecôte » par Rogier van der Weyden. (getypt) z.d. 4°.
3160	»	Hulin de Loo, G. (Aantekeningen betreffende schilders en miniaturisten) (88 bundels).
3161	»	Hulin de Loo, G. A propos des pastiches modernes à l'exposition de Londres. (Acad. Roy. de Belg. Bull. Cl. des B-Arts. 1927, p. 45-48). (autogr.) 4°.
3162	»	Hulin de Loo, G. Rapport sur l'étude de Louis Maeterlinck: Les précurseurs et les continuateurs d'Hubert Van Eyck, (Acad. Roy. de Belg. Cl. des B-Arts, 1920). (autogr.) 8°.
3163	»	Hulin de Loo, G. Jan Snellaert, peintre. (Biogr. nat. p. 23, 1921) (autogr.) 4°.
3164	»	Inventaire d'une série de dessins de Jan Antoon Gaeremyn entrés au Musée le ... 1923. 4°. (1923?).
3165	»	Briefwisseling van Ad. De Ceuleneer, Hoogleraar te Gent. 1896-1913. (14 brieven.). 8°.
3166	Prof. Dr. A.J.J. Vandevelde	Briefwisseling van de familie Van Duyse betreffende het beheer harer bezittingen.

3200	»	Gents Volkswwoordenboek (door Pr. Van Duyse?)
3201	»	Flor. Van Duyse. Conscience's koor. Tekst van Em. Hiel. 4 dln. 1881. 4°
3202	»	Flor. Van Duyse. Satan. 6 dln. 1868. 4°.
3203	»	Flor. Van Duyse. Torquato Tasso's dood. Cantate gedicht door J. Van Droogenbroeck. 1873. 4°.
3204	»	Flor. Van Duyse. Het ierste musyck-boexken mit vier partyen. Antwerpen, Tielma susato, 1551. Afschrift (en bewerking?) Verbeterde drukproef en handschrift. 4°.
3205	»	Bundel liederen van verscheidene auteurs en toondichters getoonzet door Flor. Van Duyse. 19e eeuw. Fol.
3206	»	Bundel muziek van verscheidene auteurs en toondichters: nl. Lagye, R. Hol, Jan Blockx, Em. Wambach, Paul Lebrun. 19e eeuw. (autogr.). 4°
3207	»	De Coninck Frans. La plus jolie fille du monde. Operette 1894. (autogr.) 4°.
3208	»	Bundel bevattende personalia betreffende Flor. Van Duyse. Fol.
3209	»	Bundel bevattende de inventaris van het nalatenschap van Prudens Van Duyse (1859) alsook deze van het nalatenschap van Marie-Thérèse Van Duyse (†1914). 4°.
3210	»	Archief van het Duits-Vlaams Zangverbond 1847. 18 stukken. 4°.
3211	Hulin de Loo	Hulin de Loo, G. Personalia. (48 stukken) 4°.

3212	»	Briefwisseling Joseph de Smet en A. J. Wauters over Jan en Hubert Van Eyck. (kopijen) (2 brieven en 1 nota). (Gestencild). 4°.
3213	»	J. Tombu. Un triptique du Maître de la légende de Marie-Madeleine (19-27). (Getijpt 12 bln. met hs. notas). 4°.
3214	»	Georges Macoir. Notes sur les armes et armures provenant de l'ancien arsenal de Brux. et enlevées par l'Autriche en 1794. (2 farden). (getijpt). 4°.
3215	»	Roman Lucy. A propos de l'Assomption du Musée de Brux. et de l'influence de Van der Goes dans ce tableau. 1931. (lic. thésis). 15 bln. (Getijpt). 4°.
3216	»	E. Coosemans. Extraits de lettres. Questions sur l'art. Le grand et le petit art. Petites questions (suite). 1910-1911. (4 farden). (Gestencild). 4°.
3217	»	Speth, S. Etude comparée des mains chez Van der Weyden et Memlinc. 1936. 44 bln. (getijpt). 4°.
3218	»	Hulpiau, Marthe. Un des aspects de l'œuvre de Frans Floris. 1937. 30 + 33 + A—F bln. (getijpt en handschrift). 4°.
3219	»	Preuschen, Fanny. Das Ergebniss einer vorzeitig abgebrochenen Forschung auf dem Gebiete der mittelalterlichen Kunstgeschichte des Kreuzes. St. Kummernus. 4 bln. (getijpt). 4°.
3220	»	Kervijn de Lettenhove, H. Note concernant les droits de la Belgique sur le trésor de la Toison d'or. 1920. 29 bln. (getijpt). 4°.

3221	»	Saintenoy, Paul. Restitution du triptyque de Saint-Ildefonse de Rubens par l'Autriche Rapport 1920. (en andere stukken daarover). 9+12+114+3 bln. 4°.
3222	»	Kern, J. Bemerkungen zur perspektivischen Zeichnung in den beiden Miniaturen der « Belles Heures » aus Turin. 4 bln. (getijpt + handschriftnotas). 1908. 8°.
3223	»	De Bruyn, Edmond. Jan van Eyck, intellectuel belge. (4 bln. gedeeltelijk drukproef + handschriftnotas). 8°.
3224	»	Hulin, Nicolas. [pleitbezorger te Gent]. Aantekeningen betreffende door hem behandelde zaken. (32 stukken) Midd. 19e eeuw.
3225	»	Chabot J. Le sentiment de la couleur dans les essais critiques de Baudelaire. (proefschrift aan de Ecole des hautes études te Gent) 1936. 4°.
3226	»	Hulin de Loo, G. Quelques peintres brugeois du premier tiers du XVIIe siècle. I Jan Provost. (autograaf van uitgeg. werk: Gent, 1902) 4°.
3227	»	Hulin de Loo, G. Bruges 1902. Exposition de tableaux flamands du XIVe, XVe et XVI siècles. Catalogue critique Gand 1902. (autograaf) 4°.
3228	»	Hulin de Loo, G. De l'identité de certains maîtres anonymes. Gent 1902 (autogr.) 4°.
3229	»	Hulin de Loo, G. L'Annonciation d' Aix-en-Provence. 5 bln. 8°.
3230	»	Hulin de Loo, G. Two-side-panels of a triptic in the collection of Mr Hutchinson. (School of the Munich Pseudo-Blesius) 11 bln. (autograaf en deels getijpt). 4°.

3231	»	Hulin de Loo, G. Révision du catalogue du Musée des Beaux Arts de la ville de Gand, par L. Maeterlinck. Gent, 1905. nota's van H. de Loo) 4° (Twee pakken).
3232	»	Hulin de Loo, G. Catalogue raisonné de l'œuvre peinte de Peter Breughel l'ancien. Brux. 1907. (autograaf + drukproef) 4°.
3233	»	Hulin de Loo, G. La Bible de Philippe le Hardi, historiée par les frères de Limbourg. Ms. fr. 166 de la Bibl. Nat. de Paris (Communication faite à la société d'hist. et d'arch. de Gand, bull. XIII, 1908) autogr. 4°.
3234	»	Hulin de Loo, G. Heures de Milan, ... Brux. 1911 (autograaf + getijpte tekst) 4°.
3235	»	(Cat. der oude schilders, wereldtentoonstelling, 1913. Drukproeven met nota's van G. Hulin de Loo) 4°.
3236	»	Hulin de Loo, G. De quelques causes de laideur dans la ville moderne. Discours... 1921 (Bull. Cl. B-Arts de l'Acad. Roy. de Belg.) (autogr.) 4°.
3237	»	Hulin de Loo, G. Rapport sur le mémoire: Apporter une contribution originale à l'histoire d'une école de miniaturistes (Bull. Cl. B-Arts 1924) (autograaf) 4°.
3238	»	Hulin de Loo, G. Sur la Biographie de Dieric Bouts avant 1457 (Mél. d'hist. H. Pirenne 1926). (autogr.) 4°.
3239	»	Hulin de Loo, G. De Tavernier, famille (Biogr. nat. t. 24, 1926-29). (autograaf) 4°.

3240	»	Hulin de Loo, G. Introduction à l'ouvrage Peintures de la collection Renders de Bruges par E. Michel. (Bruges 1927) (getijpt) 4°.
3241	»	Hulin de Loo, G. Le portrait du medailleur par Hans Memlinc: Jean de Candida et non Nicolo Spinelli (Leipzig, 1928) (autogr. + getijpt) 4°.
3242	»	Hulin de Loo, G. Le catalogue illustré des dessins de l'Albertina à Vienne. Tome II: Ecole des Pays bas au XVe eu au XVIe siècles (Bull. Cl. B-Arts de Belg. 1929) (autograaf) 4°.
3243	»	Hulin de Loo, G. Genuesische Frauenbiltnisse de L. Burchard. Notice bibliographique. (Bull. Cl. B-Arts de Belg. 1930) (autogr.) 4°.
3244	»	Hulin de Loo, G. Les voyages des Frères Van Eyck avant 1425. (Bull. Cl. B-Arts, Acad. Roy. de Belg. 1932) (autogr.+2 drukproeven). 4°.
3245	»	Hulin de Loo, G. Das Rätselhafte Gemälde von Ince-Hall (Pantheon München 1933, bd. XI, 1933) (autograaf) 4°.
3246	»	Hulin de Loo, G. Juan de Flandres, etc. (pour le catalogue de l'exposition: Cinq Siècles d'art brabançon, Brux. 1935) (autograaf+ 2 drukproeven) 4°.
3247	»	Hulin de Loo, G. Abberations estétiques de notre temps. (Discours, Acad. Roy. de Belg. Cl. des B-Arts 1937) (autograaf) 4°.
3248	»	Hulin de Loo, G. Le mont des Arts. Un crime contre Brux. (Acad. Roy. de Belg. Cl. des B-Arts 1937) (autograaf) 4°.

3249	»	Hulin de Loo, G. Préface pour l'ouvrage: Colyn de Coter,... par Jeanne Maquet-Tombu (Brux. 1937) (autograaf) 4°.
3250	»	Hulin de Loo, G. Pour la défense du Jardin Bothanique et le respect à la mémoire du roi Albert. (Brux. bull. soc. Roy. d'Arc. de Brux. 1938) (autograaf) 4°.
3251	»	Hulin de Loo, G. Rogier van der Weyden. (Biogr. nat. t. 27, 1938) (autogr. + drukproef) 4°.
3252	»	Hulin de Loo, G. Notice bibliogr. sur l'ouvrage de Guy de Schoutheete de Tervarent « Les enigmes de l'art au Moyen-age ». (Bull. Acad. Roy. de Belg. Cl. des B-Arts, 1938) (autograaf + drukproef).
3253	»	Hulin de Loo, G. Comment j'ai retrouvé Gheeraert Horenbaut (Annuaire des Musée royaux des B-A de Belg. Brux. 1939) (autogr.) 4°.
3254	»	Hulin de Loo, G. La vignette chez les enlumineurs gantois. (1470-1500) (Bull. Cl. des B-Arts de l'Ac. Roy. de Belg. 1939) (autograaf) 4°.
3255	»	Hulin de Loo, G. Les eaux qui sourdent. (Brux. 1941) (autograaf) 4°.
3256	»	Hulin de Loo, G. Le Sujet du retable des frères Van Eyck à Gand. (Voor Museum van Schone Kunsten te Brussel. Voor Bulletin?) (Getijpt en verbeterd door Hulin) 1941. 4°.
3257	»	Hulin de Loo, G. Tableaux perdus de Simon Marmion. Gent. 1942. 4°.
3258	»	Hulin de Loo, G. Hubert van Eyck. Empreintes comtemporaines en Suisse et en Allemagne. (Annuaire Publ. musées roy. des B-A de Belg. 1943-44) (autograaf) 4°.

3259	»	Hulin de Loo, G. /Histoire de la Philosophie/ (cursus gegeven te Gent, 1889-90) 4°.
3260	»	Hulin de Loo, G. /Les très belles heures de Notre Dame, du Duc de Berry/ (Cursus opgenomen door Jeanne Tombu) z.d. (getijpt). 4°.
3261	»	Hulin de Loo, G. /Philosophie du Droit/ (cursus gegeven in 1891) (eigenhandig en gestencild) 4°.
3262	»	(?). Les vingt-cinq tableaux de l' Eglise de St. Rombaut à Malines. Les gravures. Les tapisseries. (Getijpt). z.d. 4°.
3264	»	Hulin de Loo, G. (Cursussen over Kunstgeschiedenis: 1916, 1924, 1924-25, 1925-26, 1926, 1931, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1943, 1944 + 1 map ongedateerd) (15 mappen) (autogr.) 4°.
3265	»	Hulin de Loo, G. Gui Guillebaut, conseiller et gouverneur général de toutes les finances de Philippe le Bon et premier maître de la chambre des comptes de Lille. (Soc. d'hist. et d'archéologie de Gand. Bull. 1911, pp. 329-341) (getijpt + hs. nota's) 4°.
3266	»	Register van schilderijen in het huis van Diego Duarte, Antwerpen 1682. (Bibli. Roy. de Belg. Ms. II 94). (modern afschrift) 4°.
3267	»	Hulin de Loo, G. Vrancke van der Stockt, peintre (Biogr. nat. T. 24; 1926-29) (autogr. + drukproef) 4°.
3268	»	Hulin de Loo, G. L'Exposition d'art français à Londres. Notes sur quelques tableaux du XV ^e siècle. (Acad. roy. de Belg. Bull. Cl. des B.Arts 1932, p. 57-67) (autogr.) 4°.

3269	»	Hulin de Loo, G. Ein authentischen Werk von Goosen van der Weyden im Kaiser-Friedrich Museum. (Jahrbuch des Preuss. Kunstsammlungen, Bd. 34, 1913) (autograaf) 4°.
3270	»	Hulin de Loo, G. (Les très belles Heures de notre Dame de Jean de France, duc de Berry) (les gegeben in 1934, waarschijnlijk ook voorbereiding tot uitgave) 4°.
3271	»	Hulin de Loo, G. Notes sur deux peintres gantois du XVe siècle: Lievin van den Bossche et Willem van Lombeke alias de Ritsere) (Soc. d'hist. et d'arch. de Gand, bull. 1908) (autograaf) 4°.
3272	»	Hulin de Loo, G. A propos de quelques portraits historiques du commencement du XVe siècle. (Soc. d'hist. et d'Arch. de Gand, bull. 1911) (autograaf) 4°.
3273	»	Hulin de Loo, G. Rapport sur le mémoire de M. van Doorslaer (over de altaren in de Z.Nederl. tijdens de 14e tot de 16e eeuw). z.d. (autograaf). 4°.
3274	»	Hulin de Loo, G. Biogr. notas over zichzelf + getijpte lijst zijner werken. 4°.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

*

Publicaties

Sedert haar stichting, op 18 Februari 1893, heeft de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent volgende publicaties uitgegeven :

1. BULLETIJN : I - XLVII, 1893-1939.
2. HANDELINGEN : I - XVII, 1894-1923.
3. HANDELINGEN, *Nieuwe Reeks*, I-XI, 1944-1957.
4. VERHANDELINGEN :
 - I. Henri Pirenne : *Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380* (Gent, 1902).
 - II. Victor Fris : *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle* (Gent, 1907).
 - III. Victor Fris : *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis l'an 1500 jusqu'en 1850* (Gent, 1921).
 - IV. *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde* (met de medewerking van H. Van Werveke, S. De Laet, J. Dhondt, E. Luyckx-Foncke, A. Verheyden, J. Scheerder, P. Rogghé), (Gent, 1943).
 - V. H. Roosens : *De Merovingische Begraafplaatsen in België, Repertorium, Algemene Beschouwingen* (Gent, 1949).
 - VI. J. Dhondt : *Locale Standenvertegenwoordiging in het graafschap Vlaanderen, een tractaat uit de 18e eeuw* (Gent, 1950).
 - VII. ANNALEN van 36e Congres van de Belgische Federatie voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België (Congres van Gent, 1955).

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

*

Openbare Lezingen door de Maatschappij ingericht

1956-57

november 1956

Prof. Lambrechts : *De Kunst van de steppevolkeren.*

december 1956

E.H. Winnepenninckx : *Het graven van de Coupure.*

januari 1957

Drs. Prevenier : *Eerste vergaderingen van de Staten van Vlaanderen.*

februari 1957

Dr. Craeybeckx : *De ongelukseeuw in de Vlaamse textielnijverheid.*

maart 1957

Mw Coppejans-De Smedt : *De eerste mechanische weefgetouwen te Gent.*

mei 1957

Drs. A. De Schrijver : *Lieven van Latem (miniaturist).*

*Nog enkele exemplaren zijn beschikbaar van de
HANDELINGEN van het 36e Congres van de Belgische
Federatie voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België,
Congres te Gent, 1955.*

560 blz. met illustraties

250,- Fr.

Zich wenden : Abrahamstraat 13, Gent.